

А. МУХТОРОВ,
Ҳ. КАМОЛ, А. САИДОВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
2022**

ТДУ (УДК) 9точик(075)+371.671+373
ТКБ (ББК) 63.3(2точик)Я72+74.263.1
М-91

М-91. Мухторов А., Камол Х., Саидов А. **Таърихи халки тоҷик**. Китоби дарсӣ барои синфи 8. – Душанбе: «Маориф», 2022. – 312 сах.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст. Аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред! Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову ораста дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Истифодаи иҷровии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ПЕШГУФТОР

Таърих илмест, ки аз давраҳои мухталиф оид ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва тамаддуну фарҳанги миллатҳо бо роҳу услубҳои гуногун маълумот гирд меоварад. Таърихнигорон ахбори гузаштаро аз сарчашмаҳои бозътимоди таърихӣ гирифта, онро бо ҳама сарваташ баррасӣ менамоянд ва тасвири гӯёи зиндагии ҷомеаҳо ва инсонҳоро дар гузаштаҳои дур воқеъбинона аз нав эҳё мегардонанд.

Омӯзиши илми таърих барои ҳар шахс муҳим аст, зеро аз таърих инсон сабақ омӯхта, он чиро ки боиси рушду тараққист, ба он рӯ меоварад ва он чиро ки боиси ақибмондагӣ хоҳад шуд, аз он даст мекашад.

Илми таърих барои пешрафти ҷаҳонбинии хонандагон мусоидат намуда, онҳоро аз гузаштаи пурифтихори аҷдоди худ, ки дар фарозу нишеби рӯзгорон бо комёбиву нокомиҳо рӯ ба рӯ шудаанд, ба марзҳои таърихии сарзамини аҷдодии худ, сарнавишти шахсиятҳои маъруфе, ки дар раванди пешрафти ҷомеаҳо дар гузашта саҳм гузоштаанд, огоҳ месозад.

Акнун шумо аз таърихи халқи тоҷик аз ибтидои асри IX аз замони ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳириён дар Нишопур (821-873) то миёнаи асри XIV, яъне то ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо шиносӣ пайдо намудед.

Дар ин китоби синфи 8 шумо аз таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XIV нимаи аввали асри XIX маълумот пайдо мекунед. Ибтидои асри XIV мутобиқ ба замони пош хӯрдани ҳукумати марказии Ҷағатоӣён дар Мовароуннаҳр мебошад. Дар нимаи дуюми асри XIV муборизаи байни амирон ва хонҳои муғулӣ дар Мовароуннаҳру Хуросону Эрон шиддат ёфта, боиси комилан заиф гардидани ҳокимияти муғулҳо дар ин сарзаминҳо мегардад. Ин омилҳо сабаб мешаванд, ки қудрати идораи ҳокимиятро дар ин сарзаминҳо хонадони нав, ки асосгузори он Темур буд, ба даст гирад.

Бо тақия ба сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ дар ин ҷо дар бораи ҷи гуна ҳокимиятро ба даст овардани Темурланг дар маркази Мовароуннаҳр – Самарқанд, хоинона ба қатл расидани роҳбарони наҳзати мардумии Сарбадорон дар Самарқанд, хучумҳои Темурланг ба мамлакатҳои гуногун, қатлу ғорати мардум ва харобии мамлакатҳо аз дасти Темурланг маълумот дода шудааст.

Империяе, ки Темурланг дар натиҷаи кишваркушоӣҳо ба вучуд оварда буд, баъд аз сари ӯ барҷо намонд. Худи Темурланг низ пош хӯрдани империяро пешбинӣ карда буд, ки хангоми

зинда буданаш ин сарзаминро миёни писарон ва наберагонаш тақсим кард. Баъд аз Темурланг Шоҳрух, ки ҳокимиятро ба даст гирифт, бо мушкилиҳои зиёде рӯ ба рӯ гашта, бо вучуди ин беш аз 40 сол ин сарзаминро идора кард. Аммо пас аз марги ӯ заволи бо-суръати давлати Темуриён, ки аз як марказ (дар замони Темурланг аз Самарқанд ва дар замони Шоҳрух аз Ҳирот) идора мешуд, оғоз гардид. Бо вучуди ин ки дар зоҳир дарборҳои Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва дигар шаҳрҳо дар гузашта ҳамчун марказҳои тамаддуно ва фарҳанг буданд ва адибон, фозилон, донишмандону хунардон ҳамаи ин марказҳоро пур мекарданд, ҳомиёни ин табақаҳо андак-андак қудрати худро аз даст дода, барои дубора неруманд шудан ба бародаркушӣ пардохтанд. Қудратталабиҳои пай дар пай ва бешумори Темуриён боиси иваз шудани султонҳо мегашт. Ҳеҷ намояндае аз ин хонадон набуд, ки дар фикри ба даст овардани ҳукумат набошад ва бештари онҳо ба муддати на чандон зиёде дар ин ва ё он вилояти хурд ба қудрат мерасиданд ва раванди таҷзияи давлатро суръат мебахшиданд. Дар империяи як замон неруманди Темурланг дар нимаи дуоми асри XV бенизомӣ ва ғасад авҷ гирифт. Парокандагии сиёсӣ иқтисодӣ, ҷудонохӯрии ҳокимони вилоятҳои мухталиф ва шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ давлати Темуриёнро заиф намуд ва барои мутеъ сохтани Мовароуннаҳр ба бодиянишинони Дашти Қипчоқ шароит фароҳам овард.

Бо истифода аз ин буҳрони шадиди сиёсӣ қабилаҳои Дашти Қипчоқ, ки бо номи ўзбек ёд мешуданд, бо сарвари Муҳаммади Шайбонӣ ба таври дастҷамъӣ ба сарзаминҳои Мовароуннаҳр Хуросон сарозер шуданд ва ба фоҷиаи бузурги дигари барои сарнавишти мардуми муқимӣ–тоҷикон оғоз бахшиданд. Хонадони Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр ва қисман дар Хуросон то охири асри XVI ҳукмронӣ карданд.

Баъд аз Шайбонӣ сулолаи дигаре бо номи Аштархонӣ, ки дар таърих бо номи Чонӣ низ зикр шудаанд ва бо Шайбонӣ муносиботи ҳешутаборӣ доштанд, ба сари қудрат омада, то нимаи дуоми асри XVIII давлатдорӣ менамоянд.

Аз нимаи дуоми асри XVIII ҳокимият ба дасти хонадони Манғитӣ гузашта, баъд аз истилои Осиёи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ таърихи халқи тоҷик дар ду маҷро ҷараён мегирад. Ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони кунунӣ (Хучанд, Ўротеппа, Конибодом, Исфара, Ашт, Панҷакент ва болооби Зарафшон) дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон чун мустамлика дохил

шудаанд. Нохияҳои марказӣ, ҷанубӣ ва қӯҳистонии Тоҷикистон (водиҳои Ҳисор, Рашт, вилоятҳои Кӯлобу Бадахшон ва водии Вахш) дар ҳайати аморати Бухоро қарор гирифтанд.

Дар ин китоб ҳамчунин дар бораи вазъи иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии асри XIV то нимаи аввали асри XIX маълумот ба даст хоҳед овард.

Бо вучуди ин ки дар ин давраи таърихӣ дар сарзамини ниёғони тоҷикон сулолаҳои аҷнабӣ ва бегона ҳукумати сиёсиро дар даст доштанд, аммо рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ва ҳамчунин мушкилоти ин соҳаҳо ба дӯши сокинони муқими Мовароуннахру Хуросон – тоҷикон қарор дошт.

Қорҳои кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва тичорат, ки бунёди иқтисоди он замонро дар бар мегирифт, аз ҷониби сокинони муқимӣ анҷом меёфт. Намояндагони маъруфи илму фарҳанги ин асрҳо асосан аз миёни тоҷикон бархоста буданд.

Мувофиқи дастурамал дар охири бобҳо иқтибосҳое, ки ба матни боб вобастагӣ доранд, аз сарчашмаҳои таърихӣ оварда шуданд. Ин иқтибосҳо, илова бар он ки шуморо ба услуби баёни асарҳои таърихӣ ошно месозанд, дар бештар донишҷӯи воқеаҳои таърихӣ он замон ба шумо ёрмандӣ мекунанд.

Дар таърихи асри XIV то нимаи аввали асри XIX халқи тоҷик барои хонандагони синфи 8 бори нахуст бо ҷунин густурдагӣ воқеаҳо пешниҳод мешаванд. Муаллифон умедворанд, ки омӯзгорони соҳибтаҷрибаи таърих баъди ошноӣ бо матолиби ин китоб пешниҳод ва нуқтаи назари худро ибраз медоранд, то дар нашрҳои оянда ба инобат гирифта шаванд.

МАВЗУИ I

ВАЗЪИ СИЁСИИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV

§ 1. ШИДДАТЁБИИ МУБОРИЗАИ ХОНҲОИ МУҒУЛ ДАР МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР СОЛҲОИ 60-УМИ АСРИ XIV

Баъди Мовароуннаҳро забт кардани муғулон хонҳои онҳо, ки сарвариини ин сарзаминро ба даст гирифта буданд, ибтидо оини бутпарастии худро риоя менамуданд. Дар байни хонҳои муғул Кебекхон, ки солҳои 1318 – 1326 ҳукумат кардааст, барои пазириши дини ислом миёни хонҳои муғул хидмат намудааст. Аммо Кебекхон то дами маргаш ба оини буддой содиқ монд. Баъд аз Кебекхон бародаронаш Илчиғидой (1326–1328), Дурратемур (1328 – 1330) ва Тармаширин (1330 – 1334), паси ҳамдигар хонҳои Мовароуннаҳр интиҳоб гардиданд. Дар замони хон Тармаширин ислом куллан ба дини хонҳои муғули Мовароуннаҳр табдил гашт. Хонҳои муғул барои пойдории ҳукумати худ дар Мовароуннаҳр аз бутпарастӣ даст кашиданд, зеро дигар намехостанд мардум ба хоҳири оини бутпарастияшон ба онҳо нафрат дошта бошанд. Бинобар ин, Тармаширин дини исломро қабул карда, ба худ номи султон Алоуддин гузошт. Хонҳои муғул дар атрофи худ намояндагони рӯҳониён ва тоҷирони маҳаллиро чамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳокимиятро пеш гирифтанд. Аммо ин рафтори онҳо боиси норозигии пешвоёни қабिलाҳои муғул ва турк гардида, дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр, муборизаи байни онҳо шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин муборизаҳо пешвоёни қабिलाҳои муғул нуфуз пайдо намуда, ҳокимияти хониро заиф гардониданд.

Дар нимаи дууми асри XIV вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ дар сар то сари Мовароуннаҳр, Хуросону Эрон дар ҳолати парешонию нооромӣ қарор дошт. Дар ҳар вилояту кишваре аз ин сарзаминҳо давлату ҳокимиятҳои зиёди мустақилу нимаустақиле, мисли Чалоириён дар Бағдоду Ироқи Араб (1340 – 1410), Оли Инҷӯ дар Форс (1342 – 1358), Чӯпониён дар Озарбойҷон (1344 – 1356 – 59), Музаффариён дар Язду Кирмон ва Форсу Исфохон (1313 – 1395), Сарбадорон дар Хуросони Марказию Ғарбӣ (1337 – 1388), Куртҳои Хирот дар Хуросони Шарқиву Чанубӣ (1245 – 1383) ва ғайра ба вучуд омаданд. Ин давлатҳо на танҳо байни якдигар ҳамеша дар ҳолати

чангу чидол қарор доштанд, балки дар дохил низ миёни мансабдорони онҳо барои ба даст овардани ҳукумат муборизаҳо мерафт.

Дар Мовароуннаҳр баъд аз солҳои 50-уми асри XIV сарзамини зери ҳокимияти Чағатоӣён пора-пора гардида, ба бештар аз 30 мулки ҷудогона тақсим шуд. Ҳеҷ кадоме аз ин мулкҳо дар алоҳидагӣ қудрати бо душмани хоричӣ муқовимат карданро надошт. Он замон дар Мовароуннаҳр Қазонхон (1333 – 1346) писари Бесвар аз улуси Чағатой, ки бераҳмтарин ва золимтарин шахс буд, ҳокимият мекард. Соли 1345 шахсе бо номи Қазаған – аз амирони Мовароуннаҳр ва аз саркардагони ҳамон улус бар зидди ӯ бархост. Ӯ Қазонхонро мағлуб карда, ба қатл расонид ва Донишмандчӣ ном шахсро, ки насабашро ба писари дуҷуми Чингиз – Чағатой мерасонд, ба хонӣ таъин намуд.

Бояд гуфт, ки баъд аз ба қатл расидани Қазонхон дар Мовароуннаҳр идораи ҳукумат аз насли Чингиз ба ашрофи кӯчии турк – амирҳо ва бекҳо гузашт. Бо дарназардошти ин ки мафҳуми ҳуқуқи меросии намояндагони хонадони Чингиз барои ҳокимият ханӯз ҳифз шуда буд, бинобар ин, дар Мовароуннаҳр қонуни нави ба мақоми хонӣ таъин намудани намояндагони хонадони Чингиз ба вучуд омад. Амир Қазаған аз нахустин амироне буд, ки бо қонуни нави қабулгардида аз номи хони таъиншуда ҳукумат кард.

Ду сол баъд амир Қазаған Донишмандчиро бо гуноҳи он ки ӯ аз насли Чағатой нест, ба қатл расонда, шахсро бо номи Баёнқулихон, ки насаби ӯ низ ба Чағатой мерасид, хони Мовароуннаҳр таъин кард. Аз соли 1347 амир Қазаған аз номи ин хон ҳокимияти Мовароуннаҳрро ба даст гирифта, онро идора мекард.

Амир Қазаған мисли дигар амирони муғулӣ ба лашкаркашию ғорати дигар сарзаминҳо, инчунин ба шикору зиёфат ороستانҳо ҳамеша шуғл меварзид. Дар яке аз лашкаркашиҳои ба тарафи Хирот дар соли 1351 ин шахрро муддати 40 рӯз дар муҳосира нигоҳ дошт. Писари амир Қазаған – Абдуллоҳ ба тарафи Хоразм лашкаркашида, он вилоятро забт кард.

Соли 1358 амир Қазаған ба дасти шавҳари хоҳараш Қутлуғтемур ба қатл расид ва писари амир Қазаған – Абдуллоҳ дар Самарқанд ба тахт нишаст. Абдуллоҳ монанди падар Баёнқулихонро ҳамчун хон пазируфт. Чун Абдуллоҳ бо яке аз занҳои Баёнқулихон робита барпо кард, дере нагузашта Баёнқулихонро ба қатл расонид ва як тан аз ҳешовандони Чингизро бо номи Шохтемур ё Темурхон уғлун (1358 – 1360) хони Самарқанд интихоб кард ва аз номи ӯ ҳукумати ин ҷойро ба даст гирифт. Аммо яке аз амирони

Абдуллоҳ бо номи Баён Сулдуз бар зидди ӯ бархост ва лашкаре чамъ оварда, ба тарафи Кеш омад. Дар ин ҷо ба Баён Сулдуз шахсе бо номи Ҳочӣ Барлос ибни Бурулқӣ, ки пешвои қабилаи барлос буд, ҳамроҳ шуда, Абдуллоҳро ба қатл расонид. Нооромии бузурге дар минтақа ба вучуд омада, ҳокимият дар дасти амирони маҳаллӣ қарор гирифт. Хони нав – амир Баён Сулдуз, ки Ҳочӣ Барлос тобеъ ва муттаҳиди ӯ буд, дар Самарқанд истиқомат мекард ва ба кори мулк чандон эътиное надошт. Ҳамин тарик, Ҳочӣ Барлос дар вилояти Кеш, амир Боязиди Чалоир дар Хучанд, Улҷоҳук ибни Буко Сулдуз дар Балх, Кайхусраву Улҷойту дар Хатлон ва Муҳаммадхочаи Апардӣ дар Шибиргон ҳокимиятҳои маҳаллиро ба даст гирифтанд. Амир Ҳусайн – набераи Қазаған низ дар Қобул даъвои ҳукумат мекард ва барои ба ин ҳадаф расидан фурсат меҷуст.

Аз тарафи хони Муғулистон Туғлуқтемур ишғол гардидани Самарқанду Кеш. Бо истифода аз ин вазъияти пешомада дар Мовароуннаҳр хони Муғулистон кӯшиш мекард, то ин сарзаминро ба даст биёварад. Ин буд, ки хони он замони Муғулистон – Туғлуқтемур (1347–1363) дар моҳҳои феврал-марти соли 1360 бо лашкари зиёде барои забти Мовароуннаҳр вориди он гардид. Дар миёни ҳокимони ин сарзамин як нафар ҳам пайдо нагашт, ки бо ӯ мубориза кунад. Туғлуқтемур бо осони Самарқандро гирифт ва ба тарафи Кеш ҳучум кард. Ҳокими Кеш Ҳочӣ Барлос ин шахрро гузошта, ба сӯйи Хуросон фирор намуд. Ҳамроҳи Ҳочӣ Барлос – Темур – писари Тарағай низ буд. Темур ба Хуросон нарафта, аз соҳили рӯди Ому ба тарафи Кеш баргашт ва бо Туғлуқтемур пайваст. Амирони Туғлуқтемур ба Темури 25-сола эътимод карда, шаҳри Кешро ба ихтиёри ӯ гузоштанд. Туғлуқтемур ба Темур рутбаи «туманбошӣ» (афсар, ки ба даҳ ҳазор сарбоз фармондеҳ аст)-ро дод. Ба ин восита соли 1360 Темур – писари Тарағай дар як муҳити ҷанг ва нооромӣ дар Мовароуннаҳр қадам ба саҳнаи ҳодисаҳои замон ниҳод.

Ба саҳнаи муборизаҳо ворид гаштани Темур. Темур соли 1336 дар деҳаи Хоча Илғори шаҳри Кеш дар хонаводаи Тарағай, ки аз қабилаи барлоси муғул буд, ки дар асрҳои миёна сокини Мовароуннаҳр гардидаанд, таваллуд шудааст. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо Темур насабашро ба Қарачори Нӯён, ки аз хешовандони Чингиз буд, мерасонад. Падари Темур, ки сарвате надошт, зиндагиро дар деҳа авлотар аз шаҳр медонист.

Дар бораи шахсияти Тарағай сарчашмаҳои таърихӣ зикр кардаанд, ки ӯ бо шайхону дарвешон, баҳусус бо Шайх Шамсиддини

Кулол, ки орифи замони хеш буд, робитаи дӯстона дошт. То ҳанӯз маълумоти дақиқ дастрас нагардидааст, ки оё бобои Темур му- сулмон буд ё не? Дар ҳар сурат аз ҷониби хо- надони темурӣ пазириши ислом на дертар аз замони таваллуди Темур, яъне то соли 1336 ба вуқӯъ омадааст.

Темур дар ҷавонӣ ҷаҳор ва ё панҷ нафа- ри савораро дар атрофи худ муттаҳид карда, ба дуздии гӯсфанду гов аз галаҳои ҳамсо- ягон машғул мешавад. Ин молҳои дуздиро ба хона оварда, аз як қисми онҳо зиёфатҳо меорост ва бақияи онро байни ҳам тақсим мекарданд. Ҳамин тариқ, шумораи тарафдорони ӯ торафт зиёд шуда, то ба 300 тан расид. Темур бо ин гурӯҳ тамо- ми роҳҳои аз ин минтақа мегузаштаре зери назорат гирифта, аз ҳама бозаргононе, ки аз он ҷо мегузаштанд, хирочу боҷ мегирифт. Хабарии ин ҳодиса ба зудӣ ба гӯши султони Самарқанд расид. Вай фармон дод, ки Темур ва ҳамроҳонашро ҳар кучо, ки бошанд, би- гиранд ва бикушанд. Аз қабилаи Темур дар дарбори Самарқанд нафароне қор мекарданд ва онҳо аз ҳокими Самарқанд узрҳои карданд, то султон ӯро бибахшад.

САРЧАШМА

Хондамир дар бораи бераҳмиҳои Қазонхон менависад: «Қазон султон валади Бесвар...дар санаи 733 ҳ.қ. бар тахти салтанат суғуд намуд (ни- шаст) ва ливои зулму бедод афрохта, бунёди ҳаёти бисёре аз умаро ва нуйинонро барандохт... сиёсаташ ба мартабае буд, ки акобиру аён ҳар сабоҳ, ки мутавачҷеҳи мулозиматаш буданд, аз гояти ваҳм кафан дар зерӣ чома пӯшида, аҳду аёлро видоъ менамуданд...ва ҳар шом, ки аз қайди хид- маташ наҷот ёфта, ба сиҳат назди фарзандон мерасиданд,... шукри илоҳӣ ба ҷой меоварданд ва назру садақот ба мустаҳаққон (муҳтоҷон) мерасо- ниданд...».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр», ҷ. 3. – Техрон, 1380 х.ш, сах. 91.

Мирхонд дар бораи ба тахти Самарқанд нишастани Абдуллоҳ баъд аз марги падараш Қазоган чунин менависад: «Баъд аз ҳодисаи амир Қазоган валади ӯ амирзода Абдуллоҳ аз Самарқанд омада, ба ҷойи падар бинишаст ва умаро сар дар мутобаат (тобеъшавӣ) ва мутоваат (итоат)-и ӯ оварда, бар маснади ҳукумат мутамаккин (ҷойгир) гашт. Ва чун амирзода Абдул- лоҳ ба Самарқанди фирдавсмонанд хӯ карда буд, хост, ки ба он тараф ра- вад ва Баёнқулиро ба дастури маъҳуд (муқаррарӣ), ки ӯро хон ангишта буд, бо худ ҳамроҳ барад. Умаро аз роҳи давлатҳои маъруз гардониданд (арз

намуданд), ки мақоми асли гузоштан аз ҳазму таяққуз (хушёрно эҳтиёт-корӣ) дур менамояд. Амирзода сухани носеҳон гӯи накарда, ба Самарқанд рафт. Ва дар он ҷо ҳам дар он сол бинобар тама (умед)-е, ки ба ҳарамӣ Баёнқулихон дошт, бар қатли он бечора иқдом намуд ва Темурхон углон писари Яйсун Темурхонро ба хонӣ баргирифт. Ва наъи (ҷасад)-и Баёнқулиро ба Бухоро бурда, дар ҷавори мазори фойизуланвори шайх Сайфиддини Бохарзӣ... дафн фармуданд. Ва умаро аз ин қазия мутаваҳҳим (тарсон) шуда, огози мухолифат бо амирзода Абдуллоҳ карданд».

Мирхонд. «Равзат-ус-саф», ч. 6. – Техрон, 1380 х.к, сах. 4535.

Хондамир дар бораи шиғоли Самарқанд ва Шаҳрисабз аз ҷониби Туглуқ-темур чунин маълумот медиҳад: «Туглуқтемур... инони азимат ба тарафи Самарқанд маътуф гардонид (рӯй овард). Баъд аз вусули Ҷоноқийлоқ, ки наздики оби Хучанд аст, Улугтемур ва Ҳоҷибекӣ Арканутӣ ва Бекҷекро бо фавҷе аз сипоҳи манғалой (пешиоз) сохт. Чун ин тоифа аз оби Хучанд бигузаштанд, амир Боязиди Ҷалоир теги хилоф дар ғилоф карда, ба эшон мулҳақ гаштанд (пайваст шуданд) ва рӯй ба Шаҳрисабз ниҳоданд. Амир Ҳоҷӣ Барлос ҳароси беқӣёс ба худ роҳ дода, ба савби Хуросон тавачҷуҳ намуд ва амир Темури Курагон то қанори оби Ому бо амир Ҳоҷӣ ҳаминон буда, чиҳати маслиҳати интизоми муҳоми элу улус аз он ҷо иҷозати муроҷиат талабид ва руҳсат ёфта, ба урдуи умарои манғалой шитофт. Ва он ҷамоатро, ки хотир бар гораду тороҷи хитта (вилоят)-и Кеш қарор дода буд, ба тақдири дилпазир аз мақоми хаиму кин бигузаронид ва умаро... он ҳазратро маҳсуби ҳеш назди Туглуқтемурхон бурданд ва он чи аз камоли киёсат (зирақӣ) ва фаросатаи маълум доштанд, арз карданд. Туглуқтемурхон мансаби ҳукумати тумоноти Шаҳрисабзро, ки аборҷад (аз падару бобо монда) ба умарои барлос мутааллиқ буд, ба амир Темури Курагон тафвиз фармуд (супорид)».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр», – Техрон, 1380 х. ш, сах. 398 – 399.

Ахбори Ибни Арабшоҳ дар бораи роҳзанӣ ва горагарихои Темур: «Аз он замон, ки (Темур) аз итоати султон сар боз зад, бо ёрони ҳеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард...Ва ҷамъе аз аҳли фасод бад-эшон пайвастанд ва шумораи ҳамроҳони ӯ ба 300 тан расид».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. – Техрон, 1381, сах.10 –12.

САНАҲОИ МУҲИМ

1336 – таваллуди Темур

1333 – 1346 – ҳукмронии Қазонхон дар Мовароуннаҳр

1347 – хони Мовароуннаҳр таъин гардидани Баёнқулихон

1351 – лашкарқашии амир Қазаган ба тарафи Ҳирот

1358 – кушта шудани амир Қазаган

1360 (феврал-март) – ба Мовароуннаҳр ворид гаштани Туглуқтемур

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сабаби аз бутпарастӣ даст кашидани хонҳои муғулро шарҳ диҳед.
2. Чаро амир Қазаған бар Чағатоӣён голиб омад?
3. Дар бораи ба тахт нишастани Абдуллоҳ ва Баён Сулдуз маълумот диҳед.
4. Чаро Туғлуқтемур ба Темур эътимод намуда, ба ӯ рутбаи «туманбошӣ» дод?
5. Темур дар айёми ҷавонӣ ба чӣ корҳо машғул буд?

§ 2. МУБОРИЗА БАРОИ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ҲОКИМИЯТ ДАР САМАРҚАНД

Ҳучуми дубораи Туғлуқтемур ба Мовароуннаҳр ва ба тарафи истилогарони муғул гузаштани Темур. Ҳангоме ки Туғлуқтемур дар Мовароуннаҳр буд, дар сарзаминҳои Туркистону Муғулистон, ки ӯ дар он ҷо ҳокимият мекард, байни амирони муғул ҷангу низоъҳо ба вучуд меояд. Туғлуқтемур барои ором кардани вазъияти кишвараш ба зудӣ Мовароуннаҳрро тарк мекунад.

Дар Мовароуннаҳр боз байни ҳокимони маҳаллӣ ва сарони қабилаҳои муғулу турк муборизаҳо шиддат гирифт. Туғлуқтемур дубора соли 1361 ба Мовароуннаҳр ҳучум кард. Чун ба наздики Хучанд расид, ҳокими ин шаҳр амир Боязиди Ҷалоир ба истиқбол ӯ баромад. Инчунин, амир Баён Сулдуз – ҳокими Самарқанд низ изҳори итоат аз Туғлуқтемур кард. Туғлуқтемур то ба вилояти Кеш пеш омад. Баъди баргаштани Ҷоҷӣ Барлос аз Хуросон ба Кеш муносибаташ бо Темур хеле бад гардид. Бо шунидани хабари ҳучуми Туғлуқтемур Ҷоҷӣ Барлос бори дигар ба сӯйи Хуросон фирор карда, баъдан дар вилояти Сабзавор ба қатл расид.

Аз ҳокимони маҳаллӣ танҳо амир Ҳусайн–набераи Қазаған бар зидди Туғлуқтемур мубориза кард. Ӯ аз Кобулу Балх, ки доираи қаламрави ӯ буд, лашкари зиёде гирд оварда, то рӯди Вахш пеш омад. Мирхонд менависад: «Чун ҳар ду лашкар дар канори оби Вахш ба якдигар расиданд ва сафҳо биёростанд, Кайхусрави Хатлонӣ (ҳокими Хатлон) аз амир Ҳусайн чудо шуда, ... ба муҳолифон пайваст. Ва амир Ҳусайн... роҳи гурезро пеш гирифт».

Ҳамин тариқ, дар ҷангҳои, ки байни Туғлуқтемур ва амир Ҳусайн дар Мовароуннаҳр рух дод, амир Ҳусайн шикаст хӯрд ва ба ҷониби Хуросон паноҳ бурд.

Туғлуқтемур баъд аз шикасти амир Ҳусайн ва аз байн бурдани дигар муҳолифони худ ва ғорати Бағлону Қундуз дубора хоҳиши ба Туркистону Муғулистон баргаштан кард ва писари худ Илҷочаро ҳокими Мовароуннаҳр таъин намуд.

Темур, ки шахси фурсатчӯе буд, бо изхори итоат аз Туғлуқте-
мур ба тарафи истилогарон гузашта, шаҳри Кешро дар ихтиёри
худ ниғаҳ дошт.

**Созиши Темур бо ҳокими Балх амир Ҳусайн ва хиёнати ӯ бар
зидди Туғлуқтемур.** Хидмати Темур ба хони Муғулистон бисёр да-
вом наёфт, зеро ӯ бо Илёсхоча созиш карда натавонист ва аз ин
муносибати Темур Туғлуқтемур ба хашм омада буд. Темур аз қуд-
рати Туғлуқтемур ба ҳарос омада, маҷбур шуд бо амир Ҳусайн
муттаҳид шавад. Ин иттиҳод боис шуд то Темур бо хоҳари амир
Ҳусайн – Улҷойтурқон низ издивоҷ кунад. Темур баъд аз шиддат
ёфтани муҳолифаташ бо Илёсхоча маҷбур шуд шаҳри Кешро тарк
намуда, ба ҷустуҷӯи амир Ҳусайн барояд. Темур баъд аз ҷустуҷӯи
зиёде амир Ҳусайнро дар биёбонҳои Хоразм пайдо кард. Ҳар ду
ба умеди ёрӣ гирифтанд ба назди ҳокими Хоразм омаданд. Ҳокими
Хоразм чун тарафдори хонҳои муғули Мовароуннаҳр буд, онҳоро
бо ҷанг пешвоз гирифт. Бо вучуди ин ки дар ин ҷанг ҳокими Хо-
разм кушта шуд, Темур ва Ҳусайн низ талафоти зиёд дода, маҷбур
шуданд фирор намуда, ба Марв биёянд. Аммо дар Марв онҳоро
ҳокими он Алибек Ҷониқурбонӣ асир гирифта, ба зиндон андохт.
Муддати ду моҳ Темур ва Ҳусайн дар зиндон буданд. Бародари
Алибек, Муҳаммадбеки Ҷонӣ онҳоро харида, аз банд раҳо кард.
Амир Ҳусайн ба сӯйи Ҳилманди Хуросон рафт ва Темур чанде дар
Кеш дар назди хешовандони худ пинҳонӣ зиндагӣ кард. Баъд аз
муддате ӯ бо гурӯҳе аз тарафдорони худ ба Ҳирот омад ва ба ҳоки-
ми он ҷо Малик Муиззиддин Оли Курт мулоқот карда, чанд вақти
дигар дар паноҳи ӯ зиндагӣ кард. Аз ин воқеа амир Ҳусайн боха-
бар гашт ва ӯ низ ба назди Малик Муиззиддин омад. Аз омадани
амир Ҳусайн ба Ҳирот Туғлуқтемур огоҳ шуд ва намояндаи худро
ба назди Малик Муиззиддин фиристода, талаб кард, ки амир Ҳу-
сайнро асир карда, ба назди ӯ фиристад. Малик Муиззиддин амир
Ҳусайнро дар яке аз қалъаҳои худ ҳабс кард ва намояндаи худро ба
назди Туғлуқтемур фиристода, хабари дурӯғин фиристод, ки амир
Ҳусайн дар ҳабс вафот кардааст, то ин ки Туғлуқтемур ором шуда,
ба ин ҷониб лашкар накашад. Амир Ҳусайн аз ҳабс фирор карда,
ба ҷониби Қандаҳор рафт.

Ба Систон фирор намудани Темур ва амир Ҳусайн. Захмӣ гарди-
дани Темур ва Темурланг ном гирифтани ӯ. Дар ин муддат Темур
дар Ҳирот буд ва бо иҷозати Малик Муиззиддин ба тарафи Сис-
тон омад. Темур бо худ ин замон 500 савора дошт. Ӯ дар Систон
ба ғорат кардани галаҳои гӯсфанду аспӣ мардум машғул шуд. Дар

яке аз шабҳое, ки Темур ба ғорати галаҳо меомад, мардуми Систон ба ӯ ва ҳамроҳонаш ҳамла карданд, ки дар натиҷа тарафдорони Темур зиёд кушта шуданд. Дар ин ҷанг Темур аз пойи рост захм бардошт ва аз ду ангушти дасти росташ маҳрум шуд. Темур худро ба яке аз хаймаҳои сахронишинон расонид ва муддате пинҳонӣ худро таботат кард. Дар он ҷанг пойи росташ ҷунон зарба дид, ки то поёни умр мелангид ва ба ин ҷиҳат ӯро Темурланг номиданд.

Амир Ҳусайн ва Темурланг дар Хуросон лашкари қудратманде гирд оварданд. Барои онҳо имкон фароҳам омад, ки дубора вориди Мовароуннаҳр шаванд. Дар зимистони солҳои 1363–64 вазъияти Мовароуннаҳр дигар шуда, ҳукумати минтақа аз вучуди ҳукмронони муғул ҳолӣ гашт.

Аз тасаруфи хони Муғулистон озод кардани Мовароуннаҳр. Соли 1363 Туғлуқтемур дар Кошғар вафот мекунад. Писари ӯ Илёсхоча барои ба даст овардани тоҷу тахти Муғулистон аз Мовароуннаҳр равонаи Кошғар мегардад. Аз ин фурсат истифода бурда, баҳори соли 1364 амир Ҳусайн ва Темурланг бо машварати ҳамдигар Илёсхочаро дар роҳ таъқиб намуда, ба ӯ зарбаи сахт мезананд. Дар натиҷа Илёсхоча шикаст хӯрда, муғулон аз Мовароуннаҳр ронда мешаванд. Баъд аз ин амир Ҳусайн ва Темурланг муваққатан ҳукмронии Мовароуннаҳро ба даст гирифтанд. Мардуми Мовароуннаҳр амир Ҳусайн ва Темурлангро бад меидид. Бадбинии халқ хусусан нисбат ба амир Ҳусайн бештар буд, зеро ӯ ба мардум зулми беандоза мекард. Ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд ӯ дар даст ҳамеша силоҳи шашпари оҳангиро дошта меистод. Аксар вақт амир Ҳусайн ба ҷойи ба арзу шикоят ҷавоб додан, ба шахси мурочиаткунанда дарафтода, ӯро бо шашпар бераҳмона мезад ва ба ҷазои сахт гирифта мекард.

Забти дубораи Мовароуннаҳр аз тарафи писари Туғлуқтемур – Илёсхоча. Шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг дар муҳорибаи «Ҷанги гилӣ» ва ба Балх фирор кардани онҳо. Хони Муғулистон намехост, ки барои ҳамешагӣ Мовароуннаҳро аз даст бидиҳад, аз ин рӯ, ба хоҳири дубора соҳиб шудан ба сарзамини аздастрафтааш, ба ин самт хост лашкар кашад. Баъд аз вафоти Туғлуқтемур (соли 1363) писар ва вориси ӯ Илёсхоча бо мақсади дубора забт намудани Мовароуннаҳр баҳори соли 1365 бар зидди амир Ҳусайн ва Темурланг лашкар кашид. Амир Ҳусайн ва Темурланг қаблан аз лашкар кашидани Илёсхоча ба Мовароуннаҳр хабар ёфта, ба ҷанг тайёри дида, лашкари бисёр ҷамъ карданд. Ду лашкар дар соҳили дарёи Чирчиқ бо ҳам рӯбарӯ шуданд. Ҷанг дар байни Чиноз ва

Тошканд ба вукуъ пайваст. Ин чанг дар таърих бо номи «Чанги гилӣ» ё «Чанги лой» машхур аст, зеро ҳангоми чанг борони сел борида, ҳама ҷойро лой карда буд. Дар натиҷа аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд ва талаф мешуданд. Лашкари Темурланг дар ин чанг тарафи рости лашкари Илёсхочаро ба ақибнишинӣ маҷбур кард, вале лашкари амир Ҳусайн дар тарафи чап аз лашкари Илёсхоча шикаст хӯрда, рӯ ба гурез овард. Дар натиҷа Темурланг ҳам маҷбур шуд, ки майдони чангро тарк кунад. Ҳамин тавр, Темурланг ва Ҳусайн дар ин муҳориба тамоман торумор гардида, нахуст ба Самарқанд, аз он ҷо ба Кеш ва аз Кеш ба Балх фирор карданд. Самарқанд он замон девори муҳофизатӣ ва қалъа надошт, ки дар ҳолати муҳосираи шаҳр аҳоли пинҳон шавад. Илова бар он, тамоми лашкар ва фармондеҳони Темурланг ва Ҳусайн низ ҳамроҳи онҳо фирор карда буданд. Дар ин чанг лашкари муғул беш аз 10 ҳазор нафарро аз даст дод.

САРЧАШМА

Низомиддини Шомӣ дар бораи «Чанги гилӣ» чунин менависад: «Ногоҳ ҳаво мутагаӣиш шуд ва абру борон падид омад ва камонҳову тирҳо ба мартабае расид, ки як тир чунончи ба хасм (душман) тавон андохт, намонд ва ҷомаҳову мӯзаҳо дар об гарқ шуд ва дасторҳо бар сарҳо гарону сақил (вазнин) гашит ва гилу ваҳал (лой) дар мартабае буд, ки аспонро маҷоли ҳаракат намонд. Ва лашкари душман ҷомаҳои намад нӯшида ва осуда ба ҷойи худ ҳаракат накарданд».

Низомиддини Шомӣ. Зафарнома, ҷ. 1, сах. 28.

Хондамир дар бораи «Чанги гилӣ» ва шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Билохира, амир Шамсиддин бо тоифае аз мардуми ҷалодатойин (богайрат) ба маърака расид ва... ба ҳайати иҷтимоӣ бар лашкари Мовароуннаҳр ҳамла карда, голиб омаданд. Амир Ҳусайн ва амир Темур бо хайлу ҳашм (аскарони савора ва навкарон) пушит бар маърака гардонид (яъне фирор карда), аспони эшон бар болои лою гил афтод ва даҳ ҳазор нафар аз лашкари Чағатой арса (дар майдон) талаф гашитанд. Ва умаро ба ҳаволи (гирду атроф)-и Самарқанд ва Шаҳрисабз иштифтанд. Амир Ҳусайн бе таваққуф ба Солисарой рафт ва элу улус (қавм ва қабил)и худро аз Чайхун гузаронид ва дар Шерту манзил гузид. Аммо [Темурланг] ба умеди он ки шояд муҳимме аз пеш тавонад бурд, рӯзе чанд аз об убур накард (нагузашит) ва дувоздаҳ қушун муруттаб сохта, Темурхоча углон ва Човарҷӣ ва Аббосро бо ҳафт қушун мангалой (пештоз) гардонид ва фармуд, ки ба тарафи Самарқанд раванд. Он тоифа аз он ҳазрат ҷудо гашта, аксар бо аъдо (душман) пайвастанд. Лочарам (ночор)... [Темурланг]... аз об гузашта, дар ҳудуди Балх ливои (байрақи) иқомат барафрошит (баланд кард)».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр». Бо муқаддимаи Чалолиддин Ҳумой. –
Техрон, 1380 ҳ.ш , сах. 405 – 406.

САНАҶОИ МУҲИМ

1361 – дубора ба Мовароуннаҳр ҳуҷум кардани Туглуқтемур

1363 – вафот кардани Туглуқтемур дар Кошгар

1364 – ба муқобили Илёсхоча бархостани амир Ҳусайн ва Темурланг

1364 – аз Мовароуннаҳр ронда шудани муғулҳо

1365 – лашкаркашии Илёсхоча ба Мовароуннаҳр

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи дубора ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани Туглуқтемур нақл кунед.

2. Аз чӣ сабаб Темурланг бо амир Ҳусайн муттаҳид гардид?

3. Нақл кунед, ки ҳокими Хоразм Темурланг ва амир Ҳусайнро чӣ тавр пешвоз гирифт ва онҳоро дар Марв кӣ аз ҷабс озод намуд?

4. Чаро ба Темур лақаби Темурлангро доданд?

5. Мақсади ба Мовароуннаҳр лашкар кашидани Илёсхоча дар соли 1365 аз чӣ иборат буд?

6. Чаро ҷанги байни Илёсхоча ва Ҳусайну Темурланг бо номи «Ҷанги гилӣ» машҳур гаштааст?

7. Натиҷаи ҷанг бо чӣ анҷом ёфт?

8. § 1-ро такрор намоед.

МАВЗУИ II

ЧУНБИШИ САРБАДОРОН ВА МУБОРИЗАИ ОНҲО БАР ЗИДДИ МУҒУЛҲО

§ 3. ОМИЛҲОИ БА ВУЧУД ОМАДАНИ ЧУНБИШИ САРБАДОРОН

Чунбиши Сарбадорон бо сарвари Мавлонозода дар Самарқанд. Баъди шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг ва фирори онҳо ба Балх муғулҳои истилогар гумон доштанд, ки бе ягон душворӣ ба Самарқанд ворид шуда, онро талаву тороч мекунанд. Ҳукуматдорони боқимонда ва ашхоси дигари мансабдори Самарқанд мехостанд, ки шаҳрро бе муқобилият ба муғулон таслим карда, ба ин восита чони худро аз марг наҷот диҳанд, вале қор ранги дигар гирифт. Дар чунин лаҳзаи мушкил мардуми баномус ва муборизи Самарқанд барои мудофияи шаҳр ташаббусро ба дасти худ гирифта, рӯзи чумъа барои маслиҳат дар масҷиди ҷомеи шаҳр ҷамъ омаданд. Онҳо ҳифзи ватани худро аз ҳимояи ҷон муҳимтар дониста, роҳи мубориза ва муқовимат бо душманро интиҳоб намуданд. Шаҳсе бо номи Мавлонозода, ки яке аз шогирдони мадрасаи Самарқанд буд, ба минбар баромада, суханронӣ кард. Ӯ ба мардум мурочиат карда, аз ҷумла гуфт, ки лашкари бешумори ғоратгарони муғул барои тороч намудани молу ашъи мардум ба шаҳр наздик шудаанд. Ҳукуматдорони шаҳр бошанд, бо шунидани ин хабар барои халосии ҷони худ шаҳрро тарк карда, гурехтанд. Ба ҷуз аз мубориза мардуми Самарқанд аз душман роҳи халосӣ надорад. Бинобар ин, мо бояд шаҳрамонро аз душман мудофия намоем. Агар касе масъулияти мудофияи шаҳрро ба уҳда гирифтани бошад, мо дар назди ӯ сари таъзим фуруд оварда, тайёрем, ки фармонҳои ӯро иҷро кунем.

Аён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода хомӯш монданд ва касе ҷавоби мусбат надод. Он гоҳ ӯ гуфт, ки маълум мешавад касе ин масъулиятро ба зимма гирифтани нест, бинобар ин, агар шумо маро дастгирӣ намоед, мудофияи шаҳрро ба уҳдаи худ мегирам. Ҳамин тариқ, бо ризояти ҳамаи ширкаткунандагони он ҷамъомад вазифаи сардори мудофияи шаҳр ба уҳдаи Мавлонозода гузошта шуд. Ҷамъомадагон қасам ёд карданд, ки дар роҳи мубориза барои дифои шаҳр қурбон мешаванд,

аммо ғоратгарони муғулро ба Самарқанд роҳ намедиханд. Дар ҳамин ҷо 10 ҳазор ҷавон барои ҳифзи ватан дар пеши Мавлонозода савганди садоқат ёд карданд. Дар ташкили корҳои мудофиавӣ барои Самарқанд ба ҷуз аз Мавлонозода боз Абубакри Калавӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухорой низ саҳми бузург гузоштанд.

Ин муборизаи мардуми Самарқанд бар зидди муғулон дар таърих бо номи «Чунбиши Сарбадорон» маъруф гаштааст. Пайдоиши истилоҳи «сарбадор» ба шӯрише, ки соли 1337 дар Сабзавори Хуросон бар зидди хонҳои муғул ва заминдорони маҳаллӣ сар зада буд, алоқаманд аст. Шӯришгарон савганд хӯрданд, ки ё бедодгарихоро дар Хуросон барҳам медиҳанд ва ё сари худро ба дор месупоранд. Бинобар ин, аз он замон номи Сарбадорон ба вучуд омадааст.

Барномаи амалиёти чунбиши Сарбадорон ба муқобили муғулҳо. Пешвоёни он мубориза барои мудофиаи Самарқанд тадбирҳои бисёр муҳим андешиданд. Мавлонозода рӯйхати мардуми ба хизмати ҳарбӣ мувофиқро тартиб дода, неруи мардуми шаҳрро барои омодагӣ ба мудофиа аз душман моҳирона истифода намуд. Аҳолии шаҳр дар муддати се шабонарӯз барои мудофиаи шаҳр тайёри дид. Гирду атрофи шаҳрро бо сангарҳо ихота карда, дар паси он сангарҳо тирандозони моҳирро пинҳон намуданд. Тамоми силоҳҳои дар шаҳр мавҷудбударо ҷамъоварӣ намуда, ба муборизон тақсим карданд. Шаҳрро ба китъаҳо ҷудо намуда, дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонгоҳҳо гузоштанд. Даромадгоҳи асосии шаҳрро кушода дошта, дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи хиёбони асосӣ сангарҳои мустаҳкам сохта, дар он ҷо одамони мусаллаҳро ҷойгир карданд. Дар охири хиёбон Мавлонозода бо шумораи зиёди тирандозони моҳир камин гирифта, барои ба душман зарба задан омода шуд. Нақшаи мудофиакунандагони шаҳр чунин буд: ҳангоми ба хиёбон дохил шудани саворагони муғул бояд онҳо ногаҳон аз ҷониби кӯчаҳои танги бо сангарҳо мустаҳкамшуда ба истилогарон зарбаҳои саҳт мерасониданд. Барои риоя кардани интизом ва ба фармони Мавлонозода итоат намудан муҳофизони шаҳр ба Қуръон қасам ёд карданд. Мардуми шаҳр шабонарӯз меҳнат карда, дар муддати се рӯз шаҳрро барои мудофиа пурра омода сохтанд.

САРЧАШМА

Абдурраззоқи Самарқандӣ доир ба мувоҷиати Мавлонозода ба аҳолии Самарқанд ва омодагии Сарбадорон барои мудофиаи шаҳр чунин менависад: «Чун амир Ҳусайн ва [Темурланг] аз «Чанги лой» ба

ҳазимат шуда (шикаст хӯрда), аз Чайхун гузаитанд ва лашкари мугул ба ҳаволии Самарқанд расид, аҳолии он чо дар ин қазия (ҳодиса) ҳайрон буданд. Рӯзи ҷумъа хавоссу авом (одамони баландмартаба ва одӣ) дар масҷиди ҷомеъ ҷамъ омада, хотир бар амре қарор намегирифт. Дар ин ҳол марде донишманд аз бузургзодагони Бухоро, машҳур ба Мавлонозода тирандозе далер, шамшер ҳамоил карда (ба китф овехта), бар пой хост ва оҳиста-оҳиста рафта, ба болои минбар баромад ва салом карда, овоз баровард, ки: – Ё маъшарулмуслимин (эй мусулмонон)! Имрӯз галабаи куффор (кофирон) ба қасди хоҷумони мусалмонон омадаанд. Ва ҳокиме, ки қизия мусулмониро «бочу хироч» ном карда, меситонад ва ба хотири худ мегирад, чун душман пайдо шуд, мусулмононро ба тарҳ рехт (партофт) ва аз пеши куффор гурехт! Ва ҳарчанд аҳолии ин шаҳр амонию суде диҳанд, халос нахоҳанд ёфт.

Ва рӯзи қиёмат суол аз шумо, бузургон хоҳад буд: Кист, ки мутасаддӣ (бауҳдагиранда)-и ин амри ислом ва мутааҳҳиди (аҳқунандаи) хавоссу авом шавад, то мо низ сар дар қадами ӯ ниҳода, ба хидматгорӣ қиём намоем?

Маҷмуи ақобир (мансабдорон)-и Самарқанд хомӯш шуда, қасе ҷавоб надод. Мавлонозода гуфт: – Чун қасе ба уҳда намегирад, агар ман мутааҳҳид шавам, мададу ҳамроҳӣ мекунад? Халоиқ мувофиқ шуда, ӯро ба сардорӣ қабул карданд. Мавлонозода хутбаи балиғ (мукаммал) адо карда, ба ҷанги куффор тариқ намуд (чора дид). Ва мардуми бисёр пеши ӯ ҳозир шуда, дафтари қадҳудоён ва муҷаррадону гурабо ба даст овард (яъне рӯйхати сардорони оила ва мардҳои муҷарраду муҷоҷирро тартиб дод) ва дар дарвозаҳо мустаҳфизон боздошт (муҳофизон таъин намуд) ва сарҳои кӯчабоғҳоро чунон банд кард, ки савор дарнатавонад ва сарҳои бандро ба толорҳо маҳкам карда, тиркашҳои мураттаб сар то сари кӯчаҳо фуру бурид. Ва қавл кард, ки ҳеч офарида шабҳо ба хона наравад ва агар ҷое ҷанги сахт воқеъ шавад, мақоми худ нигоҳ дошта, ба мадад наравад ва аз сари девор бо мугулон қалоча нақунанд. Ва дар чаҳор ҳадди шаҳр камондорони ҷалд (чусту чолок) таъин кард чиҳати кумак ва як роҳ ҳолӣ гузошта, ҷамъе дар камин нишонд ва худ бо понсад пиёдаи тирандоз дар поёни кӯчабоғ истод.

Ва қаровулони мугул фориғу гофил (бепарво) ба он кӯча даромаданд ва аз камингоҳҳо гузашта, ба Мавлонозода расиданд. Ишорат кард, то дохил фуру кофта, санги дасту калмосанг ва тиру ҷӯбасте дар қор омаданд, то мугулон сари асп гардонида, ҳазор кас маҷрӯҳ ва сад кас гирифта шуданд».

Абдурраззоки Самарқандӣ. «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн», дастхати №347 аз Ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 195 – 196.

САНАИ МУҲИМ

1337 – сар задани шӯриши Сарбадорон дар Сабзавори Хуросон

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Ба ҷунбиши мардуми Самарқанд кӣ роҳбарӣ мекард?*
2. *Чаро ин ҷунбиши номи «Сарбадорон»-ро гирифт?*
3. *Мазмуни муроҷиати Мавлонозодаро ба аҳолии Самарқанд нақл кунед.*
4. *Шӯришгарон бар зидди истилогарони муғул чӣ гуна тадбирҳо андешиданд?*
5. *§ 2-ро такрор намоед.*

§ 4. МУБОРИЗАИ АҶОЛИИ САМАРҚАНД БАР ЗИДДИ МУҶУЛОНИ ИСТИЛОГАР

Ба Самарқанд ворид гаштани лашкари муғул ва муқобилати аҳолии шаҳр бар зидди онҳо. Хони муғул Илёсхоҷа, ки аз фирори Хусайн ва Темурланг ба Балх воқиф буд, умед дошт, ки Самарқанд бе мудофия мондааст ва тасаввур кард, ки шаҳрро бе муқовимат бо осонӣ соҳиб мешавад. Баҳори соли 1365 дастаҳои пешчангии лашкари муғул бе ҳеҷ гуна эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба маркази шаҳр дохил шуданд. Ҳангоми ба ҷойи камингирифтаи дастаи Мавлонозода расидани муғулҳо, ба мудофиякунандагони шаҳр ишора шуд, ки ба ҳучум гузаранд. Онҳо аз се ҷониб бар зидди душман ҳамла карда, аз паси сангарҳо муғулҳоро ҳам бо даст ва ҳам бо фалахмон сангборон намуданд. Муғулҳо, ки инро интизор набуданд, ба воҳима афтада, ба ҳар тараф гурехтанд, вале дар ҳама ҷой онҳоро тир ё санг дунболагир буд. Дар ин набард аз тарафи муғулҳо зиёда аз ду ҳазор нафар кушта шуд. Муғулҳо маҷбур шуданд ақибнишинӣ кунанд.

Ғалабаи Сарбадорон дар Самарқанд. Рӯзи дигар муғулҳо дубора ба Самарқанд ҳучум карданд, вале ба ғалаба муваффақ нашуданд. Ба тамоми кӯшиши онҳо барои ишғоли шаҳр зарбаи саҳт зада мешуд. Пас муғулҳо ба назди мудофиякунандагони шаҳр қосид фиристода, иброз намуданд, ки агар ба онҳо тухфаҳои зиёд фиристонанд, онҳо шаҳрро тарк мекунанд. Ба ин пешниҳоди муғулҳо ҷавоби рад дода шуд. Он гоҳ онҳо шаҳрро ба муҳосира гирифта, ба ғорати аҳолии гирду атрофи он шуруъ намуданд. Муҳосираи давомдор низ ба муғулон натиҷаи мусбат надод. Дар ин муддат ҳодисае рӯй дод, ки вазъияти мавҷударо дигаргун сохт. Дар урдугоҳи муғулҳои бодиянишин марази тоуни асп (бемории вабо) пайдо шуд ва шумораи зиёди аспони онҳо ба ҳалокат расиданд. Муҳосираи минбаъдаи шаҳр ба муғулҳо ғайриимкон гашт ва онҳо маҷбур шуданд, ки аз муҳосираи он даст кашада, ақибнишинӣ кунанд.

Ҳамин тавр, аҳолии Самарқанд, бо неруи худ ва бе иштироки намояндагони ҳукумат, тавонистанд шаҳри худро аз хучуми душманони аҷнабӣ сарбаландона дифоъ намоянд. Сарбадорон манфиатҳои табақаҳои заҳматкаши аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд ва тамоми иқдомоти онҳо бар зидди манфиатҳои аён ва ашрофи Самарқанд ва сулолаи муғулҳои ғоратгар равона гардида буданд. Дар ин мубориза бебизоатон дар Самарқанд бар зидди тавонгарон баромаданд ва табақаи заҳматкаши аҳоли аз золимон ва судхӯрони манфур ниқор гирифтанд.

Барқарор шудани робита байни Мавлонозода бо амир Ҳусайн ва Темурланг. Аҳдшиканона ба қатл расонидани пешвоёни чунбиши Сарбадорон. Ҳангоме ки Темурланг хабари аз муҳосираи Самарқанд даст кашида, ақибнишинӣ кардани муғулҳоро шунид, дарҳол амир Ҳусайнро аз ин хабар огоҳ намуд. Онҳо бо ҳам вохӯрда, ба чунин хулоса омаданд, ки ҳоло барои ишғоли Самарқанд шитоб накунанд, зеро аз муқовимати мудофиакунандагони шаҳр метарсанд. Онҳо қарор доданд, ки аз макру ҳила истифода баранд. Бо ин мақсад амир Ҳусайн ва Темурланг баҳори соли 1366 бо лашкари худ ба наздикии Самарқанд омада, дар маҳалли Кони Гил қарор гирифтанд. Онҳо ба унвони роҳбарони Сарбадорон нома навишта, савганд хӯрда, изҳор намуданд, ки амали муборизонро дастгирӣ мекунанд. Дар ин нома зикр карданд, ки онҳо хоҳиши вохӯрдан бо роҳбарони Сарбадоронро доранд. Ҳамчунин, дар ин нома навиштанд, ки ҳокимияти шаҳри Самарқанд ба роҳбарони Сарбадорон дода мешавад ва ваъда доданд, ки касеро ҷазо намедиханд. Номаи онҳоро сафирони хушзабон бо тухфаҳои гаронбаҳо ба Самарқанд оварданд. Ҳамроҳи ин фиристодагон намояндагони маҳсули амир Ҳусайн ва Темурланг низ буданд. Вазифаи онҳо иборат аз он буд, ки ба шаҳр ворид шуда, барои забт кардани он замина тайёр намоянд. Роҳбарони Сарбадорон ба суҳанони маккоронаи ин фиристодагон бовар карда, ба лашкаргоҳи амир Ҳусайн ва Темурланг омаданд. Рӯзи аввал амир Ҳусайн ва Темурланг намояндагони Сарбадоронро гарму самимӣ қабул карданд. Вале рӯзи дигар, ҳангоми ба қароргоҳи онҳо расидан, ҳамаи намояндагони Сарбадорон дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд. Аз байни онҳо фақат Мавлонозода аз марг наҷот ёфт. Ҳамин тавр, чунбиши мардумии Сарбадорон аз ҷониби амир Ҳусайн ва Темурланг аҳдшиканона паҳш гардид. Амир Ҳусайн ва Темурланг дар охири баҳори соли 1366 аз нав ба Самарқанд соҳиб гардиданд.

Ўнбиши Сарбадорони Самарқанд баъд аз ӯнбиши Сарбадорони Хуросон, ки дар нимаи аввали асри XIV ба муқобили сиёсати хонҳои муғул равона гардида буд, дуоимин ҳаракати бузурги мардумӣ бар зидди давлати муғулони Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Ўнбиши Сарбадорони Самарқанд аз аҳамияти бузурги таърихӣ бархӯрдор аст. Танҳо мардум, ки ба муҳофизати ватани худ бархоста буданд, тавонистанд то ба охир бо душмани аҷнабӣ мубориза баранд ва муғулро аз Мовароуннаҳр берун ронанд. Ба амирон ва феодалони чағатоии Мовароуннаҳр, ки пароканда буданд ва доимо бо ҳамдигар дар ҷангу ҷидол қарор доштанд, муяссар нагардид, то бо муғулони истилогар мубориза кунанд. Сарбадорон Самарқандро аз муғулон озод карда, дар он ҳудуди як сол (1365 – 1366) ҳукмронӣ намуданд. Ҳадафи асосии Сарбадорон озод кардани ватан аз муғулон буд ва ба ин мақсад бо сарбаландӣ расиданд. Ин муборизаи онҳоро метавон муборизаи миллӣ-озодихоҳӣ номид. Аммо ин ғалабаи онҳо аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо макру фиреб аз дасташон гирифта мешавад.

Ба вучуд омадани ихтилоф байни амир Ҳусайн ва Темурланг. Кушта шудани амир Ҳусайн аз тарафи Темурланг. Темурланг дар гирифтани ҳокимияти Самарқанд ва бо макру фиреб куштани роҳбарони Сарбадорон ба амир Ҳусайн ёрмандӣ кард. Аммо амир Ҳусайн ба ин нигоҳ накарда, баъзе аз тарафдорони Темурлангро, ки дар Самарқанд ва атрофи он ба ғорат ва бедодгарӣ машғул буданд, ҷарима баст. Аз ин рафтори амир Ҳусайн Темурланг ранҷида, ҷаримаи тарафдоронашро аз амволи бо ғорат бадастовардаи хеш пардохт ва бо ин робитаи худро бо амир Ҳусайн қатъ кард. Темурланг аз Самарқанд ба шаҳри Кеш баргашт. Ҷун ихтилофи ӯ ва амир Ҳусайн шиддат ёфт ва иловатан дар ин муддат ҳамсари Темурланг – Улҷойтуркон низ вафот карда буд, бинобар ин, барои Темурланг зарурати идома додани дӯстӣ бо амир Ҳусайн дигар боқӣ намонд. Ин ихтилоф сабаб шуд, то байни Темурланг ва амир Ҳусайн ҷандин ҷанг сураат гирад. Охири ҷанги онҳо дар моҳи март соли 1370 дар қалъаи Ҳиндувон, ки дар наздики Балх қарор дошт, ба вуқӯъ пайваст. Темурланг сипоҳи амир Ҳусайнро ба муҳосира гирифт, ки дар натиҷа лашкари амир Ҳусайн дар ин набард мағлуб ва ҳудаш кушта гардид.

САРЧАШМА

Ахбори Хондамир дар бораи тайёрии аҳолии Самарқанд ба муқобили

ҳуҷуми мугулони истилогар чунин аст: «Чун амир Ҳусайн ва амир Темур шикаст ёфта, аз Ҷайхун убур намуданд ва мугулони беимон ба азми наҳб (горат)-у тороҷ ба савб (тараф)-и Самарқанд тавачҷух фармуданд, селоби изтирор (парешонӣ)-и бинои субот ва қарори мутаваттинон (сокинон)-и он диёрро мунҳадим (вайрон) гардонид, Мавлонозодаи Самарқандӣ, ки ба сифати ҷилодат ва мардонагӣ иттисоф дошт (маишҳур буд), мардумро ба дафъи мугулон таҳриз намуда (барангехта), дар бораи вучуби сиёнати нафс (зарурияти муҳофизати худ) ва мол ва аҳду аёл суханон бар забон гузаронид. Самарқандиён он калимотро ба самъиризо ҷой дода, зимоми ихтиёри худро дар қабза (даст)-и иқтидори Мавлонозодаи Самарқандӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухорӣ, ки тирандозии ҷалд (чусту чолок) буд ва Абубақри Калавӣ, ки авсофи сарбадорӣ бар вай содиқ меомад, ниҳоданд ва эшон шаҳрро кӯчабанд карда, бар ҷодаи мамониати сипоҳи ҷита (мугулон) субот қадам варзиданд».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр». Бо муқаддимаи Ҷалолиддини Ҳумой. – Техрон, 1380 х.ш, сах. 406.

Мирхонд дар бораи муборизаи аҳолии Самарқанд бар зидди истилогарони мугул чунин маълумот медиҳад: «Арбоби Самарқанд мутобаат (итоат)-и эшонро намуда, дар мақоми мамониат омаданд ва тариқи омадушуд масдуд гардониданд (банд карданд) ва асбоби муқобала ва муқотала соз доданд. Ва сипоҳи ҷита (мугулон) муддатҳо бар гирди Самарқанд хаймаи иқомат мутаннаб гардонид, дар тасхир (забт)-и он маросими эҳтимом ба ҷой оварданд. Ва чун айёми муҳосира имтидод (кашол) ёфт ва наздик ба он шуд, ки шаҳр мусаххар (мағлуб) гардад ва амволу димои мусулмонон дар маърази талаф ояд, насими азали... вазид, вабо дар миёни аспони ҷита афтода, аз ҳар чаҳор асп яке (беи) зинда намонд ва аз ин чиҳат хавфу руъб (тарс)-и тамом бар замоир (қалбҳо)-и муҳолифон истило ёфта, очиз ва саросема гашианд. Ва баъд аз тақдими машварат маслиҳат чунон диданд, ки рӯҷуъ намоянд (баргарданд) ва ба имзои ин азимат аксари он ҷамоат тиркашҳо бар пушт баста, пиёда ва мубтазал (хору залил) рӯй ба диёри худ ниҳоданд».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо», ҷ.6. – Техрон, 1380 х.ш, сах. 4569 – 4570.

Ибни Арабшоҳ дар бораи чӣ гуна ба қатл расидани пешвоёни Сарбадорон менависад: Темурланг «чамъе аз ёрони ҳеширо дар камин бигмоит ва муқаррар дошт, ки ҳар касро, ки ба сӯйи онон фириствад, нобуд қунанд. Пас сарони ақвомро аз ҳар пеша ва мақом бихонд ва ба дасти худ ҷоми саҳбо нӯшонд ва хилъати зебо нӯшонд ва чун навбат ба он тоифаи ошӯбгар (яъне Сарбадорон) расид, ҳамчунон якоякро бинавохт ва ба шарбати май ва хилъати фохир сарафроз дошт ва бо ишора ба сӯйи камингоҳ равона сохт, то хилъаташ бозгиранд ва ҷомаи зиндағониаш бидаранд ва чунон карданд, то як тан аз онон бар ҷой намонд. Ҳамаро ба диёри нестӣ ронданд... Темурро бад-ин тадбир асоси давлат устувор ва роҳи фармонравой ҳамвор шуд».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагини шигифтовари Темур (Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур). Тарҷума ба форсӣ Муҳаммад Али Начотӣ, Техрон, 1383 х.ш., сах. 18.

Маълумоти Абдураззоқи Самарқандӣ дар бораи хоинона ба қатл расидани роҳбарони Сарбадорон: «Амир Ҳусайн аввали баҳор бо лашиқари Балху Бадахшон ва Қундузу Бағлон ва Андхӯю Шибургон озими Самарқанд шуд. Ва ба қаррот (ба тақрор) аҳком ба сардорони Сарбадорони Самарқанд фиристод. Мазмун он, ки моро бар шумо эътимоди куллист ва аз ҷамеи умаро беҳтар донистаем, то урду дар саҳрои Кони Гил наёрем, аслан истиқбол менамод. Он мискинон тамаллуқ (хушомадгӯӣ)-и он тарози мугул бовар қарданд. Чун амир Ҳусайн ба Кони Гил омад, Сарбадорон анвои тақаллуф (муурооти барзиёд ва сохта) тартиб дода, ба хидмат расиданд ва пешкашҳо ба арз расониданд. Ва амир Ҳусайн эшонро ба иноят (меҳрубонӣ) баргардонид. Рӯзи дигар тансуқот (тӯҳфаҳо)-и зиёда оварда, чун ба Карёс расиданд, ба муҷиби фармуда ҳамаро гирифта, сиёсат (яъне қатл) намуд.

[Темурланг] Мавлонозодаро дархост карда, аз пойи дор бозовард ва дигарон ба роҳи адам рафтанд. Ва амир Ҳусайнро мамлакат софӣ шуда, мутамаккин ғашт ва ҳирси ҷамъи мол бар ӯ голиб шуда, қоидаи зулму бедод бунёд ниҳод».

Абдураззоқи Самарқандӣ. Мағлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн, дастхати №347 аз Ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 197.

САНАҲОИ МУҲИМ

1365 – муқовимати аҳолии Самарқанд бо сардории Мавлонозода бар зидди истилогарони мугул

1366 – ба қатл расонидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон ва ҳокимияти Самарқандро соҳиб шудани амир Ҳусайн ва Темурланг

1370 (март) – охири чанги Темурланг бо амир Ҳусайн

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Нақл кунед, ки сокинони Самарқанд ба муқобили истилогарон чӣ гуна муқовимат қарданд.
2. Чаро истилогарони мугул дар ин муҳориба ба шикаст дучор омаданд?
3. Дар бораи аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо мақру фиреб ба қатл расидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон маълумот диҳед.
4. Аҳамияти таърихи ҷунбиши Сарбадорон аз чӣ иборат буд?
5. Сабаби ихтилофи байни Темурланг ва амир Ҳусайнро шарҳ диҳед.
6. § 2 ва 3-ро тақрор намод.

МАВЗУИ Ш

БА САРИ ҚУДРАТ ОМАДАНИ ТЕМУРЛАНГ ДАР САМАРҚАНД ВА ЗАБТКОРИҲОИ Ӯ

§ 5. ҲОКИМИЯТИ МОВАРОУННАҲРО ГИРИФТАНИ ТЕМУРЛАНГ

Амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон. Омадани Темурланг ба Самарқанд. Баъди ғалаба дар Балх Темурланг ба фармонравоии мустақил расид ва худро амири кабир эълон кард.

Темурланг пас аз куштани амир Хусайн зани ӯ Сароймулкхонумро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба никоҳи худ даровард. Сароймулкхонум бо номи Бибихонум низ маъруф буд. Чун ӯ духтари хони муғул буд, зани калонии Темурланг ба ҳисоб мерафт, ба ин сабаб ба Темурланг лақаби Курагон, ки муғулон доводро меғуфтанд, дода шуд. Ба Темурланг фарзандонаш Мироншоҳ, Шоҳрух ва наберааш Улуғбек ва дигарон тақлид карда, бо хонадони чингизӣ пайванди хешу таборӣ барқарор карданд. Дар ин робита бояд гуфт, ки таърихнигори асри XVII Маҳмуд ибни Валӣ хонадони Темуриёнро Гуркониён низ номидааст.

Насаби Темурланг бевосита ба хонадони Чингиз намерасид, бинобар ин, пас аз гирифтани ҳукумати Мовароуннаҳр унвони хониро ба номаш илова накарданд. Аммо Темурланг аз намояндагони қabilaҳои муғулие буд, ки бочуръат аз анъанаҳои муғули дар Мовароуннаҳр тарафдорӣ мекард. Барои ваколатҳои зиёд доштан дар қорҳои идораи давлат тарафдорӣ аз анъанаҳои муғули ва робитаи хешутаборӣ бо хонадони хонӣ кифоят намекард. Аз ин рӯ, барои дар Мовароуннаҳр ҳаққи ҳукумати Темурлангро собит намудан, қиссаҳои ҳаёлиеро бофта бароварданд. Мақсади ин қиссаҳо қонунӣ гардонидани ҳукумате буд, ки Темурланг бо макру фиреб ба даст овард. Мувофиқи ин қиссаҳои ҳаёли гӯё бобокалони Чингиз – Кобулшоҳ бо бародараш–Қачули, ки аҷдоди афсонавии Темурланг ба шумор меравад, қарордоде ба имзо расонида буданд. Тибқи он қарордод авлоди Чингиз бояд ҳамеша шоҳ ва авлоди Қачули ҳокими мутлақи сарзаминҳои ишғолгардида бошанд. Бинобар ин, Темурланг худро соҳиби тахт ҳисоб мекард.

Мувофиқи анъанаи мавҷудбудаи он замон, ки бояд амири Мовароуннаҳр аз номи хони хонадони чингизӣ ҳукумат кунад, Те-

мурланг низ ин анъанаро вайрон накарда, як тан аз хонҳои маъруфнабудаи чингизро бо номи Сияргитмиш (1370–1388) хони Мовароуннаҳр эълон кард ва аз номи ӯ ҳукумат мекард. Ибни Арабшоҳ менависад, ки Темурланг Сияргитмишро барои он хон интиҳоб кард, ки ғорату куштори худро бо номи ӯ анҷом диҳад, то мардум ӯро маломат накунад. «Дар ҳоле ки, – менависад Ибни Арабшоҳ, – ҳар амире ба дасти Темурланг асир ва ҳар хон дар ба-робари вай нотавон буд».

Сияргитмиш дар лашкаркашиҳои Темурланг иштирок наму-да, соли 1388 вафот кард.

Баъди амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон ибтидо қарор буд, ки Темурланг шаҳри Кеш – зодгоҳашро пойтахти давлати худ созад, вале ба далели маъруф будани Самарқанд ин шаҳро пойтахт интиҳоб карда, 10 апрели соли 1370 худро соҳиби тахт эълон намуд.

Темурланг аз Балх ба шаҳри Самарқанд омада, ба фочиаҳои худ оғоз бахшид. Аз фочиаи Чингиз то фочиаи Темурланг якуним аср гузашта буд. Фочиаи Чингиз аз ҷониби Муғулистон ба Мовароуннаҳр омада буд, аммо фочиаи Темурланг аз Мовароуннаҳр оғоз гашта, аз миёни вайронаҳои давлати Чингиз шакл гирифта, дар муддати фармонравоии Темурланг ва хонадони ӯ саросари Хуросону Эрон ва Осиёи Хурдро арсаи тохтутози туркон сохт.

Оғози забткориҳои Темурланг. Муборизаи мардуми Хоразм бар зидди лашкаркашиҳои Темурланг. Темурланг эҳсос мекард, ки бе шикасти хонҳои Муғулистон ва ба худ тобеъ намудани Хоразм наметавонад ба осонӣ дар Самарқанд ҳукумат кунад. Темурланг, пеш аз ҳама, ба мақсади таъмин кардани амнияти пойтахти давлати худ, нақшаи тобеъ намудани Хоразм ва хонҳои Муғулистонро кашид. Ӯ тайи солҳои 1370 – 1376 се бор ба Хоразм ва панҷ бор ба қаламрави хонҳои Муғулистон дар он сӯи Сайхун ҳучум кард. Темурланг ҳокими Хоразм Ҳусайн Сӯфиро дар ин се ҳучум асир гирифта натавонист ва танҳо вилояти Хоразмро ғорат ва вайрон карда, ба Самарқанд баргашт. Ба ӯ муяссар шуд, ки баъд аз даҳ соли ба қудрат расиданаш дар Самарқанд, яъне соли 1380 Хоразмро тобеи худ гардонад. Баъд аз ғатҳ ва ғорати он вилоят донишмандон, косибон ва ҳунармандони Хоразмро ба шаҳрҳои Самарқанду Кеш кӯчонид ва ин шаҳри қадимро вайрон ва парешон сохт.

Муносибати Темурланг бо се қудрати сиёсии Хуросон: Оли Курт дар Ҳирот, Чониқурбонӣ дар Тӯс ва Сарбадорон дар Сабзавор. Те-

мурланг некиҳои ҳокими Ҳиротро, ки ба хангоми паноҳ чустанаш ба он шаҳр карда буд, фаромӯш намуда, номае ба султони Ҳирот – Малик Ғиёсиддини Курт фиристода, аз ӯ хост, ки ин султон тобеи ӯ шавад ва ҳадяю тухфаҳои шоистае барояш фириштад. Султони Ҳирот бо номаи таҳқиромез ба Темурланг ҷавоб гардонд. Темурланг бо гирифтани ин паём дар ғазаб шуд ва дар моҳи марти соли 1381 ба ҷониби Ҳирот ҳамлавар гардид. Тамоми он вилоятро забт карда, Малик Ғиёсиддини Оли Куртро тобеи худ сохт.

Темурланг бо фатҳи Ҳирот дарвозаҳои Хуросонро ба рӯи худ боз кард. Барои забти комили ин сарзамин дигар монеае намонда буд. Темурланг тамоми ҳукмронони Оли Куртро ҳамроҳи худ ба Самарқанд овард ва баъдан ба қатл расонид. Дар тӯли солҳои 1381–1383 Темурланг чаҳор маротиба аз Самарқанд ба Хуросон лашкар кашид.

Дар ҳамон соле, ки Темурланг ба Ҳирот меҳост лашкар кашад, аз Алибеки Ҷониқурбонӣ – ҳокими Калот ва Тӯс хоҳиш кард, ки дар гирифтани Ҳирот ба ӯ ёрӣ диҳад. Аммо Алибеки Ҷониқурбонӣ ин хоҳиши Темурлангро рад кард. Баъд аз гирифтани Ҳирот Темурланг ба тарафи сарзамини Ҷониқурбонӣ лашкар кашид. Пас аз муҳосираи тӯлонӣ Алибеки Ҷониқурбонӣ ба Темурланг таслим шуд. Темурланг ӯро ба Мовароуннаҳр фиристод ва каме баъд аз он дастур дод, то Алибеки Ҷониқурбониро ба қатл расонанд.

Ҳангоме ки Темурланг ворида Нишопур шуд, Хоча Алии Муайид-саркардаи Сарбадорони Сабзавор ба пешвози ӯ баромад ва ба вай пайваст. Темурланг ӯро дар макоми ҳокими Сабзавор дубора тасдиқ кард. Хоча Алӣ то поёни умри худ ба Темурланг вафодор буд. Ӯ дар лашкаркашии Темурланг ба Луристон дар соли 1386 иштирок намуда, бар асари захме, ки дар он ҷанг гирифт, вафот кард.

Тасарруфи Хуросон аз ҷониби Темурланг. Темурланг тайи лашкаркашиҳои минбаъдааш ба Хуросон Қандаҳору Балхро гирифт ва пас аз он Пушанг ба дасти ӯ афтод, Исфароин ба ҳок яксон шуд ва Систон мавриди ғорати лашкари Темурланг қарор гирифт. Дар чараёни ин лашкаркашиҳо ба сарқубии Амир Валӣ фармонравои туркманони Ҷузҷон шитофт ва ӯро ба итоати худ даровард. Соли 1383 вақте боз ба Ҳирот лашкар кашид, мардуми он ба дифоъ бархостанд ва дар он ҷо аввалин калламанораҳоро аз сари шӯришичиёни кушташуда баланд кард. Дар тамоми ин муддат ҳар шахреро, ки аз Хуросон ишғол мекард, ба дунболаш ҷӯйи хуни сокинони он

диёр равона мегашт. Темурланг бо ин аъмоли худ фоҷиаи хучуми Чингизро такрор кард. Ин бор вайронгар ва хунхори Хуросон дигар бутпараст набуда, балки фармонравои мусулмон буд.

Дар фосилаи ин хучумҳо, ки Темурланг байни Хуросон ва Мо-вароуннаҳр дар ҳаракат буд, ба ноҳияҳои Кошғар ва Дашти Қипчоқ низ тохтутоз кардааст. Ҳокими Кошғар амир Қамариддини Дуғлотро ба Дашти Қипчоқ [сахроҳои байни Уралу Сибир, сарзаминҳои байни баҳри Хоразму (Арал) баҳри Хазар (Каспий) ва поёноби Сирдарё] ронда, баъди ғалаба бар хонҳои Дашти Қипчоқ яке аз хонзодаҳои муғулии он ҷойро бо номи Тухтамиш, ки худро аз хонадони Ботухон медонист, ба сари ҳокимият овард.

САРЧАШМА

Мирхонд дар бораи муҳосираи қалъаи Ҳиндувон ва мағлубияти амир Ҳусайн чунин маълумот медиҳад: «Ва рӯзи дигар... ҷавонони ҷонибайн рӯй ба майдон ниҳода, даст ба тиру тег кушоданд ва баъд аз ситезу оғез (чангу ҷидол)-и баҳодурони амир Ҳусайн аз гояти бухлу имсоқ (бахилӣ ва хасисӣ), ки бар табиати ӯ голиб буд ва қуввати он надошт, ки зару сим виқоя (ҳимоя)-и ҷони ширин созад... Амир Ҳусайн аз камоли хавфу ҳарос дари дарвоза бибаст ва [Темурланг] кас пеши ӯ фиристод, ки агар ҷон меҳохӣ, даvon аз қалъа берун оӣ. Ва ба қадам атрофу ҷавониб баста дид ва аз пасу пеш селоби балои ано (машаққат) ба ҳам пайваста, даст дар домани тазарруъ ва истимон (зориву талаби амон) зада, писари бузурги худро бо ҷавоне, ки ихтиёр карда буд, пеши [Темурланг] равон сохта, гуфт: «дар мақоми иққиёду изъонам (итоату мутеиятам) ва ҷуз мутобаату мутоваат (тобеияту фармонбардорӣ) чорае намедонам».

Ва мутаоқибӣ дигарро фиристода, пайгом дод, ки «офтоби давлати ман ба ҳадди уфул (фурӯ рафтани) расида ва кавкаби иқболи ман аз хонаи иззу (иззату) бурҷи шараф ба дараҷаи ҳубут (фурудоӣ) ва манзили бол интиқол карда, дархост аз ту, ки саодат ва фирӯзии ҳаминон дорӣ. Ҳамин аст, ки бар ҷони ман бибахишӣ ва роҳ бар ман бикушӣ, то аз ин тангони (сахтию фишори) меҳнат ва машаққат берун омада, рӯй ба Каъбаи муаззама ниҳам ва зиёрати Байтуллоҳ ба ҷой оварда, аз ҷароиму осом (хатоҳо)-и забон ба эътизори истиғфор (узрхоҳиву бахшиши гуноҳҳо) кушоям.... Ва [Темурланг]... қарор бар он ёфт, ки рӯзи дигар ба саломат берун омада, ба ҳар ҷо ки хоҳад, биравад».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо», ҷ.6. – Техрон, 1380 ҳ.ш, сах. 4618-4619.

Хондамир дар бораи Алибеки Ҷониқурбониро бахшидани Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Шайх Алӣ Баҳодур дар он айём, ки дар қалъаи Қаҳқаҳа нишааста буд, шабе ҳаёл намуд, ки ба қадами эҳтиёл (макру ҳила) худро дар қалъаи Калот андозад. Бо тоифае аз навқарони хосса пиёда ба кӯҳи баланд баромад ва... сабоҳ (вақти субҳ) далерони Ҷониқурбонӣ ха-

бар ёфта, бар сари Шайх Баҳодур тохтанд ва ўро гирифта, назди Алибек бурданд. Ва амир Алибек шайх Алӣ Баҳодурро таъзим ва эҳтироми тамом намуд ва хиргоҳе (хаймае) ба такаллуфи наздик ба висоқ (манзил)-и хеи барои ӯ насб (ҷойгир) кард... Забони тазарруъ (илтиҷо) бикиод, ки хуни маро аз [Темурланг]... дармебояд хост. Амир Шайх Алӣ ин маъниро қабул намуд ва... нузули амир Теури Курагон гаит. Амир Шайх Алӣ ба мулозамат (хизматгузорӣ) шитофта, кайфияти изтирори (парешони) Алибек ва иттибоъ (пайравӣ кардан) ба арз расонид ва гуноҳони эшонро авф талабид. [Темурланг]... чаримаи Ҷониқурбониёро бахшид ва амир Алибек ба хидмат шитофт ва бештар аз пештар тарбият ва эъзозу (иззату) ҳурмат ёфт... ўро бо тамоми эду улуси Ҷониқурбонӣ ба Самарқанд кўчонанд. Ва ба нафсу нафис мутаваҷҷеҳи Мовароуннаҳр гаита, малик Ғиёсиддин Пиралиро бо авлод ҳамроҳ барад».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр». –Техрон, 1380 ҳ.ш, саҳ., 433.

САНАҲОИ МУҲИМ

1370 (10 апрел) – соҳиби тахт эълон шудани Темурланг

1370 – хони Мовароуннаҳр таъин гардидани Своргимши

1380 – Хоразмро тобеъ гардондани Темурланг

1381 (март) – ҳамлаи Темурланг ба Ҳирот

1383 – ҳамлаи дубораи Темурланг ба Ҳирот

1383 – сохтани аввалин калламанораҳо дар Ҳирот

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Чаро унвони хонӣ ба номи Темурланг илова нагардид?*
- 2. Барои чӣ ба Темурланг лақаби Курагон доданд?*
- 3. Чаро Темурланг яке аз хонҳои маъруфнабудай чингизиро хони Мовароуннаҳр эълон кард?*
- 4. Дар бораи лашкаркашии Темурланг ба Хоразм нақл кунед.*
- 5. Сабаби ба Ҳирот лашкар кашидани Темурланг аз чӣ иборат буд?*
- 6. Лашкаркашиҳои Темурланг ба Хуросон ва хунхориш ўро нақл кунед.*
- 7. § 3 ва 4-ро тақрир намоед.*

§ 6. ОҒОЗИ ЛАШКАРКАШИҶОИ ТЕМУРЛАНГ

Ҳучуми сесолаи Темурланг. Соли 1386 Темурланг ҳучуми худро, ки дар таърих бо номи ҳучуми сесола маъруф аст, оғоз кард. Ў аз тариқи Хуросон ба чониби Рай ва Мозандарон лашкар кашид. Ҳадафи ӯ аз ин лашкаркашӣ гирифтани Бағдод аз дасти султон Аҳмади Ҷалоир буд. Темурланг саъй кард, нахуст Луристон ва Озарбойҷонро ишғол кунад ва дар ин мубориза Малик Иззиддини Лур – ҳокими Луристонро дар Хуррамобод мағлуб карда, асири

худ сохт. Хуррамобод ва Буручардро вайрон карда, ба тарафи Озарбойчон ҳаракат кард. Дар роҳи Озарбойчон шахрҳои Султония ва Табрэро аз дасти султон Аҳмади Чалоир гирифт ва Гурҷистону Арманистонро тақрибан бе ҳеч мубориза ба даст овард. Бо Қароюсуфи Туркман, ки ҷонибдори султон Аҳмади Чалоир буд, Темурланг дар Диёрбакр ҷангид ва Қароюсуф дар муқобили сипоҳи Темурланг тоб наоварда, фирор кард. Диёрбакр арсаи ғорат ва вайронии сарбозони Темурланг гардид. Баъд аз ин Темурланг барои танбеҳи Зайнулобидини Оли Музаффар – ҳокими Форс, ки аз қабули фармонравой ба ӯ сарпечӣ карда буд, ба тарафи Шероз лашкар кашид. Дар роҳи Форс, ки аз тариқи Ҳамадон ва Исфаҳон мегузашт, Темурланг ин шахрхоро ишғол кард ва андози вазнине барои сипоҳиёнаш аз мардуми ин шахрҳо ситонид. Мардуми Исфаҳон аз ин ҷабри Темурланг ба шӯр омада, дар моҳи декабри соли 1387 сар ба қиём бардошта, теъдоде аз сарбозони Темурлангро ба ҳалокат расониданд. Ин шӯриши хурд, ки ба қиёми мардумӣ табдил ёфта буд, дарвоқеъ Темурлангро сахт тарсонд. Вуқуи ҳамчунин ҳодисаро Темурланг интизор надошт ва чун аз пойгоҳи худ – Самарқанд дур шуда буд, ин муқовимати мардум ҳастии онҳоро таҳдид ба ҳалокат мекард. Бинобар ин, Темурланг дар фуру нишонидани ин шӯриш аз ҳеч гуна аъмоли гайрибашарӣ даст накашид. Интиқоми Темурланг аз соқинони Исфаҳон на танҳо ваҳшатнок, балки ваҳшиёна буд. Темурланг ҳукми қатли оми мардуми Исфаҳонро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расид. Ба дастури Темурланг аз сарони ин кушташудагон калламанораҳо сохтанд. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ менависад, ки бузургони шаҳри Исфаҳон ба хотири дар дили Темурланг раҳм андохтан то ки қатли мардумро бас кунад, иддае аз кӯдаконро, ки ятим монда буданд, дар яке гузарҳои шаҳр, ки бояд Темурланг аз он ҷо мегузашт, гузоштанд. Темурланг ҳангоме ки бо гурӯҳи кӯдакон рӯ ба рӯ шуд, ба онҳо тавачҷуҳ накарда, ҳамроҳи сарбозонаш роҳашро идома дод. Ин кӯдакон дар зерии аспон монда, ҳалок гардиданд.

Бо ин қатли ом Темурланг дар дили мардуми Шероз тарс афканда буд. Ҳокими Форс Зайнулобидин ба ҷониби Бағдод фирор кард, то дар даргоҳи султон Аҳмади Чалоир пинҳон шавад. Аммо дар байни роҳ дар наздикии Шуштар Зайнулобидин ба дасти писари амакаш Шоҳ Мансур асир афтод ва дар қалъаи Салосил ба ҳабс гирифта шуд. Соли 1387 Шероз таслими Темурланг шуд. Ҳарчанд ки ин шаҳр аз вайронкорӣ ва кушторҳои Темурланг эмин

монд, аммо мардуми Шероз ба Темурланг хирочи зиёде дода, хонахароб шуданд.

Тасвири калламанора. Амали рассом В.В. Верешагин

Темурланг вилояти Форсро байни султон Аҳмад – бародари Зайнулобидин, ки ҳокими Кирмон буд ва Шох Яҳё – писари амакаш, ки ҳокими Язд буд ҳар дуи онҳо ва ба Темурланг итоат менамуданд, тақсим кард. Бо шунидани хабари шӯришҳое, ки дар Хоразм ва Дашти Қипчоқ рӯй доданд, Темурланг саросема вилояти Форсро тарк гуфта, ба Мовароуннаҳр баргашт.

Ба ҳар ҳол лашкаркашии сесолаи Темурланг нотамои монд, зеро ҳокими Форс – Зайнулобидин ба асорати Темурланг наафтод ва муҳимтар аз ҳама Бағдодро ба даст наовард.

Ҳучуми панҷсолаи Темурланг. Тобистони соли 1392 Темурланг сеюмин ҳучуми худро, ки дар саҳифаҳои таърихи ин давр аз ҷониби таърихнигорон бо номи ҳучуми панҷсола зикр шудааст, оғоз кард. Дар ин лашкаркашӣ ўро писаронаш – Умаршайх ва Мироншоҳ, наберааш – Пирмуҳаммад (писари Ҷаҳонгир) ҳамроҳӣ мекарданд. Баҳонаи ин лашкаркашӣ саркӯб кардани шӯришҳо дар Мозандарон, танбеҳ намудани Оли Музаффари Форс ва ҳадафи асосӣ ба даст овардани Бағдод буд. Дар Мозандарон Сайид Камолитдини Маръаширо, ки ба истиқлол расида буд, Темурланг саркӯб кард

ва ўро ба асорат гирифта, аз тариқи киштӣ ба Хоразми вайрона фиристонд. Чанде дар Мозандарон монд ва дар моҳи декабри соли 1392 барои танбех додани Оли Музаффар аз тариқи Рай ба Буручард ва аз он ҷо ба Дизфулу Шуштар омад. Темурланг ба таъкиби шоҳ Мансури Оли Музаффар, ки тамоми Музаффариёнро бар зидди ӯ ба муҳолифат бархезонида буд, оғоз кард. Шоҳ Мансур бо андак сипоҳи вафодори худ дар Рай бо Темурланг ба ҷанг бархост ва часорату шаҳомати фавқулодаи ӯ боис шуд, ки дар ин ҷо ба Темурланг зарба занад, аммо худи ӯ захмӣ гардида, ба дасти сипоҳиёни Темурланг асир афтод ва кушта шуд. Дар моҳи майи соли 1393 Темурланг дигар шоҳзодагони Оли Музаффарро, ки ба муҳолифати ӯ бархоста буданд, аз миён бардошт. Ҳокимияти вилояти Форсро ба писари худ Умаршайх воғузур карда, ба ҷониби Бағдод бар зидди султон Аҳмади Ҷалоир лашкар кашид. Дар моҳи августи соли 1393 Темурланг тахтгоҳи деринаи Аббосиён – Бағдодро тақрибан бидуни ҷанг фатҳ кард. Султон Аҳмади Ҷалоир Бағдодро раҳо карда, ба ҷониби Шому Миср фирор намуд.

Темурланг чанд муддат дар Бағдод монда, ба лашкаркашӣ ба тарафи Шому Миср тайёри медид. Дар ин муддат, яъне дар моҳи январи соли 1394, писари Темурланг – Умаршайх, ки аз Форс ба дидорбинии падар меомад, дар наздикии Бағдод аз ҷониби мардуми маҳаллӣ кушта мешавад ва Темурлангро ба шиддат мотамзада мекунад.

Ҳукумати Форсро Темурланг ба наберааш – Пирмуҳаммади Ҷаҳонгир воғузошта, барои тасхири ноҳияҳои шимоли Байнаннаҳрайн ба он ҷониб ҳаракат кард ва дар Тикрит, ки паноҳгоҳи роҳзанони курду араб буд, калламанораҳо барпо сохт. Чун аз лашкаркашии Тухтамишхон ба ноҳияҳои Арон ва Дарбанди Қафқоз оғаҳӣ ёфт, рӯ ба тарафи Қафқоз кард. Арманистону Гурчистонро дубора фатҳ намуд ва дар Қафқоз Тухтамишхонро шикасти сахт дод. Ба таъкиби Тухтамишхон аз вилоятҳои Черкес убура карда, дар соҳили дарёи Волга бори дигар ба Тухтамишхон зарба зад ва лашкари ӯро пароканда сохт. Аз ин ҷо ба дохили хоки Русия ба тохтутоз пардохта, шаҳри Маскавро гирифта, дар ин ҷо ғорату куштор намуд. Шаҳрҳои Сарой ва Аштархон (Астрахан) низ мавриди ғорат ва харобкориҳои Темурланг қарор гирифтанд. Темурланг дар бозгашт ба Озарбойҷон чанде вақти худро барои хомӯш кардани ошӯбҳо сарф карда, ҳукумати Озарбойҷон ва вилоятҳои ғарбии Эронро ба писараш–Мироншоҳ ва Хуросону ноҳияҳои шарқиро ба писари дигараш – Шоҳруҳ воғузошта, билохира, баъд аз панҷ соли ҷангҳои хунин ба Мовароуннаҳр бозгашт.

Ҳосили сеюмин ҳучуми Темурланг низ мисли лашкаркашиҳои пештарааш ба чуз аз ба даст овардани ғаниматҳо, куштори инсонҳои бегуноҳ ва харобии кишварҳо аз чизи дигаре иборат набуд ва ин ҳамаро ӯ навъе аз рисолат ва маъмурияти илоҳии худ медонист.

Забти Ҳиндустон ва қатли сад ҳазор асир. Темурланг дар тӯли се ҳучуми худ сарзаминҳои мусулмоннишинро хароб карда, қатлу куштор менамуд. Ин бор ҳучуми худро ба Ҳиндустон, ки дар моҳи март соли 1398 оғоз карда буд, «ғазавот зидди қуффор номид», дар ҳоле ки подшоҳи он замони Ҳиндустон султон Маҳмуди Туғлуқӣ низ мусулмон буд ва дар Дехлӣ фармонравой мекард. Темурланг Панҷоб ва Мултонро ишғол карда, дар моҳи декабри соли 1398 дар наздикии Дехлӣ сипоҳи султон Маҳмуди Туғлуқиро мағлуб намуд. Тибқи хабари муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд қабл аз вуруд ба Дехлӣ Темурланг аз тарси шӯриши эҳтимолии 100 ҳазор ҳиндуи дар роҳ асир афтада, фармон медиҳад, ки онҳоро ба қатл расонанд. Ин ҳодиса 17 декабри соли 1398 дар соҳили дарёи Чамаи наздики Панипат ба вуқӯ пайваст.

Ба хангоми воридшавӣ ба Дехлӣ сипоҳиёни Темурланг фармон гирифтанд, то мардуми Дехлиро қатли ом намояд. Дар натиҷа 80 ҳазор нафар аз сокинони шаҳр кушта шуданд. Дар ин куштор на танҳо ҳиндуҳо, балки мусулмонони шаҳр ҳам ба ҳалокат расиданд. Бисёре аз ҳиндуҳо барои он ки худ ва аъзои хонаводааш ба дасти туркон наафтанд, худро бо аъзои хонавода ва тамоми молу амволи хеш оташ заданд. Султон Маҳмуди Туғлуқӣ ба ноҳияҳои шарқии Ҳиндустон фирор кард ва Темурланг ӯро дунболагирӣ карда, ноҳияҳои атрофи дарёи Гангро ғорату вайрон намуд. Ӯ қаламрави шоҳони Туғлуқиро байни сардорони лашкари худ, ки омодаи ҳифз ва идораи он набуданд, тақсим карда, бо ғаниматҳои бисёре Ҳиндустонро тарк кард. Дар муддати панҷ моҳу ҳабдаҳ рӯзе, ки Темурланг дар Ҳиндустон буд, ба чуз аз ғорату куштори мардуми бегуноҳ ва вайронии ин сарзамини афсонавӣ чизе аз худ ба ҷой намонд. Ин лашкаркашӣ, ки чаҳордаҳ моҳ тӯл кашид, Ҳиндустонро ба қаламрави фармонравои Темурланг низ дохил накард.

Ҳучуми ҳафтсолаи Темурланг. Хангоме ки дар Ҳиндустон Темурланг ба ғорату куштор машғул буд, ба ӯ аз нооромӣ ва ошуфтагии авзои Эрон, баҳусус Озарбойҷон, ки писараш Мироншоҳ дар он ҷо ҳукумат мекард, хабар расониданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ Мироншоҳ бар зидди Темурланг изҳори муҳолифат мекунад. Изҳори муҳолифат қардани Мироншоҳ дар номае, ки навишта ба Ҳиндустон ба падараш

мефиристад, баён шудааст. Мироншоҳ дар ин нома адабро нигоҳ надошта, Темурлангро мазаммату таҳқир менамояд. Ин сабаб шуд, ки Темурланг Ҳиндустонро ба зудӣ тарк намуда, ба Самарқанд биёяд. Ҳамчуноне ки сарчашмаҳои таърихӣ хабар медиҳанд, бар асари афтодан аз болои асп мағзи сари Мироншоҳ осеб мебинад ва ўро дучори парешонии ҳавос мекунад. Дар натиҷаи ин беморӣ Мироншоҳ ба корҳои ношоистае даст зада, иддае аз шахсиятҳои маъруфро ба қатл расонида, хазинаро бо айшу нӯш ҳолӣ мекунад. Девонагии Мироншоҳ то ба ҷое расида буд, ки фармон медиҳад қабри Ҳоча Рашидуддини Фазлуллохро, ки пешвои тариқати ҳуруфия буд, кушоянд ва боқимондаи ҷасади ўро дар қабристонии яхудон дафн намоянд.

Бо шунидани хабари лашкаркашии Темурланг ба Озарбойҷон Мироншоҳ ба урдуи ў меояд. Темурланг ҳайатеро пешакӣ ба Табрез–маркази идории Мироншоҳ фиристод, то корҳои ўро тафтиш кунанд. Дар натиҷаи тафтиш зердастони Мироншоҳ, ки бе фармони ў ҳеҷ кореро анҷом наметоданд, гунаҳгори асосӣ доништа шуданд. Мувофиқи хабари Мирхонд бо фармони Темурланг ширкаткунандагони маҷлисҳои Мироншоҳ: олими маъруф Мавлоно Муҳаммади Кӯҳистонӣ, мусикидонони бузург Устод Қутбуддини Нойӣ, Ҳабиби Удӣ ва Абдулмуъмини Гўянда ба қатл расонда шуданд. Шоири маъруфи тоҷик Камоли Хучандӣ низ мавриди ғазаби Темурланг қарор гирифт ва дастур дод шоирро ба мавзеи Валиёнқӯҳи Табрез таъйид намоянд.

Темурланг бо қатли олимону ҳунармандон, ки гуноҳе надоштанд, мардумро бовар мекунонид, ки воқеан ҳам барои ҷазо додани Мироншоҳ омадааст. Ў Мироншоҳро аз ҳукумати Озарбойҷон барканор карда, ба ҷойи ў писари Мироншоҳ– мирзо Абубакрро таъин мекунад. Бо вучуди ин ки Мироншоҳро аз вазифа барканор намуд, ба гуфтаи Мирхонд, баъд аз ин низ Мироншоҳ «дар мақоми салтанат бар маҷмуи шоҳзодагон муқаддам менишаст».

Шоҳрух писари дигари Темурланг, ки аз ҷониби падар ҳокими Хуросон таъин шуда буд, дар ин ҳучум ба сипоҳи Темурланг пайваст. Ин лашкаркашии Темурланг ҳарчанд панҷ сол тўл кашида бошад ҳам, аммо он бо номи «хучуми ҳафтсола» маъруф аст. Дар моҳи сентябри соли 1399 Темурланг нахустин зарбаро ба Гурҷистон, ки мардумаш даст ба ошўб зада буданд, ворид кард. Темурланг ба зимистони сарду пурбарф, ки дар асари он лашқараш талафоти зиёд дида буд, нигоҳ накарда, аз роҳи Қарабоғ ба ҷониби Гурҷистон ҳаракат кард. Дар тайи роҳ Темурланг ҳар кучое, ки калисо медид,

вайрон намуда, шӯришиёни гурчиро, ки аз бими ӯ дар кӯҳхо паноҳ бурда буданд, таъқиб карда, қалъаҳо ва сангарҳои онҳоро дарҳам мешикаст. Пешрафт дар Гурчистон ӯро ба сарҳади давлати Усмони Туркия расонида буд. Ин замон султони Туркия Илдириш Боязид буд, ки бо лашкаркашӣ ва ғалабаҳои худ Аврупоро ба ларза оварда, бар Осӣи Хурд фармонравой мекард. Ду рақиб, ки ҳар ду мағрур, бераҳм ва ғоратгар буданд, дар муқобили ҳамдигар қарор гирифтанд. Темурланг Арзрум ва Арзинҷонро, ки дар қаламрави Боязид буданд, ғорат карда, ба ҷониби Севос ҳаракат намуд. Мардуми Севос ба муқовимат бархостанд, аммо дар моҳи августи соли 1400 Севос аз ҷониби Темурланг фатҳ шуд. Бар хилофи одате, ки дар ҷангҳои дигараш дошт, Темурланг асирони мусулмонро, ки аз сипоҳи Боязид гирифта буд, афв намуд. Ин ба он сабаб буд, ки ӯ намуҳост дар ақиқоҳи худ аз ҷониби мусулмонони ин ҷо таҳдид шавад, аммо ҷаҳор ҳазор арманиро, ки ҳамроҳи мусулмонон ба дифои Севос бархоста буданд, зинда ба гӯр кард.

Темурланг барои ҷанг бо султон Боязид баҳона меҷуст. Бинобар ин, аз ӯ дархост кард, то султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро, ки назди Боязид паноҳ ҷуста буданд, ба ӯ таслим кунад. Аммо Боязид ин дархости Темурлангро қабул накард. Ҷазои ҷанг бо султони Усмони барои Темурланг фароҳам омад.

Темурланг нахуст яке аз шарикон ва ҳампаймонҳои Боязид – султони Миср Малик Носирро хост аз байн бибарад ва ба ин мақсад ба ҷониби Шом – ба қаламрави султони Миср ворид гашта, дар моҳи октябри соли 1400 Ҷалабро гирифт. Муддати се рӯз Ҷалаб арсаи ғорати лашкари Темурланг гашт ва ғаниматҳое, ки аз ин ҷанг ба даст овард, бо қорвоне ба Самарқанд фиристод. Дар наздикии Димишқ як тан аз фидоӣни исмоилия бо мусоидати султони Миср суиқасде ба Темурланг кард, аммо ин суиқасд бемуваффақият анҷомида, он шахс дастгир ва ба қатл расид.

Султони Миср натавонист, ки ба лашкари Темурланг муқовимат намояд ва аз Шом ба Миср фирор кард. Темурланг Димишқро забт кард. Даре нагузашта мардуми ин шаҳр бар зидди ӯ шӯриш бардоштанд. Темурланг ин шӯришро бераҳмона паҳш карда, дубора Димишқро фатҳ намуд ва дар масҷиди ҷомеи он ба номи худ хутба хонд.

Темурланг аз Шом бори дигар ба ҷониби Бағдод лашкар кашид. Мардуми Бағдод бар зидди лашкари Темурланг мубориза бурданд, ки дар асари ин мубориза теъдоди зиёде аз тарафдорони ӯ кушта шуданд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, Темурланг ҷангро

идома дода, дар моҳи июни соли 1401 Бағдодро мухосира кард. Мухофизони Бағдод худуди як моҳ муковимат карданд. Ниҳоят, 9 июли соли 1401 Темурланг Бағдодро фатҳ намуда, ҳукми қатли ом дод. Дар натиҷа беш аз чил ҳазор аз сокинони Бағдод кушта шуданд. Ҳокимияти шаҳри Бағдодро ба наберааш Абубакр – писари Мироншоҳ супорида, Темурланг ба ҷониби Гурҷистон ҳаракат кард ва зимистони он солро дар Қарабоғ сипарӣ намуд.

Дар муддате, ки Темурланг дар Гурҷистону Қарабоғ буд, Қароюсуфи Туркман ба ҷониби Бағдод лашкар кашид ва хост ин шаҳро аз дасти набераи Темурланг – Абубакр бигирад. Аммо Абубакр дар ҷанги назди Бағдод Қароюсуфро шикаст дод ва ӯ ба назди Боязид гурехт. Султон Аҳмади Ҷалоир бошад, дар назди султони Миср Малик Носир қарор дошт.

Темурланг ба султони Усмонӣ – Боязид номаи таҳдидомез навишта, боз султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро талаб кард. Султон Боязид, ки баъд аз ғалабаҳо дар Аврупо ва Осиёи Хурд хеле мағрур шуда буд, Темурлангро дар номаи ҷавобӣ дашном дода, талаби ӯро рад кард, ки дар натиҷа ҷанг байни онҳо ногузир шуд. Дар моҳи июли соли 1402 дар шимолу шарқии Анқара байни лашкари султон Боязид ва Темурланг ҷанг оғоз шуд. Лашкари Боязид бо вучуди гармои саҳт ва бебӯи диловарона бо душман ҷангид, аммо дар ин мубориза султон Боязид шикаст хӯрда, асир афтод. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ дар китоби худ «Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур» менависад, ки Темурланг Илдириш Боязидро дар қафаси оҳанине маҳбус карда буд ва ҳар кучое, ки мерафт, ҳамроҳи худ мебард. Ба ин таҳқири Темурланг Боязид тоқат накарда, дар моҳи феввали соли 1403 дар наздикии Оқшаҳр вафот кард. Сабабҳои шикасти султони Усмонӣ – Боязид он буд, ки дар муддати ҳуҷуми Темурланг ба Гурҷистон ва Бағдод ӯ лашкари худро бо ҷанги Темурланг омода накарда, бештари вақти худро ба шикору истироҳат мегузаронид. Илова бар ин, Боязид баъзе амирони худро, ки аз ночорӣ дар наздикии Анатолия ба Темурланг таслим шуда буданд, бо игвои Қароюсуфи Туркман танбех дод. Ба ин сабаб қисме аз лашкари Боязид аз ӯ ранҷиданд ва дар ҷанги Темурланг мубориза накарданд.

Султони Миср – Малик Носир аз шикасти Боязид ба ҳарос афтод. Барои он ки ба боварии Темурланг дарояд, ӯ султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро, ки дар сарзаминаш панох бурда буданд, ба ҳабс гирифт. Ин султон барои пешгирии қардани лашкаркашии Темурланг ба Миср, назди ӯ сафири махсуси худро

фиристод ва ба воситаи сафир хабари тобеъ будани худро ба Темурланг расонид. Бо ин амал султони Миср сарзамини худро аз вайронӣ ва харобкориҳои Темурланг наҷот дод.

Темурланг ҳанӯз аз Осиёи Хурд берун нарафта буд, ки хабари марги наберааш Муҳаммад султон (писари Ҷаҳонгир), ки ўро Темурланг валиаҳди худ мехонд, ба ӯ мерасад. Муҳаммад султон 13 марти соли 1403 дар синни 19-солагӣ вафот мекунад. Дар ҳамин айём хони муғул – султон Маҳмудхон, ки Темурланг ба риоя ва пайравӣ аз расми замони худ баъди марги падараш – Сияорғитмиш ўро дар соли 1388 хони Мовароуннаҳр интиҳоб карда буд, вафот мекунад. Темурланг дар замони зинда будани султон Маҳмудхон расман ягона амири бузурги Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт ва аз номи ин хон ҷангҳои бераҳмона мебуд. Султон Маҳмудхон дар лашкаркашиҳои Темурланг иштирок карда, ҳатто соли 1402 дар набарди назди Анқара султон Боязиди Усмониро ба асорат гирифт. Баъд аз вафоти султон Маҳмудхон дигар аз байни хонҳои муғул касеро фармонраво интиҳоб накарда, Темурланг худ ҳокими мутлақи сарзаминҳои забткардааш гардида, амр дод, то дар масҷидҳо хутбаро ба номи ӯ хонанд ва сиккаҳо ба номаш бароранд.

Темурланг дар моҳи апрели соли 1404 ворида Султония шуда, аз тариқи Хуросон Ҷайхунро убура карда, ба Самарқанд боз гашт.

САРЧАШМА

Маълумоти Мирхонд дар бораи ҳуҷуми Темурланг ба Озарбойҷон чунин аст: «Билҷумла... ин аҳвол ба самъи [Темурланг]... расид, ки султон Аҳмади Ҷалоир лашкарҳо ҷамъ оварда, аз Бағдод ба Табрз омадааст. Ва он ҳазрат амирзода Мироншоҳро бо тоифае аз умарои номдорони даргоҳ ба расми манқалой фиристод ва шайх Алӣ Баҳодурро дар Оғрук гузошта, худ низ равон шуд. Султон Аҳмад хабари тавачҷуҳи лашкари фирӯзасар шунда ва калимаи «ал-фирору фи вақтиҳи зафарун» (фирор дар вақташ зафар аст) бар забон ронда, ба ҷониби Бағдод иштифт. Ва [Темурланг]... амир Ҳоҷӣ Сайфиддинро бори дигар бо умаро ва баҳодурон ба тақомиишӣ (дунболагирӣ) равон фармуд.

Ва чун эшон ба султон Аҳмад расиданд, хидматашро эҳмол ва асқол (бепарвоӣ ва вазнинӣ) гузошта, ҷон аз он варта берун бурд. Ва Илёсхоҷа писари амир шайх Алӣ Баҳодур бо маъдуде ҷанд (якҷанд нафар) аз ақиб рафта, дар мавзеи Намакзор султон Аҳмадро дарёфт ва бо ӯ гурӯҳи анбӯҳ буд. Ҳарбе саъб (шадид) рӯй намуд ва Илёсхоҷаро захми гарон расида, султон Аҳмад аз он маҳлака (хатар) халос ёфта, дар рафтор бо боди сабо ҳаминонӣ намуда ва ҷароҳати Илёсхоҷа ба суулмизоҷ мунҷар шуда (анҷом ёфта), заҳмати фаровон кашид.... ва дар пояш андак нуқсон боқӣ монд.

Ва дар он юрии дар Нахҷувон хунрезии азим воқеъ шуд ва мардуми бисёр арзаи талаф гишанд, аз он ҷумла, Қиморӣ иноқ миқдори 500 кас ба қодуд ҳалок сохт ва тару хушки он вилоят ба оташи интиқом бисӯхт. Ва мамолики Озарбойҷон дар таҳти тасарруфи бандағони [Темурланг]... омада, он ҳазрат ба ҳаволӣ (гирду атроф)-и Ғозон нузул фармуда, ақобиру ашроф ва содоту уламои Табрз мубодарат (кӯшиш) ба хидмат намуда, саодати дастбӯсӣ дарёфтанд ва ба муҷиб (мувофиқ)-и фармон моли амонӣ бар арбоби он вилоят ҳавола рафта, дар андак замоне ба вусул пайваст (яъне ба мақсад расид)».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо», ҷ.6. – Техрон, 1380 х.ш., саҳ. 4706-4707.

Мувофиқи маълумоти Ибни Арабшоҳ, ҳангоми дар Ҳиндустон будани Темурланг Мироншоҳ ба ӯ мактуб навишта, муҳолифати худро ба Темурланг изҳор менамояд ва мазмуни он мактуб чунин аст: «Ҳамоно дарози даврони зиндагӣ ва шикастагӣ ва нотаваҷибӣ қисми турост ва ночиз намуда ва аз анҷоми маросими раёсат ва иҷрои умури сиёсат бидоштааст. Пас шоиистатар он ки роҳи ибодат ва бандагӣ гузинӣ (интихоб намой) ва дар гӯшаи узлати парҳезгорӣ нишинӣ, то замонат сар ояд (яъне ба охир расад). Фарзандон ва наводағони ту тавонанд, ки амри раиятро риоят ва кори лашқару кишварро қифоят (бас) кунанд.

Ту ро, ки нишони марг дар чеҳра падид аст, ба кори салтанат чӣ кор аст? Агарат чаши биност, ки тавонад нек аз бад ҳар чиз шинохт, яке бояд аз кори ин ҷаҳон бо мар сароӣи дигар пардохт...

Магар надонӣ, ки даври зиндагиро поён аст ва гӯр охирин манзили ҳар корвон?

...Ту бар ҳама ҷаҳониён чира (голиб) шудӣ ва азл (дур) кардӣ, аммо аз дини Худо густурдаӣ, аммо бисоти горату яғмо барангехтай, аммо оташи ҷавру фасод ва фуру рехтӣ асоси кинаву бедод.

Ту агар бар осмонҳо бар шавӣ (боло равӣ) ҳештан ба пойгоҳи Фиръавн нарасонӣ ва агар пояи қохҳо ба зирва (қулла)-и кӯҳҳо гузорӣ, яке чун бихишти Шаддод сохтан натаваҷибӣ.

Пас боре бад-ин мардумон бингар, ки бар ҷаҳон дасти тасаллут (ҳокимият) кушуданд ва наҳйҳо (манъ) карданд ва амрҳо фармуданд ва саранҷом даргузаштанду бирафтанд ва роҳи сарқашону гунаҳкорон дар пеш гирифтанд.

Пас беҳтар он ки қорҳо ба қордон супорӣ ва хона ба хонаи Худо во гузорӣ ва фармони Худо ва расул ва онон, ки ба дини вай даромадаанд, назирӣ (қабул кунӣ), вагарна ту низ дар шумори он қасон дароӣ, ки рӯйи замин ба галабаву қаҳр гирифтанд ва бедод барошuftанд...»

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур). Тарҷума ба форсӣ Муҳаммад Алини Начотӣ, Техрон. – 2536 шоҳаншоҳӣ, саҳ. 105 – 109.

САНАҲОИ МУҲИМ

1386 – оғози ҳуҷуми сесолаи Темурланг

1387 – *фатҳи Шероз аз тарафи Темурланг*
 1387 (декабр) – *шӯриши мардуми Исфаҳон*
 1392 – *огози ҳуҷуми панҷсолаи Темурланг*
 1393 (май) – *аз миён бардоштани шохзодагони Оли Музаффар*
 1393 (август) – *фатҳи Бағдод аз тарафи Темурланг*
 1394 (январ) – *фавти писари Темурланг – Умаршайх*
 1398 (март) – *огози ҳуҷуми Темурланг ба Ҳиндустон*
 1398 (декабр) – *мағлубияти султон Маҳмуди Туғлуқ дар наздикии Деҳлӣ*
 1398 (17 декабр) – *қатли 100 ҳазор нафар асири ҳинду дар соҳили дарёи Чамаи наздики Панипат.*
 1399 (сентябр) – *нахустин зарбаи Темурланг ба Гурҷистон*
 1400 (август) – *фатҳи Севос*
 1400 (октябр) – *фатҳи Халаб*
 1401 (9 июл) – *фатҳи Бағдод*
 1402 (июл) – *огози ҷанги байни лашкари султон Боязид ва Темурланг дар Анқара*
 1403 (феврал) – *вафоти Боязид*
 1404 (апрел) – *ба Самарқанд бозгаштани Темурланг*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Ҳуҷуми сесолаи Темурлангро шарҳ диҳед.*
2. *Дар бораи қиёми мардуми Исфаҳон бар зидди Темурланг ва аз ҷониби Темурланг ба ҷазои саҳт гирифтोर шудани аҳолии Исфаҳон маълумот диҳед.*
3. *Ҳуҷуми панҷсолаи Темурланг ва ҳадафҳои онро шарҳу эзоҳ диҳед.*
4. *Темурланг дар Ҳиндустон ба чӣ гуна бедодгарӣ ва қуштор даст зад?*
5. *Дар бораи лашкарқашӣ ва бераҳмиҳои Темурланг бар зидди Гурҷистон, Туркияи Усмонӣ, Димишқ ва Бағдод нақл кунед.*
6. *Сабабҳои шикасти султони Усмонӣ – Боязид аз чӣ иборат буд?*
7. *Султони Миср Малик Носир бо кадом роҳ сарзамини худро аз ҳуҷуми Темурланг наҷот дод?*
8. *§ 5-ро такрор намоед.*

§ 7. МУНОСИБАТИ ТЕМУРЛАНГ БО ТУХТАМИШХОН. УСУЛҶОИ МУБОРИЗАИ ТЕМУРЛАНГ БА ҲАНГОМИ ЗАБТКОРИҶОЯШ

Муборизаи Темурланг бо Урдаи Сафед ва Урдаи Тиллоӣ. Шикасти Тухтамишхон. Ғиёсиддин Тухтамишхон ёздаҳумин хони Урдаи Сафед дар Дашти Қипчоқ ва аз хонадони Урдо ва Боту буд, ки солҳои 1376 – 1395 дар ин ҷо ҳукумат мекард. Дар он ҳангом миёни ҳукмронони Дашти Қипчоқ зиддият авҷ гирифт. Ин сарзамин бо номи «улуси Чӯҷӣ» зикр мешуд ва дар он ду хонигарӣ – Урдаи Тиллоӣ ва Урдаи Сафед мавҷуд буданд. Темурланг Тухтамишро дар муборизаҳои зидди хони Урдуи Сафед – Урусхон (1361–1377) истифода мебард. Ба кумаки Темурланг Тухтамиш вилояти Сай-

рон ва Сиғноқро ба даст овард. Аммо ӯ дар асари чанге, ки бо Қутлуқ-бӯғо, писари Урусхон дошт, шикаст хӯрд ва ба даргоҳи Темурланг паноҳ бурд. Темурланг Тухтамишро дубора ба он минтақа барои гирифтани сарзаминҳои аздастрафтааш фиристод. Дар ин ҷанг низ Тухтамиш шикаст хӯрд. Ӯро ба Бухоро ба назди Темурланг оварданд. Урусхон аз Темурланг талаб кард, ки Тухтамишро ба ӯ таслим кунад. Аммо Темурланг дар соли 1376 ба сарзаминҳои Урусхон лашкар кашида, Тухтамишро ҳукмрони Урдаи Сафед таъин кард. Дар соли дигар Тухтамиш музаффариятҳои дигаре ба даст оварда, ҳар ду урдаи Дашти Қипчоқро зери иттиҳоди худ даровард. Дар иттиҳоди Тухтамиш бо Темурланг муносибати дӯстона дошт, аммо бо ба даст овардани ду урда Тухтамиш неруеманд шуд ва барои Темурланг ба душмани хатарнок мубаддал гашт.

Дар баҳори соли 1378 хони Дашти Қипчоқ – Тухтамиш аз роҳи Дарбанд ба тарафи Озарбойҷон, ба сарзаминҳои, ки Темурланг забт карда буд, лашкар кашид. Темурланг дар ҷанги Тухтамиш писараш Мироншоҳро бо лашкари зиёд фиристод, ки дар натиҷа Тухтамиш шикаст хӯрда, фирор намуд.

Соли 1385 Тухтамишхон бори дигар аз Дарбанд ба Табрез ҳучум намуда, ин шаҳрро ғорат кард. Тухтамишхон дар қатори дигар ғаниматҳои худ яке аз шоирони маъруфи тоҷик Камоли Хучандиро, ки дар Табрез зиндагӣ мекард, чун асир ба маркази Урдаи Сафед – шаҳри Сарой (дар наздикии Астрахани ҳозира) бурд, ки муддати зиёде дар он ҷо монд.

Ба ҳангоми лашкаркашиҳои ба Исфаҳону Шероз соли 1387 ба Темурланг хабар расид, ки Тухтамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр лашкар кашидааст. Ин дафъа Темурланг писари дигараш Умаршайхро ба ҷанги ӯ ба Утзор фиристод. Тухтамиш дар ин ҷанг ғалаба ба даст овард ва Умаршайх бо сипоҳи боқимондаи худ ба Андигон ақибнишинӣ намуд. Баъд аз ин ғалаба гурӯҳе аз лашкари Тухтамиш аз роҳи Хоразм ба қасди гирифтани Бухоро омад, вале ба онҳо муяссар нашуд, ки ин шаҳрро забт намоянд. Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр» менависад, ки чун ӯзбекон (яъне лашкари Тухтамиш) донистанд, ки забти шаҳр ба осонӣ муяссар намешавад, ба харобии вилоятҳои Мовароуннаҳр пардохта, шаҳри Саройро оташ зада, то Қўйтан ғорату тороч намуданд.

Хабари нобасомониҳои Мовароуннаҳр ба Темурланг, ки ба гирифтани шаҳрҳои Эрон машғул буд, расид. Ӯ феврал сӣ ҳазор лашкари савораро зери сарвари амир Усмони Аббос ба таъҷил аз роҳи Язд равонаи Самарқанд кард ва худаш низ баъди тақсими

хукуматҳои Шероз, Исфаҳон, Кирмон, Сирҷон ба ҳешовандон ва тарафдоронаш дар моҳи феввали соли 1388 ба тарафи Самарқанд раҳсипор шуд.

Дар охири соли 1388 Тухтамиш дарёи Сайхун (Сирдарё)-ро убури намуда, ба ҷониби Темурланг лашкар кашид, аммо дар ин ҷанг Темурланг ғалаба кард. Барои он ки Тухтамиш дигар ба сарзаминҳои забткардаи Темурланг ҳуҷум накунад, ӯ ба Дашти Қипчоқ ҳамлавар гардид. 19 июни соли 1391 Темурланг ба бузургтарин ҷанг бар зидди Тухтамиш мепардозад. Баъди шикасти лашкари Тухтамиш ва фирори ӯ мисли ҳамешагӣ Темурланг ба ғорату куштор машғул шуд. Дар моҳи октябри соли 1391 Темурланг бо лашкараш аз Сайроб гузашта, ба Утрор расид. Муддати ин ҳуҷум ба Дашти Қипчоқ ёздаҳ моҳ буд.

Соли 1394, хангоме ки Темурланг Гурҷистон ва пойтахти он Тифлисро забт мекард, ба ӯ хабар доданд, ки лашкари Тухтамиш аз Дарбанд гузашта, баъзе вилояти Шервонро ғорат кардааст. 28 феввали соли 1395 Темурланг ба тарафи Тухтамиш бори охири лашкар кашид ва ба гуфтаи Шарафиддин Алии Яздӣ дар «Зафарнома», то «ӯро аз нав гӯшмоле диҳад, ки дигарбора пойи ғурури аз ҳадди қудрати худ фаротар наниҳад». Темурланг баъди шикасти Тухтамиш Темурқутлуғ-уғлонро дар Дашти Қипчоқ хон таъин намуд.

Аз хонҳои Дашти Қипчоқ Тухтамиш ягона касе буд, ки аз Темурланг намеҳаросид ва доим бо ӯ дар ҷанг буд. Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки хони Урдаи Сафед ва Урдаи Тиллоӣ – Тухтамиш ҳамеша ба Темурланг бо назари таҳқир менигарист ва ӯро сазовори ҳукумат намендонист.

Ваҳшонияти Темурланг хангоми забткориҳои ӯ. Баъд аз Чингиз дуҷумин чеҳраи бераҳму хунрезии таърихи Темурланг аст ва аз забткорони олам дигар касеро наметавон бо вай қиёс кард. Дар бисёр маврид Темурланг аз Чингиз бераҳмтар будааст. Ба ҳар ҳоле, ки лашкари ӯ мерасид, марғуи вайронӣ ба ҳамроҳи мебуд. Вақте ки Темурланг фармони қатли ом ба ғоратро дар як шаҳр мебуд, сарлашкарони ӯ парчами сиёҳро боло мекарданд. Шаҳре, ки дар он парчами сиёҳи Темурланг афрошта мешуд, қомилан хароб ва ба вайрона мубаддал мешафт.

Дар бораи ҳуҷуми дуҷуми Темурланг ба Хурӯсон ва фатҳи Сабзавор ва ба қалъаи Бадрободӣ он паноҳ бурдани мардумро Мирхонд тасвир карда, менависад, ки баъди шикасти мардуми Сабзавор, Темурланг ду ҳазор касро аз қалъаи Бадробод берун оварда, зинда болои якдигар ниҳода, аз болои онҳо гил рехт ва

хишт чида, девори баланд сохт. Чанд рӯз ин девор мечунбид, то мардум комилан чон доданд.

Темурланг ҳангоми лашкаркашияш тамоми иморатҳою иншооти обёрии Систонро вайрону валангор кард, ки баъд аз он Систон дигар обод нагашт, хатто осори он харобкорӣ то имрӯз дар он сарзамин ба назар мерасад. Ба гуфтаи Ибни Арабшоҳ Темурланг барои он ки ўро дар Систон ланг карда буданд, ин вилоятро ба ин ҳоли табоҳ овард. Ба ибораи Мирхонд теуриён Систонро «маъвои зоғу заған гардониданд».

Дар соли 1387 Темурланг аз Ҳамадон гузашта, ба Исфаҳон наздик шуд, чун бузургони шаҳр изхори итоат карданд, Темурланг бар исфаҳониён моли амонӣ, яъне барои зинда монданашон андози вазнин бор кард, ки мардум аз уҳдаи адои он набаромада, ба шӯр омаданд ва хирочғундоронро бо сипохиёнашон ба қатл расониданд. Темурланг ба ғазаб омада, бо лашкари худ ба шаҳр ҳучум овард ва ҳукми қатли оми мардуми ин шаҳро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расиданд. Дастаҳои лашкари Темурланг, ки ба «даҳҳазора», «ҳазора» ва «сада» чудо мешуданд, дастур гирифтанд, то ба теъдоди сарбозони худ сарҳои буридаи мардумро оварда, ба маъмуриони Темурланг биспоранд. Мувофиқи ахбори Мирхонд дар «Равзат-ус-сафо», баъзе сипохиёни Темурланг, ки аз куштани мардум хаста шуда буданд, сарҳои буридаро аз «ёсоқӣён», яъне сарбозони муғулии Темурланг мехариданд, то аз номи худ ба маъмурон биспоранд. Ў менависад, ки дар аввали рӯз нархи сарҳои бурида 20 динар хариду фурӯхт мешуд ва чун куштор хеле зиёд шуд, дар охири рӯз баҳои як сари бурида ба ним динар расида буд. Ба фармони Темурланг аз ин сарони буридаи мардуми Исфаҳон дар атрофи қалъаи шаҳр 50 калламанора сохтанд.

Темурланг соли 1388 ба Хоразм лашкар кашида, дар асари он ҳучум шаҳри Хоразмро ба хок яксон намуда, дар ҷойи он ҷав кошт ва кулли аҳолии шаҳро ба Самарқанд кўчонид. Баъд аз ин кўчонидани маҷбурии мардум дар он сарзамин теъдоди тоҷикон хеле кам шуд.

Темурланг аз Қарабоғ бо лашкари худ ба Туркия ҳучум намуда, шаҳри Сабастия (Сиваси имрӯза дар Туркия)-ро муҳосира кард. Шаҳриён аз оқибати қори Темурланг андеша карда, бо ў дар гуфтугӯ шуданд, ки аз шаҳр мебароянд ва барои Темурланг тухфаҳои кимат дода, ҷони худро мехаранд. Темурланг розӣ шуд ва қасам ёд кард, ки хуни касеро намерезад. Мардуми шаҳр баромада, тухфаҳои худро супурданд. Аммо Темурланг ба ваъдаи худ вафо накарда, фармон дод, ки чоҳҳо кананд ва 5000 одами аз

шаҳр ба пешвози ӯ баромадаро зинда дар он чоҳхо гӯрониданд. Қисми зиёди аҳолии Сабастияро ба асири бурданд, ки аз чумлаи он асирон 9000 духтари кадрас буд.

Ғорати мамлакатҳои истилошуда аз тарафи Темурланг. Тамоми лашкаркашиҳои Темурланг ошкоро ғоратгарона буданд. Масалан, хангоми чангхояш бо Тухтамиш ободиҳои соҳили дарёи Волгаро чунон тороч ва хароб намуд, ки дар он чо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Лашкари торочгари Темурланг ноҳияҳои ободи шимоли Ҳиндустонро ваҳшиёна ба харобазор табдил дода, аз Ҳиндустон сарвати беандоза ба даст оварда, пас аз рафтани Темурланг дар Ҳиндустон фақат шаҳру деҳаҳои хароб ва вабою гуруснагӣ боқӣ монд. Темурланг Арманистонро, ҳамчуноне ки шоҳидон менависанд, бо дами теғ, бо асорат, бо қаҳтию азоби мардум ба биёбон мубаддал сохт. Пас аз гирифтани шаҳри Ҳирот дар соли 1381 ҳатто дарвозаҳои қадимаи ин шаҳрро, ки ба қавли таърихнигори он вилоят Мирхонд «муғаррақ (ғарқ) ба оҳану музаййан (зинатдодашуда) ба нақшу китоба буд», ба шаҳри Кеш фиристод.

Темурланг ба хангоми лашкаркашиҳо ва ҳукумати 35- солааш шаҳрҳои Балх, Гурганч, Ҳирот, Исфарион, Сабзавор, Заранг (Систон), Қандаҳор, Астаробод, Буруҷард, Тӯс, Исфаҳон, Шероз, Табрез, Султония, Омул, Наҳҷувон, Сјуник (Қарабоғи Кӯҳӣ), Ани (маркази тичоратии Арманистон, ки аҳолиаш иборат аз тоҷику арманиҳо буд), Сурмалу (холо Игдир дар Туркия), Диёрбақр (Амиди имрӯза дар Туркия), Сабастия, Деҳлӣ, Фатҳобод, Панипат, Туғлуқпур, Диболбур, Чамма, Бағдод, Ҳалаб, Димишқ, Сарой, Астрахан (Ҳочитархон), Маскав, Азов ва дигар шаҳрҳоро қалъахоро водии мамлакатҳои гуногунро ғорат ва вайрону валангор кардааст. Ғаниматҳое, ки аз ин шаҳрҳо ба даст меовард, барои хурсанд нигоҳ доштани сарлашқарон ва аскаронаш ба онҳо тақсим карда, боқимондаи онро бо корвонҳо ба Самарқанд мефиристод.

Маҷбури ба Самарқанд овардани мутахассисони беҳтарин аз мамлакатҳои истилошуда. Ба хангоми ҳучумхояш ба кишварҳои гуногун Темурлангро иморатҳои шоҳнишин, корвонсаройҳо ва масҷидҳои онҳо ба ҳайрат оварда буд. Бинобар ин, меҳост дар Самарқанд ва зодгоҳаш Шаҳрисабз чунин биноҳо созад.

Темурланг соли 1381 вилояти Ҳиротро забт карда, баъд аз вайрон кардани қалъаи Ҳирот чанде аз хунармандони онро маҷбуран ба Самарқанд кӯчонид. Пас аз гирифтани Тӯс дар соли 1381 теъдоди зиёде аз мардуми онро ба Самарқанд фиристод. Ин мардум чун гулом дар сохтани биноҳои боҳашамат истифода мешуданд.

Мувофиқи ахбори Мирхонд дар Дехлӣ чандин ҳазор аҳли хунару санъатро асир карда, ба шоҳзодагону умаро тақсим намуданд. Темурланг барои худ сангтарошонро интиҳоб кард, зеро мехост дар Самарқанд масҷиди ҷомеъ аз санги тарошида бисозад.

Ғорату торочи кишварҳо ва шаҳрҳои зиёд аз тарафи Темурланг боис мешуд то корвонҳои бешуморе бо сарвати беҳисоб вориди Самарқанд гарданд. Ҳамроҳи ин корвонҳо меъмрон, қосибон ва хунармандони зиёде чун асир ба пойтахти ӯ фиристода мешуданд. Шаҳри Самарқанд маркази донишмандон, ки аксаран мазҳабӣ буданд ва қосибону хунармандон гардид. Кошинқориҳои биноҳоро хунармандони Ҳирот ва нуқрақориро хунармандони бағдодӣ ба уҳда доштанд. Санги яшм аз Хутан ва санги мармар аз Табреш ба Самарқанд ворид мешуд. Дар Самарқанд ва Шаҳрисабз биноҳое монанди биноҳои Ҳирот, Исфаҳон, Бағдод ва ғайра пайдо мешуданд.

Робитаи аврупоӣҳо бо Темурланг. Соли 1404 Темурланг баъд аз ҳуҷуми ҳафтсола ба Самарқанд баргашт ва тақрибан баъд аз як моҳи омадани вай ба Самарқанд сафирони мамлакатҳои дуру наздик, ки аз ҷониби подшоҳонашон барои табрики ғалабаҳои Темурланг вазифадор шуда буданд, ба пойтахти ӯ ворид гардиданд.

Дар миёни онҳо Руи Гонсалес де Клавихо испанӣ – сафири дарбори Костилия буд, ки баъди баргаштан ба ватанаш гузориши муфассале аз ин сафари худ навишт. Он бо номи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, ба дарбори Темур» (1403 – 1406) маъруф аст. Дар ин китоб дар бораи маҷлисҳои дарбори Темурланг, одоби анъанаҳои маъмул дар ҷашнҳои туркону муғулон маълумоти муфассал ва беназире дода шудааст.

Аврупоӣҳо бо робита намудан бо Темурланг ва дарбори ӯ мехостанд ба ин восита аз лашкаркашии Темурланг ва вайронии сарзаминҳои пешгирӣ намоянд. Онҳо бо тухфаҳои бисёр гаронбаҳо ба дарбори Темурланг меомаданд. Темурланг низ онҳоро қабул мекард ва дар навбати худ ба шоҳони онҳо номаи ҷавобӣ ва тухфаҳо мефиристонд.

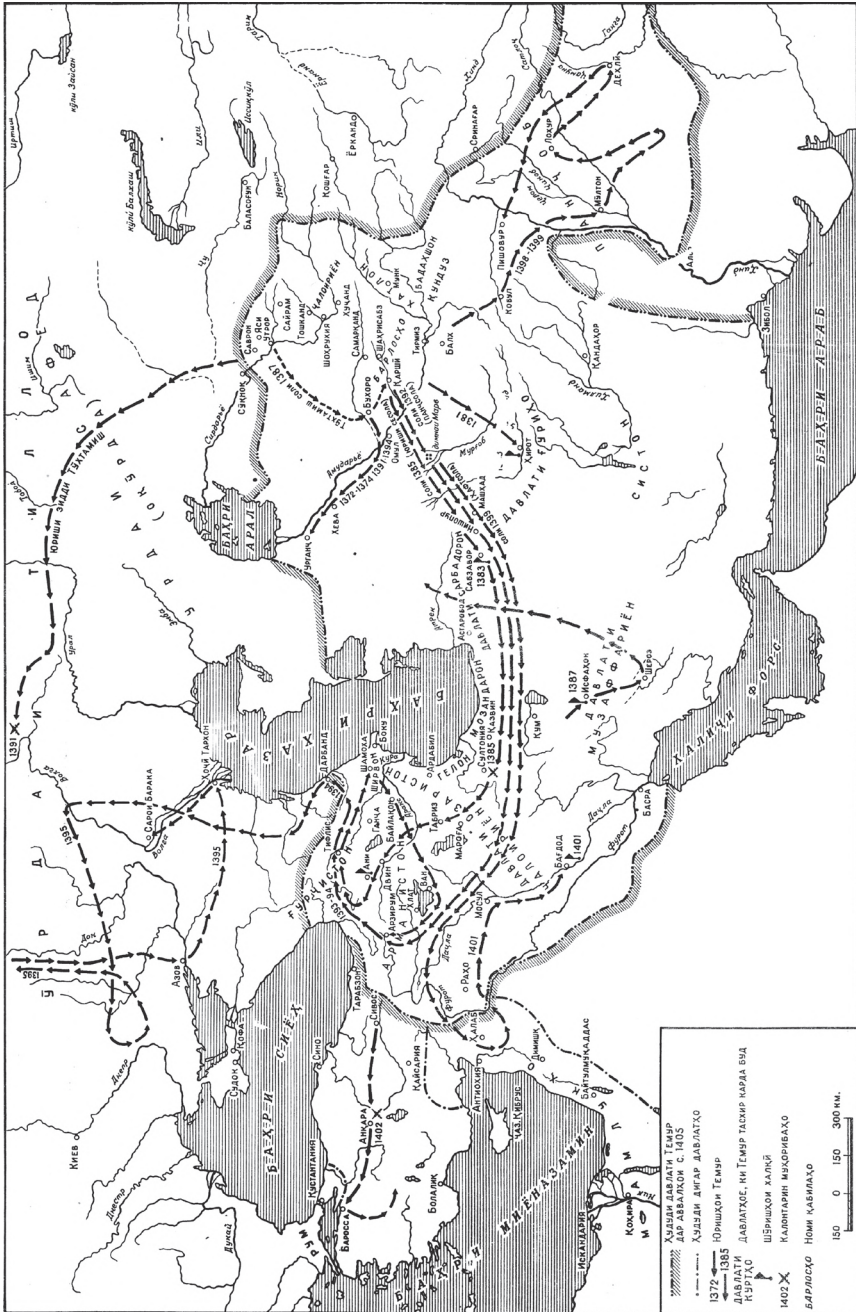
Нақшаи ҳуҷум ба Чин ва марги Темурланг. Темурланг, ки ин замон 72 сол дошт, ҳанӯз рӯҳияи ҷангҷӯйии худро аз даст надода буд. Ба ҷойи он ки якчанд муддат дар Самарқанд монда, ҳастагии ҷангҳои тӯлониро аз худ ва лашкараш барорад, ӯ баръакс, дар андешаи забту ғорати мамлакатҳои нав афтод. Сарзаминҳои зиёде, ки дар натиҷаи лашкаркашиҳои Темурланг ба даст омада буданд,

пеш аз ҳама, ба низому тартиб ва ҳукумати ягона зарурат доштанд. Аммо Темурланг ба ҳукумати ягона ва назму тартиб коре надошт ва марди ҷангу ошӯбу вайронӣ буд. Аз ин рӯ, андешаи лашкаркашии нав ўро ором намегузошт. Ин бор Темурланг мамлакати Чинро ҳадафи ҳуҷуми худ қарор дод. Чизе, ки дар ин айём замони ин лашкаркаширо тезонид, омадани сафири Чин ба дарбори ӯ буд. Сафири Чин аз ҷониби подшоҳи худ аз Темурланг талаби пардохтани хирочро кард. Ин талаб Темурлангро ғазабнок карда буд. Дар машварате, ки бо амиронаш орошт, зарурати ҷанг бо Чинро ногузир донист. Дар моҳи ноябри соли 1404, ки зимистони сарде буд, Темурланг аз Самарқанд ба охири лашкаркашии худ ба сӯйи Чин раҳсипор шуд. Лашкари ӯ аз Сирдарёи яхбаста убур карда, баъди чанд моҳ ба шаҳри Утрор, ки дар соҳили рости Сирдарё воқеъ аст, расид. 12 феввали соли 1405 Темурланг бемор шуд ва ба гуфтаи Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома», «мараз ва шиддати он замон то замон меафзуд».

Бо вучуди ин ки табиби ҳозиқе мисли Мавлоно Фазлуллоҳи Табрзӣ дар табобати ӯ саъй мекард, аммо шиддати беморӣ зиёд мешуд ва шаби чаҳоршанбеи ҳабдахуми шаббони санаи 807 ҳиҷрӣ мутобиқи 18 феввали соли 1405 милодӣ Темурланг дар ҷодари низомии худ дар Утрор ҷон дод.

Васияти Темурланг дар бораи баъди ӯ ба тахти Самарқанд нишастани Пирмуҳаммад. Темурланг чун фаҳмид, ки бемории ӯ илочнопазир аст, амирон ва аҳли хонаводаи худро, ки дар ин лашкаркашӣ ҳамроҳаш буданд, ба наздаш даъват карда, васияти худро ба онҳо эълон кард. Мувофиқи хабари Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома», Темурланг аз ҷумла дар васиятномааш гуфтааст: «Акнун фарзанд—Пирмуҳаммади Чаҳонгирро валиаҳди... худ гардонидам, ки тахти Самарқанд тахти фармони ӯ бошад... шумо мебояд, ки мутобеати... ӯ ба ҷой оваред (ба ӯ итоат кунед)... ва рӯй ба фарзандон карда, фармуд, ки ҳарчи дар боби маслиҳати мамонлик гуфта омад, ёд доред... ва қабзаи шамшерро ба дасти шучоату мардӣ маҳкам бигиред, то ҳамчу ман аз мулку подшоҳӣ бархӯрдорӣ ёбед».

Баъди вафоти Темурланг сарлашкарон ва дигар хоссу наздикони ӯ дар машварате, ки дар Утрор байни ҳамдигар намуданд, аҳд карда, савганд хӯрданд, ки васиятҳои ӯро ба ҷо меоранд.

Хартаи лаишкаркашиҳои Темурилонг

Чун сарлашкарони Темурланг ханӯз азми лашкаркашӣ ба Чинро мекарданд, бинобар ин, воқеаи марги Темурлангро аз дигарон пинҳон доштанд. Ҳатто занҳои Темурлангро аз пӯшидани либосҳои мотамӣ ва изҳори навҳаю гиря манъ карданд, то душманон ба зудӣ аз он ҳодиса огоҳ нашаванд. Як сабаби махфӣ доштани марги Темурланг аз ҷониби сарлашкарон дар ин ҳуҷум ин аз як тараф ҳифз намудани империяи Темуриён то ба тахт нишастани Пирмуҳаммад бошад, аз ҷониби дигар он буд, ки сарлашкарони ҳамроҳи Темурланг ба Утрор рафта ханӯз ҳаёли забти Чин ва соҳиб гаштан ба ганҷи фаровонро дар дил мепарвариданд. Бинобар ин, гурӯҳе аз сарлашкарон ба ин хулоса омаданд, ки ҳасади Темурлангро пинҳонӣ ба Самарқанд фиристода, лашкаркаширо ба ҷониби Чин идома диҳанд. Онҳо бовар доштанд, ки бо ворид шудан ба хоки Чин бо ин анбӯҳи лашкар ҳам воқеияти марги Темурлангро пинҳон медоранд ва ҳам соҳиби сарват мегарданд. То расидани тобути Темурланг ба Самарқанд, хабари марги ӯ дар саросари Самарқанд паҳн шуда буд. Аммо касе ба марги Темурланг бовар надошт, зеро мувофиқи ахбори Клавихо, Темурланг думаротиба хабари дурӯғини марги худро аз ҷониби гумоштагонаш эълон карда буд ва ба ин восита мехост бидонад, ки дар марги ӯ кӣ хурсандӣ мекунад. Мувофиқи ахбори ин намояндаи сафорати испанӣ ҳар касе, ки он замон дар хабари дурӯғини марги Темурланг шодӣ кард, ӯ бидуни таъхир қатлаш намуд.

Гурӯҳи сарлашкарон, ки баъди вафоти Темурланг муваққатан роҳбарии лашкару қорҳои идории давлатро ба дӯш доштанд, ба тамоми шоҳзодагон ва ҳокимони империяи Темурланг мактуб фиристода, супориш доданд, ки хушмандӣ ба ҷой оваранд ва асло ғафлат нанамоянд, то душманон аз он истифода накунанд. Яке аз наздикони Темурлангро бо номи Хизр Қучин ба таъҷил ба ҷониби Ғазнин равона карданд, ки Пирмуҳаммадро аз ҳодисаи вафоти Темурланг ва васияти валиаҳдӣ, ки дар бораи ӯ карда буд, огоҳӣ диҳад, то ҳарчи зудтар ба тахтгоҳи Самарқанд шитобад.

Ҳамчуноне ки дар таърих маълум аст, он замон ки ҳокими мутлақи давлатҳои империявӣ аз байн мерафт, барои расидан ба ҳокимияти мутлақ байни ҳешовандони он ҳоким қангҳо рух медод, ки боиси пора-пора шудани давлат мегардид. Империяи Темуриён низ аз ин истисно набуд. Валиаҳд эълон шудани Пирмуҳаммад агарчи ба зоҳир аз ҷониби амирон ва шоҳзодагону маликаҳо қабул шуда бошад ҳам, аммо баъди марги Темурланг гуфтушунидҳои пасипардагӣ барои ба қудрат расидани дигар аъзои ин хонадон ми-

ёни хешовандони Темурланг шуруъ шуда буд. Аз чумла як гурӯҳ чонибдори он буданд, ки ба тахти Самарқанд писари хурдии Темурланг – Шоҳрух бояд бинишинад. Бо вучуди ин ки хабари марги Темурлангро аз набераи духтариаш – султон Ҳусайн, ки дар Ясаву Сайрон муқим буд, пинҳон доштанд ва ба гуфтаи «Зафарнома» танҳо аз «шиддат ёфтани» бемории Темурланг ба ӯ хабар доданд, аммо вай ба воситаи одамони наздикаш аз марги бобояш хабар ёфт. Бинобар ин, таъчиладан ҳамроҳи чонибдорони худ ба тарафи Самарқанд ҳаракат кард, то соҳиби тахти Самарқанд гардад. Аммо мардуми Самарқанд ба султон Ҳусайн иҷозат надоданд, ки вориди шаҳр шавад. Султон Ҳусайн бо нагирифтани фармони амирони Темурланг, ки ба ӯ дода буданд, ба Самарқанд ҳучум бурд ва аввалин зарбаро барои пош хӯрдани империяи Темуриён зад. Ин ҳучум боис гардид то амирону сарлашкарони Темурланг ба Чин лашкар нақашанд ва ба Самарқанд бозгарданд.

Васияти Темурланг, ки ҷойнишини худ наберааш Пирмуҳаммад (писари Ғиёсуддин Ҷаҳонгир)-ро интиҳоб карда буд, бар асари муҳолифатҳои хонадони темуриё иҷро нагардид. Набераи дигари Темурланг ҳокими Тошканд Халил-султон (писари Ҷалолуддини Мироншоҳ) баъди як моҳи марги Темурланг, яъне 18 марти соли 1405 Самарқандро забт кард ва ба тахт нишаст.

Халил-султон бо гирифтани ҳукумат дар Самарқанд миёни хонадони темуриё кинаю нифоқро барангехт. Баъд аз ин воқеа империяи темуриё мудом гирифтори ҷангҳои дохилӣ мешуд, ки ба заиф шудани ин давлат сабаб мегардид.

САРЧАШМА

Усқуф (епископ)-и Султония, ки бо Темурланг аз наздик шиносӣ ва дӯстӣ дошт ва ҳатто Темурланг ӯро боре ба сафорат назди шоҳи Фаранг фиришода буд, дар бораи шахсияти Темурланг аз худ ёддоште боқӣ гузоштааст, ки он то имрӯз дар Китобхонаи миллии Порис ниғаҳдорӣ мешавад. Ӯ менависад: «Бераҳмтар аз ин мард дар ҷаҳон ёфт намешавад. Ва агар муқобили чапми ӯ сад ҳазор марду зану кӯдакро сар бибуранд, кучактарин таъсир дар вай намекунад. Ва борҳо иттифоқ афтода, ки тамоми соқинони як шаҳрро то охири кӯдаки ширхор ба қатл расонида ва на ба зан тараҳҳум намуда ва на ба пирмардонии садсола». Ҷойи дигар менависад: «Вақте ки Темурбек фармони қатли ом ва горагро дар як шаҳр содир мекунад, парчами сиёҳ бармеафрозад ва шаҳре, ки дар он парчами сиёҳи Темурбек афроста шуда бошад, аз сафҳаи рӯзгор нобуд мешавад. Ман тасаввур намекунам, ки дар ҷаҳон бераҳмтар аз Темурбек марде омада бошад ва шояд ҳаргиз наёяд.

Ҳангоме ки Темурбек ба Рум рафт, шахреро, ки байни Арманистон ва Ангурия буд, мавриди муҳосара қарор дод ва вақте дар шахр галаба кард, тамоми саканаи он шахрро дар чоҳҳои он чо андохт ва чоҳҳои шахрро бо ҷасади касоне, ки зинда ба чоҳҳо андохта мешуданд, пур кард».

«Манам Темури чаҳонкушо». – *Техрон, чопи севум, сах. 424 – 425.*

Горати Систонро Абдурраззоқи Самарқандӣ чунин тасвир кардааст: «Қалъаву ҳисор ва хонаву девори он шахрро гирифтанд ва ба чорӯби ошӯб ва дасти горату тороч дафоину хазоини (ғанҷу хазинаҳои) он балдаро (шаҳрро) рӯфтанд ва ганоими (молҳои аз душман гирифташуда) гавҳару зар ва нафоици (чизҳои қимати камёб) лаоливу (луълуву) чавҳар, ки ба тӯли замон дар Систон чамъ омада буд, [Темурланг] фармуд, ки аснофи лашкарро аз он вучӯҳ баҳравар гардонанд... Ва [Систон] харобу вайрон шуд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. «*Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн*» дастхати №347 аз Ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 319.

Бинобар шаҳодати Низомиддини Шомӣ дар «Зафарнома», шумораи кушташудагони Исфаҳон он қадар зиёд буд, ки аз он миён бо фармони Темур «то ҳафтод ҳазор адад сари одамі ба зоҳири Исфаҳон чамъ карданд, намунаи рӯзи растохез дар он шахр зоҳир шуд... Ва фармуд то аз он сарҳо манорҳову гилтӯдаҳо сохтанд».

Низомиддини Шомӣ. *Зафарнома, ҷ. 1, сах. 105.*

Ин воқеаи мудҳиши Исфаҳонро сарбози баварӣ–Иоханн Шилтбергер дар китоби худ «Сафар ба Аврупо, Осиё ва Африқо аз соли 1394 то соли 1427» бо ҷузъиёташ тасвир кардааст, ки таърихнигорони исломӣ ғош намудани ин ваҳишонияти Темурлангро ба худ раво надиданд. Ӯ менависад: «Бошандагони шахрро гирд оварда, фармуд, то ҳар кӣ бештар аз 14 сол дошт, ба қатл расонида шавад ва аз хуни кӯдакони аз яқсола пойин даргузашт... Пас фармуд, то занону кӯдаконро ба саҳро ронданд ва он чо кӯдакони аз ҳафтсола пойинро ҷудо сохт. Ва баъд аз ин ба ҷанговаронаш фармуд, ки кӯдаконро поймоли аспҳои худ созанд. Мушовирони хоссаи Темурланг ва модарони ин кӯдакон дар неши пойи ӯ афтоданд ва илтиҷо намуданд, ки ба кӯдакон раҳм кунанд. Ӯ гӯш наодод ва фармони худро тақрор кард, вале ягон тан аз лашкариёни ӯ ба иҷрои фармон майл накард. Темурланг бар онҳо хашм гирифта, худ аспро бар рӯи кӯдакон ронд ва изҳор дошт, ку бинад кист, ки ҷуръат намуда, аз ӯ пайравӣ намекунад. Пас ҷанговарон маҷбур шуданд, ки аз ӯ пайравӣ намуда, кӯдаконро поймоли наъли аспони худ кунанд. Тамоми кӯдакони поймолишуда наздик ба ҳафт ҳазор кас дар шумор омад».

Иоганн Шилтбергер. *Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год.* – Баку: Элм, 1984, с. 29.

Клавихо гирифтани шахри Сабастияро дар Туркия аз тарафи Те-

мурланг чунин тасвир мекунад: «Чун Темур ин ҳол мушоҳада кард, дарҳол фармуд, то чоҳҳои бузург канданд ва изҳор дошт, ки қасам хӯрда ва ваъда додааст, ки хуни касеро намерезад, аз ин рӯ, фармон содир кард, ки ин одамонро дар чоҳҳо андозанд ва бугӣ карда қушанд ва аз он сабаб, ки лашкариён муфлису бечора ҳастанд, ба шаҳр дояанд ва гораг қунанд. Вай чунин ҳам кард, бо фармони ӯ тамоми аз шаҳр баромадагонро дар чоҳҳо зиндабазинда гӯрониданд ва баъдан шаҳрро то нестӣ гораг намуда, пурра ба замин яксон карданд».

Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарқанд ко двору Тимура (1403 – 1406). – Москва: Наука, 1990, с. 67.

Таърихнигори арманӣ Фома Метсопский, ки худ шоҳиди воқеаҳои забту гораги ватанаи аз тарафи Темурланг буд, дар китоби худ «Таърихи Темурланг» менависад: «Марде ба номи Темурланг... бераҳм, беҳаё ва хунхор, сахт пургазаб, манҳус... дар Шарқ, дар Самарқанд навид омад... Магар касе гуфта метавонад, ки чӣ миқдор мардум қушта ва ба асорат бурдааст. Ин танҳо ба Худо маълум аст. Сар то сари мамлакат аз асирони арманӣ пур шуд... тамоми кишвари мо вайрону валангор гардид... ҳама чо ба шиканҷаву азоб ва қатлу асорат, ба хун огушта гашт. Пас аз рафтани Темур дар сарзамини мо гуруснагии даҳшатнок ҳамаро фаро гирифт. Мардум сағону гурбагонро хӯрданд, писарону духтарони худро бирён карданд; шавҳар занро, зан шавҳарро... ва сер намешуданд, оқибат худ мемураданд. Моро тавони он нест, ки он чи ба чашми худ дидем ва бо гӯшҳои худ шунидем, ҳамаро нақл кунем, зеро насли одамӣ нобуд шуд... Кӣ қодир аст, ки ҳамаи он даҳшатафканиҳои ин дачқоли малъуни бераҳму беҳаёи хунхори ситамгарро нависад? Ман ба таври хеле мухтасар аз ин даҳшатҳое, ки мо худ дидем ва аз асирони ба пеши мо омада ва аз соҳибони он асирон шунидем, онҳоро, ки баъд аз мо меоянд, шинос карданиям... Асиронро ба кишвари мо сарлучу пойлуч, гуруснаву ташна оварданд. Ҳар як чағатой 20 асир бо худ дошт, бештаре аз онон дар роҳ афтида мемураданд ва ин чағатойён бо санг сари он мурдагонро мешикастанд, то зинда намонанд ва баъдан онҳоро партофта мерафтанд. Инро мо бо чашми худ меидедем ва шахсан мешунидем... Мо дар он ҳангоме ки бо асирон рӯ ба рӯ меомадем, имкони ёри додан надоштем, гуяро лобаи онон моро тазйиқ меод ва ба хотири он, ки онҳоро набинем, аз эшон мегурехтем».

Фома Метсопский. История Тимур-ланка. – Баку, 1957, с. 55 – 67

Фома Метсопский нақлро аз забони шоҳиди воқеаи қатли оми Димишқ чунин меорад: Пас аз ишғоли шаҳр «лашқариён ба фармони ӯ, ки мегуфт: «Дар ихтиёри ман шумо 700 ҳазор нафаред, имрӯзу пагоҳ барои ман 700 ҳазор сар биеваред ва аз онҳо ҳафт манора бисозед ва агар касе сар намеорад, сари худи ӯ бурида гардад. Лашқари беадади ӯ тамоми мардумро ба тегу хун кашиданд. Чун мардон тамоман қушта шуданд ва дигар сари мард намонд, ба буридани сарҳои занон шуруғ карданд. Лашқар фармудай ӯро иҷро кард. Оне, ки натавонист сареро бурида ку-

над, аз дигаре онро ба 100 танга мехарид ва дар ҳисоб месунурд... Аз чунин бадбахтиву куштор ба мо писари рӯҳониамон Мхитар аз шаҳри Ван ҳикоят кард. Худи ӯ ба як мушкилӣ аз дасти онон халосӣ ёфта буд».

Фома Метсопский. История Тимур-ланка, Баку. – 1957, с. 65 – 66

САНАХОИ МУҲИМ

1376 – ба сарзаминҳои Урусхон лашкар кашидани Темурланг

1378 – ба тарафи Озарбойҷон лашкар кашидани Тухтамиш

1381 – вилояти Ҳиротро забт кардани Темурланг

1381 – фатҳи Тӯс

1385 – ба асорат гирифтोर шудани Камоли Хучандӣ аз тарафи Тухтамишхон

1387 – лашкаркашии Тухтамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр

1388 – лашкаркашии Тухтамиш бар зидди Темурланг

1388 – лашкаркашии Темурланг ба Ҳоразм

1391 (19 июн) – ҳамлаи Темурланг бар зидди Тухтамиш

1394 – фатҳи Тифлис аз ҷониби Темурланг

1395 (28 феврал) – охири лашкаркашии Темурланг бар зидди Тухтамиш

1404 (ноябр) – лашкаркашии Темурланг ба ҷониби Чин

1405 (12 феврал) – ба беморӣ гирифтोर шудани Темурланг

1405 (18 феврал) – вафоти Темурланг

1405 (18 март) – ба тахти Самарқанд нишастани Ҳалил-султон

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Дар бораи ба Тухтамиш ёрӣ додани Темурланг нақл кунед.
2. Чаро Тухтамиш барои Темурланг душмани хатарнок гардид?
3. Дар бораи муборизаҳои Тухтамиш бо Темурланг маълумот диҳед.
4. Ваҳшиониати Темурлангро дар шаҳрҳои Хуросон ва шаҳри Сабастияи Туркия шарҳ диҳед.
5. Темурланг мамлакатҳои истилокардаашро чӣ гуна гораг мекард?
6. Чаро Темурланг мутахассисони беҳтаринро аз мамлакатҳои истилошуда ба Самарқанд меовард?
7. Робитаи аврупоиҳоро бо Темурланг шарҳ диҳед.
8. Сабаби ба Чин лашкар кашидани Темурланг дар чӣ буд?
9. Васияти Темурланг ва марги ӯро шарҳ диҳед.
10. Чаро амирони Темурланг воқеаи марги ӯро аз дигарон пинҳон доштанд?
11. Кӯшиши султон Ҳусайнро барои дар Самарқанд ба тахт нишастан шарҳ диҳед.
12. Баъд аз марги Темурланг кӣ ба тахти вай нишаст?
13. §5 ва 6-ро такрор намоед.

МАВЗУИ IV

ВАЗЪИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

§ 8. ВАЪЪИ КИШОВАРЪЪИ ВА ЗАМИНДОРЪИ

Ташкили корҳои обёрӣ дар Мовароуннахру Хуросон. Дар давраи истилои муғулҳо ваъъи кишоварзии кишвар ниҳоят хароб гардида, аксари заминҳои қорам ба чарогоҳ табдил шуда буданд. Дар ниҳаи дуҷоми асри XIV ва асри XV дар ин соҳа дар Мовароуннахру Хуросон баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешаванд. Темурланг бо ғорати шаҳрҳои Эрон, Ҳинд, Осиёи Сағир ва зӯран овардани нерӯҳои моҳири қорӣ ба Самарқанд, ба ободии Мовароуннахр, баҳусус пойтахти он Самарқанд иқдом мекунад. Бинобар ин, чун Темурланг ва авлодони ӯ ғорату харобқориҳои худро бештар берун аз Мовароуннахру Хуросон анҷом медоданд, соҳаи кишоварзӣ дар ин сарзаминҳо рӯ ба тараққӣ ниҳод. Заминҳои зироати дар замони ҳуҷуми муғулҳо қомилан харобшуда барқарор гардида, масоҳати заминҳои қорам васеъ шуданд. Барои барқарор намудани иншооти обёрӣ ва сохтмони каналу қӯйҳои нав қорҳои зиёде анҷом меёфтанд. Аз қумла, дар водии дарёи Марғоб қариб 20 канал бароварда шуд. Баъдтар Шоҳруҳ садди асосии обро, ки бо номи Султонбанд машҳур буд, барқарор қарда, каналҳои лойзерқардашударо тоза намуд. Дар воҳаи Марв бо ташаббуси султон Ҳусайн қисми зиёди заминҳои зироат обёрӣ шуданд. Дар баъзе вилоятҳои дигари мамлакат, аз қумла дар ноҳияҳои Ҳирот ва Самарқанд низ қорҳои обёрӣ анҷом дода шуданд.

Дар ҳавзаи Зарафшон, ки аксари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд, хоҷагии заминдорӣ воҳаи Панҷакент бо суръати хеле паст барқарор мекардид. Дар қойҳои, ки аҳоли бармегашт, аз нав барқарорқунии низоми обёрӣ ба қашм мерасид. Ин аз он шаҳодат меод, ки аҳолии ба қӯхҳо фирорнамуда ба макони зисти худ бармегаштанд. Дар ин давра як қатор қӯйҳои зеризаминӣ (қорезҳо), ки аз қониби муғулҳо ба вайрона табдил шуда буданд, аз нав сохта шуданд. Масалан, ба қойи қорези харобгаштаи Ҳазорнова қорези Қӯйи Эшон сохта шуд, ки дарозии он 5 км-ро ташкил мекард. Дар воҳаи Самарқанд низ дар соҳаи обёриқунӣ қорҳои зиёде ба анҷом расиданд, ки он ба рушди соҳаи боғпарварӣ мусоидат намуд. Дар натиҷаи обёрӣ дар вилояти Самарқанд, як туман-

ни нав бо номи Анҳор таъсис ёфт ва дарозии ҷӯйбори Анҳор то 75 км расонида шуд.

Дар он давра чунин қарор қабул шуда буд, ки агар касе дар роҳи обёрикунии мамлакат ташаббус нишон дода, заминҳои бе-корхобидаро кишт мекард, соҳиби имтиёзҳо мегардид ва мавриди кадрдонӣ қарор мегирифт.

Дар ин давра рустанипарварӣ асосан ба воситаи обёрикунии сунъӣ амалӣ мегашт. Дар Марв ва гирду атрофи он зироатҳои ғалладона, дар Тирмиз гандум ва чав, дар Марғоб шолӣ, нахӯд, арзан ва ғайра парвариш менамуданд.

Дар водиҳои дарёи Сир ва Ому ба соҳаи боғпарварӣ ва мевапарварӣ машғул буданд. Дар Хучанд бештар парвариши анор ва нок, дар Конибодом ва Исфара зардолу ва бодом ривоч ёфта буд. Ба соҳаи ангурпарварӣ, обчакорӣ ва парвариши сабзавот дар тамоми ғушаву канори Мовароуннаҳру Хуросон машғул буданд.

Бо вучуди васеъ гардидани майдонҳои кишт ва рушди соҳаи кишоварзӣ дараҷаи техникий истехсолоти кишоварзӣ дар ҳамон сатҳе, ки пештар буд, боқӣ монд.

Навҳои моликият ба замин. Суюрғол ва шаклҳои он. Дар асрҳои XIV–XV дар Мовароуннаҳру Хуросон чор навҳои заминдорӣ вучуд дошт: заминҳои давлатӣ, вақф, заминҳои милкӣ ва суюрғол.

Заминҳои давлатӣ. Дар маъхазҳои хаттӣ ин навҳои заминдориро заминҳои мамлука меномиданд. Майдони заминҳои давлатӣ нисбат ба навҳои дигари заминдорӣ зиёдтар буданд, аммо ба хазинаи давлат аз ин навҳои замин қисми хеле ками андоз ворид мегардид. Дар ин давра заминҳое низ буданд, ки ба сокинони деҳаҳо тааллуқ доштанд ва ин гуна заминҳо моликияти давлатӣ ба ҳисоб мерафтанд. Заминҳое, ки дар онҳо боғҳои ҳокимон парвариш мешуданд, аз ҷумлаи заминҳои давлатӣ ба шумор мерафтанд.

Суюрғол. Дар нимаи дуоми асри XIV ва асри XV дар Мовароуннаҳр ва Хуросон навъе аз инъомҳои феодалӣ вучуд дошт, ки онро суюрғол меномиданд.

Дар асри XV шаҳру вилоятҳои калон ба намояндагони хонадони Темуриён ба таври суюрғол тақсим карда мешуд. Намояндагони харбию феодалӣ бошанд, ба заминҳои васеъ ва сершумор соҳиб мегаштанд. Дар айни замон баъзе маҳалҳои аҳолинишин ва деҳаҳои хурд ба мансабдорон ва ашхоси наздики ҳокимон ҳамчун суюрғол ба таври инъом пешкаш карда мешуд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол милки хоссаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Аслан ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти ме-

росӣ ба худ гирифта буданд ва аз ин рӯ, гоҳе онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меномиданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба хазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Гоҳе ин суюрғолҳо аз тарафи ҳукумати марказӣ тамоман гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Баъзан чунин мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмронии соҳибихтиёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ дар муборизаи зидди онҳо очиз мегардид. Шахсоне, ки тавассути суюрғол ба вилоятҳо соҳиб мегардиданд, ҳуқуқ доштанд, ки бе иҷозати ҳукумати марказӣ худашон дар он ҷо мансабдоронро таъин намоянд. Ҳангоми ҳамчун инъом ба даст овардани суюрғол ба соҳиби он санад (ярлик) дода мешуд, ки он муҳр дошт ва бо имзои шахси суюрғолдиҳанда тасдиқ мегардид.

Дар баробари ин гуна суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд.

Дар ин давра сипаҳсолорон ва ҳатто саркардаҳои хурд, ки дар майдони ҷанг қорнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд.

Яке аз сабабҳои асосии ноустуворӣ дар ҳаёти сиёсии давлатдорӣ Темуриён кишварро ба суюрғол тақсим кардани онҳо буд, зеро соҳибони суюрғол дар милки худ дар қорҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ истиклолияти пурра доштанд.

Илова бар ин, он замон боз як навъи дигари моликият ба замин вучуд дошт, ки онро тархонӣ мегуфтанд. Шахсиятҳои бонуфуз бо фармони подшоҳ барои хизматҳои шоистаашон ба унвони тархонӣ мушарраф мегардиданд ва ба онҳо иноятномаи махсус дода мешуд. Ин гуна ашхос аз замин ва милке, ки дар ихтиёри худ доштанд, ба давлат ҳеҷ гуна андоз ё хироче наменпардохтанд.

Баъзе тархонҳои соҳиби замини зиёд дар давлат вазифаҳои баландро ишғол карда, вилоятҳои калонро идора менамуданд. Яке аз тархонҳои маъруфи асри XV Дарвеш Муҳаммад, амаки султон Аҳмад (1469–1494) буд. Як қисми заминҳои ба ӯ тааллуқдошта аз пардохти андоз озод буданд. Деҳқонони зердасташ баъд аз гирифтани унвони тархонии ӯ андозро на ба хазинаи давлат, балки ба худи султон Аҳмад месупориданд.

Дар охири асри XV даромади зиёди давлатӣ, ки аз деҳқонон ва сокинони шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз ва ғайраҳо ҷамъоварӣ мешуд, ба фоидаи тархонҳо мегузашт. Тархонҳо дар Мовароуннахр ҳуқуқҳои сиёсии зиёдеро соҳиб гашта буданд. Дар

нимаи дуҷоми асри XIV ва асри XV дар Мовароуннаҳру Хуросон инъомҳои тархонӣ бениҳоят афзун гардиданд ва дар ниҳоят амалҳои тархонҳо ба заифшавии давлат сабаб гардид.

Навӣи дигаре аз заминдорӣ бо номи ушрӣ буд, ки ба сайидон ва хочагон тааллуқ дошт. Соҳибони ин гуна заминҳо ба давлат фақат ушр, яъне даҳяки ҳосилро хироч меоданд. Заминҳои ушрӣ моликияти хусусӣ буда, ба тариқи мерос аз насл ба насл мегузашт.

Амволи вақф. Навӣи дигари моликият ба замин ин заминҳои вақф буданд, ки ба муассисаҳои динӣ тааллуқ доштанд. Вақф милкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса, мазорҳо ва умуман ба муассисоти динӣ васиқа карда шуда бошад, ба шарте, ки аз даромади он фоида гирифта шавад харидуфурӯш нашавад. Хангоми тартиб додани васиқа ё худ вақфнома ҳузури шохидон ҳатмӣ буд. Дар асри XV захираи заминҳои вақф назар ба давраи гузашта афзунтар гардид. Дар ин давра фаъолияти бинокорӣ вусъат ёфта, дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон мадраса, масҷид, макбара ва хонақоҳҳо сохта шуданд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф бунёд мегардиданд. Масъули амволи вақф мутаваллӣ буд. Муассисаи махсусе вучуд дошт, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Сарвари ин муассисаро садр меғуфтанд. Дабирихонаи садр аз сарвати вақф андозаи махсусе меғирфт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур харч мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва андозаи ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Садр ва маъмурони вай кӯшиш мекарданд, ки аз даромади вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Ба сабаби суиистеъмоли аз ҳад зиёд баъзе садрҳо аз вазифа барканор мешуданд.

Заминҳои милкӣ. Навӣи дигари моликият заминҳои милкӣ буданд, ки ба ашроф ва рӯҳониён тааллуқ доштанд. Заминҳои милкӣ чунин шакли моликияти шахсие буданд, ки бо хизмати давлатӣ алоқаманд набуданд ва соҳибонашон метавонистанд онҳоро озодона фурӯшанд ё ҳамчун мерос ба каси дигар диҳанд. Дар зери мафҳуми милк тамоми дороии соҳиби он, ба мисли замин ва ҷӯйборҳову корезҳо дохил мешуданд, ба шарте ки онҳо аз ҷониби худи соҳиби милк ё наздикони собиқашон харидорӣ ё коркард шуда бошанд.

Аз даромади заминҳои милкӣ фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Дар асри XV аксари заминҳои милкии ашроф ва рӯҳониён аз пардохти як ҳиссаи даромад ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод шуданд. Ин гуна имтиёзҳо ба воситаи санади тархонӣ

ба расмият дароварда мешуд. Заминдороне, ки ба мақоми тархонӣ мерасиданд, барои ягон хизмати шоёнашон аз бочу хироч озод мегардиданд ва ҳамаи гуноҳҳои онҳо бахшида мешуд. Илова бар ин, онҳо боз ҳуқуқ пайдо мекарданд, ки бе ҳеч мамониат ба назди подшоҳ дароянд.

Заминҳои милкиё, ки аз онҳо андоз меситониданд, ба ду қисм чудо мешуданд: хирочӣ ва ушрӣ. Қисми бештари заминҳои милкӣ ба ашроф тааллуқ доштанд. Яке аз шахсиятҳои соҳиби заминҳои зиёди милкии ин давр Қўлалтош ном кас буд, ки дар тамоми ғўшаву канори Мовароуннаҳру Хуросон замин дошт. Ӯ ҳатто дар Миср ҳам замин харида буд.

Дар нимаи дуюми асри XIV ва асри XV навъи дигари замин бо номи милки ҳурри холис вучуд дошт. Роҳи асосии ташкил ва тақмили ин навъи замин дар байни соҳиби милки хусусӣ ва давлат аз рӯйи тақсими ҳиссаи даромади ба онҳо муқарраршудаи заминҳои милкӣ иборат буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милкӣ аз се ду ҳиссаи даромад ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд.

Навъҳои андоз. Сиёсати гирифтани андоз дар нимаи дуюми асри XIV ва асри XV пурра ба манфиати ҳокимони кўчманчии турку муғул равона мешуд. Тамоми мушқилоти андозсупорӣ ба дўши аҳолии муқимӣ, яъне тоҷикон воғузур гардида буд.

Дар он замон андози асосии замин хироч ба шумор мерафт, ки ба ду шакл ситонида мешуд: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз ҳосили замин ва дигаре аз рӯйи масоҳати замин ба тариқи пул пардохт мегардид. Хироч асосан ба шакли мол рӯёнида мешуд ва он ҳаҷми муайяне дошт.

Ҳокимон ҳангоми ситонидани хироч ба талаботи шариат риоя менамуданд, вале дар баъзе ҳолатҳо бо хоҳиши худ ба он баъзе тағйирот илова мекарданд. Ҳолатҳои буданд, ки баъзе вилоятҳо ба муносибати ин ё он чашнҳо муддати муайяне пурра аз хироч озод мегардиданд. Барои мисол, Шохруҳ соли 1394 ба муносибати таваллуди писараш Иброҳим-султон кишоварзонро ба муддати як сол аз додани хироч озод намуд. Ё ин ки Темурланг ҳангоми аз ҷанги панҷсола (1392–1396) баргаштанаш деҳқонони Самарқандро дар муддати се сол аз хироч озод намуд. Дар ин ҳолатҳо миқдори зарари хироч аз ҳисоби ғанимат ва даромадҳои аз ҷанг бадастомада чуброн мегардид.

Дар сарчашмаҳо қайд гардидааст, ки баъзан амалдоронро барои суиистифода аз вазифа ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми хироч ҷазо медоданд ва ҳатто маҷбур мекарданд, ки андози барзиёд

ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан бо дархости ашхоси бонуфуз миқдори хироч қоҳиш дода мешуд.

Бояд қайд намуд, ки Темурланг аслан ҷонибдори беҳ гардидани зиндагии халқи меҳнаткаш набуд. Ҳангоми татбиқ кардани чунин сиёсат ӯ, пеш аз ҳама, манфиати хазинаи худро дар назар дошт, зеро суиистеъмоли андозситонон ба воридшавии андоз ба хазинаи давлат таъсири манфӣ мерасонид. Ин чорабиниҳои Темурланг дар навбати худ бар зидди ҳокимон ва ашрофи саркаш ва мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ равона гардида буд. Ба ҳар ҳол ин тадбирҳо то дараҷае барои барқарор гардонидани хоҷагии вайронгаштаи деҳқонон мусоидат менамуданд.

Ба ғайр аз хирочи замин дар асри XV боз андозҳои дигари иловагӣ вучуд доштанд, ки ба ҳар кадоме аз онҳо баҳои қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Қисме аз чунин андозҳои иловагӣ барои таъмини маоши соҳибмансабон харҷ мешуд. Бори аз ҳама гарон барои аҳли меҳнат дар он замон ин бемузд кор фармудани онҳо дар сохтмон ва таъмири хисору қалъа, кофтан ва тоза кардани ҷӯйбору қорезҳо ва ғайраҳо буд, ки онро «бегорӣ» меномиданд.

Дар замони Темуриён аз мардум барои қорҳои бозаргониву тичорат андози пулие ситонида мешуд, ки онро тамға мегуфтанд. Тамғаро дар Мовароуннаҳр муғулҳо қорӣ карда буданд ва хилофи шариати исломӣ буд.

Дар ин давра боз чунин андозҳо вучуд доштанд: аворизот, сардарахт, доруғона, зобитона, миробона, муҳассилона, мушрифона, ҳаққулаворича, мирҳазорона, дудӣ, саршумор, сарқаллагӣ, улоғ, ясавулӣ, пешкаш, номбардори қўшун, ихроҷот, чизя ва ғайра. Боиси тазаккур аст, ки баъзе қабилаҳои қўчманчӣ, ки дар қўшунҳои давлатӣ хизмат мекарданд, аз супоридани андоз ва уҳдадорихо озод буданд.

Эътирози аҳоли нисбат ба андозгириҳои ғайриқонунии маъмурон. Андозе, ки аз оммаи меҳнаткаш ситонида мешуд, хеле вазнин ва миёншикан буд. Ин бори гарон, хусусан, ҳангоми қангҳои байнихудӣ, ки боиси чандин маротиба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва қорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Илова бар он, маъмурони хироч аз мансаб суиистифода намуда, барои фоидаи худ андозҳоро аз рӯи меъёри муқарраргардида зиёдтар ҷамъ мекарданд. Ҳамаи ин аҳолии шаҳро деҳотро маҷбур мекард, ки ба муқобили ҳокимият бо шаклҳои мухталиф эътироз намоянд. Баъзан деҳқонон ба

ин беадолатихо тоқат накарда, ба вилоятҳои дигар кӯчида мерафтанд. Ин ҳукуматдоронро маҷбур мекард, ки андозҳои аз меёр зиёдаро бекор кунанд. Муқовимати ошқори мардум, ки дар вақти чангҳои байнихудии шохзодагони темирӣ аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, дар сарчашмаҳо хотиррасон гардидааст. Масалан, хангоми Хуросонро забт кардани султон Хусайн, амалдорони нави ӯ ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд ва сокинони Ҳирот ба ин амали онҳо эътирози ниҳоят сахт баён намуданд. Султон Хусайн маҷбур шуд, ки ҳам андозҳоро бекор намояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад. Ҳодисаҳои дар натиҷаи эътирози мардум бекор шудани андозҳо ба мухлатҳои гуногун боз чандин маротиба ба вуқӯ пайвастанд. Темирӣ барои барқарор намудани қудрати пардохти молиёт ба аҳолии гузаштҳои муваққатӣ карда, дар ин роҳ бо худсарии маъмурон низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмурони худсар низ зикр ёфтааст.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо яке аз аломатҳои ғайримус-тақими мавҷудияти ҷамоатҳо тақсимнашавандагии замини деҳот мебошад. Хангоми хариду фурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудоғонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд.

САРЧАШМА

Абдуллоҳи Самарқандӣ дар бораи бекор кардани як нави андоз – тамга маълумоти зерин медиҳад: «Тамгаи Самарқанд ва Бухоро, ки ма-благии сангин буд, мутлақан барандохтанд ва аҳкоми ҷаҳонӣ мутеъ дар ин боб муқаммал сохтанд ва ҳазрати салтанат ваъда фармуд, ки дар тамоми мамлоки маҳруса (ҳудуди ҳифзишавандаи мамлакат) тамга ва ҷамеи му-ноҳиро (манъ кардашударо) барандозанд... Пеи аз идрок чизе бар раият ҳавола надорад ва агар ба зарурат воқеъ шавад, зиёдат аз ду донг (шашя-ки ҳар чиз) асли мол наситонанд ва се қист (ҳисса) молро мутолиба (та-лаб) кунанд. Яке дар саратон ва дигаре дар сунбулаву мизон ва татима-ро дар қавс ба вачҳ ниҳанд ва ихроҷот (хароҷот) то он замон ки машруҳ (рӯйхат) ба арз нарасонанд ва дар он боб ҳукми ҳумоюн дуруст нашуд, харч наандозанд ва агар хилофи он воқеъ шавад, девонӣён (қормандони де-вон) мустаҳаққ (лоиқ)-и қатл бошанд».

Абдуллоҳи Самарқандӣ. «Матлаъ-ус-саъдайн». Ҷилди 2. – Лоҳур, 1949, сах. 1333 – 1335.

Мирхонд дар бораи андозситони ҳокимон ахбори зерин медиҳад: «Дар ин сол се бор молиёт аз мардуми шаҳри Ҳирот гирифтанд: якеро миizzo Шохмаҳмуд – писари Бобур, дуюмро миizzo Иброҳим султон – писари Ало-уддавла, сеумро миizzo султон Абусаид. Яке аз умуре, ки сабаби харобӣ ва

поймол шудани раоё гардид ин буд, ки муҳассилони зару мол барои лашкар мегирифтанд ва доругагон дар мавозеъ ва музореъ аз мардум доругона меҳостанд ва ёсоқон (лашқариён) горату тороч аз ҳад мегузаронданд».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». Таҳзиб ва тахлиси доктор Аббоси Зарёб. Техрон, 1373, сах. 1192.

Маълумоти вақфномаи соли 1470 дар бораи ба вақф додани қарияи Доиҷ: «...Мустасно аст аз ин қария вақфи як қитъа замини обхӯр ва қобили зироат ва як боги маъмур (обод) ва заминҳои дигари қобили зироат. Ва ин ҳама пайваста аст ба ҳамдигар ва дар мулки ҳазрат воқифи мазкур аст ва маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки ҳадди шарқии ин маҷмӯъ мепайвандад ба саканиёти деҳбошон ва баъзе ба кӯли Қалъа... Ва низ мустасно аст аз ин қарияи Доиҷ вақфи заминҳои Сулаймонишохӣ, ки мамлука аст ва машхур аст ба ҳудуди муайяна. Ва низ мустасно аст аз вай як қитъа замини... мушта-мила бар саканиёт ва ин маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки шарқи он ва шимолӣ он мепайвандад бар заминҳои обхӯр ва қобили зироат, ки аз ҷумлаи вақф аст».

Вақфномаи Хоҷа Аҳрор аз 25 январӣ соли 1470 дар бораи ба вақф додани қарияи Доиҷ... ба ғоидан масҷид ва мадрасае, ки дар гузари Дарби Сӯзангарони шаҳри Самарқанд воқеъ буд. Чехович О.Д. Из источников по истории Самарканда XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, сах. 332 – 333.

Маълумоти Абдураззоқи Самарқандӣ дар бораи ба суюргол додани мавзеи Дуҷийл ба ҳамсари амирзода Абубакр: «Мавкиби ҷалол (Темурланг) ба ҷониби Султония муовидат намуд ва раоёти офтоби широқ ба савки билод омад ва амирзода Абубакрро дувист сар асб ва сад ҳазор динори капакӣ ва сад даст ҷабба инъом фармуд ва дар ақиби амирзода Рустам ва боқӣ умаро равон сохт ва ҳарामी шоҳзодаро, ки духтари амир Сайфиддин буд, Дуҷийл, ки аз тавобеи Бағдод аст, суюргол фармуда ва рухсат фармуда, ба тарафи Султония баргаишт».

Абдураззоқи Самарқандӣ. «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн». Чилди 2, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулхусайни Навоӣ. 1383, сах. 1005.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Вазъи кишоварзӣ дар ин давра дар кадом ҳолат буд?
2. Дар соҳаи обёрӣ чӣ гуна тадбирҳо меандешиданд?
3. Дар бораи суюргол маълумот дода, шаклҳои онро номбар кунед.
4. Навъи заминдорӣ тархонӣ чӣ маънӣ дорад?
5. Замини ушрӣ ба кӣ тааллуқ дошт?
6. Амволи вақфро шарҳ диҳед.
7. Дар бораи заминҳои милкӣ ва заминҳои милки ҳурри ҳолис маълумот диҳед.
8. Хироч бо кадом шаклҳо ситонида мешуд?
9. Навъҳои андозро номбар кунед.
10. Чаро аҳоли ба муқобили ҳокимият эътироз баён менамуд?
11. § 7-ро тақрор намоед.

§ 9. ВАЗЪИ МУНОСИБАТҲОИ МОЛИЮ ПУЛӢ

Ислохоти пулии Улуғбек дар соли 1428. Таҳқиқи мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки дар асри XV муносибатҳои молию пулӣ рушд намуда буд. Дар ин давра ҳаҷми умумии истеҳсоли молҳои сермасраф афзун гардида, табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ба муносибатҳои молию пулӣ робита доштанд. Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепайваст.

Улуғбек соли 1428 ислохоти пулӣ ҷорӣ кард. Мақсади асосии ин ислохот аз он иборат буд, ки барои савдои ҷақанаи молҳои сермасраф шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Соқинони шаҳр ва аҳолии деҳот ба ин беш аз ҳама манфиатдор буданд.

Мазмун ва моҳияти ин ислохот чунин буд: дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит шуданд. Дорандагони сиккаҳои мисии пастқурб метавонистанд онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохруҳия, Андичон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб мешуданд. Пас аз ба анҷом расонидани ивази ин сиккаҳо зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро иҷро мегардид. Ҳамаи зарбхонаҳои шаҳрҳои дигар баста шуданд. Бо пулҳои Бухоро дар тамоми ғўшаву канори Мовароуннаҳру Хуросон мол ҳаридан мумкин буд.

Ислохоти пулии соли 1428 ба гардиши тичорати дохилӣ мувофиқ буда, барои рушди минбаъдаи мубодилаи молҳои хурд мусоидат менамуд ва ба талаботи аҳолии шаҳру деҳот ҷавобгӯ буд.

Ислохоти пулии Ҳусравшоҳ. Баъдтар дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавллатии сиккаҳои мисӣ тамоман нобасомон гардид. Соҳибони мулкҳо бо мақсади бештар фоида гирифтани, ба зарби сиккаҳои худ шуруъ намуданд. Дар натиҷа дар мамлакат бӯҳрони гардиши пул сар зад. Дар чунин вазъият ҳокими Ҳисор Ҳусравшоҳ соли 1501 ислохоти пулӣ гузаронид. Дар асоси ин ислохот вилояти Ҳисор ба ҷойи сиккаҳои гуногун ва беътиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Зарбхонаи шаҳрҳои хурд баста гардид.

Тибқи ислохоти Ҳусравшоҳ тангаҳои қаблӣ қобили истифода набуданд. Ҳамаи тангаҳои кӯҳна аз гардиш гирифта шуда, ба ҷойи онҳо тангаҳои нав истифода гардиданд. Солҳои 1501–1502 дар Ҳисор, Қундуз ва Тирмиз ба зарби сиккаҳои мисии дудинора

шуруъ намуданд, ки дар як тарафи он чойи зарбхона ва қурби он бо забони тоҷикӣ сабт гардида, дар тарафи дигараш тасвири оху буд.

Сиккаҳои дар аҳди Темуриён зарбшуда

Минбаъд сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Кундуз бароварда мешуд. Он вақтҳо сиккаи мисиро динор мегуфтанд. Маҳсули зарбхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои осонтар намудани амалиёти тиҷоратӣ сиккаҳоро ба се арзиш – якдинора, дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.

Вазӣ тиҷорати дохилӣ. Темурланг хангоми лашкаркашиҳо аз минтақаҳои мухталиф хунармандони касбу кори гуногун ва косибонро ба Мовароуннаҳр, хусусан, ба Самарқанд мефиристод. Дар натиҷаи тараққӣ намудани касбу хунар вазӣ тиҷорати дохилии мамлакат беҳтар гардид.

*Навъи тангаи
дудинораи
Ҳисор*

*Навъи тангаи
мисии дудинораи
Кундуз*

*Навъи тангаи мисии
дудинораи
Тирмиз*

Намуди тарафи дигари тангаҳои дудинораи Ҳисор, Кундуз ва Тирмиз

Барои рушди савдо ва ҳунармандӣ дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон бозорҳои болояш пӯшида ва иншооти мухталифи тичоративу ҳунармандӣ сохтанд. Чунин иншоотҳои тичоратӣ, ки гӯшаю канори шаҳро зинат меоданд, бештар дар Самарқанду Ҳирот қомат афрохтанд.

Байни шаҳрҳои мухталифи Мовароуннаҳру Хуросон тичорат сурат мегирифт. Косибону ҳунармандон молу ашёи худро дар бозорҳо ба аҳоли пешкаш менамуданд.

Аз Шероз ба Самарқанд ва Султония матоъҳои абрешимӣ, пашмӣ, пахтагӣ ва ашёи дигар ворид мегардид. Яке аз шаҳрҳои, ки дар он тичорати дохилӣ тараққӣ ёфта буд, шаҳри Табрз буд. Дар ин шаҳр дар байни манзилҳои зист барои тичорат растаҳои махсус сохта шуда буданд, ки дар онҳо ҳунармандон молҳои худро ба аҳоли пешкаш менамуданд.

Тоҷирон аз Самарқанд ба шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон ширинҳои мухталиф, астарҳои мӯйина ва абрешимӣ, рангҳо ва ашёи дигар мебурданд.

Умуман, дар ин давра дар шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар соҳаҳои гуногун рушди босамари меҳнат ба чашм расида, ҳаҷми истеҳсоли молҳои гуногун инкишоф меёфт. Вале истисмори аз ҳад зиёди аҳолии шаҳр, ба дасти феодалони алоҳида мутамарказ гардидани иншооти тичоративу ҳунармандӣ ва шаклҳои феодалии идоракунии шаҳро ба рушди онҳо монеъ мегардид.

Барои боз ҳам беҳтар гардидани вазъи тичорат зарби сиккаҳои мисӣ ва иштироқи бештари сокинони шаҳру деҳот дар муносибатҳои молиқу пулӣ нақши калон бозид.

Равобити тичорӣ ва дипломатии Темуриён бо мамалики хориҷӣ. Ишғоли мамлакатҳои дигар ва аз ин ҳисоб васеъ намудани ҳудудҳои мамлакат ба Темуриён имконият дод, ки вазъи иқтисодии кишварро беҳтар намуда, қудрати ҳарбии онро баланд бардо-

ранд. Ин шароит фароҳам овард, ки дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV равобита тичорӣ ва сиёсии Мовароуннахру Хуросон бо як қатор мамолики хориҷии дуру наздик вусъат ёбад.

Темурланг соли 1393 намояндаи худ Савоиро барои барқарор намудани равобита тичоративу дипломатӣ ба Сурия ва Миср фиристод. 1-уми августи соли 1402 Темурланг ба подшоҳи Фаронса Карли VI нома фиристода, аз ӯ хоҳиш намуд, ки ҳар ду давлат бояд барои густариши равобита тичорӣ тоҷирони худро ба мамлақати якдигар фиристонанд ва ба ҳамаи онҳо амният фароҳам оварда мешавад.

Барои барқарор намудани равобита хориҷии тичорӣ ва дипломатии давлати Темуриён нақши Самарқанд, ки дар роҳи муҳимми тичорӣ—аз Чин ба мамлақатҳои ҳудуди баҳри Миёназамин ва Ҳиндустон воқеъ аст, хеле муҳим буд, Тибқи ахбори сафири испанӣ Руи Гонсалес де Клавихо, ки солҳои 1403 – 1406 ба Самарқанд сафар карда буд, ҳар сол аз Ҳиндустон, Чин ва мамлақатҳои дигари дуру наздик қорвонҳои пурбор бо молҳои гуногун барои тичорат ба Самарқанд меомаданд.

Равобита Темуриён, махсусан бо Чин хеле устувор буд. Темурланг соли 1387 намояндагони дипломатии худро бо сардории Мавлоно Ҳофиз ба Чин фиристод ва бо онҳо чун тухфа 15 асп, 2 шутур ва матоҳҳои гуногун ирсол намуд. Аспҳои фиристодаи темуриҳо ба хитоӣҳо хеле маъқул афтод ва ҳар сол ба Чин шумораи зиёди асп фиристода мешуд. Бар ивази ин аз Чин сангҳои қиматбаҳо ва ашёи дигар мефиристоданд. Ҳамин тариқ, байни давлати Темуриён ва Чин робитаҳои тичориву дипломатӣ густариш ёфт. Дар байни ҳар ду-се сол ба Самарқанду Ҳирот сафирҳои хитой меомаданд ва дар навбати худ аз Мовароуннахру Хуросон ба Чин сафирҳои фиристода мешуданд. Қорвонҳои хитой ба воситаи укёнуси Ҳинд ба Самарқанд меомаданд. Ҳангоми дар Самарқанд будани сафири испанӣ Клавихо аз Чин ба Самарқанд қариб 800 шутури сарбор омада буд.

Солҳои баъдӣ низ робитаҳои дипломатии ҳар ду кишвар густариш ёфтанд. Соли 1421 дар ҳайати сафирони темури, ки ба Чин рафта буданд, шахси маъруфи он давр Хоҷа Ғиёсуддини Накқош низ шомил буд. Ба ӯ супориш дода шуда буд, ки рӯзномаи сафарро тартиб диҳад ва он минбаъд ба яке аз асарҳои арзишманд табдил ёфт, ки олимони дигар аз он истифода бурдаанд.

Дар нимаи дууми асри XV рафтуомади сафирон байни ин ду

кишвар каме коҳиш ёфт ва сабаби онро императори Чин дар номааш ба Шохрух бо бесарусомониҳои дар давлати Темуриён рӯй дода алоқаманд медонад.

Дар ин давра равобита тичориву дипломатии Мовароуннахру Хуросон бо мамлакатҳои дигар, мисли Миср, Ҳиндустон Русия ва ғайра низ барқарор буданд.

Соли 1439 султони Миср Зоҳир Сайфуддин Чакмоқбек сафири худ Чичқабукро ба Ҳирот фиристод ва дар номааш аз Шохрух хоҳиш намуд, то ӯ барои вусъати равобита тичориву дипломатии байни ҳар ду кишвар кӯшиш намояд. Шохрух дар ҷавоб соли 1444 сафорати худро бо сардории Шамсиддин Муҳаммад Замзамӣ ба Миср фиристод, ки он аз ҷониби ҳокими Миср хуб пазируфта шуд. Пас аз як сол ба Миср ба сифати сафир ду шахси маъруфи он давр – Шайх Нуриддин Муҳаммад Ал-Муршидӣ ва Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Абҳарӣ фиристода шуданд.

Чунин равобит байни Мовароуннахру Хуросон бо Ҳиндустон низ устувор буд. Соли 845х.қ./1441 – 1442 Темуриён бо сардории муаррихи маъруф Абдурраззоқи Самарқандӣ ба дарбори ҳокими Ҳиндустон Бинҷигор ҳайати сафоратеро фиристоданд. Ин муаррих натиҷаи сафарашро дар китоби машҳури худ «Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн» баён намудааст. Пас аз ба ватан баргаштани ин сафорат Бинҷигор дар ҷавоб сафорати худро ба Ҳирот фиристод.

Равобита тичоративу дипломатии давлати Темуриён бо Русия барқарор буд. Соли 1464 сафорати шоҳи Русия Ивани III аз Москва ба Ҳирот омада буд.

Дар ин давра равобита тичоративу дипломатии Темуриён бо давлатҳои дигар низ вучуд дошт. Бисёр тоҷирон аз Туркия, Ироқ, Феодесия, Сурия, Малайзия ва ғайра барои тичорат ба шахрҳои Мовароуннахру Хуросон меомаданд.

Рушди тичорат бо мамалики хориҷӣ барои инкишофи соҳаҳои мухталифи касибиву ҳунармандӣ, зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолот ва рушди савдои дохилӣ мусоидат менамуд.

САРЧАШМА

Дар бораи гардиши сиккаҳои давраи Темуриён дар китоби «Таърихи Эрон» чунин маълумот омадааст: «Ҳатто дар давраи темурӣ ҳам сиккаҳои мухталифи роиҷ дар чараён буд. Шавоҳиде дар бораи вучуди сиккаҳои зер аз соли 1440 дар даст аст: дар Мовароуннахр динори қапакии нуқра бо вазни 8 грамм, дар гарби Эрон беш аз се навъ динори роиҷ мавҷуд

буд, ки робитаи онҳо бо динори капакӣ шинохта шудааст, яъне динори Бағдод ва ё Шероз, динори ироқӣ ва динори Табрез. Ба зоҳир динори ироқиро мустақиман метавон аз динори роиҷи мутақаддими Табрез пайғирӣ кард ва ҳол он ки динори табрезии қарни понздаҳум нахустин бор дар замони Темуриён зоҳир шуд. Дар он замон робита байни ин ҷаҳор навъ динори нуқра роиҷ ба қарори зер буд: як динори капакӣ муодил бо се динори бағдодӣ (ё шерозӣ), шаши динори ироқӣ ва нуҳ динори табрезӣ буд».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембрич, тарҷуман Яъқуб Ожанд, Техрон, 1378, сах. 273.

Дар китоби «Таърихи Эрон» доир ба вазъи тиҷорат дар шаҳрҳои Султония ва Самарқанд ахбори зерин оварда шудааст: «Султония шаҳри пурҷамоате аст, вале аз ҳайси бузургӣ ба пояи Табрез намерасад. Аммо Султония муҳимтарин маркази мубодилаи коло барои тучҷор ва колои онҳост. Бахусус дар моҳҳои шон, шол ва август қорвоҳҳои бузурге аз муштариён бо молуттиҷора ба ин шаҳр мерасанд. Ин шаҳр дар моҳҳои ёдишуда пурҷанҷол ва шулуг аст ва маболиғи ҳангуфте (зиёде) вориди ҳазона мекунад. Бинобар ин, ҳарсола гурӯҳи азиме аз бозаргонони Ҳинд меоянд ва ҳама гуна адвия (дору) меоваранд. Беҳтарин анвои адвияро, ки дар бозорҳои Сурия барои фурӯш арза мешавад, ба ин шаҳр меоваранд. Ин адвия иборатанд аз: мехак ва ҷавзи ҳиндӣ ва газонгабин ва пӯсти ҷавз ва гайра. Ин адвия ҳаргиз ба бозори Искандария намерасад, то битавон аз маҳозини он ҷо харид... Ҳар гуна абрешим аз Гелон..., ки дар он колоҳо ва маҳсулоти бисёре сохта ва таҳия мешавад, ба ин шаҳр ҳама мегардад. Абрешими Гелон аз Султония ба Димшиқ ва низ дигар манотиқи Сурия ва Туркия ва Кифо (дар Қрим) содир мешавад.

...Самарқанд бозори бузурге барои тавлиди колоҳо буд, чаро ки Темурланг пешаварон (ҳунармандон)-ро аз ҳар синф маҷбур ба иқомат дар он сохта буд. Дар ин шаҳр бозаргонони зиёде аз туркон, аъроб, марокашӣ аз анвои тираҳо, масеҳиёни чун Юнон ва арманиён, католикҳо ва настуриҳо дар қанори ҳиндуён тиҷорат мекарданд, чаро бозорҳои Самарқанд мамлӯ аз колоҳое буд, ки аз сарзаминҳои дурдасту бегона назари Русия, Готористон, Чин ва Ҳинд вориди он ҷо мешуд.

Ин колоҳо шомили чарм, қатон, парниён, раванг, гиёҳони тиббӣ, адвия.... буд, ки харидорон бо таъкиди фаровон бар кайфияти болои маҳсулоти чинӣ буд, ки пешаваронаш ҳам монанди пешаварони хитой аз тарафи муҳиммот ва устодӣ дар ҷаҳон шинохта шуда буданд, толиби хариди онҳо буданд. Клавиҳо аз қорвоне бо 800 шутур суҳбат медорад, ки аз Чин коло ва молуттиҷора ба Самарқанд меовардааст.... Яке аз муҳимтарин далоили арзии ва аҳамияти тиҷорӣ ва бозаргонии Самарқанд ва Султония дар ин буд, ки ин ду шаҳр иқоматгоҳ ва урдугӯҳи низомии Темурланг ва ҳокими гарби Эрон – шоҳзода Мироншоҳ буд».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷуман Яъқуб Ожанд. – Техрон, 1378, сах. 196 – 197.

Маълумоти Абдуэрзаққи Самарқандӣ дар бораи омадани сафирони

Хитой ба Самарқанд: «Дар ин вило аз вилояти Хитой элчиён аз пеши Дой Минкхон–подшоҳи Чину Мочин ва соири ин мамолик расиданд. Фармони ҳумоюнӣ ниғоз пайваст, ки шаҳру бозорҳо оина банданд ва ҳар санъат дар камоли ҳунар зоҳир карда ва дуқони худро оroyд ва умаро ба расми истиқбол берун рафта муқаддами эшонро бар худ муборақ доштанд ва ҳамаро ба таъзими тамом дари шаҳр оварданд....Ҳазрати хоқони саид фармон фармуд, ки Боги Зогонро чун боги қинон ороста, ясовулони баҳромсавлати заргомсутуват ҳар касро маҳал ва мақом таъин фармуданд ва ҳазрати хоқони саиди хуриедталъат чун офтоб бар авчи риқъат ва сарири салтанат баромад ва узамои умаро элчиёнро ба шарафи дастбӯсӣ расонида ва табриқот гузаронида, суханони эшон арза доштанд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн». Ҷилди 2, китоби 1. Бо эҳтимоми доктор Абдулхусайни Навоӣ. 1383, сах. 158.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи ба Хитой ҳамчун сафир фиристодани Муҳаммади Бахшӣ: «Чун муҳиммоти элчиёни Хитой қифоят шуд, иҷозати инсироф ёфта, муовидат фармуданд ва Шайх Муҳаммади Бахшӣ ба расми рисолат бо эшон равои шуд ва чун подшоҳи Хитой то гоҳат дини ислом қабул накарда бар муқтазои шариат намераванд. Ҳазрати хоқони саид аз рӯйи дӯстӣ ду насиҳатномаи арабӣ ва форсӣ фиристод, то бошад, ки ба нури ҳидояти имон мушарраф шаванд.... Ва дар ин вақт аз он тараф элчиён расиданд ва тухфаҳо оварданд ва хабари саломати эшон ва маъмури он мамолик гуфтанд. Муҳаббат ва дӯстӣ, ки миёни падарон буд, бар мучиби муҳаббатубоӣ қаробатулабно тоза гаист. Мо низ аз ин тараф Муҳаммади Бахшӣ элчӣ (сафир) фиристодем то хабари саломатӣ расонад. Муқаррар он аст, ки ин маънӣ сабаби ободони мамолик ва некноми дунё ва охираст аст. Тавфиқи риояти иттиҳод ва муроқибати шароити видоди рафиқи аҳл тариқ буд.

Ҳазрати хоқони саид фармуд, ки элчиёни атрофро чун элчӣ Муҳаммад Қаромон, ки бо тухафи Рум омада буд ва малик Қутбиддини Систонӣ ва элчӣ Пирак аз Гармсёр... ва ҳамаро ба инъом ва иқром навохта, иҷозати мууроҷаат намуд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 2, китоби 1. Бо эҳтимоми доктор Абдулхусайни Навоӣ. 1383, сах. 161 – 164.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи аз қониби Темурланг ба Сурия ва Миср фиристодани сафирҳо: «Дар соли 795 ҳ.қ. /1392-1393 [Темурланг] Шайх Совиро, ки фарзонаи аср буд, бо булуқоти шоҳона ба қониби воли Шом (Сурия) ва Миср ал-малик аз-зоҳир Барқуқ ба расми рисолат фиристода буд ва пайғом дода, ки пеш аз ин подшоҳон, ки аз насли Чингизхон буданд, бо мулуки он мамолик низоъ доштанд ва ба он сабаб заҳмат ба аҳолии Шом ва он ҳаволи мерасид ва дар охир ба мусолиҳат анҷомид ва чун подшоҳи саид Абусаид (ба) ҷивори раҳмати ҳақ пайваст ва аз насли Чингизхон подшоҳи нофизфармон намонад, мулуки тавоиф пади

омаданд. *Ин замон чун собиқаи инояти моликулмулк азза шаънаҳу, тамоми мамолики Эрон бо Ироқи Араб, ки дар ҷивори он мулк воқеъ аст, мусахҳари фармони мо гардонид, некхоҳии халоқ иқтисои он мекунад, ки ҳаққи ҳамсоягиро рият карда, абвоби муросала ва мукотибат мафтӯҳ гардад ва элчиён даромадиуд бошанд, то роҳҳо эмин шавад ва тиҷорат ба амн ва ҳузур тараддуод намоянд ва ин маонӣ мучиби оромии билод ва осоиши ибод бошад, вассалом.*

Бинобар он истидъои султон Исо ҳокими Мордийн намуда фармуд, ки азимати Шом ва Миср мусаммам аст, мебояд, ки лашикарҳо чамъ оварда, ҳарчанд зудтар ба мо пайвандад ва чанд рӯз интизор бурда маълум шуд, ки ҷонибиаш ба чунин ҳазрате тагофул мефармояд».

Абдурраззоки Самарқандӣ. «**Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн**». Ҷилди 1, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. 1383, сах. 689–690.

Маълумоти Абдурраззоки Самарқандӣ дар бораи ба назди Темурланг омадани сафирони волии Кашир Искандаршиох: «16 моҳи ҷумодилохирӣ соли 801 (23 феввали соли 1399) мавқаби ҳумоюн дар баробари қарияи Поила, ки аз навоҳии Чамуст, нузул фармуд ва қосидон, ки аз Деҳлӣ ба Кашир пеши Искандаршиох рафта буданд, бо элчиёни ӯ расиданд ва арза доштаанд, ки Искандаршиох эҳроми бандагӣ баста, рӯйи ниёз ба қиблаи иқбол оварда, ба мавзеи Чабҳон омад ва қосидони ӯ бо элчиён аз ҷониби урдуи аъло расиданд ва тақрир карданд, ки умаро маслиҳат ҷунон дидаанд, ки Искандаршиох се ҳазор асп ба расми пешкаш овард ва машорилайҳи ҷиҳати тавҷеҳи он ба Кашир бозгаишт то баъд аз итмоми он муҳим дигарбора мутаваҷҷеҳи пойбӯс шавад. Он ҳазратро ин сурат писандида нанамуд. Фармуд, ки Искандаршиох моро таклифи моло ятоқ кардаанд ва ба зиёдат гунҷойиши ҳавсалаи ӯ талаб доштаанд ва ҳаждаҳ моҳ элчиёни ӯро иноят ва иҷозат намуда, муқаррар фармуд, ки ба ҳеҷ чиз боз намонад ва чун 28 рӯз аз ин таърих гузарад, дар лаби оби Синд ба урдуи ҳумоюн ояд ва Муътамад Зайниддин аз ҷумлаи амирзода Рустам, ки як навбат аз Деҳлӣ ба Кашир рафта буд, боз бо элчиёни Искандаршиох ӯро равон фармуд».

Абдурраззоки Самарқандӣ. «**Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн**». Ҷилди 1, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. 1383, сах. 793-794.

Маълумоти Клавиҳо дар бораи тиҷорати Самарқанд бо мамлакатҳои хориҷӣ: «Самарқанд на танҳо бо маводи хӯрокворӣ, балки бо матоҳои абрешимӣ ва пашимин, атлас, камка (матои шохии гулдори қадимӣ), ки дар он ҷо истеҳсол менамоянд, инчунин бо астарҳои мӯйина ва абрешимӣ, шириниҳо, рангҳои лочвардӣ ва амсоли онҳо маъруф аст. ... Ин шаҳр бо молҳое, ки аз давлатҳои дигар ворид мешаванд, хеле ганӣ аст. Аз Русия ва Тарталия чарм ва матоҳои катонӣ, аз Хитой матоҳои абрешимӣ, ки навъи беҳтарини онҳо дар ин ҷо истеҳсол мешавад ва атлас, ки мегӯянд он дар олам беҳтарин аст, махсусан, навъи бенақшу нигори он қимати арзандатаре дорад. Аз Хитой инчунин мушк ворид мешавад, ки он ба ҷуз аз Хи-

той дар чойи дигар нест. Аз он чо инчунин ёқути сурх ва алмос, марворид ва гайра меоранд. Аз Ҳиндустон ба Самарқанд шириниҳо, чормағз, қаранфул, гули дорчин, занҷабил ва гайра ворид мешаванд....

Аз Самарқанд то шаҳри асосии Хитой, ки Камолак (Хонбалиқ) ном дорад ва яке аз шаҳрҳои бузурги он империя ба шумор меравад, шашмоҳа роҳи пиёдагард аст, ки дар давоми ду моҳи он дар роҳ ба чуз аз галабонон, ки дар сахроҳо галаҳои худро мечаронанд, касе во намеҳӯрад. Моҳи шони ҳамин сол аз Камолак ба Самарқанд қариб ҳафтсад уштури сербор омад».

Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, ба дарбори Темур (1403 – 1406). Тарҷуман И.С. Мирокова. – Москва: Наука, 1990. с. 138 – 141.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1428 – ислоҳоти пули Улугбек

1464 – ба Ҳирот омадани сафорати Русия

1501 – ислоҳоти пули Хусравшоҳ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Барои чӣ Улугбек дар соли 1428 ислоҳоти пулӣ гузаронид?*
- 2. Дар бораи ислоҳоти пули Хусравшоҳ нақл намоед.*
- 3. Вазъи тиҷорати дохилӣ ва хориҷии давлати Темурёнро шарҳу эзоҳ диҳед.*
- 4. § 8-ро тақрор намоед.*

§ 10. ШАҲР ВА ШАҲРДОРӢ

Вазъи шаҳрҳо дар асри XV. Дар ин давра нисбатан ғаёлшавии табақаҳои миёна ва поёнии шаҳр ба мушоҳида мерасад. Коргоҳҳои умумии касибон дар шаҳрҳо устувор гардида, касибону ҳунармандон дар чашнҳое, ки аз тарафи ҳукуматдорон барпо мешуданд, иштирок намуда, маҳсули меҳнати худро арза медоштанд. Нақши табақаи миёнаи аҳолии шаҳр–касибон, ҳунармандон, тоҷирон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол дар ҳаёти фарҳангии шаҳрҳо меафзояд. Шумораи зиёди шоирону мутафаккирони пешқадам аз байни ҳамин табақаи аҳоли баромада буданд ва онҳо офарандаи сарватҳои маданӣ ба шумор мерафтанд. Шоирон, навозандагон ва базлагӯён акнун на фақат дар боргоҳи аъёну ашроф чамъ меоманданд, балки дар дуконҳои китобфурӯшӣ, дар коргоҳи касибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърхонӣ ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин гуна маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар Ҳирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон мавҷуд буданд.

Аз тарафи дигар, шаҳр дар ин давра ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, истисмори аҳли заҳмат беш аз пеш давом мекард. Навъҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд доштанд, дар шаҳр низ дучор мегардиданд. Қисми асосии замин дар ихтиёри давлат ва ашрофу рӯҳониён буд ва фақат як қисми ночизи он ба истехсолкунандаи бевосита тааллуқ дошт. Агар дукон, коргоҳ ё манзили истехсолкунанда дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ӯ хатман дар ягон шакле ҳаққи ичораи заминро мепардохт. Аз ин рӯ, байни сокини шаҳр ва деҳқон тавофути вучуд надошт.

Замин ва бисёр муассисаҳои тичоратӣ ба заминдорон тааллуқ доштанд. Косибон ва дукондорони камбизоат на фақат замин, балки коргоҳ, дукон ва манзилро ҳам ба ичора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид.

Як хусусияти асосии шаҳрдорӣ боз аз он иборат буд, ки баъзе навъҳои андози аз аҳолии деҳот меситонидаро аз аҳолии шаҳр низ мегирифтанд. Баробари ин, аҳолии шаҳр ба корҳои маҷбури низ чалб карда мешуд.

Дар шаҳрҳои Мовароуннахру Хуросон худидоракунии ҳақиқӣ вучуд надошт. Идораи шаҳр ба уҳдаи шахси аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилоят таъингашта гузошта мешуд. Шаҳрҳо доимо воситаи инъому подошҳои ҳокимон ба шумор мерафтанд.

Дар ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии шаҳрҳо баъзе муҳолифатҳо ба чашм мерасиданд. Аз як тараф дар шаҳрҳо тараққиёт ба мушоҳида расида, соҳаи касбу ҳунар рушд меёфт, аксари аҳоли ба муносибатҳои молиқу пулӣ чалб шуда, дар соҳаи фарҳанг падидаҳои нав ба зӯхур меомаданд. Баробари ин баъзе омилҳои низ вучуд доштанд, ки тараққиёти шаҳрро халалдор мекарданд. Аз ҷумла аҳолии меҳнаткаши шаҳр ба истисмори бераҳмона дучор гардида, аксари моликияти заминҳо ва биноҳои тичоративу пешаварӣ ба ихтиёри як ашроф ё рӯҳонӣ тааллуқ доштанд ва дар шаҳрҳо аслан шаклҳои феодалии идоракунии амал мекарданд.

Вазъи касбу ҳунар. Дар ин давра ба касбу ҳунар диққати маҳсус дода, барои инкишофи он тадбирҳои зиёд анҷом меёфт. Темурланг ва дигар намояндагони хонадони темурӣ бисёр ҳунармандону косибони бомаҳоратро аз ғӯшаю канори дунё чун асир ба шаҳрҳои Самарқанд, Шахрисабз ва Хирот оварда, аз касбу ҳунари онҳо хеле босамар истифода мебарданд. Бо мурури замон иттиҳодияи муассисаҳои ҳунармандӣ арзи вучуд мекард ва қудрати истехсолии

онҳо неруманд мегашт. Ҳунармандони ҳамкасб дар як маҳал зиндагӣ намуда, чамъияти косибони бозор ва ё макони тиҷорати муайяни худро ташкил мекарданд. Косибону ҳунармандон дар ҳаёти шахр нақши бениҳоят муҳим мебозиданд.

Дар мамлакат дар натиҷаи ба тиҷорату ҳунармандӣ машғул шудани шумораи зиёди аҳоли дар соҳаҳои нисбатан муҳимми ҳунармандӣ, монанди сохтмон, коркарди оҳан, бофандагӣ, чармгарӣ ва соҳаҳои дигари ҳунармандӣ тамоюли таҳассуси касбу ҳунарҳои маҳдуд ба назар мерасид, ки он нишонаи афзоиши талабот ба маҳсулоти ҳунармандӣ буда, ба рушду самаранокии меҳнат мусоидат менамуд.

Дар аксар маврид ҳангоми дар шахрҳои марказӣ аз ҷониби ҳокимон барпо гардидани чашнҳои ҳунармандон иштирок намуда, маҳсули меҳнати худро ба намоиш мебароварданд ки ин аз нишонаи баланд будани нақши косибиву ҳунармандӣ дар мамлакат гувоҳӣ меод.

Вазъи қор ва зиндагии ҳамаи косибону ҳунармандон яқсон набуд. Ба ҷуз косибони озодгурӯҳе ҳам вучуддошт, ки ҳаёти сангину ногуворро аз сар мегузарониданд. Он косибону ҳунармандоне, ки Темурланг аз кишварҳои дигар ба шахрҳои Самарқанду Шаҳрисабз ба зӯр оварда буд, дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар бурда, мавриди истисмори бераҳмона қарор мегирифтанд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ дар Самарқанд қариб 1000 ҳунарманди асир маҷбури қор қарда, маҳсулоти гуногун истехсол мекарданд.

Боз гурӯҳи косибоне буданд, ки дар қоргоҳи умумӣ чамъ омада, тахти роҳбарии халифа ғаболият менамуданд. Халифа аз тарафи ҳукумат таъин мешуд ва ба сифати қор назорат мекард. Маҳсулоти ин қоргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт.

Косибону ҳунармандон аз додани андозҳо озод набуданд. Баъзан онҳо ба қорҳои маҷбури низ сафарбар гардида, илова бар он, аз онҳо андозҳои бевоситаи касбу ҳунар ситонида мешуд. Умуман, аҳли ҳунар аз зулму ситами мансабдорону ҳокимон азобу шиканҷаи зиёд мекашид.

САРЧАШМА

Клавихо дар бораи тиҷорати шахри Табрз чунин маълумот медиҳад: «Дар қорвонсаройҳои дуконҳои ва дафтарҳои сохта шудаанд, ки аз онҳо истифодаҳои гуногун мебаранд. Чун аз ин қорвонсаройҳои хориҷ шавем, ба хиёбонҳои ва бозорҳои мерасем, ки дар онҳо ҳама гуна коло (маҷӯ) фурӯхта

мешавад. Дар бозор матоъҳои абрешиму пунба (пахта) ва тофтаю абрешими хом ва ҷавоҳироту ҳама гуна зарфҳо метавон ёфт. Дарвоқеъ, гурӯҳи касир (зиёд)-и бозаргонон ва мақодири бисёри коло дар ин шаҳр вуҷуд дорад. Бинобар ин, масалан дар баъзе аз корвонсаройҳо, ки дар онҳо васоил ва лавозими ороши ва атриёти занон фурӯхта мешавад, занон ба дуқонҳо ва ҳуҷраҳои онон меоянд, то аз онҳо бихаранд, зеро ин занон атру равгани бисёр ба қор мебаранд. Ҷомаи занон дар хиёбон иборат аст аз матои сафед, ки саропо онҳоро мепошинад ва ниқобе аз мӯйи асп, ки бар чехра меафкананд, то ҳеҷ қас ононро нашосад».

Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. – Техрон, 1366 х.ш., сах. 162.

Маълумоти Клавихо дар бораи ободони шаҳри Самарқанд: «Темур меҳост, ки шухрати Самарқандро баланд бардорад. Ҳангоме ки ӯ ягон кишварро забт менамуд, ҳунармандон ва қосибонро ин ҷо мефиристод, то шаҳр ва гирду атрофи онро серодам ва обод гардонад. Аз Димишқ ба Самарқанд ҳунармандони соҳаи тирандозӣ ва камонсозӣ, қосибони шишасоз ва гилқор, аз Туркия устоҳои аслиҳа ва ҳунармандони дигар чун хиштқорон ва устоҳои соҳаҳои дигари сохтмонро ҷамъоварӣ намуд.... Темур ба ин шаҳр аз ҳар ҷониб зану марди зиёдеро овард, ки шумораи онҳо аз 150 ҳазор зиёд буд».

Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403 – 1406). Тарҷумаи И.С. Мирокова. – Москва: Наука, 1990. сах. 139.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Вазъи шаҳр ва шаҳрдорӣ дар ин давр чӣ гуна буд?
2. Дар бораи вазъи қасбу ҳунар ва аҳволи қосибону ҳунармандон маълумот диҳед.
3. § 9-ро такрор намоед.

МАВЗУИ V

ШИДДАТ ЁҒТАНИ ЗИДДИЯТ БАЙНИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ ВА ЗАВОЛИ ДАВЛАТДОРИИ ОНӢО

§ 11. МУБОРИЗАИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ БАРОИ ТАХТИ САМАРҚАНД

Оғоз шудани мубориза байни намояндагони хонадони темурӣ барои ба тахт нишастан дар Самарқанд баъди марги Темурланг. Темурланг 4 писар ва 32 набераи писарӣ ва 17 духтару набераи духтарӣ дошт. Писарони Темурланг – Чаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ ва Шоҳрух буданд. Ӯ дар охири ҳаёти худ қаламрави давлаташро ба фарзандону наберагонаш тақсим карда, пояи салтанаташро амалан заиф намуд. Ӯ писари калонии худ Чаҳонгирро вориси тахт эълон намуд, вале ҳанӯз ҳангоми дар қайди ҳаёт будани падар Чаҳонгир вафот кард. Писари дигараш Умаршайх бошад, дар наздикии Бағдод ҳангоми зинда будани Темурланг кушта шуд. Мироншоҳ дучори парешонии мағз гашта, пас аз марги падараш боз чор соли дигар зинда буд ва соли 1409 дар чанг бо сипохи Қарақуйюнулу дар худуди Озарбойҷон ба дасти Қароюсуфи туркман ба қатл расид.

Темурланг писари Чаҳонгир – Пирмуҳаммадро валиаҳди худ таъин карда, қаблан ўро соҳиби тахти худ эълон намуд. Ҳамаи амирон савганд ёд намуданд, ки аз он васият сарпечӣ намекунанд. Пирмуҳаммад он замон ҳокими Қандаҳор буд. Ӯ ба айшу нӯш ва бодахӯрӣ машғул шуда, идораи ҳукуматро ба дӯши яке аз амиронаш Пиралии Тоз гузошта буд. Ҳангоме ки Темурланг аз олам даргузашт, фарзандону набераҳояш дарҳол васияти ўро фаромӯш карданд. Барои ба тахту тоҷ соҳиб шудан дар байни онҳо муборизаҳои хунини сулолаӣ оғоз гардид. Ҳар яке худро мустақил эълон намуда, аз номаш танга сикка мезад.

Ҳокимияти Самарқандро гирифтани писари Мироншоҳ – Халил-султон. Яке аз набераҳои Темурланг – Халил-султон – писари Мироншоҳ, ки ҳокими Тошканд буд, 18 марти соли 1405 бо лашкари зиёде пештар аз Пирмуҳаммад ба Самарқанд ҳозир шуда, тахтро соҳибӣ кард. Дар Самарқанд ба номи ӯ хутба хонда, танга сикка заданд. Даре нагузашта Халил-султон Бухороро низ забт намуд ва амволи зиёдеро ба даст овард.

Ҳокими Хуросон Шоҳрух бо мақсади ба Самарқанд соҳибшудан моҳи ноябри соли 1406 ба Улуғбек амр дод, ки лашкарашро дар соҳили чапи дарёи Ому ҷойгир намояд. Мувофиқи нақшаи Шоҳрух ин лашкар бояд ба тарафи рости соҳил убур намуда, бо лашкари Пирмуҳаммад мепайваст. Халил-султон аз ин кор огоҳ шуда, пеш аз он ки амалиёти зидди ӯ шуруъ шавад, вай ба лашкари Улуғбек зарба зад. Бо пешниҳоди Улуғбек миёни онҳо сулҳ имзо шуд ва Халил-султон ба Самарқанд баргашт. Сабаби асосии муборизаро идома надодани Улуғбек ва имзои сулҳ аз он иборат буд, ки лашкари онҳо ба танҳой бо Халил-султон муқобилат нишон дода наметавонист. Илова бар ин, Шоҳрух бо лашкари асосӣ аз ҷойи воқеа хеле дур қарор дошт ва Пирмуҳаммад бошад, ҳанӯз дар Балх буд. Халил-султон низ ба имзои сулҳ зарурат дошт, зеро лашкари амир Худодод Ҳусайнӣ, ки муғулхоро ба тарафи худ ҷалб намуда буд, аз тарафи шимол ба ӯ таҳдид мекард.

Ба қатл расидани Пирмуҳаммад. Баъди ба Самарқанд баргаштани Халил-султон яке аз сарлашкарони Шоҳрух– Шоҳмалик ба Балх омада, ба Пирмуҳаммад ҳамроҳ шуд. Улуғбек низ ба онҳо пайваст ва ҳар се якҷоя шартномаи сулҳро, ки бо Халил-султон баста буданд, поймол карда, ба сӯйи Самарқанд лашкар кашиданд. Халил-султон ба муқобили онҳо лашкари зиёдро равона намуда, дар назди Насаф (Қаршӣ) онҳоро шикаст дод. Ҳамин тарик, ба Пирмуҳаммад муяссар нагардид, ки васияти Темурлангро иҷро намояд ва соҳиби тахт дар Самарқанд гардад. Ӯ ноумед ба Балх баргашт.

Яке аз амирони Пирмуҳаммад бо номи Пиралии Тоз, ки дар Балх вазифаи вазириро ба уҳда дошт, бар зидди Пирмуҳаммад исён карда, 13 феввали соли 1407 ӯро ба қатл расонд. Бо ҳамин он касе, ки мувофиқи васияти Темурланг бояд ба тахт менишаст, аз байн рафт.

Забти Самарқанд аз тарафи хони Кошғар ва барканории Халил султон аз тахти Самарқанд. Халил-султон дар Самарқанд ба айшу ишрат дода шуда, идора кардани мамлакатро дар канор гузошт ва қариб тамоми дороии хазинаҳои Темурлангро ба боди фано дод. Занҳои ҳарамсарои Темурлангро маҷбуран ба издивоҷи маъмурони худ дод. Дар байни амирон ва пешвоёни дин нисбат ба усули давлатдорӣ ва рафтори ӯ норозигӣ ба амал омад. Халил-султон дар миёни дигар ҳокимони темурӣ безътибор шуда, қудрати давлатдорӣ ӯ заиф гардид. Парокандагӣ ва заифии мамлакатро эҳсос карда, амирони дигари темурӣ қарор доданд, ки Халил-султонро аз сари қудрат дур кунанд. Бо ин мақсад амири Кошғар Худодод Ҳусайнӣ

ва Шайх Нуриддин исён бардоштан. Амир Худодод қўшуни муғул ва қалмиқро муттаҳиду намуда, ба сўйи Самарқанд лашкар кашид. Ҷ 13 апрели соли 1409 дар маҳалли Шероз Халил-султонро шикаст дода, ӯро асир гирифт ва Самарқандро забт намуд.

Лашкаркашии Шоҳрух ба Самарқанд. Писари хурдии Темурланг–Шоҳрух хабари барканории Халил-султонро аз ҳукумати Самарқанд шунида, аз Ҳирот ба сўйи Мовароуннаҳр лашкар кашид. Ҷ 4 майи соли 1409 вориди Самарқанд гашта, Худододро ба қатл расонд ва Халил-султонро аз асири озод намуд. Баъд аз он Халил-султон аз ҳуқуқи ворисии салтанат маҳрум шуда, ҳокими Рай таъин гардид. Шоҳрух бо мақсади аз туркманҳо озод намудани Ироку Озарбойҷон ӯро бо 10 ҳазор лашкар мусаллаҳ намуда, 14 майи соли 1410 ба он тараф равон намуд. Халил-султон 4 ноябри соли 1411 дар Рай аз олам гузашт.

Ба тахти Самарқанд нишастани писари Шоҳрух – Улуғбек. Ҳамроҳ шудани Мовароуннаҳр тахти фармонравию Улуғбек ба Хуросон. Писари Шоҳрух – Муҳаммад Тарағай, ки маъруф ба Улуғбек буд, дар Самарқанд на чун ҳокими мустақил, балки чун вориси Шоҳрух ва тобеи ҳукумати Хуросон ба тахт нишаст, ва идораи ҳокимияти олий аз тарафи Шоҳрух анҷом меёфт, зеро ки Мовароуннаҳр тобеи Хуросон буд. Илова бар ин, Шоҳрух дар содиқона идора кардани шаҳру вилоятҳо ба фарзандонаш эътимод надошт. Бинобар ин, нафарони бозътимодашро дар назди онҳо нигоҳ медошт ва тавассути он нафарон минтақа, шаҳру вилояти давлаташро идора мекард. Чунин шахсони мавриди эътимоди Шоҳрух дар Самарқанд нахуст шахсе бо номи Шоҳмалик ва баъди соли 1411 Насируддин Насруллоҳи Хавофӣ буданд.

Дар он замон яке аз сипаҳсолорони темурӣ, ҳокими Туркистон, бо лашкари зиёд ба Самарқанд ҳучум намуд ва Улуғбек аз Самарқанд фирор кард. Шоҳрух аз ин воқеа огоҳ шуда, бо лашкари зиёд ба сўйи Самарқанд ҳаракат намуд. Дар муҳорибаи Самарқанд сипаҳсолори исёнгар мағлуб гардид ва дар Мовароуннаҳр ҳокимияти Шоҳрух комилан барқарор шуд.

Улуғбек то замони марги Шоҳрух сикка ба номи ӯ мезад, хутба дар масҷидҳои Мовароуннаҳр ба номи Шоҳрух хонда мешуд. Ин ҳама далел бар он буд, ки Улуғбек дар идораи кишвари Мовароуннаҳр тобеи Шоҳрух буд. Барои ҳалли масъалаҳои муҳими давлати Улуғбек доимо бо падараш маслиҳат мекард ва аз натиҷаи корхояш ба ӯ гузориш медод. Ҷ соли чанд маротиба барои сачда ба Ҳирот ба назди падараш мерафт ва ҳаргиз барои ширкат кар-

дан дар корҳои давлатдорӣ даъват намегашт. Ҳангоми лашкаркашиҳои падараш ба ӯ ёрӣ мерасонд ва сарбоз мефиристод. Ҳамасола ба хазинаи Ҳирот маблағи муайяне меод. Чун Улуғбек дар иҷрои корҳои худ соҳибхитӣ набуд, бинобар ин, ҳаракат менамуд, ки ягон кори ӯ сабаби бадғумонии падараш нагардад.

САРЧАШМА

Шарафиддин Али Яздӣ дар бораи аз тарафи Халил-султон ба боди фано додани дорои хазинаҳои Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Чун салтанати Самарқанд бар амирзода Халил-султон қарор гирифт, дари хазина кунуз (хазина) баркушод ва умарову аркони давлат ва лашкариёнро... инъомот фармудан оғоз ниҳод ва дар он амр шароити эътидолу иқтисод марғӣ надошт, чунончи нуқудро ба тариқи галла, ки аз хирмангоҳ нақл кунад ба тарозуву қайл баҳи мешуд ва ба харвор мебуданд... Муддати сию шаши сол хирочу моли рубъи маскун (чоряки аҳолинишини рӯи замин)... (ки Темурланг гирд оварда буд) ба андак замоне ба ҳеҷ баромад ва ба арзи чаҳор сол аз маҷмуи он хазина амвол ва шавқату ҷалол асаре боқӣ намонд».

Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома. Таҳия ва танзим аз Исомуддин Урунбоев. – Тошканд, 1972, сах. 995 – 997.

Маълумоти Ибни Арабишоҳ дар бораи ба Халил-султон нома навиштани Пирмуҳаммад ва ҷавоби Халил-султон ба ӯ: «Пирмуҳаммад писари аму (амак)-и Халил султон, ки пас аз марги бародараш Муҳаммад-султон аз ҷониби Темур ба вилояти аҳд баргузида шуда буд, аз Қандаҳор бо ситоҳи бисёр ба оҳанги Самарқанд берун шитофт ва номае ба Халил-султон ва вазирону амирони вай нигошт, ки худ валиаҳд ва ҷонишини ҷаддаш Темур аст. Тахти салтанатро, ки аз он ӯст чӣ гуна ба гасб (бо зӯрию зулм) гирифтаанд ва мулку мамлакатро, ки барои ӯст, аз чӣ рӯй хосси худ доштаанд? Пас ҳар як аз онон чунон ки шоиста буд, посухи вай гуфтанд, аммо Халил-султон ба муораза (ба муқобили ӯ) бархост ва ҳар хитоберо ба ҷавобе, ки хилофи он боз расонид, посух дода, чунин гуфт, ки масъалаи истихлос (раҳой)-и мулк дар ин замон аз чанд ҳол берун натавонад буд. Ё аз тариқи насаб ва ҳешовандӣ ва ё аз роҳи қору кӯшиш. Дар ҳолати аввал он ки аз ману ту сазовортар аст, падарам, Миронишоҳ ва амуи ман Шохруҳ бародари ӯст, ки бояд дар миёни он ду ба ду ним қисмат шавад ва туро бо вучуди ин ду маҷоли сухан намонад ва ман сазовортарам, ки дорои он шавам ва ба ҷониби қор биандешам. Ва роҳро ва масолики он ҳамвор кунам. Он ду низ шояд, ки ба тарки ҷанҷолу қушоқуш гӯянд он чиро, ки аз ин мулки хосси худ донанд, ба ман вогузоранд ва худ бад-он чӣ дар тасарруф доранд, хурсанд гашта, ба ҳифзи он кӯшанд ё маро дар салтанат аз ҷониби худ ба хилофат гузида (интиҳоб карда), озод гузоранд. Дар ҳолати дуюм низ сухани ту дуруст наёяд, ки мулк чунон ки пешиниён гуфтаанд ақимест ва пеш аз ману ту дар гуфторро ин сухан овардаанд:

*Тег гиреду лашкар ороед,
Ки чаҳон хоси чирадастон аст.*

Аммо агар ғумон бурдӣ, ки чадди ту мар туро ба валиаҳди худ ғумоита ва кори салтанат ба ту воғузоштааст, магар на, ки ӯ худ аз тариқи тирӯзӣ бад-он даст ёфта ва аз роҳи кушокуш ва пайкораиш ба чанг овардааст? Ва амру васият ҳар гоҳ дуруст шумурда шавад, чадди ту дар даврони зиндагии хеш кишвари худро дар миёни фарзандону наводагон қисмат кард... Инак, бар шумост, ки он чиро ман ба даст дорам, баҳраи ман шуморед ва ҳар як бад-он чӣ шуморо воғузур ва муқаррар шудааст, хушнуд бошед... Ва агар дар ин амр сухан ба дурустӣ ғӯем, мулк чун нахҷир аз они касест, ки зудтар бад-он даррасад. Акнун худои асбоб қор фароҳам намуда ва онро бар ман раво доштааст ва ҳар кас бар мубоҳе (ҳалол) зудтар даст ёбад, бад-он сазовортар аст».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. Техрон, 2536-шоҳаншоҳӣ, сах. 262 – 263.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1405 (18 март) – тахти Самарқандро соҳиб шудани Халил-султон

1407 (13 феврал) – ба қатл расидани Пирмуҳаммад

1409 (13 апрел) – забти Самарқанд аз ҷониби амир Худодод

1409 (4 май) – ба қатл расидани амир Худодод

1411 (4 ноябр) вафоти Халил-султон дар Рай

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Темурланг пас аз фавти Чаҳонгир киро валиаҳди худ таъин намуд?*
- 2. Муборизаи Шоҳрухро бо Халил-султон барои тахти Самарқанд шарҳ диҳед.*
- 3. Чаро Улугбек аз мубориза бар зидди Халил-султон даст кашид?*
- 4. Пирмуҳаммад аз дасти кӣ кушта шуд?*
- 5. Чаро амирони темурӣ қарор доданд, ки Халил-султонро аз сари қудрат дур кунанд?*
- 6. Кӣ Халил-султонро аз ҳабс озод намуд?*
- 7. Дар бораи ба тахти Самарқанд нишаستاني Улугбек нақл кунед.*

§ 12. КҶШИШҶОИ ШОҶРУҶ БАРОИ БАҚҚАРОРИИ ИМПЕРИЯИ ТЕМУРИЁН.

МУБОРИЗАИ ФАРЗАҶДОНИ ШОҶРУҶ БАРОИ ҶОКИМИЯТ

Ҷукмрони Шохрух дар Хуросон ва Улугбек дар Мовароуннаҳр. Шохрух баъд аз марги Халил-султон ва ба дунболи он қатл султон Ҷусайн (набераи духтари Темурланг) ва Пирмуҳаммад сахнаи ҳукуматро барои худ ҳолӣ дид ва ҷойнишини Темурланг гардида, аз Ҷирот ба ҳукмронӣ пардохта, ҳокимияти Мовароун-

наҳро ба Улуғбек чун вобастаи худ вогузор кард. Фарғона дар ин замон аслан дар зери итоати Самарқанд буд, вале ҳокими он Мирзо Мирак Аҳмад, писари Умаршайх, сиёсати мустақилро пеш гирифта, ба Улуғбек итоат намекард ва ба муқобили ӯ муборизаи ошкоро мебуд. Амири Кошғар Саид Али дар ин мубориза Мирзо Мирак Аҳмадро ёрмандӣ мекард. Бинобар ин, Улуғбек ба Фарғона лашкар кашида, соли 1414 ин сарзаминро ба мулки худ ҳамроҳ намуд. Баъдтар ӯ Кошғарро ҳам зери тасарруфи худ даровард.

Улуғбек аз неруманд шудани ўзбекони бодиянишин ва амирони муғул дар ташвиш афтада буд, зеро онҳо ба ӯ итоат намекарданд. Соли 1425 Улуғбек бо лашкари сершумор бар зидди амирони муғул ҳучум намуд. Дар ноҳияи Исикқул ва нахри Или амирони муғулро мағлуб карда, бо ғаниматҳои зиёд ба Самарқанд баргашт.

Пас аз чанде муносибати Улуғбек бо яке аз ашхоси наздиқаш Буроқхон – пешвои ўзбекони бодиянишин, ки дар соҳили дарёи Сир зиндагӣ мекарданд, бад гардид. Буроқхон мехост заминҳои дар поёноби дарёи Сир воқеъбударо соҳибӣ намояд.

Тобистони соли 1427 Улуғбек бар зидди Буроқхон лашкар кашид, вале дар он муҳориба шикаст хӯрд. Сипоҳиёни Буроқхон мамлакатро талаву тороч намуданд ва панҷ ҳазор нафар кўчманчиёни ўзбек ба вилояти Сигноқ кўчонида шуданд. Барои наҷот ва ёрии Улуғбек Шоҳрух бо лашкараш ба ин сарзамин омад ва ўзбекони бодиянишин рӯ ба гурез ниҳоданд. Пас аз ин Улуғбек то вафоти падараш дигар ба ҳеч чой лашкар накашид.

Дар давраи салтанати Шоҳрух (1405–1447) давлати Темуриён гарчанде як қисми қаламрави худро аз даст дода бошад ҳам, то андозае иқтидори пешинаи худро нигоҳ медошт ва дар лаҳзаҳои зарурӣ метавонист бар зидди душмани худ мубориза кунад. Шоҳрух ҳокими давлати ягонаи Темуриён ба шумор мерафт ва амалан ҳукумати Темуриёнро дар саросари Эрон дубора барқарор намуда, қаламрави собиқи падарашро соҳиб гашт ва дар байни аҳли ин хонадон шахси аввал гардид.

Аз дасти хонадони темурӣ хориҷ шудани фармонрави Ғарби Эрон. Ба ҳукумати Озарбойҷон, Гурҷистон, Қазвин соҳиб шудани Қароюсуфи туркман. Дар давраи ҳукмронии Шоҳрух сулолаи туркмани Қароқуйюнлу (Сиёхгўспандиён) бо Темуриён ҳамеша дар ҷангу ҷидол буданд. Пешвои ин сулола Қароюсуф аз вазъияти дар давлати Темуриён бавучудода истифода намуда, қисматҳои ғарбии империяро, ки Озарбойҷону Ироқи Арабро дар бар мегирифт, ба зери итоати худ даровард. Баъдтар қисмати бузурги

Гурчистон, Қазвин ва Табрез низ тахти тасарруфи Қароюсуфи туркман қарор гирифтанд. Ба Шохрух лозим омад, ки барои барқарор намудани қаламрави аздастрафтаи давлати Темуриён бо авлодони Қароюсуф муборизаҳои шадид намояд.

Қароюсуф моҳи ноябри соли 1420 вафот кард. Шохрух соли 1429 дар Озарбойҷон бар зидди яке аз писарони Қароюсуф Қароискандар мубориза бурда, бар ӯ ғолиб омад ва Табрезро зери тасарруфи худ даровард. Сипас соли 1431 Қароискандар бори дигар Табрезро ишғол кард. Шохрух дар соли 1434 бори сеюм ба тарафи ғарби Эрон лашкар кашид. Ниҳоят, бо ризояти Шохрух идораи Озарбойҷон ва ҳукумати Табрез ба дасти яке аз намояндагони сулолаи туркманӣ, бародари Қароискандар, Чахоншоҳ супорида шуд.

Барқароршавии дубораи ҳукумати Темуриён дар саросари Эрон ва эҳёи империяи Темуриён бо сардории Шохрух. Бо вучуди ин ки империяи Темурланг дар замони ҳукумати Шохрух комилан ҳифз нашуд, аммо давлати ӯ дар муддати қариб 40 сол аз харчу марче, ки баъди марги Темурланг интизори хатари он мерафт, дар амон монд. Дар замони ҳукмронии Шохрух ғояи идораи давлат бар асоси андешаҳои исломӣ бар усули давлатдорӣ сахронишинӣ афзалият пайдо намуд. Дар дарбори Шохрух дар Ҳирот хонҳои гумоштаи чингизӣ дигар вучуд надоштанд. Дар ҳуччатҳои расмӣ эълон шуда буд, ки ёсои чингизӣ, яъне қарору қонунҳои онҳо безътибор дониста, тамоми масъалаҳои давлатдорӣ дар асоси шарияти исломӣ татбиқ шаванд. Ёсо – маҷмуи қонунҳои муғулиест, ки аз тарафи Чингиз мураттаб шуда, соли 1206 дар маҷлиси умумимуғулӣ, ки онро қурултой меномиданд, қабул гардида, соли 1218 ба он тағйирот дохил карда шуд. Таҳрири ниҳоии он соли 1225 анҷом ёфтааст.

Усули идоракунии хилофат дар замони салтанати Шохрух эҳё гардида буд. Аз пойтахти давлати Шохрух – Ҳирот ба ҳамаи ҳокимони мусулмон аз Ҳиндустон то ба Мисру Осиёи Хурд нома фиристода, талаб карданд, ки онҳо худро қойнишини Шохрух шуморида, номи ӯро дар хутбаҳо зикр кунанд ва ба исмаш сикка зананд.

Салтанати тӯлонии Шохрух дар назари аввал тасвири хуберо ба назар чилва медиҳад, зеро дар баъзе аз ноҳияҳои ин империя пешрафтҳои фарҳангӣ ва ислоҳоти иқтисодӣ сурат гирифт. Аммо эътибори ин беҳбудӣ ва таҳаввулотӣ умедворкунанда ҳама аз он Шохрух набуд. Шохрух дар муқоиса бо саҳтгирӣ ва ваҳшониятҳои падараш бо мулоимат рафтор мекард, аммо далелҳои қонькунанда вучуд надорад, ки баёнғари маҳорат ва чирадастии ӯ дар қорҳои

сиёсат ва давлатдорӣ бошад. Зеро дар дарбори Хирот шахсиятҳое вучуд доштанд, ки нисбат ба худи Шохрух аз нуфузи бештаре дар ҳукумат бархӯрдор буданд. Хусусан, ҳамсари Шохрух Гавҳаршод ҳамроҳ бо фарзандонаш ва иддае аз маъмурони давлатӣ, ки низоме дар корҳои давлатдорӣ ба вучуд оварда, боиси фароҳам сохтани вазъияти босубот дар империя гардиданд, аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб мераванд. Аммо мақомҳо ва мансабҳои муҳими давлатӣ ҳамоно ба касони белаёқат ва нотавон воғузур мешуд, ки муҳимтарин натиҷаи корашон пур кардани чайби худашон буд. Аз ин гуна шахсиятҳо, масалан, Ҷалолиддини Фирӯзшохро, ки муддати 35 сол фармондеҳи кулли қувваҳои мусаллаҳ, Гиёсиддин Пиралиро, ки муддати 35 сол мушшии олий ва амир Алайкай Кӯкалтошро, ки вазири молия ба муддати 43 сол буданд, метавон ном бурд. Дар замони салтанати Шохрух пешрафтҳои муҳимме дар ҳаёти фарҳангӣ, баҳусус, дар баҳши хунари наққошӣ, ниғоргарӣ (минётура), хушнавӣ, меъморӣ, мусиқӣ, таърихнигорӣ, фикҳ ва калом сурат гирифтанд. Вале бо ин ҳама марги Шохрух сабаби заволи империяи Темуриёнро, ки қудрати сиёсии неруманде дар Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик буд, фароҳам овард.

Шохрух тадриҷан фарзандони бародарони худро аз ҳокимият дур карда, қаламрави давлати Темуриёнро ба фарзандонаш тақсим намуд. Соли 1409 идораи ҳукумати Самарқандро ба писараш – Улуғбеки понздаҳсола супорида, худаш ба сӯйи Эрон лашкар кашид. Ӯ дар соли 1414 писари худ – Иброҳим-султонро ҳокими Шероз ва соли 1418 писари дигараш – Сиюрготмишро ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд. Писари дигари ӯ Бойсунғур бошад, дар Хирот вазифаи вазириро иҷро мекард.

Соли 1442 Шохрух қаламрави зиёдеро аз мамлақати худ бо шахрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон ба ихтиёри наберааш султон Муҳаммад, писари Бойсунғур супорид. Ҳангоме ки султон Муҳаммад ба сарзамини муқарраргаштааш расид, нахост, ки ӯ чун волии тобеи Шохрух ба ҳисоб равад. Султон Муҳаммад бо мақсади васеъ намудани қаламрави худ ва инчунин, ба даст овардани даромади бештар хост, ки шахрҳои ғарбии Эрон – Исфаҳон ва Шерозро забт намояд. Сабаби асосии забти ин шахрҳо аз он иборат буд, ки даромади аз қаламрави худ гирифтааш ҳатто барои харҷи корҳои дарбор кифоят намекард. Илова бар ин, дар Эрон овозаи беморӣ ва ғавти эҳтимолии Шохрух паҳн гашта буд ва ба ақидаи аксарият имконияти ба сари қудрат омадани султон Муҳаммад нисбат ба дигар намоёндагони хонадони темурӣ бештар буд. Соли 1446 Шохрух бар зидди

султон Муҳаммад лашкар кашида, ўро торумор кард. Бо ин шикаст султон Муҳаммад натавонист барномаи ба қаламрави худ ҳамроҳ кардани шахрҳои ғарбии Эронро амалӣ намояд.

Кўчидани пойтахти Темуриён ба Ҳирот. Шоҳрух ошкоро алоқамандӣ ва дилбастагӣ ба шахри Ҳирот мекард ва аз омадан ба Самарқанд, ки як замон пойтахти давлати Темурланг буд, худдорӣ намурад. Шоҳрух то замони марги худ, ки дар соли 1447 фаро расид, аз шахри Ҳирот бар сартосари империяи Темурланг ҳукумат ронд.

Соли 1452 Ҳирот дар зери тасарруфи набераи Шоҳрух – Абулқосим Бобур буд. Абулқосим Бобур баҳори соли 1454 аз Ҳирот ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва Самарқандро муҳосира намурад. Абусаид – яке аз наберагони Мироншоҳ, ки бо Абулқосим Бобур муносибати душманона дошт, бо ёрии Убайдуллоҳи Аҳрори нақшбандӣ тавонист, ки шахрро дифоъ намояд. Пас онҳо аҳдномаи сулҳ баста, дарёи Омуро ҳамчун марзи тарафайн эътироф намурад, ки он то марги Абулқосим Бобур эътибор дошт. Абулқосим Бобур соли 1457 дар Машҳад вафот кард. Дар ин муддат ба ҳеҷ кадоме муяссар нагардид, ки худуди мавҷударо тағйир диҳад.

Баъд аз он вазъият дигаргун шуд. Иброҳим ибни Алоуддавла, фарзанди ёздаҳсола ва ҷонишини Абулқосим Бобуро пас аз чанд ҳафтаи фавти падараш аз Ҳирот ронд. На дар Хуросон ва на дар Ҳирот касе пайдо нашуд, ки ҳокимиятро ба даст гирад. Абусаид аз фурсати муносиб истифода бурда, соли 1457 Хуросонро ба даст овард ва онро бо Мовароуннаҳр пайваст намуда, Ҳиротро пойтахти худ интиҳоб кард.

САРЧАШМА

Маълумоти Хондамир дар бораи аз тарафи Буроқхон шикаст хӯрдани Улугбек: «Буроқ углон, ки аз набоир (набераҳо)-и Урусхон буд... дар авоили санаи 830 ҳ.қ (1426-27) ба ҳудуди Сигноқ даромада, қосиде назди мирзо Улугбек ирсол намурад ва пайғом фармуд, ки дар ин айём, ба ҳиммати худдом (ходимон)-и олимақом аз забти улуси Ҷўҷихон фарогат ёфтам, ба инояти бегояи шаҳриёрӣ мустаҳзар буда ба ин ҳудуд шитофтам. Ҷаноби Улугбекӣ чун шунида буд, ки Буроқ углон меғуфта, ки алафи хивори Сигноқ шаръан ва урфан (аз рӯи шариат ва таомул) тааллуқ ба ман медорад. Элчи ўро мувофиқи муддао ҷавоб наодод ва муқорини он ҳол Арслонхоҷа тархон, ки ҳокими он сарҳад буд, арзадошт намурад, ки навқарони Буроқ дар ин вилоят харобиш бисёр мекунанд ва худро соҳибихтиёри мутлақ тасаввур карда, лофи салтанат мезананд. Бинобар он, Мирзо Улугбеки Курагон яроқи ҷанги Буроқ фармуда, ҷиҳати истиқоза (иқозат хостан) қосиде ба доруссалтанани Ҳирот фиристод. Ҳазрати хоқонӣ аз низоъ ва хусумат, ки

муҷиби вайронист, манъ намуд, аммо лашкаре муқаррар фармуд, ки дар зилли роят (сояи байрақ)-и Мирзо Муҳаммади Ҷукӣ мутаваҷҷеҳи Мовароуннаҳр карданд ва шохзода дар ҳафдаҳуми рабеъулоҳир аз Ҳирот мутаваҷҷеҳи Самарқанд гаит. Ва қабл аз вусули ӯ Мирзо Улугбек ба тарафи Сигноқ наҳзат кард (равон шуд) ва Мирзо Муҳаммади Ҷукӣ аз суръати он азимат хабар ёфт ва бешоиба (беосеб) таваққуф аз ақиби бародари олиғуҳар дар ҳаракат омада, худро ба вай расонид. Ва шохзодагон ҳаминони якдигар тайи масофат намуда, ба гурури ҳарчи тамомтар азми разм (чанг)-и Буроқ чазм карданд (яъне ба қарори қатъӣ омаданд) ва ӯ низ ба қадами муқобала ва муқотила пеш омада. Чун ҳар ду лашкар дар баробари ҳам сафи қиттол биёрстанд, Буроқ тамоми иттибоъ (пайравони) худро дар қавл мучтамеъ сохт (чамъ намуд) ва ба якбор бар сипоҳи Мовароуннаҳр тохт ва амвоҷи дарёи пайкор (муҳориба) дар талотум омада, киштии ҳаёти чамъе касир (зиёд) аз мардони корӣ гарқи гирдоби фано гаит ва хун чун рӯди Чайхун дар фазои дашту ҳомун (водӣ) равон шуд».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр». Бо муқаддимаи Ҷалолиддин Ҳумой. – Техрон, 1380 х.к. сах. 614 – 615.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1414 – ба тасарруфи Улугбек даромадани Фаргона
- 1414 – ҳокими Шероз таъин шудани Иброҳим султон
- 1418 – ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин шудани Сиёроғотмиш
- 1420 (ноябр) – вафоти Қароюсуф
- 1425 – бар зидди амирони мугул ҳуҷум намудани Улугбек
- 1427 – ба шикаст дучор гардидани Улугбек аз тарафи Буроқхон
- 1429 – фатҳи Табрез аз тарафи Қароюсуф
- 1431 – дубора Табрезро ба даст даровардани Қароискандар
- 1442 – ба ихтиёри султон Муҳаммад супоридани шаҳрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон
- 1446 – аз тарафи Шоҳрух торумор намудани султон Муҳаммад
- 1447 (14 март) – вафот кардани Шоҳрух дар Рай
- 1452 – Ҳиротро забт намудани Абулқосим Бобур
- 1457 – вафот кардани Абулқосим Бобур дар Машиҳад
- 1457 – ба Хуросон соҳиб шудани Абусаид

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Улугбек кай Фарғонаро ба мулки худ ҳамроҳ намуд?
2. Дар бораи муборизаи Улугбек бо Буроқхон маълумот диҳед.
3. Қароюсуф кӣ буд?
4. Дар бораи зудухӯрди Шоҳрух бо Қароискандар нақл кунед.
5. Шоҳрух қаламрави давлати худро дар байни фарзандонаш чӣ гуна тақсим кард?
6. Чаро Шоҳрух бар зидди наберааш султон Муҳаммад лашкар кашид?
7. Дар бораи кӯчидани давлати Темуриён ба Ҳирот маълумот диҳед.
8. § 11-ро тақрор намоед.

§ 13. ВАЗЪИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН БАЪД АЗ ВАФОТИ ШОҲРУХ ВА ЗАВОЛИ ОН

Аз нав шиддат ёфтани муборизаи намояндагони хонадони Темуриён баъди марги Шохрух. Шохрух пеш аз марг барои таъини ҷойнишини худ васияте накард, аммо маълум буд, ки вай мехост писараш Муҳаммад Ҷукӣ, ки ҳокими Балх ва он замон чилсола буд, соҳиби тоҷу тахти оянда бошад. Аммо Муҳаммад Ҷукӣ се сол пеш аз марги падараш дар соли 1444 вафот кард. Бинобар ин, аз миёни чор фарзанди Шохрух фақат Улуғбек ба хангоми марги падараш дар қайди ҳаёт буд ва чун довталаби асосии вориси тахт ба ҳисоб мерафт.

Шохрух 12 март соли 1447 аз олам даргузашт. Пас аз вафоти Шохрух дар Мовароуннаҳру Хуросон бесарусомониҳо оғоз гардид. Марги Шохрух он чиро, ки баъд аз марги Темуриён рух дод, такрор кард. Бори дигар ин чо маълум шуд, ки шахсияти барҷаста ва қудратманде, ки битавонад дар баробари намояндагони зиёди қудратгалаби хонадони темуриё пешниҳод шавад, вучуд надошт. Ҳамсари Шохрух–Гавҳаршод (модари Улуғбек), ки дар идоракунии давлат мавқеи муҳим дошт, мехост ба ҷойи Шохрух писари Бойсунғур–Алоуддавларо шинонад. Ӯ ин корро ошкоро карда наметавонист, зеро мувофиқи қонуни мавҷуда ин мансаб ба писари дар қайди ҳаётбудаи Шохрух–Улуғбек бояд мерасид. Бо мақсади сар назадани муноқиша ва задухӯрд бо Улуғбек, бо дастури Гавҳаршод писари калонии Улуғбек–Абдулатиф сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ таъин гардид, лекин ин тадбирҳо пеши задухӯрди байни онҳоро гирифта натавонист. Писарони Бойсунғур–Алоуддавла ва Абулқосим Бобур бар зидди Улуғбек лашкар кашиданд. Алоуддавла ноҳияҳои Машҳад ва Абулқосим Мозандаронро забт намуданд.

Алоуддавла соли 1447 дар Нишопур лашкари Абдулатифро шикаст дода, ӯро асир гирифт ва дар қалъаи Ихтиёридини Ҳирот зиндонӣ намуд. Улуғбек бо мақсади аз зиндон раҳоӣ намудани писараш бо Алоуддавла гуфтушунид анҷом дода, бастанӣ сулҳро пешниҳод кард. Аммо Абулқосим на ба бародараш Алоуддавла итоат мекард ва на ба Улуғбек. Ӯ мехост, ки ба Ҳирот ва ё ба қисме аз қаламрави давлати Темуриён соҳиб шавад. Вазъияте ба амал омада буд, ки барои ҳар ду рақиб – ҳам барои Алоуддавла ва ҳам барои Улуғбек муваққатан бастанӣ аҳдномаи сулҳ ба манфиати

кор буд. Аз ин рӯ, онҳо аҳдномаи сулҳ бастанд. Мувофиқи ин аҳднома бояд Абдулатиф аз ҳабс озод шуда, ба назди падараш ба Самарқанд бармегашт, Улуғбек бошад, аз даъвои гирифтани Ҳироту Хуросон даст мекашид.

Ҳучуми Улуғбек ба Ҳирот. Ихтилофи Улуғбек бо Абдулатиф ва шикасти ӯ. Баҳори соли 1448 Улуғбек ва Абдулатиф бо баҳонаи риюя нагардидани қисме аз бандҳои аҳдномаи сулҳ ба муқобили Алоуддавла лашкар кашиданд. Дар назди Тарноб, ки дар масофаи 14 фарсах аз Ҳирот воқеъ буд, лашкари Алоуддавла шикаст хӯрд ва Улуғбек бо ҳамроҳии Абдулатиф ворида Ҳирот шуданд. Баъди ба Ҳирот омадани онҳо дар байни Улуғбек ва писараш Абдулатиф, ки даъвои ба даст гирифтани салтанатро дошт, мухолифатҳо ба амал омаданд.

Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Улуғбек тарафи чапи лашкарро ба Абдулатиф воғузур кард. Дар ин муҳориба ӯ аз худ шоистагӣ нишон дод ва ба ғалабаи Улуғбек ёрӣ дод. Аммо Улуғбек дастур дод баъд аз ғалаба фатҳнома ро аз номи писари дигараш Абдулазиз, ки дар Самарқанд буд ва дар ин ҷанг ширкат надошт, бинависанд. Ин боиси ранчидахотирии Абдулатиф гардид. Замони ҳукмронии Шохрух қалъаи Ихтиёрддин чун моли меросӣ ба Абдулатиф мансуб буд ва дар ин ҷо Абдулатиф ҳама гуна ганҷҳои худро, мисли зарфҳои гуногуни тиллоӣ ва нуқрагӣ, инчунин, пулҳои нақдро хифз мекард. Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Абдулатиф дубора ин қалъаро гирифт, аммо Улуғбек ба ӯ иҷозат надод, ки ба чизҳои худ соҳиб шавад. Ин кор Абдулатифро дубора ранҷонид. Абдулатиф барои ба даст даровардани ҳокимият фурсати муносибро меҷуст.

Улуғбек баъд аз гирифтани Ҳирот Абдулатифро дар Ҳирот ҳамчун воли таъин намуда, худаш ба Самарқанд бозгашт. Улуғбек ҳангоми баргашт аз Ҳирот ба Самарқанд боқимондаҳои часади падарашро бо худ бурд ва дар назди қабри Темурланг ба хок супорид.

Улуғбек дар фикри ин буд, ки бори дигар Самарқандро пойтахти Темуриён созад ва Хуросонро яке аз бахшҳои муҳими империя қарор диҳад.

Ҳангоми дар Ҳирот будани Улуғбек ўзбекони бодиянишини Дашти Қипчоқ ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳрро ғорат намуданд ва ба муҳосира гирифтанд. Улуғбек аз ин огоҳ шуда, ба Мовароуннаҳр баргашт. Дар роҳ лашкари ӯ бо дастаҳои ўзбекони бо-

диянишин рӯбарӯ гардида, талафоти зиёд дод. Қисме аз лашқараш ба дасти ўзбекони бодиянишин асир афтоданд. Абулқосим Бобур низ бар зидди ў лашқар чамъ намуда буд. Ин боиси заиф гаштани нуфузи Улуғбек ва сабаби норозигии мардум гардид.

Абдулатиф аз вазъияте, ки ба сари Улуғбек дар Самарқанд омада буд, истифода карда, бар зидди падараш исён намуд. Ў андозеро, ки бояд ба Самарқанд мефиристонд, ба мардум тақсим намуда, шумораи тарафдорони худро зиёд кард. Ҳамчунин андозеро, ки бо номи «тамға» Улуғбек аз тичорат маҷбури чорӣ карда буд, Абдулатиф хилофи шариати исломӣ дониста, дар Балх чамъ кардани онро манъ намуд. Улуғбек барои ҳифзи ягонагии давлат писари дигараш—Абдулазизро волии Самарқанд таъин намуд ва ҳудаш ба муқобили Абдулатиф лашқар кашид. Дар ин ҳангом Абусаид (набераи Мироншоҳ) аз урдуи шоҳ фирор карда, дар Самарқанд Абдулазизро ба муҳосира гирифт.

Улуғбек, ки дар соҳили рӯди Ому бар зидди Абдулатиф омодагии ҷангӣ мегирифт, аз воқеаҳои дар Самарқанд бавучудомада хабардор гардид. Ў аз хавфи аз даст додани пойтахт ҷанг бо Абдулатифро мавқуф гузошта, ба Самарқанд баргашт. Абдулатиф аз ин амали ў далертар шуда, дарҳол аз дарёи Ому убур намуд ва Тирмизро ишғол карда, ба сӯи Самарқанд раҳсипор гардид. Абусаид аз ҳаракати Улуғбек ба сӯи Самарқанд огоҳ шуда, аз муҳосира даст кашида, фирор намуд. Лашқарҳои Улуғбек ва Абдулатиф дар наздикии Самарқанд, дар деҳаи Димишқ, бо ҳам дучор гардиданд. Улуғбек дар ин муҳориба нотавонии лашқари худро эҳсос карда, ба тарафи Самарқанд рафт, вале муҳофизи қалъаи Самарқанд Мироншоҳ дарвозаи шаҳро ба ў накушод. Улуғбек ночор ба қалъаи Шохрухия шитофт. Муҳофизи он қалъа Иброҳим Пӯлод низ мисли Мироншоҳ барои ба шаҳр ворид гаштани ў иҷозат наод. Сабаби асосии норизогии аҳолии Самарқанд аз Улуғбек дар он буд, ки ў ихтиёри ҳукумати Самарқандро ба дӯши Абдулазиз гузошта буд. Абдулазиз бошад, ба мардум ҷабру ситам намуда, ба муқобили хонаводаҳои амирони дар лашқари Улуғбек буда, амалиёти номуносибро пеш гирифт. Ин кори ношоистаи ў мардумро ба дод оварда, боиси норизоятии онҳо гардид.

Қатли Улуғбек аз ҷониби писараш Абдулатиф. Абдулатиф аз фурсати муносиб истифода бурда, ба Самарқанд ворид шуд. Улуғбек ночор ба назди писараш рафта, худро таслим намуд. Абдулатиф мардеро бо номи Аббос, ки ба дастури Улуғбек падараш бегуноҳ

кушта шуда буд, пайдо намуда, пинҳонӣ амр кард, ки Улуғбекро ба қатл расонад. Имомони Самарқанд низ фатвои гирифтани хунбаҳои падарашро аз Улуғбек ба Аббос дода буданд. Абдулатиф Улуғбекро бо баҳонаи адои ҳаҷ бо ҳамроҳии амир Ҳочӣ Муҳаммади Хусрав аз Самарқанд гусел намуд. 27 октябри соли 1449 Аббос сари Улуғбекро бо шамшер аз тан ҷудо кард.

Салтанати Улуғбек пас аз як ҳукмронии кӯтоҳмуддати дусола, ки иборат аз нокомиҳо ва иштибоҳҳои сиёсӣ низомӣ буд, хотима ёфт. Улуғбек, ба монанди бобояш ба анъанаҳои муғулӣ дар қорҳои дарбор ва лашкар арзиш мегузошт ва ҳатто худро мисли Темурланг «Курагон» лақаб дода буд. Улуғбек ба шахсияти бобояш Темурланг бештар тавачҷуҳ дошт ва мехост мисли ӯ давлатдорӣ кунад. Хусусиятҳои шахсияти ӯ баёнғари як шоҳзодаи муғул буд, ки барои ӯ қонунҳои ёсои муғулӣ бештар арзиш доштанд. Шоҳрух писари калонии худ – Улуғбекро лоиқи тахти салтанат надониста, писари хурдии худ, Муҳаммад Ҷукиро ҷойгузини худ дар тахти салтанат меҳисобид.

Баъд аз марги Улуғбек ҷангҳои байниҳонаводагии Темуриён шиддат гирифтанд. Илова бар ин, дар қаламрави мамлакат қаҳтӣ ба вҷуд омад ва нархи ғаллаву хӯрокворӣ гарон гардид. Мардум аз ҳукмронии Абдулатиф норизо буданд.

Барои он ки дигар қасе даъвогари тахти салтанат набошад, Абдулатиф бародари худ Абдулазизро ҳам нобуд сохт ва соҳиби тахти Темуриён гардид. Бадбинии аҳоли ва мансабдорони Самарқанд нисбат ба қотили падар ва бародар боз ҳам афзуд. Туркони мансабдори дарборӣ бар зидди Абдулатиф суиқасд ташкил намуданд ва баъд аз шаш моҳи ҳукмронияш, 8 майи соли 1450 дар наздикии Боғи Нави Самарқанд ӯ ба қатл расонида шуд.

Бо ташаббуси онҳое, ки Абдулатифро қатл намуданд, ҳукумати Темуриён ба писари Иброҳим – султон Абдуллоҳ, набераи Шоҳрух, супорида шуд. Ӯ аз рӯзҳои аввали салтанати худ барои дубора ба маркази сиёсӣ фарҳангӣ табдил додани Мовароуннаҳр ва маркази он Самарқанд кӯшиши зиёд ба харҷ дод, вале онҳое, ки Улуғбекро ба қатл расонида буданд, барои аз сари қудрат дур кардани Абдуллоҳ ва ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр муборизаро оғоз карданд. Барои ҳокимият миёни Темуриён боз мубориза шиддат ёфт. Намунаи ин муборизаҳо ин буд, ки султон Муҳаммад ибни Бойсунғур моҳи марти соли 1450 дар яке аз задухӯрдҳои назди Машҳад ба набераи Шоҳрух – Абулқосим Бобур голиб омада, баъзе аз қаламрави дар тобеи ӯ бударо соҳиб гашт.

Дере нагузашта Абулқосим Бобур ўро дастгир карда, зиндонӣ намуд ва ба қатл расонд.

Яке аз намояндагони хонадони темурӣ–Абусаид (набераи Мироншоҳ), ки дар замони марги Улуғбек дар зиндон буд, аз асорат раҳой ёфта, даъвои подшоҳӣ кард. Ў хост, ки бо ёрии рӯҳониёни соҳибъятибор ва ўзбекони бодиянишин ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр соҳиб шавад. Бо ин мақсад ў барои ёри гирифтани ба хони бодиянишини ўзбек Абулхайрхон муроҷиат намуд. Абулхайрхон медонист, ки дар ҳолати ғалаба бар Абдуллоҳ соҳиби ғанимати зиёд мешавад, аз ин рӯ, хоҳиши Абусаидро рад накард.

Тобистони соли 1451 дар маҳалли Шерози наздикии Самарқанд байни Абусаид ва Абдуллоҳ задухўрди шадид ба амал омад. Дар ин муҳориба лашкари Абдуллоҳ шикаст хўрд ва ҳуди ў ба қатл расид. Ҳамин тариқ, соли 1451 бо дастгирии рӯҳониён ва ёрии лашкари ўзбекони бодиянишини Дашти Қипчоқ бо роҳбарии Абулхайрхон ҳокимият дар Мовароуннаҳр ба дасти Абусаид гузашта, бо ин салтанати авлоди Мироншоҳ дар Мовароуннаҳр дубора оғоз гардид. Абусаид тавонист ҳукумати худро муддати тўлонӣ, яъне то моҳи феввали соли 1469 ҳифз намуда, дар ин қаламрав субот ва оромии нисбиро барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии Абусаид ҳамаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд аз зери тасарруфи Темуриён баромада буданд. Абусаид хост, ки ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд. Бо ин мақсад ў ба сўйи Табрз лашкар кашид. Дар муҳорибаи шадиде, ки 5 феввали соли 1469 ба вуқӯ пайваст, ў шикаст хўрда, асир афтод. Абусаидро ба Муҳаммад Ёдгор, набераи Шохрух, супориданд. Муҳаммад Ёдгор ба хотири ҳамсари Шохрух Гавҳаршод, ки 12 сол пеш бо фармони Абусаид дар Ҳирот ба қатл расида буд, ўро шиканча дода, қатл кард. Ҳамин тавр, бо марги Абусаид ғарби Хуросон ва саросари Эрон аз империяи Темуриён ҷудо шуда, қисмати ғарбии Эрон бошад, дар зери тобеияти сулолаи Оққуйюнлу боқӣ монд.

Таназули давлати Темуриён ва аз байн рафтани он тавассути ўзбекони Дашти Қипчоқ. Баъд аз марги Абусаид муборизаи байниҳамдигарии хонадони Темуриён аз нав шиддат гирифт. Дар ин айём дар қаламраве, ки Шохрух замоне дар он чун ҳокими ягона ҳукмфармой мекард, чанд давлате аз мустақилияти худ дарак доданд: туркманон бо маркази Табрз, Темуриёни Мовароуннаҳр бо маркази Самарқанд ва Темуриёни Хуросон бо маркази Ҳирот.

Дар минтақае, ки зери тасарруфи туркманон буд, Узун Ҳасан (то соли 1478), писари ӯ Яъқуб (солҳои 1478 – 1490) ва пас ҷонишинҳои Яъқуб дар он ҳукмронӣ намуданд.

Дар натиҷаи муборизаи тезутунди байнихудӣ султон Ҳусайн Бойқаро, аз авлоди Умаршайх, соли 1469 дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифт ва то соли 1506 дар он ҷо ҳукмронӣ намуд. Дар Самарқанд соли 1469 ҳокимият ба дасти писари Абусаид – султон Аҳмад гузашт. Вай то соли 1494 ҳукмфармоӣ кард.

Ҳангоми ҳукмронии ин ҳокимон Мовароуннаҳр ва Хуросон муддати зиёде ҳамчун давлатҳои мустақил амал мекарданд. Империяи бузурги таъсисдодаи Темурланг ҳамчун давлати ягона мавҷудияти худро аз даст дод. Илова бар он, муборизаҳои байнихудӣ барои ҳокимият авҷ гирифт. Ин боиси нотавон гардидани иқтисодии давлати Темуриён гардид. Қабилаҳои бодиянишини Дашти Қипчоқ аз вазъияти муносиб истифода бурда, бо сардории Шайбонихон давлати Темуриёнро ба итоати худ дароварданд. Сабаби асосии таназзули давлати Темуриён бӯхрони сиёсии умумидавлатӣ буд, ки дар натиҷаи он сиёсати марказгурезӣ авҷ гирифта, ҳокимони ҳар вилоят хошанд ба мустақилият расанд. Аммо ин истиқлол пояҳои давлатдорӣи Темуриёнро заиф намуда, сабаби таназзули он гардид.

САРЧАШМА

Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи гораи торочи вилояти Ҳирот аз ҷониби Улугбек менависад: «Мирзо Улугбек...ҳукм фармуд, ки берунӣ шаҳри Ҳиротро гораи кунанд ва гурӯҳи анбӯҳ, ки фитнаю фасод ангехта буданд ва хунҳои мусулмонон ба ноҳақ рехта ба қатл оварданд ва се шабонарӯз гораи он карданд... Ҳар киро ёфтанд, асири банди каманду гирифтори қайди газанд сохтанд. Наргисвор ҳама чашим ба зар доштанд ва симро қурратулъайн мепиндоштанд... Қандилҳои масоҷид мешикастанд ва имомон меовехтанд ва обрӯйи азизон бар хоки хорӣ мерехтанд... ва ҳамаро чун сир нӯст боз карданд ва аз либоси ту бар ту (дарун ба дарун) чун пиёз беиёз сохтанд...Қазияи гораи берунӣ Ҳирот дар авохири моҳи рамазон воқеъ шуд ва баъд аз се рӯз ақобири шаҳр шафоат карданд ва Мирзо Улугбек ҳукм фармуд, ки лашкар даст аз гораи боздоштанд ва мусулмононро дар хонаҳои ҳолӣ гузоштанд ва дар он айём сармо қавӣ буд ва иди сиём қариб...».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн». Ҷ.2, дафтари 2. – Техрон, 1383 х.ш., саҳ. 660 – 662.

Хондамир дар бораи Ҳиротро забт кардани султон Абусаид менависад: «Султон Абусаид аз бидоят (огоз)-и ҷулус бар тахти Самарқанд...нақиши

тасхир (забт)-и мамлакати Хуросон ва соири мамолики Эрон бар лавҳи хотир...менигоишт ва баъд аз шунидани хабари фавти мирзо Абулқосим Бобур он доя (хоҳиш)-и самт издиёд назируфт. Дар он асно ҳокими Балх амир Шайх Ҳоҷӣ қосиде ба даргоҳи он подшоҳ фиристод ва арзадоишт кард, ки арсаи Хуросон аз вучуди султони нофизфармон холист, агар ... бад-ин ҷониб наҳзат фармойд, сурати нусрат дар оинаи мурод чеҳра хоҳад гушуд ва банда камари хидмат дар миён баста, дар мулозамат хоҳад буд. Лочарам (беишубҳа) султон Саид бо сипоҳе...аз оби Омӯя убур кард ва ба суръати барқу бод рӯйи тавачҷуҳ ба доруссалтанаи Ҳирот овард...».

Хондамир. «Ҳабиб-ус-сияр», ҷ. 4. – Техрон, 1380 х.ш., саҳ. 67.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1447 – аз тарафи Алоуддавла зиндонӣ шудани Абдулатиф

1448–лашкарқашии Улугбек ва Абдулатиф ба муқобили Алоуддавла

1449 (27 октябр) – бо фармони Абдулатиф ба қатл расонидани Улугбек

1450 (8 май) – қатли Абдулатиф

1450 – қатли султон Муҳаммад ибни Бойсунгур

1451 – ба қатл расидани Абдуллоҳ

1451 – ба дасти Абусаид гузаштани ҳокимият дар Самарқанд

1469 – ҳалок гардидани Абусаид

1469 – дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифтани Ҳусайн Бойқаро

1469 – соҳиби тахти Самарқанд гардидани султон Аҳмад

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Пас аз марги Шоҳрух Гавҳаришод киро мехост ба тахт шинонад?
2. Дар бораи муборизаҳои Улугбеку Абдулатиф бо фарзандони Бойсунгур – Алоуддавла ва Абулқосим Бобур маълумот диҳед.
3. Сабаби зиддияти Улугбек бо Абдулатиф чӣ буд?
4. Дар бораи ҷараёни муборизаи Улугбек бо Абдулатиф нақл кунед.
5. Пас аз марги Абдулатиф кӣ ба тахти Самарқанд соҳиб шуд?
6. Абусаид бо дастгирии кӣ дар Мовароуннаҳр ба сари ҳокимият омад?
7. Дар бораи муборизаи Абусаид бо Абулқосим Бобур барои тахт маълумот диҳед.
8. Сабаби таназзули давлати Темуриёро шарҳ диҳед.
9. § 12-ро тақрор кунед.

МАВЗУИ VI
ВАЗЪИ ФАРҲАНГИИ МОВАРОУННАҲРУ
ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

§ 14. ОСОРИ ҲУНАРИ МЕЪМОРӢ ВА РУШДИ ОН

Бинокорӣ ва меъморӣ. Дар ин давра бинокорӣ ва меъморӣ рӯ ба инкишоф ниҳод. Тараққиёти бинокорӣ, хусусан, дар Самарқанд ва Ҳирот ба авҷи худ расида буд. Дар бисёр шаҳрҳои дигар аз қабилҳои Балх, Астаробод, Марв, Андичон ва ғайра низ кӯшиш мекарданд, ки дар масъалаи бинокорию меъморӣ аз шаҳрҳои бузург қафо намонанд. Аз ин рӯ, дар аксари шаҳрҳои мамлакат иморатҳои зебову қасрҳои мухташам сохта мешуданд.

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Мовароуннаҳр танҳо як қисми пештоқи Оқсарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темурланг бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Темурланг, авлоди ӯ ва дарбориёнаш ба сохтани боғҳои беруназшаҳрӣ, ки дорои қасрҳои зебо буданд, тавачҷу доштанд. Дар гирду атрофи Самарқанд боғҳое, ки дар онҳо қасрҳо бино карданд, бо номи Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Биҳишт, Боғи Баланд ва мисли онҳо шуҳрат ёфтанд. Дар Ҳирот биноҳои душӯна бо тирезаҳои шишадор пайдо гардиданд.

Дар бораи осори меъморӣ ин замон сарчашмаҳои хаттӣ маълумоти зиёд медиҳанд. Дар он давра сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, бо фармоиши Темурланг дар яке аз хиёбонҳои Самарқанд бозори болопӯшидаи гунбаздор сохта шуд, ки он ба бозори ободу зебо табдил ёфт. Шохрух ҳам дар Ҳирот чунин бозори болопӯшида сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор дар он ҷо воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақа сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷарадор пӯшонда буданд. Аз сохтмони мадраса, масҷид ва макбараҳои то замони мо расида дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоихакашию биносозӣ ва ороишии меъморони он давра маълумот ба даст овардан мумкин аст.

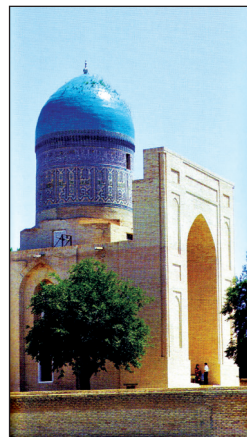
Усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ. Аввалҳо дар сохтани бомҳои гунбазӣ аз усули дар гузашта маъмул истифода бурда мешуд, аммо баъдтар усули нави ин навъи гунбазсозӣ ба вучуд омад. Асли моҳияти усули нав аз он иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод.

Истифодаи усули нав барои гунбазпӯш кардани биноҳои калону васеъ ҳам имконият медод. Илова бар он, бо ин усули нави гунбазсозӣ на фақат дар биноҳои мураббаъ, балки дар биноҳои дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Истифодаи усул ва василаҳои ороишии гуногун дар сохтани ёдгориҳои меъмории. Меъморогон ва бинокорогон кӯшиш мекарданд, ки биноҳои боҳашмат сохта, онҳоро бо рангҳои гуногун ороиш диҳанд. Барои амалӣ намудани он аз ҳар гуна воситаҳои ороишӣ истифода мебуданд. Меъморогон барои бештар мукамал гардонидани хунарашон аз комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза истифода бурда, онҳоро бо ҳам омезиш медоданд ва дар кори худ истифода мебуданд. Дар сохтани ёдгориҳои меъмории он давр аз ҳунари кандакорӣ чӯб ва нақшу нигор ба таври васеъ истифода мешуд. Яке аз хусусиятҳои хосси ороиши ёдгориҳои меъмории он давра иборат аз он буд, ки барои тасвири нафиси наботӣ ва ҳандасӣ аз рангҳои асил (аксаран навҳои рангҳои кабуду сафеду нилобӣ) истифода шуда, нақшу нигори ҷолиб ва зебову дилкаш меофариданд. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андудаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд.

Мадрасаи Бибихонум пас аз ҳучуми Нодиршоҳи Афшор

Мадрасаи Бибихонум пас аз таъмир

Дар ороиши бино мрамори суфта низ корбурд шуда, онро бо катибаву тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинат медоданд. Баъдтар аз усули чидани хишт истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои одӣ месохтанд.

Мадрасаи Бибихонум. Мадрасаи Сароймулкхонум, ҳамсари Темурланг, ки бо номи Бибихонум маъруф аст, солҳои 1399 – 1404 бо фармони Темурланг дар Самарқанд дар муқобили масҷиди чо-меи он, ба тақлиди масҷиде, ки ӯ дар ҳангоми забткориҳои дар Ҳиндустон дида буд, сохта шудааст. Ин маҷмуаи меъмории бо номи масҷиди Бибихонум низ маъруф буд ва дар Шарқ боҳашаматтарин ва бузургтарин бинои ҷамъиятии замони ба ҳисоб мерафт.

Дар қисми шимолии ҳавлӣ, дар маркази мадраса намоёндагони авлоди Сароймулкхонум дафн шудаанд. Ин мадраса соли 1740 ҳангоми лашкаркашии шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор ба Самарқанд хароб гашта, аз мадрасаи Бибихонум вайронаҳои пештоқи калон, се бинои гунбазпӯш ва як манораи кунҷӣ боқӣ мондаанд. Дар ду кунҷи пештоқ ду манораи мудаввар ҷой доранд. Қисми поёнии пештоқ бо мрамми хокистарии катибадор рӯйкаш шуда, болотари онро нақшҳои ҳандасии аз ҳиштҳои хурди рангаи сирдор сохташуда ва катибаҳои ташкил медиҳанд. Ду бинои хурди мадраса, ки дар ду тарафи ҳавлии калони росткунҷа ҷой гирифта, бо ҳам хеле монанданд, намунаи муқаммалӣ санъати меъморианд. Асоси онҳо мураббаъ буда, пояи гунбаз цилиндрии аст ва ҳуди гунбаз бо ранги нилобӣ ороиш ёфтааст. Дохили биноҳо низ бо нақшу ниғор зинат дода шудааст. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлӣ бинои калони мадраса воқеъ аст. Ҳамаи ҷузъҳои он муҳташаму бузурганд: тоқи айвон 18 метр васеӣ ва 30 метр баландӣ дорад, кутри гунбазии бино 18 метр ва баландиаш аз фарши бино 40 метр баланд аст. Дар ороишоти бино аз ҳамаи навъи усули ороишӣ истифода кардаанд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҷониби ҳавлӣ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ташкил медиҳанд ва гунбазии онҳо дар болои 400 сутуни мрамми сафед тақия мекарданд. Дар даҳсолаи охир мадрасаи Бибихонум таъмир гашта, намои дохили он бо манзараҳои табиат ороиш ёфтаанд.

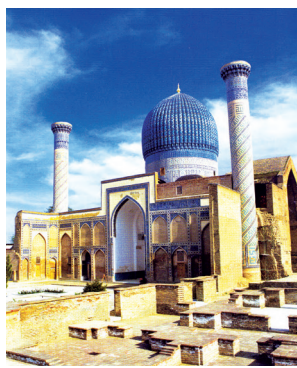
Мақбараи Шоҳи Зинда. Мақбараҳои асри XV гуногуннабӯ буда, аз намунаҳои беҳтарини ёдгориҳои меъмории мебошанд. Яке аз чунин ёдгориҳои меъмории ин давра мақбараи Шоҳи Зинда ба шумор меравад.

Ин мақбара аз ҷиҳати ҳаҷм на он қадар калон буда, вале аз ҷиҳа-

ти ороиш хеле зебост. Сохтмони он дар замонҳои пеш дар қисми шаҳрчаи Афросиёб оғоз ёфта, дар шакли ҳозирааш дар асри XV сохта шудааст. Яке аз қадимтарин биноҳои Шоҳи Зинда мақбараи Қусам ибни Аббос мебошад, ки он то ҳол қисман боқӣ мондааст. Ансамбли Шоҳи Зинда маҳсули ҳунари якҷанд насли меъморон, наққошон, хаттотон ва дигар ҳунармандон буда, дар он тамоми комёбиҳои ҳунари меъморӣ, ороишӣ ва тасвирӣ таҷассум ёфтааст.

Гӯри Мир. Мақбараи Гӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои асри XV ба шумор меравад. Ба сохтани ин мақбара дар Самарқанд соли 1404 бо фармони Темурланг оғоз карданд. Аввалин бор дар ин ҷо ҳасади яке аз рӯҳониёнро бо номи Мирсаид Барақа, ки дар лашкаркашиҳои Темурланг ҳамроҳаш буд, гӯрониданд. Мирсаид Барақа дар замони ҳаёт будани Темурланг вафот кард ва ўро дар Андхӯй дафн карданд, аммо Шоҳрух ҳасади ўро аз Андхӯй оварда, дар ин мақбара дафн намуд. Аз ин сабаб ин мақбараро Гӯри Мир номидаанд. Баъдтар он ба оромгоҳи хонаводаи Темуриён табдил ёфт. Дар мақбараи Гӯри Мир Темурланг, писарони вай: Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳрух, набераҳояш: Муҳаммад-султон, Улуғбек ва ду абраи хурдсоларо дафн шудаанд.

Тарҳ ва сохти ин мақбара одист. Таънаи ҳаштгӯшаи он аз мрамми сафед бино ёфта, устувои он бо навиштаҷоти бошукӯҳ ороиш шудааст. Гунбази он осмониранг буда, аз 64 қираи бо ҳам мувофиқ иборат аст. Пештоқи иморат бо нақшҳои нафис зинат дода шудааст. Дар маркази мақбара сағонаҳое воқеанд, ки онҳоро аз санги мрамр ва нефрит тарошидаанд ва бо панҷараи сафеди мрамрини кандакорӣ ихота кардаанд. Қисми дохилии мақбара бо ақиқи сабзранг ва оби тилло оро ёфтааст, ки ба он ҳусни зиёда мебахшад. Мақбараи Гӯри Мир аз намунаҳои олиии ҳунари меъморӣ ба шумор меравад.

Мадрасаи Улуғбек. Улуғбек соли 1417 дар қисмати ғарбии майдони Регистони Самарқанд ба сохтмони мадрасаи бошукӯҳе шуруъ намуда, соли 1420 сохтмони онро ба анҷом расонид. Ин мадраса бо хишти пухта бино ёфта, андозаи он ба 56x81 метр баробар аст. Дар саҳни дохилии мадраса майдони болокушодае мавҷуд аст, ки дар мобайни он ҳавзи ҳашткунҷа ҷойгир аст. Равоқи даромадгоҳи

асосии мадраса бо расми осмон ва ситораҳои панҷ ва дахбурча кошинкорӣ шуда, барои ороиши девор аз хиштҳои мунаққаш истифода гардидааст.

Мадрасаи Улуғбек

Расадхонаи Улуғбек

Дар муқобили мадраса масҷиде мавҷуд аст, ки ибтидо он аз 50 хонақоҳи дар ду табақа воқеъбуда иборат буд. Дар ин масҷид зиёда аз 100 донишҷӯ зиндагӣ мекард. Аз ҷумла дар байни ин донишҷӯён ашхоси барҷаставу маъруф, ба мисли шайхи тариқати нақшбандия Хоча Аҳрор ва шоир Абдурахмони Ҷомӣ дар он таҳсил намудаанд. Дар асри XVIII ин мадраса хароб гардид.

Расадхонаи Улуғбек. Яке аз бехтарин ёдгориҳои он замон бинои расадхонаи Улуғбек ба шумор меравад, ки он бо фармони худи ӯ дар солҳои 1428 – 1429 дар доманаи баландии Ҷўпонатои Самарқанд сохта шудааст. Расадхона мудаввар (силіндршакл) буда, 30,4 м баландӣ дошт ва аз се қабат иборат буд. Он бо ҷўбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш шуда буд. Дар расадхона аз асбобу олоти нуҷумшиносӣ, мисли соатҳои офтобии ситораӣ, устурлоб, афзори зовиясанҷ (кунҷсанҷ) ва ғайраҳо истифода бурда, бо онҳо ҳаракати Офтоб, Моҳ, сайёраву ситораҳо таҳқиқ мекарданд. Қисмати ҷанубии асбоби зовиясанҷ дар ҷуқурии 11 метр ҷойгир шуда, қисмати дигари он дар самти шимол аз сатҳи замин 30 метр баланд буд. Расадхона китобхонае ҳам дошт. Ҳуҷраи дарунии биноро тасвири бурҷҳо, харитаи осмон, кӯҳу баҳрҳо, тасвири кураи арз бо мамлакатҳои ҷаҳон зеб меоданд.

Ин расадхона дар рушди илми нучуми он давра накши ниҳоят муҳимме бозидааст. Дар ин ҷо як зумра ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумичаҳонии илмӣ доштанд, бо забони тоҷикӣ тартиб дода шудаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои Шарқи исломӣ муайян шудааст. Ҷадвалҳои нучумии ин расадхона дар зарфи чандин аср ҳам дар Фарб ва ҳам дар Шарқ доир ба омӯзиши вазъияти илми нучум ҳамчун китоби дарсӣ хизмат кардаанд.

Баъди кушта шудани Улуғбек (1449) расадхонаро вайрон карданд ва ҳоло аз ин расадхона фақат қисми дар зери замин маҳфузмондаи асбоби зовиясанҷ (баландиаш 11 метр) боқӣ мондааст.

Маҷмуи иморати Мусалло дар Ҳирот. Дар ин давра Ҳирот низ бо ёдгориҳои меъмории худ шуҳрат пайдо намуд. Дар қомат афрохтани чунин ёдгориҳои меъмории ҳиссаи ҳамсари Шоҳрух – Гавҳаршод хеле арзанда аст. Дар байни ёдгориҳои меъмории машҳури Ҳирот маҷмуи иморати Мусалло номбар кардан мумкин аст, ки аз масҷиди калон, мадраса ва мақбара иборат буд. Ин биноҳо дар муддати қариб 20 сол, аз соли 1418 то соли 1437, зери назорати бевоситаи меъмори варзида Қивомиддини Шерозӣ сохта, зебу зинат дода шуданд. Масҷиди ин иморат намозгоҳи бузурге дошта, тавре тарроҳӣ шуда буд, ки барои ҷамъ омадани мардуми зиёд хеле ҳам муносиб буд. Дарозии он 106 метр ва бараш 64 метрро ташкил дода, манораи баланд дошт. Саҳни дохилии он масоҳати 52x29 метрро дар бар мегирифт. Ин маҷмуаи ёдгориҳои шабеҳи Гӯри Мири Самарқанд буд. Ҳоло аз ин ёдгории меъмории қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашмат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрасаи Шоҳрух. Ин мадраса ва хонақоҳи он бо ташаббуси Шоҳрух дар шаҳри Ҳирот бино гардид ва сохтмони он соли 1410 ба итмом расид. Мадрасаи Шоҳрух бо сабки ороишии худ аз шукӯху азамати бисёре бархӯрдор буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо ғаъолияти ин мадраса дар нимаи дуюми асри XV хеле раванқ дошт.

Мадрасаи Гавҳаршод. Ин мадрасаро бо фармони Гавҳаршод, духтари султон Фиёсиддини Ғурӣ, ки завҷаи Шоҳрух буд, меъмори маъруфи Хуросон Қивомиддини Шерозӣ солҳои 1418–1438 сохтааст. Он бо номи масҷиди Гавҳаршод низ маъруф аст. Мадрасаи Гавҳаршод дар замони Шоҳрух ва баъди он хеле шуҳрат ёфта буд.

Ҳангоме ки яке аз олимони бузургон вафот мекард, дар ин мадраса бо иштироки шахсиятҳои маъруфи Ҳирот маросими азо барпо мегардид.

Хучанд. Мақбарои Шайх Муслиҳиддин

САРЧАШМА

Мирхонд дар бораи бунёди Боғи Шамол чунин менависад: «Ва чун аз лаҳву сурур фароғат ҳосил омад, [Темурланг]... ба боге, ки дар шимоли Самарқанд эҳдос фармуда буда ва ба Боғи Шамол шиттиҳор ёфта буд,... ба иморати қасри рафеи дилкаш фармон дод. Ва устодони моҳир ва меъморони содиқ, ки аз Хуросону Ироқ ва Озарбойҷону Бағдод ва соири амсор (шаҳрҳо) ва билод (кишварҳо) дар Самарқанд чамъ оварда буданд, тарҳи онро ба килки басорат бар лавҳи маҳорат кашиданд. Ва чун... воқифони дақиқи фанни нуҷум соате масъуд (хушбахт) ва замоне маҳмуд (писандида) ихтиёр карда, ба таърихи ҷимодишолохири санаи 799 Ҷиҷриши қамарӣ (марти 1397) банноён (бинокорон)-и чобукдаст бунёди он ниҳоданд ва чаҳор рукни қасри собити арқонро бар умаро қисмат намуда ва [Темурланг]... мултафит (таваҷҷуҳ) ба он шуд то дар мuddати чиҳилу панҷ рӯз ба итмом расид».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». Тасхеҳ ва таҳияи Ҷамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. – Теҳрон, 1380, саҳ. 4857 – 4858.

Маълумоти Мирхонд дар бораи сохтани Боғи Дилкушо: «Ва дар поиз (тирамоҳ)-и санаи 799 (1397)... [Темурланг]... фармон фармуд, ки бар канори марғзори Кони Гил, ки дар назҳат ва тароват аз равзаи фирдавс ва боғи ҷаннат нишон меод, муҳандисони муътабар ва банноён (бинокорон)-и соҳибхунар, ки бар даргоҳи подшоҳи ҳафт кишвар мучтамеъ буданд, дар рӯзи шоиста... бунёди боғи рафеъ ниҳоданд. Ҳар зилъ (тараф)-е 1500 гази

шаръӣ ва дар миёни ҳар руки (сутун)-е аз он аркон (сутунҳо) дарвозаи олі тартиб доданд, ки тоқи он дар баландӣ аз фалаки гардун мегузаист ва дар арсаи он наботот ва афрои ашқори мусаммара (дарактони мевадиҳанда) ва гулҳои хушбӯ ва раёҳини тозарӯӣ биншонданд. Ва чун гунҷаи дил ба наззори он монанди гули садбаро шукуфта мешуд, ба Боги Дилҷушо мавсум гашт. Ва [Темурланг] аз барои кушодагии хотири Такалхонум бинти Хизрхоҷаи углон, ки Шамъаҳон ва Фиёсиддини тархон ба хостгори ӯ фиристода буд, партави илтифот бар итмоми он афканда, махсус ба вай сохт».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». Тасҳеҳ ва таҳияи Чамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, бахши аввал. – Техрон, 1380, сах. 4861-4862.

Маълумоти Мирхонд дар бораи бинои масҷиди ҷомеъ дар Самарқанд: «Темур дастур дод, то масҷиди ҷомеи муътабаре дар Самарқанд бисозанд ва рӯзи яқинбеи ҷаҳоруми моҳи рамазони соли ҳаитсаду як (рӯзи ҷумъа, 10 майи соли 1399) тарҳи онро рехтанд ва аз сангтарошони Озарбойҷон, Форс ва Ҳиндустон дувиҷтан дар ҳуди масҷид ба кор машғул шуданд ва 500 тан дар кӯҳҳо ба буридани санг шиттигол доштанд ва 95 занҷири филро, ки аз Ҳиндустон оварда буданд, барои ҷамлу нақли олоту асбоб ба кор гирифтанд. Худи Темур дар сари иморат ҳозир мешуд ва аксар авҷот дар мадрасаи Хонум ва хонаҷоҳи Тумоноғо, ки дар наздикии масҷид буд, мегузариш. 480 сутуни аз санг тарошида омода карданд, ки тӯли ҳар як ҳафт газ буд ва фаршҳо ва сақфҳо низ аз тахтасангҳо тарошида буд ва иртифои масҷид то сақф қариб нуҳ газ буд. Ҷаҳор манора дар ҳар гӯшае сохта шуд ва дари бузурги онро аз «ҳафтҷӯш» дуруст карданд. Гирдоғирди деворҳо ва гирди тоқҳо бо катибаҳои аз санг тарошида зинат ёфта буд ва дар он сураи «Каҳф» ва оёти дигари Қуръонро навишта буданд».

Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». Таҳзиб ва тахлиси доктор Аббоси Зарёб. Техрон, 1373, сах. 1090 – 1091.

Катибаҳои рӯи санг

САНАҲОИ МУҲИМ

1399 – 1404 – сохта шудани мадрасаи Бибихонум

1404 – сохта шудани мақбараи Гӯри Мир

- 1410 – сохта шудани мадрасаи Шохрух
 1417 – 1420 – сохта шудани мадрасаи Улугбек
 1418 – 1438 – сохта шудани мадрасаи Гавҳаришод
 1428 – 1429 – сохта шудани расадхонаи Улугбек
 1449 – вайрон гардидани расадхонаи Улугбек

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Вазъи бинокорию меъморӣ дар асри XV дар кадом ҳолат қарор дошт?
2. Моҳияти усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ аз чӣ иборат буд?
3. Биноҳои боҳашамати он даврро номбар кунед ва дар бораи онҳо маълумот диҳед.
4. Дар бораи расадхонаи Улугбек нақл кунед ва нақши онро дар тараққиёти илми нуҷуми он давра шарҳ диҳед.
5. § 13-ро тақрор намоед.

§ 15. ХУНАРИ НАҚҚОШӢ ВА МИНӢТУРА

Хирот ҳамчун маркази асосии рушди хунари наққошӣ, минӢтура ва рассомӣ. Хирот дар ин давра ба яке аз марказҳои асосии рушди хунари наққошӣ, минӢтура ва рассомӣ табдил ёфт. Дар нимаи аввали асри XV писари Шохрух Бойсунғур дар Хирот китобхонае ташкил кард, ки он дар баробари маҳзани китобҳои нодир будан, боз вазифаи коргоҳи аҳли хунарро ҳам адо мекард. Дар он ҷо беҳтарин минӢтурасозҳо, хаттотон, наққошон ва саҳҳофҳо кор мекарданд. Шумораи хушнависон ба чил нафар мерасид. Дар нимаи дуюми асри XV султон Ҳусайн Бойқаро онҳоро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба ин ҷо оварда буд.

Дар асри XV аксари деворҳои иморатҳои бошукӯҳи Хирот монанди Самарқанд бо тасвирҳои гуногун зебу зинат дода шуда, муҳтавои он тасвирҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирой ва амсоли онҳо ташкил медоданд. Дар тасвирҳои рӯи девори он иморатҳо инчунин, суратҳои ҳокимон, фарзандону наберагон, дарбориён ва маликаҳои хонадони темурӣ акс меёфтанд.

Дар ин давра бисёр минётурасозони машхур асарҳои нодирро бо санъати баланд меофариданд. Дар онҳо ба нафосати тасвир, обуранги фаровон ва ифодаи ҳолати рӯҳӣ диққати махсус дода мешуд. Дар китобхонаи Бойсунғур солҳои 1429–1430 нусхаи «Шоҳнома» китобат гардида буд, ки он бо 20 минётура ороиш ёфта ва он намунаи беҳтарини мактаби минётурасозии он замон ба шумор мерафт.

Мактаби минётурасозии

Ҳирот. Камолиддини Беҳзод ва шоҳкориҳои ӯ. Мактаби минётураи Ҳирот дар нимаи дуюми асри XV тавассути як зумра ҳунармандони моҳир ба авҷи таракқиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон машхуртарини онҳо Камолиддини Беҳзод (та-

валлудаш байни солҳои 1450 – *Минётураи Беҳзод. «Мӯсафед»* 1460, вафоташ соли 1536/37) ба ҳисоб мерафт. Беҳзод дар ҳунари рассомӣ минётурасозӣ равияи тоза ба вуҷуд оварда, устои як мактаби махсуси наққошии замон гардид. Ӯ шоғирдони бисёре тарбия намуд, ки яке аз онҳо наққоши машхури он аср Қосим Алӣ буд. Беҳзод ба усул ва услубҳои маълуми муқаррарии тасвиркашӣ эҷодкорона муносибат карда, ба онҳо навигарӣ ворид мекард. Чунин муносибати эҷодкорона ба вай имкон дод, ки минётураҳои беҳамтову беназир офарад. Таъсири мактаби минётурии Ҳирот дар асрҳои минбаъда дар офаридаҳои мусаввирони Табрзу Бухоро ва шаҳрҳои дигар мушоҳида мешавад.

Беҳзод суратгари мумтоз буд. Ӯ дар офаридаҳои кифаи шахсони маъруфи сиёсиро низ инъикос менамуд. Тасвирҳои султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шоҳкориҳои Беҳзод дар ҳунари рассомӣ ба шумор мераванд.

Асарҳои бо маҳорати баланд офаридаи ҳунармандони забардасти Ҳирот яке аз қулҳои баланди фарҳанги бадеии Шарқ ба шумор мераванд.

Самарқанд ва Ҳирот ҳамчун марказҳои бузурги фарҳанг. Самарқанду Ҳирот дар ин давра ҳамчун пойтахт марказҳои бузурги фарҳангӣ ба шумор мерафтанд. Темурланг дар Самарқанд бисёр намояндагони илму фарҳанг, мисли олимони шоирон, меъморон ва ашхоси касбу кори гуногунро аз дигар кишварҳо асир карда оварда буд, ки онҳо минбаъд дар рушди нумӯи фарҳанги ин

давра таъсири муҳим расониданд. Дар Самарқанд рӯшанфикрони зиёде умр ба сар бурда, дар соҳаи илм, адабиёт, таърих, хунарҳои меъморию наққошӣ ва амсоли онҳо асарҳо эҷод кардаанд.

Ҳирот, ки пойтахти дуҷуми давлати Темуриён ба шумор мерафт, дар он давра ба пояи баланди тараққӣ расида, дар Шарқи Миёна ба яке аз бузургтарин марказҳои илму фарҳанг табдил ёфт. Дар Ҳирот Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Ҳофизи Абрӯ, Бехзод барин намоёндагони барҷастаи илм, фарҳанг ва хунар зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Дар айёме, ки султон Аҳмади Ҷалоир дар Ироқ ва Озарбойҷон ҳукмронӣ дошт, дар Бағдоду Табрёз як зумра мусаввирон, хушнависон, наққошон ва хунармандонро даъват намуд, ки ба нусхабардорию ороиши китобҳо машғул шаванд. Минбаъд намоёндагони Оли Ҷалоир, ки аз авлоди муғул буда, даъвои бевоситаи элхониро доштанд, дар пешбурди хунар ва дастгирии нависандагону хунармандон саҳм гузоштанд. Дар солҳои 1386 – 1387 аз тарафи хаттот Маҳмуд ибни Муҳаммади Бағдодӣ нусхаи «Хамса»-и Низомӣ бо хатти настаълиқ рӯйнавис шуд, ки он бо 23 минётура ороиш дода шуда буд. Соли 1392 «Калила ва Димна» барои Шохвалад писари султон Аҳмад бо хатти насх рӯйнавис шуд, ки он 72 минётураро дар бар мегирифт, шарҳи «Ҳафт иқлим» бо 78 минётура офарида шуд. Яке аз хунармандони барҷастаи дарбори султон Аҳмади Ҷалоир – Абдулҳай шогирди Шамсиддин буд, ки баъдтар Темурланг ўро маҷбури ба Самарқанд овард.

Дар ин давра дар соҳаи хунари коркарди филизот як қатор пешрафтҳо ба ҷашм мерасанд. Маснуот бештар аз тилло, нуқра, мис ва ҳӯлаҳои биринҷӣ сохта мешуд ва усули коркард ва тазйини онҳо хеле мураккаб буд. Дар асрҳои XIV – XV баъзан маснуоти филизӣ бо устухони қандакоришуда хотамкорӣ мешуд. Намунаи равшани хунари коркарди филизоти ин давр деги мақбараи Аҳмади Ясавӣ ва шаш ҷароғест, ки дар соли 1397 аз ҷониби хунарманд Изуддин ибни Тоҷиддини Исфahонӣ рехтагарӣ шуда буд.

Маснуоти тиллоии ин давр бо латофату назокати худ шуҳрат дошт. Махсусан, маснуоти тиллоии барои ороиши занҳо истифода мешуда бо як маҳорати хеле хосси он давр сохта мешуд.

Дар ин давра санъати ҳаққокӣ дар рӯйи санг низ ба таври васеъ истифода мегардид. Хусусан, сангҳои мазор бо нақшу ниғори хоссе омода карда мешуданд.

Хунари қулогарӣ низ дар ин давра ниҳоят рушд ёфта буд.

Накқошон маснуоти сафолинро бо накшҳои мухталифи ранга оро дода, аксар вақт дар рӯйи маснуоти нисбатан калонҳаҷм расмҳои паранда ва ҳайвоноти гуногунро мекашиданд.

Ҳангоми ороиши иншооти меъмории аз кандакорихоии рӯйи ҷӯб ба таври васеъ истифода карда мешуд.

САРЧАШМА

Китоби «Таърихи Эрон» дар бораи сабки мактаби Ҳирот чунин маълумот додааст: «Суннати зебо, ки аз муддатҳо пеш дар Ҳирот барқарор шуда буд – ҳиротӣ, ки Бойсунгур, бародари ҷавонтари Иброҳим нуштибони барҷастаи хунари насли худ дар ин шаҳр буд, – фаротар аз соли 1425 намерафт. Дарвоқеъ, дар қаламрави хушнависи аҳамияти Ҳирот аз соли 1420 ба баъд шуруф шуд ва дар замоне буд, ки Бойсунгур барои ғўшмолии ҳокими Табрз дар раъси лашкаре ба он ҷо рафт ва Мавлоно Ҷаъфар Табрзӣ, устоди хатти настаълиқ, Саидахмади накқош, Хоҷаалии мусаввир ва Қивомиддини саҳҳофро ҳамроҳи худ ба Ҳирот овард. Ҷаъфар дар соли 1421 аз сабки бойсунгурӣ баҳра гирифт, вале қуҳнатарин нусхаҳои хаттӣ бо нигораҳои, ки барои ӯ таҳия шуда буд, шомили ду ҷилди кӯчаки зариф ба таърихи 1426–1427 буд ва ин ду ҷилд иборат буданд аз: «Гулистон»-и Саъдӣ, ки ҳуди Ҷаъфар онро таҳрир кард ва як гулчин, ки ба василаи Муҳаммад ибни Ҳисом маъруф ба Шамсиддини Султони мусаннибардорӣ шуд. Ва як нусхаи сеғум як сол баъд аз рӯйи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хоҷӯи Қирмонӣ ба василаи ҳамон хушнавис таҳия гардид. «Гулистон», ки имрӯза дар китобхонаи Частрбеати Дублин қарор дорад, аз зеботарин нусхаҳои хаттии форсӣ ба шумор меравад, ҳаши нигораи сода ва фиребандаи он иҷрои тоза ва бадеи фазои тасвирҳоро нӯшондааст. Дар сето аз онҳо корбасти девори хамида ҳамроҳ бо дари бози он таҷриба шуда ва саҳнаи бастае барои амалу кунии ба вучуд овардааст, дар ҳоле ки нишондиҳандаи иртиботи дунёи дарун бо дунёи берун аз тариқи дари нимабоз аст. Ҳолатҳои ҳар пайкарае, ки қомилан бо рӯҳу ғўе аст, дар иртибот бо дигар пайкараҳост. Пайкараҳои хушк ва расми мактаби Чалоирӣ дар ин ҷо зинда шудааст. Дар иҷрои манзараҳо ҳам як чунин нешрафте сурат гирифта. Ин амал то андозае бо тарс ва ларз дар «Хамса»-и Низомӣ солҳои 1376–1377 дар мактаби Чалоирӣ қор шуда, вале вуруди пайкараҳо ба ҷилва таркиббандӣ аз таъсири зиёди он коствааст ва ҳол он ки дар ин замон хунармандони Бойсунгур ёд гирифтаанд, ки чӣ гуна уфукро ба ақиб бибаранд. Матни шиғор дар ҷилватар таркиббандӣ шиновар аст ва ба сони пардае амал карда, ки уфуқи дар дурдастро нӯшондааст. Рангардозии он сард аст... Дарвоқеъ, рангҳои фирӯзай, обӣ ва сабз галаба дорад. Ин нигораҳо назари нигораҳои Чунайдӣ ҳам ҷой бареро нӯшонда ва мисли онҳо катибаҳои тазйини зебои болои сохтмонҳо ироа шудааст. Дар ин ҷост, ки сабки дарбории Ҳирот зода шудааст».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷумани Яъқуб Ожанд. – Техрон, 1378, сах. 391 – 392.

Дар хусуси настравию ҳунар дар қаламрави Ҳирот дар китоби «Таърихи Эрон» ахбори зерин оварда шудааст: «Ошuftаги сиёсӣ баъд аз марги Шоҳрух ва Улугбек аввало дар 1447 ва дуюми дар соли 1449 ва низ коҳиши манобеи хонадони Темурӣ дар тавлидоти ҳунарии Эрон вақфае эҷод кард. Аз инҳо гузашта Ҳирот, ки ба муддати сӣ сол маркази ин мактаб ба ҳисоб мерафт, дар арзи бист соли оянда таърихи бесубот ва пуурошӯbero аз сар гузаронд. Султон Абусаид ибни Мироншоҳ Ҳиротро дар даҳаи 1458–1469 пойтахти худ қарор дод. Аз ин давра нусхае, ки дорои нигора бошад, чизе мавҷуд нест, чуз гулчине, ки ба Абусаид тақдим шуда».

Таърихи Эрон. Давраи Темурӣ. Тарҷумаи Яъқуб Оҷанд. – Техрон, 1378, саҳ. 399.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1386 – 87 – рӯйнавис шудани нусхаи «Хамса»-и Низомӣ

1392 – рӯйнавис шудани «Калила ва Димна» бо хати насх

1429–30 – китобати нусхаи «Шоҳнома» дар китобхонаи Бойсунгур

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи руиди ҳунари нақшоӣ, минётура ва рассомии Ҳирот маълумот дода, ёдгориҳои меъмории онро номбар кунед.
2. Дар бораи Камолиддини Беҳзод ва шоҳкориҳои ӯ нақл кунед.
3. Мавқеи Самарқанд ва Ҳиротро дар руиди илм, фарҳанг ва ҳунари асри XV шарҳ диҳед.
4. § 14-ро тақрор намоед.

§ 16. ИЛМ ВА АДАБИЁТ

Рушди илм. Дар нимаи дуюми асри XIV ва асри XV соҳаҳои гуногуни илм рушд ёфта, ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Олимон дар соҳаҳои тиб, нучум, ҳуқуқ, фалсафа ва таърих асарҳои беҳамто эҷод карда, дар таърихи башарият хизматҳои арзанда намудаанд.

Олими маъруф, файласуф ва адиби ин давр Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мебошад, ки бо номҳои Мири Кабир, Шоҳи Ҳамадон, Ҳазрати Амирчон ва бо лақабҳои Алии Сонӣ ва Сиёхпӯш маъруф аст. Ӯ соли 1314 дар шаҳри Ҳамадон таваллуд ёфта, таҳсили ибтидоиро дар кӯдакӣ назди тағояш Алоуддин гирифта, дар мактаби шайхи маъруфи замонаш Алоуддавлаи Симнонӣ тарбият ёфтааст. Дар тариқат пайрави шайхи маъруфи силсилаи кубравия Маҳмуди Маздоқӣ гардид ва ба дастури ӯ ба ҷаҳонгардӣ пардохт. Ӯ беш аз 21 сол барои таблиғи андешаҳои худ миёни халқҳои гуногун заҳмат кашид ва ба кишварҳои шаҳрҳои чун Маккаву Мадина, Бағдод, Басра, Шом, Симнон, Курдистон, Язд, Луристон, Султония,

Табрез, Ҳинду Покистон, Хатлон, Балх, Бадахшон ва Чину Сейлон сафар кард. Дар ин минтақаҳо иродатмандону ихлосмандони зиёде ба ӯ мепаиванданд ва Сайид Алии Ҳамадонӣ ҳамроҳи онон ба кишварҳои дигар сафар мекард.

Сайид Алии Ҳамадонӣ се маротиба ба Хатлон сафар карда, аз роҳи Балх ва Бадахшони Афғонистон ба Кӯлоб омада, дар деҳаҳои Алишоҳ ва Чӯбак чанд муддат зиндагӣ кардааст.

Бадгӯён ва ҳосидон назди Темурланг бадгӯйии Сайид Алии Ҳамадониро мекунад, ки ӯ гӯё дар Хатлон даъвои салтанат мекунад. Темурланг аз ин бимнок мешавад ва аз Сайид Алии Ҳамадонӣ талаб мекунад, ки ин сарзаминро тарк кунад. Сайид Алии Ҳамадонӣ баъди вохӯрӣ бо Темурланг Хатлонро тарк мекунад ва ба Кашмир меравад.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бори охир соли 1384 меҳаҳад ба ҷониби Хатлон сафар кунад. Роҳи сафараш аз тариқи Покҳлии Покистон мегузашт. Ӯ аз ҷониби ҳокими он – малик Шарафиддини Хизршоҳ бо камоли иззату иқром пазируфта мешавад, вале дар ин ҷо ӯ бе-мор шуда, баъди чанд рӯзе вафот мекунад. Тибқи васияташ часадашро баъд аз шаш моҳи вафоташ ба шаҳри Кӯлоб меоранд ва ба хок месупоранд.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бештар аз 70 асари ирфонӣ, илмӣ ва адабӣ дар заминаи фикҳ, ҳадис, фалсафа, ахлоқ, сиёсат ва ғайра таълиф кардааст. Муҳимтарини асарҳояш: «Захират-ул-мулк», «Авроди фатҳия», «Миръот-ут-тоибин», «Мактуботи амирия», «Рисолаи футувват», «Воридоти амирия», «Чиҳил мақоми сӯфия», «Рисолаи дарवेशия», «Одоб-ул-муридин», «Рисолаи Ҳамадония», «Рисолаи зикрия» мебошанд.

Яке аз файласуфон, олимон ва мантиқшиносони маъруфи он замон Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтазонӣ (1332 – 1389) мебошад. Ӯ дар соҳаи сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ханӯз дар вақти дар қайди ҳаёт будани вай ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд. Ӯ дар Ғиждувон, Ҷом, Самарқанд, Ҳирот, Сараҳс дарс гуфта, зимнан ба корҳои илмӣ машғул шудааст. Баъди ҳамчун мударрис ва олим шуҳрат ёфтаниш, ӯ ба Самарқанд даъват шуд. Тафтазонӣ дар Самарқанд қариб 18 сол зиста, аксари асарҳояшро дар ҳамон ҷо таълиф кардааст. Асарҳои машҳури ӯ «Таҳзиб-ул-мантиқ ва-л-калом», «Ас-саъдия», «Ал-иршод-ул-ҳодӣ», «Ал-мухтасар-ул-маонӣ», «Ал-мутаввал» мебошанд. Ба якчанд асари пешгузаштагонаш шарҳ низ навиштааст.

Яке аз мутафаккирони асри XV тоҷик Ҷалолиддини Давонӣ

(1427–1503) ба шумор меравад. Давонӣ аввал дар деҳаи Давон, сипас дар Шероз таҳсил кардааст. Ба ақидаи Давонӣ фалсафа илмест дар бораи мавҷудот ва ҳастӣ, ки аз ду қисм – ҳикмати назарӣ ва амалӣ иборат аст. Ба қалами Давонӣ асарҳои зиёде доир ба фалсафа, мантиқ, ахлоқ, риёзиёт, монанди «Ахлоқи Ҷалолий», «Исботи вочиб», «Шарҳи таҳзиб-ул-мантиқ валкалом», «Шарҳи ишорот», «Рисола дар адолат», «Шарҳи таҷриди Уқлидус» ва ғайра тааллуқ доранд.

Таърихнигори барҷастаи он давр Низомиддини Шомӣ ба шумор меравад, ки солҳои 1392 – 1393 дар шаҳри Бағдод зиндагӣ кардааст. Вақте ки Темурланг Бағдодро забт кард, ба Низомиддини Шомӣ супорид, ки таърихи салтанаташро нависад. Низомиддини Шомӣ дар соли 1404 бо унвони «Зафарнома» китобе навишт, ки дар он ба ҷуз аз ҳучумҳои Темурланг ва хунрезҳои вай, инчунин, доир ба таърихи нахзатҳои мардумӣ, аз он ҷумла шӯриши Сарбадорон ва роҳбарони он, маълумот дарҷ гардидаанд. Ӯ шоир низ буда, бо таҳаллуси Низомии Шомӣ шеър мегуфт ва қисме аз ашъорашро дар «Зафарнома» сабт кардааст.

Таърихнигори машҳури дигари он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392–1450) буд, ки дар Димишқ таваллуд ёфтааст. Темурланг соли 1401 Шомро ишғол намуда, Ибни Арабшоҳ ва хешу ақрабияшро ҷун асир ба Самарқанд овард. Дар Самарқанд аз олимони машҳур таълим гирифт. Ибни Арабшоҳ асарҳои зиёди таърихию, ба мисли: «Ғуррат-ус-сияр фи дувал ат-турк ват-татар», «Фуқоҳат-ул-хулафо ва муфокаҳат-уз-зурафо», «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» ва ғайра таълиф намудааст. «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» яке аз асарҳои машҳури ӯ ба шумор меравад, ки дар он аз разилатҳо ва хулқи бади Темурланг, инчунин, аз лашкаркашиҳо ва хунрезҳои ӯ маълумоти фаровон додааст. Ибни Арабшоҳ ягона таърихнигорест, ки Темурлангро хеле часуруна мазаммат ва сарзаниш мекунад.

Яке аз ашҳоси маъруфи он давр Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ ба шумор меравад. Ӯ дар Исфизори Ҷирот ба дунё омада, дар он ҷо тарбия гирифтааст. Дар хаттотӣ яке аз устодони бузург ба шумор меравад. Муиниддини Исфизорӣ инчунин, муаррихи варзида буда, соли 1491 доир ба таърихи Ҷирот китоберо бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фи авсофи мадинати Ҷирот» таълиф намудааст.

Аз зумраи таърихнигорони машҳури он давр Мирхонд Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд (1433 – 1498) ба ҳисоб меравад, ки бо дастури Алишер Навоӣ асари худ «Равзат-ус-сафо фи сират-ил-анбиё вал мулук вал хулафо»-ро навиштааст, ки ба таъ-

рихи пайғамбарон, сулолаҳо, подшоҳон ва халифагон бахшида шудааст. Асар аз 7 чилд иборат буда, чилди 7 ва хотимаи асарро, ки чилди 8-ум низ меноманд, набераи духтарии ӯ – Хондамир ба итмом расонидааст.

Таърихнигори маъруфи ин давра Хондамир Ғиёсиддин ибни Хумомиддини Хусайнӣ (1475 – 1535) ба шумор меравад, ки аввалҳо дар дарбори Темуриёни Ҷирот хизмат кардааст. Баъд аз сарнагун шудани сулолаи Темуриён дар Ҷирот, ба маркази Темуриёни Ҷинд – шаҳри Дехлӣ рафт. Дар замони ҳукмронии Бобур ва писари ӯ – Ҳумоюн зиндагӣ ва хизмат кардааст. Хондамир дар Ҳиндустон асари сечилдаи худ «Ҷабиб-ус-сияр»-ро навиштааст, ки он таърихи Эрон, Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар мамлакатҳои Шарқро дар бар мегирад. Ба қалами Хондамир инчунин, асарҳои «Дастур-ул-вузаро» ва «Ҳумоюннома» тааллуқ доранд.

Муаррих ва ҷуғрофидони тоҷик Шихобиддин Абдуллоҳ ибни Абдурашиди Ховарӣ, ки бо номи Ҳофизӣ Аbru машҳур аст, дар аҳди салтанати Шоҳрух умр ба сар бурдааст. Ҳофизӣ Аbru бо супориши Шоҳрух якчанд асари таърихӣ ва дар ду чилд оид ба ҷуғрофиё китобе таълиф намудааст. Шоҳрух инчунин ба Ҳофизӣ Аbru дастур медиҳад, ки таърихи умумичаҳониро дар як китоб ҷамъ оварад. Ҳофизӣ Аbru доир ба таърих «Маҷмуаи Ҳофизӣ Аbru»-ро навишт. Ӯ дар он тарҷумаи тоҷикии «Таърихи Табарӣ», қисми зиёди «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин ва «Зафарнома»-и Низомиддини Шомиро рӯйнавис карда, баёни воқеаҳои ин асарҳоро то солҳои ҳукумати Темурланг давом дод. Китобҳои «Таърихи Шоҳрух» ва «Зубдат-ут-таворих» низ ба қалами Ҳофизӣ Аbru тааллуқ доранд.

Дар соҳаи таърихнигорӣ олимони маъруфи зиёде буданд, ки доир ба таърихи ин давр асарҳои гаронбаҳо эҷод намудаанд. Машҳуртарин таърихнигорони ин давр: Ғиёсиддин Алиӣ Яздӣ, Хоча Тоҷиддини Салмонӣ, Хусрав ибни Обиди Абарқӯхӣ, Муиниддин Натанзӣ, Фасеҳи Хавофӣ, Ҷаъфар ибни Муҳаммади Яздӣ, Муҳаммад ибни Фазлуллоҳи Мӯсавӣ, Ҷаъфарӣ, Шарафуддини Яздӣ ва Абдураззоқи Самарқандӣ мебошанд.

Аз намояндагони варзидаи ин замон дар соҳаи адабиёт ва таърих Абдураззоқи Самарқандӣ (1413–1482) буд, ки дар Ҷирот таваллуд шуда, қариб тамоми ҳаёташ дар он ҷо гузаштааст. Дар ҷавонӣ илмҳои таърих, ҳадис, тафсир, забон, адабиёт ва санъати шеърро омӯхтааст. Аввалин асари Абдураззоқи Самарқандӣ шарҳи «Рисолаи Азудия» (оид ба грамматикаи забони арабӣ) буд,

ки то замони мо нарасидааст. Ба қалами ӯ асарҳои адабии «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи ғароиб ва баёни аҷойиби он» ва девони газалиёт тааллуқ доранд. Абдурраззоқи Самарқандӣ дар илми таърих асари дучилдаи «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн»-ро таълиф намудааст, ки воқеаҳои таърихии солҳои 1304–1470-умро дар бар мегирад.

Аз олимони маъруфи он замон Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба шумор мерафт. Вай дар соҳаи ваъзу иншо хеле мохир буд. Кошифӣ доир ба ахлоқ, таърих, тасаввуф, нучум, риёзиёт, фикҳ ва ғайра 37 асари илмӣ ба мерос гузоштааст, ки муҳимтаринашон инҳоянд: «Оинаи Искандарӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Саҳифаи шоҳӣ», «Рисола дар илми ҳисоб», «Калиди ганҷҳо дар кимиё», «Анвори Сухайлӣ» ва ғайра. Ғайр аз ин, Кошифӣ дар шеърнависӣ низ маҳорати баланд дошт. Аз мероси манзуми ӯ маснавие бо номи «Зод-ул-мусофирин» боқӣ мондааст, ки ақидаҳои тасаввуфии ӯро дар бар гирифтааст.

Илмҳои дақиқ аз қабилҳои илми нучум ва ҳандаса низ дар ин давр инкишоф ёфтанд. Бо ташаббуси Улуғбек дар Самарқанд мадрасае сохта шуд, ки донишмандони барҷастаи он давр Муҳаммади Хавофӣ, Қозизодаи Румӣ, Алии Қўшчӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон аввалин муддарисони ин мадраса буданд. Соли 1424 расадхонаи Улуғбек бино ёфт, ки натиҷаҳои кори илмии чандинсола дар ин расадхона дар китоби «Зичи Курагонӣ» чамбаст гардид. Ин китоб ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтааст.

Вазъи адабиёт дар асри XIV ва асри XV. Мактаби адабии Ҳирот. Дар ин асрҳои адабиёти бадеӣ низ рӯ ба тараққи ниҳода, адибони машҳур ва барҷастае ба майдон ворид гардиданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ дар ин замон танҳо дар Моваруннаҳру Хуросон зиёда аз 132 адиб умр ба сар мебард. Дар байни онҳо шоирони машҳури форс-тоҷик Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Абдурахмони Ҷомиро метавон номбар кард. Асарҳои онҳо бештар дар шакли достон, ғазал, қасида, мухаммас ва рубоӣ офарида шудаанд. Баробари ин, ба навиштани асарҳои насрӣ низ диққати махсус дода мешуд.

Дар адабиёти ин давр ҳаҷву муаммо мавқеи намоёнро ишғол мекарданд. Яке аз хусусиятҳои назарраси адабиёти ин аҳд пайдо шудани шоирони дузабона буд, ки ҳам бо забони тоҷикӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекарданд.

Шоирони маъруфи он замон Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ (1321 – 1389) мебошад, ки ӯ дар ҷавонӣ Куръонро аз бар кард ва ба сабаби хуб тиловат кардани тахаллуси «Ҳофиз»-ро гирифт.

Ҳофиз Шерозӣ дар таърихи адабиёти форс-тоҷик нақши ниҳоят бузургро бозидааст. Вай шоирест, ки навъи ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза ворид кард. Шерзоҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни одамиро иброн намуда, дурӯғу риёро мазамнат ва писандидатарин хислатҳои инсонро талқин мекунад.

Аз Ҳофиз як девони ашъор боқӣ мондааст, ки 418 ғазал, 5 қасида, 41 рубоӣ ва се маснавии хурдро дар бар мегирад. Нусхаҳои нодири девони Ҳофиз дар китобхонаҳои машҳури дунё нигоҳ дошта мешаванд. Асарҳои ӯ дар Ғарб ва Шарқ борҳо нашру тарҷума гардидаанд.

Шоир маъруфи дигари ин давр Камоли Хучандӣ (байни солҳои 1318 – 1323 – 1400) буда, аз барҷастатарин устодони назм ба ҳисоб меравад. Айёми кӯдакӣ ва таҳсили ибтидоияш дар шаҳри Хучанд гузашта, охири умри ӯ дар Табрз сипарӣ мегардад. Қисми асосии девони Камолро ғазал ташкил медиҳад. Ғазалҳои ӯ раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯ ва мазмуни худ ба ғазалҳои Ҳофиз монандӣ доранд. Асоси эҷодиёти Камоли Хучандиро ашъори ҳаётдӯстона, ғазалҳои рӯҳбахши ошиқона, таронаҳои вафодорию садоқат, самимияту саховат, мардонагию шучоат ва амсоли онҳо ташкил медиҳанд.

Аз Камоли Хучандӣ девони ашъор боқӣ мондааст, ки гузаштагон ҳаҷми онро 14 ҳазор байт гуфтаанд, аммо алҳол 7–8 ҳазор байт дорад. Вай аз 917 ғазал, 101 қитъа, 37 рубоӣ, 4 қасида ва байтҳои дигар иборат аст.

Намояндаи дигари маъруфи ин давра Ҳоча Низомиддин Убайдуллоҳи Зоконӣ (1270 ё 1280 – 1371) ба шумор меравад, ки бо номи Убайди Зоконӣ машҳур аст. Ӯ дар деҳаи Зокони наздикии Қазвин таваллуд ёфта, давраи ҷавонӣ ва таҳсилоти ибтидоии худро дар Қазвин гузаронида, сипас барои идомаи таҳсил ба Бағдод рафтааст. Баъд ба зодгоҳаш баргашт, вале аз рӯи нодорӣ маҷбур шуд ба хизмати ҳукмрони Бағдод бозгардад. Сипас аз Бағдод ба Шероз омада, охири умрашро дар Шероз гузаронид.

Аз Убайди Зоконӣ осори мансуру манзуми начандон зиёд, вале аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва мавзӯ ғанӣ боқӣ мондааст. Машҳуртарин асари мансури ӯ «Ахлоқ-ул-ашроф» мебошад, ки аз 7 боб иборат буда, масъалаҳои пандуахлоқиро дар бар мегирад. Дар рисолаи «Сад панд» масал, мақол ва ҷумлаҳои андарзӣ фароҳам оварда шудаанд. Асари дигари ӯ «Даҳ фасл» ном дошта, ба шакли фарҳанги тафсири сохта шудааст.

Асари машхури Убайди Зоконӣ «Рисолаи дилкушо» ном дорад, ки ҳикоеъ ва латифаҳои зарифро дар бар мегирад. Чоряки ҳикоеъи ин рисола бо забони арабӣ навишта шуда, мавзуи ҳикояҳои «Рисолаи дилкушо» аз танқиди вазъияти замон – харобию қашшоқии мазлумон, бехонумонӣ ва гуруснагӣ, танқиди подшоҳон, рӯҳониён, бидъат ва хурофоти динӣ, сахтии аҳволи аҳли илму адаб, макру фиреби табақаи ҳоким, ҳозирчавобии одамони одиву бебизоат ва ғайра иборат аст. Асари ҳачвии ӯ «Ришнома» аст, ки дар он танқиди зоҳирпарастӣ, кирдори ношоистаи як гурӯҳ инсонҳо зикр шудааст.

Убайди Зоконӣ дар «Куллиёт»-и худ боз як қатор асарҳои насриашро ҷой додаст, ки аксари онҳо то ҳол дастраси муҳаққиқон нагардидаанд. Дар «Куллиёт» ба ғайр аз асарҳои мансур якчанд асари манзум – қасидаҳо, ғазалҳо, рубоиеъ, муқаттаот, таркиббанду тарҷеъбандҳо ва маснавиҳо (тақрибан 3500 байт) фароҳам омадааст.

Убайди Зоконӣ гарчанде дар мавзӯ ва мазмунҳои гуногун асарҳои манзуму мансур офаридааст, дар таърихи адабиёти форс-тоҷик бо асарҳои ҳачвиаи машхур мебошад.

Яке аз намояндагони бузурги мактаби адабии Ҳирот Нуридин Абдурахмони Ҷомӣ (1414 – 1492) ба шумор мераад. Ӯ дар деҳаи Ҷоми наздикии Нишопур таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва ба фаъолияти илмию адабии худ дар ҳамин шаҳр оғоз бахшид. Ӯ баландтарин дараҷаи дониши замонаро аз худ карда, дар таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Абдурахмони Ҷомӣ куллиёташро соли 1490 худаш мураттаб сохтааст, ки 38 асарро дар бар мегирад.

Аз осори бадеии Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг», «Баҳористон» ва ғайра боқӣ мондааст. Дар девонҳо ғазалиёт, қасоид, китъаот ва дигар навъҳои шеърӣ ҷамъ оварда шудаанд. Ҳачми умумии ин девонҳо бештар аз 16000 байт мебошад. Яке аз асарҳои машхури манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузург иборат аст. Давраи ташаккули адабиёти туркӣ дар аҳди салтанати Темуриён оғоз ёфт, ки яке аз намояндагони маъруфи он Низомиддин Алишер Навоӣ (1441–1501) ба шумор меравад. Осори Навоӣ бо забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва туркии чағатой эҷод шудаанд.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани султон Ҳусайн Бойқаро Навоӣ мақоми ходими давлатиро соҳиб шуд. Қариб тамоми умри Навоӣ дар Ҳирот гузаштааст. Ба қалами Навоӣ асарҳои назмию насрӣ, мисли «Ҳамса», «Лисон-ут-тайр», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Таърихи мулуки Аҷам» ва ғайра марбут мебошанд. Шеърҳои бо

забони туркии чағатой таълифнамудаи Навоӣ бо унвони «Ҳазон-ул-маонӣ» дар чаҳор девон гирди ҳам оварда шудаанд, ки он зиёда аз 3130 ғазал ва шеърҳои гуногунро дар бар мегирад. Девони дигари ӯ бо номи «Девони Фонӣ» машҳур аст, ки дар он 12 ҳазор мисраъ ашъори форсӣ-тоҷикии шоир ҷамъоварӣ шудаанд.

Дар ташаккули фаъолияти шоирии Навоӣ нақши Абдурахмони Ҷомӣ хеле бузург аст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ меҳисобид.

САРЧАШМА:

Маълумоти Давлатишоҳи Самарқандӣ дар бораи Ҳофизӣ Шерозӣ: «Нодираи замон ва аъҷуби даврон буда... ӯро «Лисонулғайб» ном кардаанд. Сухани ӯ бетакаллуф ва сода, аммо дар ҳақиқат маориф ӯ маонӣ дода ва камолоти аввалӣ ниҳоят аст... ва дар илми қуръонӣ беназир аст. Ва алқобу номи Ҳоча Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад аст ва дар рӯзгори Оли Музаффар дар мулки Шероз зиндагӣ карда, аммо аз гоҳи ҷиммат ба дунё сарфуруд наёвардӣ ва бетакаллуфона маош кардӣ».

Давлатшоҳи Самарқандӣ. «Тазкират-уш-шуаро», дастхати № 84 китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АУ ҚТ сах. 293.

Соммирзои Сафавӣ дар тазкираи худ «Тухфаи Сомӣ» дар бораи Абдурахмони Ҷомӣ менависад: «...Партави фазоиلى ӯ аз шарҳ то ғарб расида... Дар унфувон (давра)-и ҷавонӣ рӯйи тавачҷуҳ ба ҷониби иқтисоби фазоил (касби дониш) оварда ва ба андак вақт саромади фузало ва булагои он замон ғайт. Дар даври султон Бусайд сит (овоза)-и донишӣ ба ҳама ҷо расид. Султон Саид бағоят дар боби эҳтиромаш мекӯшид... Дар замони султон Ҳусайн Бойқаро бештар аз пештар қабули мартаба ёфта...»

Соммирзон Сафавӣ. Тазкираи тухфаи Сомӣ. Тасҳеҳ ва муқаддима аз Рукниддини Ҳумоюнфарруҳ. – Техрон, 1347 х., сах. 143-145.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1404 – таълифи «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ

1490 – аз тарафи Ҷомӣ мураттаб сохтани куллиёти ӯ

1491 – таълифи китоби «Равзат-ул-ҷаннат фи авсофи мадинати Ҳирот»-и Муиниддини Исфизорӣ

1492 – вафоти Абдурахмони Ҷомӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Ривоҷи илму фан ва соҳаҳои гуногуни онро шарҳ дода, олимони маъруфи ин давраро номбар намоед.
2. Шоирони маъруфи ин давра кӣҳо буданд?
3. Дар бораи мактаби адабии Ҳирот нақл кунед.
4. § 14 ва 15 – ро такрор намоед.

МАВЗУИ VII

ВАЗЪИ СИЁСИИ МОВАРОУННАҲР ДАР АСРИ XVI. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН

§ 17. ВАЗЪИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН ДАР АРАФАИ ҲУЧУМИ ШАЙБОНИҲОН

Сарзамини Мовароуннаҳр дар ибтидои садаи XVI гирифтори табаддулот ва таҳаввулот дар низоми сиёсӣ ва идорӣ гардид. Қабилаҳои кӯчии муғул ва муғулони туркшудаи Дашти Қипчоқ зери сарварию Муҳаммади Шайбонӣ бо истифода аз низоъҳои дохилӣ ва хонаводагии охири намояндагони хонадони темурӣ дар Мовароуннаҳр ба ин сарзамин ҳучум намуда, ин кишварро ишғол карданд. Ин қабилаҳо дар Мовароуннаҳр баъдан бо номи ўзбек дар сарчашмаҳои таърихӣ зикр мешаванд.

Соли 1494 ҳокими Самарқанд Аҳмад Мирзо (1469–1494) вафот кард. Ў ба унвони «султон» танҳо бар Мовароуннаҳр ҳокимият мекард ва фармонравои тамоми давлати Темуриён (манзур Хуросон низ ҳаст) ба ҳисоб намерафт. Баъд аз Аҳмад Мирзо ҳокимият дар Мовароуннаҳр ба дасти Маҳмуд ибни Абусаид – бародари Аҳмад Мирзо, ки он замон ҳокими вилояти Ҳисор буд, мегузарад. Аммо ҳукумати ӯ низ дер давом накард ва баъд аз шаш моҳ Маҳмуд ибни Абусаид аз олам даргузашт ва писари ӯ Бойсунғур Мирзо ба тахти ҳукумат нишаст. Барои тахту тоҷ Мовароуннаҳр миёни бозмондагони хонадони темурӣ ба майдони шадидтарин муборизаҳо мубаддал гашт. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо сабаби ихтилофҳо ва муборизоти шадид миёни охири намояндагони сулолаи темурӣ дар Мовароуннаҳр он буд, ки Бойсунғур Мирзо чун дар Ҳисор таваллуд ва бузург шуда буд, бинобар ин, дар идории мамлакат бештар ба ашрофзодагони Ҳисор таъя мекард. Ба ин далел аёну ашрофи Самарқанд худро таҳқиршуда ҳисобида, дар атрофи бародари Бойсунғур – султон Алӣ Мирзо муттаҳид гаштанд.

Яке аз шахсиятҳои бонуфузи Самарқанд – Дарвешмуҳаммади тархон дар моҳи майи 1494 бар зидди Бойсунғур исён бардошт ва бо кумаки тарафдорони худ аз Насаф (Қарши) султон Алиро ба Самарқанд даъват карда, ӯро ҳокими Самарқанд эълон намуд. Аммо Бойсунғур бо ҷонибдорӣ яке аз рӯҳониёни бонуфуз Хоҷа Мукаррим ҳукуматро дубора ба даст гирифта, Дарвешмуҳамма-

ди тархонро ба қатл расонид ва амр дод то чашмони бародараш султон Алӣ Мирзоро бо оҳани тафта сӯзонанд. Аммо султон Алӣ бо фирор аз ин чазо эмин монд ва ба манзили Хоҷа Муҳаммади Яҳё – писари Хоҷа Аҳрор паноҳ бурд. Бо кумаки ин Хоҷа султон Алӣ ба Бухоро фирор кард ва аз ҷониби ҳокимон ва аъёну ашрофи Бухоро хуш пазируфта шуд. Бо иттилои ин хабар Бойсунғур ба ҷониби Бухоро лашкар кашид, аммо дар ин набард лашкари Бойсунғур аз ҷониби лашкари султон Алӣ шикаст ёфт ва Бойсунғур ба Самарқанд ақибнишинӣ кард. Баъди муддате султон Алӣ ба тарафи Самарқанд лашкар кашид ва дерзамоне ин шаҳрро дар ҳалқаи муҳосира гирифт. Ба сабаби муҳосира вазъи Бойсунғур дар Самарқанд бад шуд ва ӯ соли 1497 аз Шайбониҳон, ки дар Дашти Қипчоқ буд, имдод хост. Шайбониҳон ба баҳонаи кумак, аммо дар асл барои тасхири Самарқанд ба шаҳр наздик шуд, аммо ба сабаби он ки гӯё Бойсунғур Мирзо ба ӯ таваччуҳи хоссе накардааст, ба Туркистон боз гашт. Аммо ин хони мочарочӯи Дашти Қипчоқ дарк кард, ки ҳоло фазои комилан мувофиқ барои забти пойтахти Мовароуннаҳр нарасидааст ва ба ин сабаб баҳона пеш овард, ки Бойсунғур эҳтиромашро ба ҷой наёвард ва ӯ ба Бойсунғур ёрӣ нахоҳад расонд.

Дигар аз намояндагони хонадони темурӣ Заҳируддин Бобур – ҳокими Андичон, ки ба қавли худаш «дар сар ҳавои ҳокимияти Самарқандро мепарварид», 16 июни 1496 бо лашкари худ ба ҷониби Самарқанд рафт. Сабаби ба Самарқанд лашкар кашидани Бобуро муаллифи «Таърихи Рашидӣ» Муҳаммад Ҳайдари Дуғлот, ки писархонаи Бобур аст, дар он медонад, ки дар асари муборизаҳо ва муҳосираи тӯлонии Самарқанд ҳам лашкари Бойсунғур ва ҳам сипоҳи султон Алӣ заиф гашта буданд ва шаҳри Самарқанд бидуни муқовимат таслим мешуд.

Бойсунғур ҳафт моҳи дигар дар муҳосира буд. Вазъи Самарқанди муҳосирагашта рӯз аз рӯз мушқил мегашт. Бойсунғур чун эҳсос намуд, ки дигар бо рақибони ҳокимияташ муқовимат карда наметавонад, ноябри соли 1497 ба ҷониби Қундуз ақибнишинӣ кард.

Аз миёни ҳокимиятҳоҳон нахуст Заҳируддин Бобур дар охири моҳи ноябри соли 1497 ворида Самарқанд гашт, вале ҳукумати ӯ низ дер давом накард. Бобур ҳудуди сад рӯз дар ин шаҳр буд ва ӯ низ бо он сабабе, ки Бойсунғур Самарқандро тарк карда буд, дар охири моҳи феввали 1498 ноилоч тарки Самарқанд намуд.

Бо шунидани ин хабар, ки Бобур Самарқандро тарк кардааст, султон Алӣ Мирзо бо лашкари худ ба пойтахти Мовароуннаҳр

дохил шуд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ султон Алӣ Мирзо (1498 – 1500) – писари хурдии султон Маҳмуд Мирзо аз ҳокимони заифиродаи хонадони темури дар Самарқанд ба шумор мерафт.

Дар ин замон мардуми Самарқанд аз гуруснагӣ ва бадбахтӣ ранҷ мекашиданд ва пойтахи Мовароуннаҳр тамоми шукӯҳу шаҳомати пешинаашро аз даст дода буд.

Бо гирифтани хабари ин ки авзои Самарқанд печида ва мушкил шудааст, Шайбониҳон дубора ба ҷониби Самарқанд лашкар кашид, вале чун ба муқовимати шаҳриёни Самарқанд гирифтдор шуд, ба ҷониби Насаф (Қаршӣ) ва Кеш (Шаҳрисабз) рафта, ин шаҳрхоро тороч карда, ба Дашти Қипчоқ баргашт. Ин лашкаркашии хони Дашти Қипчоқ хусусиёти истикшофӣ дошт, зеро баъд аз расидан ба Дашти Қипчоқ аз тамоми хонавода ва ҷонибдорони хеш даъват кард, ки то ҳарчи зудтар гирди ҳам оянд ва дар бораи ишғоли сарзаминҳои Мовароуннаҳр машварат намоянд. Ин замон дар ҳукумати Самарқанд султон Алӣ фармонравой мекард.

Зери мафҳуми Дашти Қипчоқ ҷуғрофиёи таърихӣ сарзаминҳои аз Урал то Сибир, хавзаи баҳри Арал ва поёноби Сирдарё (худуди Қазоқистон ва қисме аз сарзамини имрӯзаи Русия)-ро дар назар дорад, ки аз асри XI ба баъд дар манбаъҳои таърихӣ бо номи Дашти Қипчоқ зикр мешавад. Дар асри XIII худуди мазкурро муғулҳо забт намуданд. Онҳо ба аҳолии таҳҷойӣ як шуда, забони маҳаллиро қабул карданд. Сарчашмаҳои таърихӣ гузориш медиҳанд, ки дар нимаи дуюми асри XV дар ҳайати қabilaҳои кӯчии Дашти Қипчоқ беш аз 92 қabila, чун киёт, манғит, дурман, найман, уйғур, қарлук, кунғрот, таймас, хитой ва ғайра зиндагӣ мекарданд.

Муборизаи Шайбониҳон барои ба даст овардани ҳокимият дар Дашти Қипчоқ барор нагирифт. Ӯ дар ин мубориза борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд.

Шайбониҳон ва бародараш Маҳмуд султон баъд аз саргардонии зиёде ба Мовароуннаҳр паноҳанда мешаванд. Дар муддати ду соли зиндагӣ дар Бухоро Шайбониҳон неруи ҷангии худро қавӣ намуда, дубора барои ба даст овардани ҳокимияти аз дастрафтаашон ба Дашти Қипчоқ ҳамлавар мешавад, ки дар натиҷаи муборизаҳои шадид Шайбониҳон ҳокимиятро дар он ҷо ба даст меорад.

Сарватҳои зиёд, низоми устувори идораи давлат дар Мовароуннаҳр ва дар баробари ин авзои парокандаи сиёсӣ дар ин сарзамин дар андешаи Шайбониҳон ба даст овардани ин кишварро ба вучуд овард. Барои саҳронавардони Дашти Қипчоқ ҷанғҳо василаи яғо-

наи ба даст овардани эҳтиёҷоти рӯзгорашон ба ҳисоб мерафт. Бо горату тороҷ ин қабилаҳо он чиро, ки дар зиндагии сахронавардии онҳо мавҷуд набуд, пайдо менамуданд.

Хуручи қабилаҳои бодиянишини турку муғули Дашти Қипчоқ аз Урдаи Сафед бо сарварии Муҳаммади Шайбонӣ ба ҷониби воҳаҳои кишоварзии Осиёи Миёна ва истилои Мовароуннаҳру Хуросони Шарқӣ дар ибтидои садаи XVI, пеш аз ҳама, ба ниёзмандиҳои иқтисодии ин қабилаҳо иртибот дошт. Бодиянишинони Урдаи Сафед тадричан ҳама гуна равобитро ба маркази Урдаи Тиллоӣ аз даст дода, бо Мовароуннаҳр, ки онҳоро бо маҳсулоти мухталифи ҳунармандӣ таъмин мекард, дар робитаи наздик қарор гирифтанд.

Ҳамаи халқиятҳои қадим ва асримиёнагии туркзабон фақат ба галадорӣ шугл дошта, комилан зиндагии бодиянишинӣ ихтиёр мекарданд ва ба ҳаёти муқимии хеш на дертар аз садаҳои IX–X оғоз карданд. Бинобар ин бо ин ки қабилаҳои турку муғули Дашти Қипчоқ фарҳанги кишоварзӣ-муқимӣ ва шаҳрсозӣ надоштанд, аммо дигар наметавонистанд бе маҳсулоти ҳунармандони шаҳр, ки дар Мовароуннаҳру Хуросон ба дараҷаи баланди рушд расида буд, зиндагии хешро тасаввур кунанд. Дар навбати худ кишри ҳунарманди ин сарзаминҳо бо маводи хоме, ки қабилаҳои Дашти Қипчоқ (бештар чарм) истехсол мекарданд, низ ниёзманд буданд. Дар ин ҷо таракӣ ёфтани мубодилаи мол бодиянишинонро маҷбур сохт, то ба мардумони муқимии ҳамсоя ошноӣ пайдо кунанд ва ба сарзамини онҳо бо ҳар васила ворид шаванд. Ин буд, ки барои ба даст овардани сарват, заминҳои ҳосилхез ва чарогоҳҳои васеи Мовароуннаҳру Хуросон қабилаҳои Урдаи Сафед дар атрофи Муҳаммади Шайбонӣ муттаҳид шуданд. Ташкили ҳамчунин иттиҳоди бузурги қабилаҳо ҳамеша онҳоро ба истилои сарзаминҳои бегона роҳнамоӣ мекард. Зеро ҷангҳо барои ашрофи қабилаҳо на танҳо ҷун василаи сарватманд шудан буданд, инчунин, ҷангҳо имкони пойин овардани мушкilotи иҷтимоиро дар доҳили қабила низ фароҳам меоварданд.

Бо истифода аз муҳолифатҳои шадида охири намояндагони сулолаи Темуриён, ки барои ба даст овардани ҳукумат аз ҳама гуна воситаҳо истифода мекарданд ва ҳатто аз душманони хонадони худ дар барандохтани ҳамдигар кумак меҳостанд, Муҳаммади Шайбонӣ аз Дашти Қипчоқ бо қабилаҳои зери фармони худ ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум кард. Беиродагӣ, нотавонбинӣ

ва чоплюсии охирин намояндагони ҳукумати темурӣ боис гардид, то қабилаҳои дур аз тамаддуну маърифати Дашти Қипчоқ сарзаминҳои тамаддунофар ва фарҳангхези Мовароуннаҳру Хуросонро ғасб кунанд ва дар андак замоне шаҳрҳо ва рустоҳои сарсабзу ободи онро зери суми марғзои аспони насли чингизӣ ба харобазор мубаддал созанд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ қабилаҳои, ки дар ишғоли Мовароуннаҳр ба Шайбониҳон ёрӣ расонидаанд, бо номи «ӯзбак» ё «ӯзбек» зикр мешаванд.

Ҳучуми дастҷамъии ӯзбекони бодиянишин бо сарварию Муҳаммади Шайбонӣ ба Мовароуннаҳру Хуросон на танҳо як хурӯчи маъмулии бодиянишинон барои ғорати ҳамсоягони муқимии шарқии худ зикр мешавад, балки ин як зухуроти бузурги иҷтимоӣ буд, ки вазъи номусоиди дар биёбонҳои Дашти Қипчоқ ба вучуд омада боис шуд, то ӯзбекони бодиянишин талоше барои гузаштан ба зиндагии муқимино намоянд.

Парокандагии сиёсию иқтисодӣ, таҷзияталабии ҳокимони вилоятҳои мухталиф ва шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ давлати Темуриёнро заиф намуд ва заминаҳои барои мутеъ сохтани Мовароуннаҳр ба бодиянишинони Дашти Қипчоқ фароҳам овард.

Шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ миёни охирин намояндагони хонадони темурӣ дар Мовароуннаҳр дар он ҳулоса мешуд, ки ҳар амир худро на намояндаи давлати марказӣ, балки он қабилае медонист, ки аз он бархостааст (мисли барлос, аргун, чалоир ва ғайра). Бодиянишинони Дашти Қипчоқ ин мушкилоти давлати Темуриёнро ба ҳубӣ эҳсос менамуданд ва дар ҳар лаҳзаи муносиб ноҳияҳои сарҳадии Мовароуннаҳрро ғорату тороҷ мекарданд, то расид замоне ки дар ибтидои садаи XVI ба ишғоли комили он иқдом намуданд.

Мардуми Мовароуннаҳр, ки аз ин ҷангҳо ва низоъҳои тӯлонӣ миёни Темуриён дилгиру хаста гардида буданд, дар иваз шудани ҳокимон комилан беалоқагӣ нишон медоданд. Қишри бонуфуси он ҷомеа ба ҳокимони собиқӣ худ хиёнат намуда, ҳузури ҳукуматдорони навро дар симои Шайбониҳон таҳният меғуфтанд.

Қишри рӯҳонии ҷомеаи он замони Мовароуннаҳр, ки дар аҳди Темуриён аз мақоми баланде бархӯрдор буданд, ба хоҳири аз даст надодани ин мавқеъ бо Шайбониён ҳамраъӣ ва ҳамдил шуданд ва дар таблиғи ғасбкорихои хонҳои ӯзбек аз ҳеҷ кумак дарег наварзиданд. Ин мусоидати рӯҳонӣ истилои Мовароуннаҳру Хуросонро барои хонҳои ӯзбеки Дашти Қипчоқ осон намуд ва дар устувор гардидани ҳукумати онҳо мусоидат кард.

Дар ҳамин солҳо душмани ашаддии Темуриён, бодиянишинони қисмати шимолии Мовароуннаҳр–муғулҳо Тошкандро маркази худ қарор дода, ҳар доим ба ноҳияҳои марказӣ ҳамла намуда, аҳолиро тороч мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили ин душмани худ истифода карданӣ шуданд, вале ӯ аксар вақт хилофи ваъдаи худ амал карда, ба мулкҳои ҳар ду тараф ҳучумҳои ғоратгарона менамуд. Оқибат Шайбониҳон аз ҳамқавмони худ лашкари бузурге ташкил дода, бо муғулҳо муоҳида баста, ба истилои Мовароуннаҳр шуруъ менамояд.

Аз тарафи Шайбониҳон истило гардидани шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд. Пойтахти Мовароуннаҳр–шаҳри Самарқанд дар интизори сарнавишти фоҷиаборе буд. Соли 1500 Шайбониҳон бо қумаки ҳокими Тошканд Маҳмудхони муғул, ки 5000 сарбозро дар ихтиёраш гузошта буд, ба ҷониби Самарқанд лашкар кашид ва шаҳрро дар ҳалқаи муҳосира гирифт. Аъёну ашрофи Самарқанд бо эҳос намудани хатари бузурге соқинони шаҳрро ба муҳофизати он бархезониданд. Ин замон буд, ки ҳокими Бухоро Муҳаммад Боқӣ-тарҳон бо 10 ҳазор лашкар тасмим гирифт ба самарқандиёни муҳосирагашта ёрмандӣ намояд. Ин хабар Шайбониҳонро маҷбур сохт, ки даст аз муҳосираи Самарқанд бардорад ва ба набарди Муҳаммад Боқӣ-тарҳон равад. Дар наздикии қалъаи Дабусия миёни Муҳаммад Боқӣ-тарҳон ва Шайбониҳон ҷанге ба вуқӯъ пайваст, ки дар натиҷа лашкари Муҳаммад Боқӣ-тарҳон шикаст ёфт. Ин пирӯзӣ боис шуд то Шайбониҳон ба ҷониби пойтахти дуҷуми Мовароуннаҳр – шаҳри Бухоро лашкар кашад ва шаҳрро дар муддати се рӯз ҳалқавор дар муҳосира бигирад. Бузургони Бухоро Муҳаммад Алии Хоразмиро ба намояндагӣ аз аъёну ашроф бо тухфаҳои фаровон барои музокира ба назди Шайбониҳон фирисотоданд, то ин хабарро расонад, ки Бухоро бидуни қайду шарт ба Шайбониҳон таслим хоҳад шуд. Ин буд ки Шайбониҳон бе ҷанг Бухороро ба даст овард ва Муҳаммад Солеҳро доруғаи шаҳр таъин намуд. Ин ҳамон Муҳаммад Солеҳ – шоири туркзабон ва вассофи ҳукумати темурӣ буд, ки рӯй аз хоҷагони собиқи худ бартофт ва ба ҷониби ҳамнажоди дигари худ – Шайбониҳон гузашт.

Таслими бешарафонаи Бухоро ба ўзбекон аз ҷониби рӯҳониён ва аъёну ашрофи шаҳр ба рӯҳияи муборизаи муҳофизони Самарқанд зарбаи қонғудозе зад. Иловатан ин замоне буд, ки миёни ҳокими Самарқанд султон Алӣ Мирзо ва ҳокими собиқи темурии қалъаи Утрор Муҳаммад Мазид-тарҳон, ки баъди забти Утрор аз

чониби муғулон ба Самарқанд паноҳ бурда буд ва тамоми қудрати идорӣ дар дасташ қарор дошт, низоъ ба амал омад.

Муҳаммад Мазид-тархон аз чониби омилонаш, ки дар дарбори султон Алӣ Мирзо иҷрои вазифа мекарданд, хабар ёфт, ки султон Алӣ Мирзо ба ҷони ӯ суиқасд ташкил карданист. Бо иттилоъ ёфтган аз ин хабар ӯ бо писаронаш Дӯстмуҳаммад-тархон ва Пирмуҳаммад-тархон ва тамоми амирон, ақрабо ва ҷонибдоронаш ба тарафи Кеш фирор кард, то бо ҷанг дубора вориди Самарқанд гардад. Муҳаммад Мазид ба ҷониби Бобур расулони худро фиристод ва ваъдаи ба ӯ додани тахти Самарқандро кард.

Низоъҳои дохилӣ ва қасд ба ҷони ҳамдигар кардани аъёну ашрофи Самарқанд бо ин хотима наёфт. Миёни султон Алӣ Мирзо ва Бобур ва пири силсилаи нақшбандияи Мовароуннаҳр – Хоҷа Қутбуддин Муҳаммади Яҳё – писари Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ва султон Алӣ Мирзо ихтилофи шадиде ба миён омад. Султон Алӣ Мирзо аз он ҳарос дошт, ки бо он таваҷҷуҳе, ки Хоҷа Қутбуддин Муҳаммади Яҳё ба Бобур дорад, имкони он шояд фароҳам шавад, ки Бобур ба тахти Самарқанд бинишинад.

Шайбониҳон аз ин муҳолифати сарварони ҳукумати Самарқанд хабар ёфта, замонро мувофиқ дид ва ба ҷониби Самарқанд лашкар кашид. Замоне ки ба рустои Тошканд расид, хабар омад, ки дастае аз аъёну ашрофи Бухоро бо собиқ ҳокими Бухоро Муҳаммад Бокӣ-тархон, ки дар Қаршӣ паноҳ бурда буд, ҳамраъӣ шудаанд, то Бухороро дубора таслими ӯ гардонанд. Шайбониҳон баргашта ба Бухоро омад ва ҳар касеро, ки ба гуноҳи хиёнат муттаҳам намуда буданд, бераҳмона ба қатл расонид ва лашкараш шаҳрро ғорату хароб кард. Ӯ шаҳриёни Бухороро ғаромати бузурге баст, дастур дод, то девори шаҳрро хароб кунанд ва бародараш султон Маҳмудро ҳокими Бухоро таъин намуд. Муҳаммад Бокӣ-тархон, ки дар наздикии Бухоро соати муносиберо барои ворид шудан ба шаҳр интизор буд, баъди вуқуи ин ҳодиса аз набард бо Шайбониҳон даст кашид ва ба ҷониби Насаф ақибнишинӣ кард.

Дар ҳамин ҳол Муҳаммад Мазид-тархон, ки паноҳанда дар Кеш буд, ҳама гуна тадбири муборизаро бар зидди ўзбекон меандешид. Ӯ Бобурро аз Андичон ва султон Увайс, бародари султон Алӣ Мирзоро аз Тошканд ба назди худ даъват кард, то як амалиёти муштаракро ба Самарқанд созмон бидиҳанд. Аммо султон Увайс ба ҳеч қадом аз амалиёти низомии муштарак ба Самарқанд ризоят надод ва ба Тошканд баргашт.

Хоча Муҳаммади Яхё, ки Бобурро аз муридони хеш медонист, ҳар замон ба ӯ нома ирсол мекард. Вақте ки хиёнати султон Алӣ Мирзо нисбат ба Хоча Яхё аён гашт, Хоча ба Кеш расули худро фиристод ва аз Бобур тақозо кард, ки омада ҳукумати Самарқандро ба дасти хеш гирад. Султон Алӣ Мирзо баъди иттилоъ ёфтани аз ин пешниҳоди Хоча Яхё дар ҳолати ниҳоят парешонӣ бо чанде надимони худ машварат кард ва ба хулосае расид, ки агар Хоча Яхё ҳукумати Самарқандро ба Бобур ваъда карда бошад, пас чаро мо ин ҳукуматро ба Шайбониҳон надихем.

Ин ҳокими беиродаи темурӣ аз тарси рафтани ҳукумат ба дасти душманони дохилиаш, ба сарнавишти шахр ва шахриёни Самарқанд хиёнат карда, пинҳонӣ бо Шайбониҳон иртибот барқарор намуда, тавассути нома аз таслими шахр ба ӯ хабар медиҳад. Шайбониҳон бо шодӣ ин хабарро мепазирад ва намояндаи худ Саид Ҷалолуддин Хованди Бухориро ба Самарқанд барои музокира мефиристад. Саид Ҷалолуддин Хованди Бухорӣ нахуст меҳодад бо Хоча Яхё суҳбат кунад, аммо Хоча ӯро ба ҳузур намепазирад ва билохира, ӯ пинҳонӣ ба даргоҳи султон Алӣ Мирзо меояд ва аз ҷониби ӯ пазируфта мешавад.

Хоча Яхё аз хиёнати султон Алӣ хабардор шуда, роҳбарии ҳимояти шахрро ба ихтиёри худ мегирад. Аммо мардуми ноумед ва парешони Самарқанд ба даъвати Хоча Яхё барои дифои шахр беалокагӣ нишон медиҳанд ва аёну ашрофи шахр чун Иброҳими Ҷонӣ, Ҳайбати Кучин, султон Ҳусайни Арғун, Абдулваҳҳоби Шақовул бо тухфаҳои фаровон ба назди Шайбониҳон мераванд.

Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки модари султон Алӣ Мирзо – Зухрабегим низ нақши муҳимме дар таслими шахр ба Шайбониҳон доштааст.

Ҳамин тавр, соли 1500 шахри Самарқанд бе набард ба Шайбониҳон таслим мешавад. Шайбониҳон Ҷонвафо Мирзоро, ки аз қабилаи найман буд, бо 600 чанговари ўзбек дар дижи Самарқанд монда, дастур медиҳад то молу амволи аёну ашрофе, ки аз шахр фирор карда буданд, тороч кунанд ва ба хазина интиқол диҳанд.

Шоирӣ дарбори Шайбониён Камолуддин Биноӣ тасхири пойтахти Мовароуннаҳр, шахри Самарқандро на ба василаи неруи низомӣ ва истеъдоди лашкаркашии Шайбониҳон медонад, балки марбут ба хиёнати намояндагони ҳукумати темурии Самарқанд меҳисобад.

Кӯшиши беварори Бобур барои барқарор намудани давлати Темуриён. Бобур баъд аз он ки Самарқандро тарк гуфт, ба Ҳисор

омад. Тирамоҳи соли 1500 ӯ бо 240 нафар тарафдоронаш аз тариқи кӯҳҳои Фон ва Киштут ба тарафи шаҳри Самарқанд рафт. Бобур бовар дошт, ки сокинони шаҳр дар мубориза бар зидди ўзбекон кумакаш хоҳанд кард. Ин пешбини Бобур дуруст баромад ва сокинони шаҳри Самарқанд ҳамроҳ бо Бобуру тарафдоронаш бар зидди Шайбониҳон бархостанд. Кӯшишҳои Шайбониҳон дар бораи ниғаҳ доштани ҳокимият дар шаҳри Самарқанд бенатича анҷом ёфт ва Бобур бори дуюм ба тахти Самарқанд нишаст. Бо вучуди ин, ки Бобур бо ҷонибдории шаҳриёни Самарқанд ва иддае аз рӯҳониён шаҳрро аз Шайбониҳон пас гирифт, аммо бар асари талаву тороҷи лашкари ўзбек Самарқанд дар ҳолати ниҳоят бухронӣ қарор дошт. Бобур аз Ҳусайн Бойқаро – ҳокими темурии Хуросон умеди ёрмандӣ дошт, аммо ӯ бетарафиро афзал донист. Ба кумаки Бобур лашкаре аз Фарғона расид, аммо дар ин вазъи бухрони иқтисодӣ бо хӯрок таъмин кардани ин лашкар хеле мушкил буд. Султон Маҳмудхон – ҳокими муғулии Тошканд, ки бародари модари Бобур буд, 1500 муғулро ба имдоди Бобур фиристод. Бобур дар асараш «Бобурнома» менависад, ки ба ҷойи он ки онҳо дар ҳифзи шаҳр ба ӯ кумак намоянд, баръакс, ба ғорату тороҷи мардум пардохтанд. Шиддати қаҳтӣ ва гуруснагӣ ҳамона боло мерафт ва ин буд, ки Бобур натавонист дар баробари ҳучуми дигари Шайбониҳон, ки дар моҳи шавволи 906 х./апрели 1501 милодӣ дар мавзеи Сарипул сурат гирифт, аз ин шаҳр дифоъ кунад ва ба дохили шаҳр паноҳ бурд. Ба муборизони шаҳр силоҳ намерасид ва илова бар ин, дар шаҳри аз тарафи Шайбониҳон муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. Гуруснагӣ то ҳадде расид, ки мардум гӯшти сағ ва харро мехӯрданд. Бо дарназардошти рӯз ба рӯз мушкил шудани вазъ Бобур дар нимаи дуюми соли 1501 Самарқандро тарк кард. Шайбониҳон ин бор ҳам бар Самарқанд пирӯз шуд.

Ҳучуми Шайбониҳон ба Балх, Ҳисор, Қундуз ва Хоразм. Муҳосираи Ўротеппа. Қатли ом дар Хучанд ва Қароқўл. Дар тирамоҳи соли 909 х.к/1503 милодӣ Шайбониҳон ба умеди пирӯзӣ аз Самарқанд ба ҷониби Балх лашкар кашид ва аз гузаргоҳи Каркӣ Амударёро убур намуд. Қалъаи Андхўй, ки Муҳаммад Боқӣ-тархон онро дар ихтиёр дошт, бе набард таслим гашт. Шайбониҳон бо 10 ҳазор сарбоз Балхро ба ҳалқаи муҳосира гирифт ва қисме аз сипоҳиёни худро барои тороҷи Шибирғон фиристод. Сафире ба Балх ба назди Мирзо Муҳаммадзамон, ки дифои шаҳрро ба зимма гирифта буд, ирсол намуда, тақозои бечунучарои таслими ононро кард. Аммо муҳофизини шаҳр посухи рад доданд ва ба ҷанги

зидди лашкари Шайбониҳон омодагӣ гирифтанд. Шайбониҳон се бор ба Балх ҳучум овард ва ба шадидтарин муқовимати муҳофизони шаҳр дучор гардид. Чун дид бо ҳучум ба ғасби Балх муваффақ намегардад, он гоҳ усули муҳосира ва бастани ҳамаи роҳҳои даромаду баромад ва хуруҷи шаҳрро пеш гирифт, ки он се моҳ давом кард. Муҳофизини Балх ба ҳама гуна мушқилот тоб оварда, нагузоштанд то ўзбекон дохили Балх шаванд. Шайбониҳон ба ҷуз аз бозгаштан ба Самарқанд чораи дигаре надид ва дар миёнаҳои зимистони ҳамон сол Амударёро гузашта, ба Самарқанд баргашт.

Пас аз ишғоли аксари шаҳрҳои Мовароуннаҳр Муҳаммад Шайбониҳон барои забти яке аз вилоятҳои он – Ҳисор лашкар кашид. Дар асрҳои миёна Ҳисор калиде буд ба дарвозаҳои Хатлон, водии Рашту вилояти Бадахшон ва шимоли Хуросон, ки дар дарозии таърих нақши муҳимме дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ин сарзаминҳо доштааст. Ҳисор дар таркиби давлати Темуриёни охири садаи XV дар шумори минтақаҳои бо имтиёзоти хос чун Фарғона ва Бадахшон шомил буд.

Тасхири Ҳисор аз чанд ҷиҳат барои Шайбониҳон муҳим буд. Нахуст ин, ки ин сарзамин миёни минтақаҳои Мовароуннаҳр аз шумори ободтаринҳо ба ҳисоб мерафт ва талоши Шайбониён дар забткориҳои Мовароуннаҳр, пеш аз ҳама, ба даст овардани сарзамини ҳосилхез ва сарсабуз обод буд. Дигар ин ки бо тасарруфи водии Ҳисор Шайбониён ба рӯйи худ дарвозаеро ба ҷониби Хатлону Рашт ва Бадахшону шимоли Хуросон боз мекарданд.

Ин замони забткориҳо дар Мовароуннаҳр ҳокимони Ҳисор, Хатлон ва Бадахшон, ки танҳо бо ном ба давлати темуриёни Хуросон шомил буданд, тасмим гирифтанд то дар атрофи Бадеуззамон – писари султон Ҳусайн – ҳокими Хуросон муттаҳид шаванд ва ҷабҳаи муштараке дар муқобили Шайбониҳон эҷод кунанд. Аз соли 903 ҳ.қ./1497-1498 милодӣ ҳокими Ҳисор Хусравшоҳ буд, ки ин сарзаминро аз шаҳри Қундуз идора мекард.

Тибқи ахбори «Бобурнома» баъд аз он ки Шайбониҳон Андичонро забт кард, ба ҷониби Ҳисор лашкар кашида, ишғоли Ҳисорро ба Ҳамза-султон ва Маҳдӣ-султон (писарони Суюнҷқоча-амаки Шайбониҳон) вогузошта, худаш дар амалиёти ғасби Қундуз ширкат кард.

Дар моҳҳои март – апрели соли 1504 амалиёти тасарруфи Ҳисор аз ҷониби Шайбониён анҷом пазируфт. Бар асари набардҳои миёни Темуриён ва Шайбониён шаҳри Ҳисор дар ибтидои садаи шонздаҳ комилан хароб гардид.

Хусравшоҳ, ки сарзаминҳои зери ҳокимияташ ба дасти Шайбониҳон таслим шуда буданд, дар иттиҳоди Темуриёни Хуросон шомил гардида, хост дубора сарзаминҳои аз – дастрафтаашро пас бигирад. Бинобар ин дар лашкаркашиё, ки бо сарварию Бадеуззамон барои ҷилавгирӣ аз пешрафтҳои Шайбониён ба ҷониби дигар минтақаҳои Хуросон бар зидди онҳо дар моҳи феврале соли 1505 дар наздикии Марғоб созмон ёфт, ширкат варзида, аз ин ҷо ба ҷониби Қундуз ҳаракат кард. Мардуми деҳоти атрофи Қундуз ба лашкари Хусравшоҳ пайвастанд. Аммо дар ин набард лашкари Хусравшоҳ аз ҷониби ўзбекон шикаст хӯрд ва худаш асир афтада, ба қатл расид. Ўзбекон тибқи анъана чун рамзи пирӯзӣ сари ўро бурида, ба Шайбониҳон, ки ин замон Хоразмро ишғол карда буд, фиристоданд. Забти Ҳисору Қундуз ҳукмронии Шайбониҳонро дар Кўлобу қисме аз Бадахшон таъмин намуд.

Баъд аз пойдор гаштан дар Самарқанд Шайбониҳон хост Ўротеппаро низ ишғол намояд. Дар ин шаҳр ҳамагӣ ду ҳазор лашкар нигоҳ дошта мешуд. Ба Шайбониҳон ишғоли ин шаҳр ба зудӣ муяссар нашуд, зеро Ўротеппа барои ҳифзи худ истехкоми муҳимме дошт, ки Шайбониҳонро ба ҳайрат гузошта, ба хулосае овард, ки ин қалъаро бо ҷанг забт кардан аз имкон берун аст. Бинобар он ў қарор дод, ки қалъаро муҳосираи дуру дароз намуда, ҳокимаш Муҳаммадхусайн Мирзо ва сокинонашро ба таслимшавӣ маҷбур созад. Вале кўшишҳои ҷандинкаратаи Шайбониҳон бе натиҷа анҷом ёфтанд. Аммо ишғоли шаҳрҳои калонтарини Мовароуннаҳр: Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Фарғона, Хучанд, Ҳисор ва қатлу ғорати Шайбониён дар ин ҷойҳо барои истилои Ўротеппа замина фароҳам овард. Илова бар ин, лашкари истилогар деҳаҳои атрофи шаҳрро ғорат карда, ба зироат оташ зад. Муҳаммадхусайн Мирзо соли 1504 шаҳри Ўротеппаро тарк намуда, ба Ҳирот меравад.

Шайбониҳон бо лашкараш барои ишғоли Хучанд равона гашт. Сокинони қалъаи Хучанд зери фармони шоҳзода Ҷаҳонгир бар зидди душман муқовимат карда натавонистанд. Баъд аз забти Хучанд Шайбониҳон қатли ом эълон кард, ки дар натиҷа мардуми зиёде ҳалок шуд. Шайбониён шаҳрро оташ заданд.

Ишғоли Хучанд роҳи водии Фарғонаро барои Шайбониҳон боз кард. Ба Шайбониҳон муяссар гардид, ки соли 1504 Фарғонаро ишғол намояд. Як сол қабл аз ин, соли 1503 шаҳри Тошканд ба ў тобеъ гашта буд.

Қароқўл шахре дар наздикии Бухорост. Сарчашмаҳои таърихӣ менависанд, ки баъди забти ин шахр Шайбониҳон онро ба писари амакаш Суюнҷоча – Ҳамза-султон ба доруғағӣ дод. Ҳамза-султон он кадр ситам ба ҷони мардум раво дид, ки қишрҳои гуногуни ҷомаи Қароқўл соли 1501 даст ба исён заданд, ки дар маркази онҳо мардумони бебизоат қарор доштанд. Ҳамза-султон фирор кард ва ҳокимият ба дасти мардуми исёнгар гузашт. Аз ин исёни Қароқўл Шайбониҳон ба ҳарос афтод ва Ҳамза султонро аз ҳокимияти он ҷо барканор кард ва ба ин васила хост то исёнкунандагонро ором созад. Аммо ин иқдоми Шайбониҳон мардуми Қароқўлро ором накард ва он исён давом ёфт. Мардуми Қароқўл лашкари тозабориди ўзбекон бо сарвари Бубай-султонро, ки Шайбониҳон ба ивази Ҳамза султон ба Қароқўл таъин карда буд, торумор намуданд ва худи Бубай-султон ба асорат афтод.

Бо дарназардошти ин гуна сурат гирифтани воқеа Шайбониҳон, ки дар Бухоро буд, барои паҳши ин исён худ иқдом кард. Лашкари ӯ бо сарвари Ҷонибек султон ва писараш Муҳаммад Темур ба Қароқўл омаданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо 10 ҳазор аз мардумони Қароқўл ба мубориза бархостанд ва баъди муқовимати ҷаҳормоҳа ба Шайбониҳон муяссар шуд, ки вориди ин шахр гардад. Ҷосибон мардуми исёнгари Қароқўлро, ки аксар ба қалъаи он паноҳ бурда буданд, аз дами тег гузарониданд. Бояд гуфт, ки баланд кардани манораҳо аз сари инсон маҳсули аъмоли ғайрибашари Темурланг аст ва Шайбониҳон ин кори ғайриинсониро идома дода, дастур дод то аз ҷаҳорсад сари буридаи мардуми Қароқўл дар назди бозори аспӣ он шахр манора созанд.

Маркази дигари маъмурӣ ва фарҳангии тоҷикон – Хоразм низ доимо аз ҷониби бодиянишинони Дашти Қипчоқ мавриди ғорату тороч қарор мегирифт. Дар ибтидои асри XVI Хоразм бахше аз қаламрави султон Ҳусайн Мирзо – ҳокими Ҳирот ба ҳисоб рафта, ҳокимони он аз тарафи Ҳирот таъин мегардиданд. Дар моҳи октябри соли 1503 Шайбониҳон Хоразмро ғасб кард. Аммо баъд аз берун рафтани Шайбониҳон аз Хоразм, ҳокимият дар дасти ҳокими мавриди эътимоди Ҳирот – Чин Сўфӣ боқӣ монд. Барои комилан аз зери итоати ҳокимияти Ҳирот баровардани Хоразм Шайбониҳон ибтидои соли 1506 бори дуюм ба Хоразм ҳуҷум кард. Баъди забти Чорҷўй Шайбониҳон сафири худро ба назди ҳокими Хоразм Чин Сўфӣ фиристод ва талаб кард, ки бечунучаро таслим шавад. Аммо Чин Сўфӣ ҷавоби рад дод ва умед дошт, ки ҳоки-

ми Ҳирот барои аз даст нарафтани қаламраваш ба ӯ мадад хоҳад расонд. Вале ҳеҷ кумаке аз ҳокими Ҳирот ба вай нарасид ва Чин Сӯфӣ ба ҷанги Шайбониҳон омода шуд. Баъди муҳосираи тӯлонӣ, ки ҳамаи захираҳои муҳофизони шаҳр ба охир расида, имкони идомаи муқовимат бо душман намонда буд ва одамон аз гуруснагӣ вафот мекарданд, дар моҳи августи соли 1506 Шайбониҳон пойтахти асосии Хоразм–Урганҷро забт кард. Ҳокими Хоразм–Чин Сӯфӣ дар ин мубориза кушта шуд ва муҳофизони Хоразм талафоти зиёде доданд. Ҳамин тавр, теуриёни Хуросон тағйироти дар минтақа, баамаломада, яъне рӯз ба рӯз густариш ёфтани қаламрави зери ҳокимияти Шайбониҳонро ба назар нагирифта, аз ҳампаймони худ – Хоразм маҳрум шуданд.

Баъди забти шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр Шайбониҳон ба сарҳади Хуросон наздик шуд. Омили асосии ба шадидтарин бархӯрдҳо мубаддал шудани мубориза барои Хуросон миёни Сафавиён ва Шайбониён дар ибтидои садаи XVI он буд, ки то охири садаи XV ин вилоят аз нигоҳи сиёсӣ, маъмурӣ ва фарҳангӣ бо Мовароуннаҳр робитаи наздик дошт, то бо вилоятҳои Эрони Ғарбӣ. Бинобар ин, хонҳои ўзбеки шайбонӣ чун ҳешро аз насли Чингиз медонистанд, ба ин далел ин вилоятро моли меросии худ низ меҳисобиданд, беҳабар аз ин ки Чингиз низ ба ин сарзаминҳо комилан бегона буд.

Заволи давлати Теуриён. Шайбониҳон дар назди худ мақсад гузошт, ки Хуросон ва пойтахти дигари Теуриён – шаҳри Ҳиротро забт кунад. Бо ин сабаб соли 1507 милодӣ Шайбониҳон ба ҷониби Ҳирот лашкар кашид. Барои мубориза бо Шайбониён амир Шучоуддини Зуннун бо лашкаре аз Ҳирот маъмур гардид ва дар ҷанги шадид бо ўзбекон дар таърихи 7 майи соли 1507 сипоҳи теуриёни Хуросон шикаст ёфт ва амир Зуннун ба қатл расид. Баъди ин ҳодиса Бадеуззамон ва Музаффар Ҳусайн–писарони султон Ҳусайн Бойқаро, ки баъди вафоти падар муштарақан дар Хуросон ҳокимият меронданд, яке ба ҷониби Қандаҳор ва дигаре ба тарафи Астаробод фирор карданд. Амирони фирорӣ корҳои идорӣ ва дифоии шаҳрро ба шайхулислони Ҳирот қозӣ Ихтиёруддин воғузур карданд. Шайбониҳон, ки ин замон дар Бодғис буд, бо номае ба шайхулислон қозӣ Ихтиёруддин муроҷиат намуд, то шаҳрро таслими ӯ намоянд. Сайидон, қозӣ, ашроф ва обрӯмандони Ҳирот 20 майи 1507 дар мадрасаи Шайхулислон барои машварат ҷамъ омаданд ва тасмим гирифтанд, ки шаҳрро ба Шайбониҳон таслим

кунанд. Ба намояндагӣ аз онҳо мухтасиби Ҷирот Мавлоно Усмон бо ҳадяҳои фаровон ба назди Шайбониҳон ҳозир шуд, то эълон дорад, ки шаҳри Ҷирот таслими ӯст ва Шайбониҳон воридаи Ҷирот гардид. 27 майи соли 1507 дар масҷиди ҷомеи Ҷирот ба номи Шайбониҳон хутба хонда шуд.

Шайбониҳони ҳарис дар тамоми шаҳрҳои ғасбшуда бо усулҳои мухталиф, баҳусус ба зӯр дорониҳои ҳокимони шикастхӯрда ва ақрабони онҳоро мерабуд. Ҳамин корро дар Самарқанд кард ва Ҷирот низ дучори ин бадбахтӣ гардид. Илова бар ғасби дорониҳои сулолаи темурӣ, Шайбониҳон ба ҷониби амволи намояндагони илму фарҳанг, шоирон ва адибон низ дастдарозӣ мекард. Ӯ мепиндошт, ки ин кишри ҷомеаи Ҷирот аз хонадони темурӣ тухфахову амволи фаровоне гирифтаанд ва сарватманд гардидаанд.

Дар охири соли 913 ҳ.қ./1508 милодӣ Шайбониҳон аз Самарқанд бори дигар ба тарафи Ҷирот лашкар кашид ва дар он сол буд, ки Хуросонро аз тасарруфи фарзандони султон Ҳусайн Бойқаро комилан берун овард ва хонадони темуриро аз он минтақа барандохт. Ҳамзамон қисмате аз лашкари Шайбониҳон ба тарафи Кирмон рафтанд ва ба қатлу ғорати мардуми Кирмон пардохтанд. Ин ҷо буд, ки дастур дод то котибонаш унвонии шоҳи Эрон – Исмоили Сафавӣ номаи таҳқиромезе нависанд ва ба ӯ ирсол намоянд. Шайбониҳон дар ин нома аз Исмоили Сафавӣ хостааст, то ба хангоми намоз дар масҷидҳо ба исми ӯ хутба хонда ва сикка ба номаш дар зарробхонаҳо зада шавад.

Бо истилои Ҷирот аз тарафи Шайбониён давлати Темуриён завола ёфт ва ба сари ҳокимият дар Мовароуннаҳру Хуросон сулолаи нав – Шайбониён омад.

САРЧАШМА

Камолиддин Биноӣ дар бораи даъвати Хоҷа Яҳё аз Бобур барои гирифтани ҳокимияти Самарқанд аз султон Алӣ менависад: «Ва чун ниҳоқи султон Алӣ Мирзо ба ҳазрати Хоҷа Қутбиддин Муҳаммади Яҳё ба вузӯҳ пайваста буд, кас ба Кеи фиристода, султон Муҳаммад Бобурро талаб намуда буд, ки Самарқандро ба ӯ бидиҳад».

Камолиддин Биноӣ. Шайбонинома. Дастхати №38, китобхонаи А. Семёнов, варақи 87.

Фазлудлоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ дар бораи ихтилоф байни хонҳои Дашти Қипчоқ менависад: «Ҳонони ин тоифа (ӯзбекон)-ро ҳамеша бо якдигар низоъ аст ва ҳар як қасди якдигар кунанд ва чун ғолиб шаванд, якдигарро фурӯшанд ва ба асирӣ баранд ва молу аҳро дар миёни худ ҳукми ... ҳалол шумаранд ва аслан аз он эҳтироз намоянд...».

Фазлulloҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Ба эҳтимоми Манучехри Ситуда. Техрон, 1383 ш. сах.41-42.

Муаллифи «Ҷаҳонкушои ҳоқон» дар бораи шикасти Муҳаммади Шайбониҳон дар муборизаҳо миёни хонҳои ўзбеки Дашти Қипчоқ ва фирори ӯ ба қониби Мовароуннаҳр менависад: «Муҳаммадхони Шайбонӣ...чанд гоҳ дар Дашти Қипчоқ ва худуди Хоразм бо лавозимоти ситез ва оғез пардохт ва аз зиёди шавкати муҳолифон ва муқовимат очиз шуд ва ба Бухоро гурехт».

Муаллифи номаълум. Ҷаҳонкушои ҳоқон. Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1986. Сах. 323.

Хондамир дар бораи рафтани султон Алӣ Мирзо ба назди Шайбониҳон менависад: «Баъд аз рафтани ҷаноби саёдатинтимо (Саид Ҷалолуддин Хованди Бухорӣ) ба ду се рӯз, дар рӯзи ҷумъа, ки Хоҷа Қутбуддини Яҳё ва ақобири Самарқанд дар масҷиди ҷомеъ ба адои намоз иштигол доштанд, (султон Алӣ Мирзо) бо тоифае аз махсусон дарвозаи Ҷаҳорроҳаро кушода, инони яқсон ба савби маъаскари Шайбониҳон, ки бар дари Боғи Майдон буд, инъитоф дод».

Хондамир. «Ҷаҳиб-ус-сияр». Ҷ.4, нашри. 4. Техрон, 1380 х.ш. Сах.278.

Муаллифи «Ҷаҳонкушои ҳоқон» роҷеъ ба итлоати Шайбониҳон гузаштани Самарқанд менависад: «Чун Шайбакхон аз бартариҳои Хоҷа Яҳё (писари Убайдуллоҳи Аҳрор) бар султон Алӣ Мирзо (охирин ҳокими темуриҳои Самарқанд) хабар ёфт, аз дари мақр омада, султон Алӣ Мирзоро фирефт ва пайғом дода буд, ки ба ин қониб тавачҷуҳ намояд ва (Шайбониҳон) аз барои модари султон Алӣ Мирзо (Зухрабегим) номаи муҳаббатомез фирефтод ва ўро ба издивоҷ ба ҳеши навид дод ва шохзода (султон Алӣ) ҳамроҳи он зани содадил ба он афсона фирефта шуд ва азми мулозимати Шайбакхон ҷазм намуд ва дар рӯзи ҷумъа бо сесад савор ба урдуи Шайбакхон рафт, аммо Шайбакхон аҳдаширо шикаст ва ўро (султон Алиро) кушт ва Хоҷа Яҳё ва бузургони Самарқанд ба гайр аз итлоат чорае надоштанд ва мамолиқи Самарқанд ва Бухоро ва атрофи онҳо ба тасарруфи Шайбакхон даромад ва ўзбекон даст ба зулми мардум дароз қарданд ва ситам аз ҳад гузашт».

Муаллифи номаълум. Ҷаҳонкушои ҳоқон. Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1986. Сах. 323.

Бобур таърихи муборизаи худ бо Шайбониҳонро тасвир карда, аз ҳодисаҳои соли 907 х.қ. (1501 – 1502) чунин менависад: «Ман дар Даҳқат меистодам, хабар расид, ки баҳор Шайбониҳон ба Ўротеппа меояд. Даҳқат замини шӯра буд. Бинобар он, мо аз ағбаи Оббурдон гузашта, ба қўҳистони Мастҷоҳ омадем. Оббурдон поёнтарин деҳаи Мастҷоҳ аст. Поёнтар аз Оббурдон чашимае ҳаст. Дар болои чашима мазор аст. Болотар аз чашима ба Мастҷоҳ ва поёнтар аз чашима ба Фалгар тааллуқ дорад. Дар сари он чашима, дар рӯи санг ин се байтро сабт намудам:

*Шунидам, ки Ҷамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашимае бар ба санге навишт.*

*Бар ин чаима чун мо бaсе дам заданд,
Бирафтанд то чаим барҳам заданд.
Гирифтeм олам ба мардию зӯр,
Валекин набурдем бо худ ба зӯр.*

Дар кӯҳистони мазкур дар рӯйи санғо кандани шеър ва дигар матнҳо одат будааст...

Захириддин Бабур. Бабур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1958, с.115 – 116.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1494 – вафоти ҳокими Самарқанд Аҳмад Мирзо.
1497 – ба ҷониби Қундуз ақибнишинӣ қардани ҳокими Самарқанд Бойсунғур.
1497 (ноябр) – ворида Самарқанд гаитани Заҳируддин Бобур.
1498 (феврал) – тарки Самарқанд намудани Заҳируддин Бобур.
1500 – ба ҷониби Самарқанд лашкар кашидани Шайбониҳон ва шиғоли он.
1500 (тирамоҳ) – ҳокимияти Самарқандро ба даст овардани Бобур.
1501 (апрел) – ҷанг дар мавзеи Сарипул миёни Бобур ва Шайбониҳон.
1501 – исёни аҳолии шаҳри Қарокӯл бар зидди Шайбониён.
1503 – ба ҷониби Балх лашкар кашидани Шайбониҳон.
1503 – тобё шудани шаҳри Тошканд ба Шайбониён.
1503 (октябр) – шиғол шудани Хоразм.
1504 (март-апрел) – шиғоли Ҳисор аз ҷониби Шайбониён.
1504 – шиғоли Фарғона аз тарафи Шайбониҳон.
1506 (август) – шиғоли пойтахти Хоразм – Урганҷ.
1507 (7 май) – шикасти сипоҳи Темуриёни Хуросон аз ҷониби Шайбониҳон.
1507 (27 май) – дар масҷиди ҷомеи Ҳирот хондани хутба ба номи Шайбониҳон.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сабаби ихтилоф ва мубориҷаҳои шадид миёни охири намоёндагони сулолаи те-мурӣ дар Мовароуннаҳр дар чӣ буд?
2. Султон Алӣ ҷаро ба Бухоро фирор кард?
3. Сабаби ба Самарқанд лашкар кашидани Бобурро тавзеҳ диҳед.
4. Ҷаро дар Самарқанд Бобур натавонист ҳокимият кунад?
5. Ҷуғрофиёи таърихии Дашти Қипчоқ кадом сарзаминҳоро дар бар мегирифт?
6. Сабабҳои ҳуҷуми қабилҳои Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳрро баён кунед.
7. Ҷаро султон Алӣ ҳокимияти Самарқандро бе ҷанг ба Шайбониҳон супорид?
8. Сабабҳои шикасти дуҷумбораи Бобур дар Самарқандро баён кунед.
9. Дар бораи исёни Қарокӯл маълумот диҳед.
10. Сабабҳои шикасти давлати Темуриён дар Мовароуннаҳр ва Хуросонро тавзеҳ диҳед.

§ 18. ТАШКИЛ ЁҲТАНИ ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр тобеи Шайбониҳон гаштанд. Баъди тасарруфи Мовароуннаҳр Шайбониҳон пойтахти худ шаҳри Самарқандро интиҳоб карда, шаҳру вилоятҳои забткардаи худро ба ҳешу ақрабо ва амирони номии худ тақсим карда медиҳад. Масалан, Бухороро ба Убайдуллоҳхон – писари бародараш Маҳмуд-султон, Тошканд ва вилояти онро ба ду амакаш Кучкунҷӣ-султон ва Суюнҷқоча ва вилояти Ҳисорро ба писарони Суюнҷқоча – Ҳамза-султон ва Маҳдӣ-султон ба доруғагӣ дод.

Шайбониҳон намояндагони хонадони темуриро бераҳмона таъқиб ва маҳв мекард, то касе дар сар ҳаёли дубора барқарор кардани давлати Темуриёнро нашошта бошад. Ӯ аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ моил кардани заминдорони калон ва рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Дар навбати худ ашроф ва рӯҳониёни Мовароуннаҳр барои аз даст надодани вазъияти иҷтимоии худ бо Шайбониён ҳама гуна ҳамкорихоро ба роҳ монданд.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои Мовароуннаҳр комилан ба манфиати синфи ҳукмрон хидмат мекард. Акнун ба таркиби ин синф ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек низ дохил шуданд.

Истилогарон дар дасти худ сарвати ғораткарда ва чабран ситонидаи зиёдеро нигоҳ медоштанд. Ба ғайр аз заминҳои зиёд онҳо соҳиби иморатҳо, иншоот, осибҳо ва ғайра дар шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳр гардиданд.

Соли 1507 Шайбониҳон ислоҳоти пулӣ гузаронид. Мақсад аз гузаронидани ин ислоҳот ба тарафи худ чалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардааш ба ҳисоб мерафт. Баробари касбу ҳунар муомилоти пулӣ аз муҳимтарин воситаҳои даромади давлатӣ ва соҳибмулкони ба шумор мерафт.

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи пулиро ташкил карда, вазн, ҳаҷм ва навъи тангаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Пулҳои ба муомилот баровардашуда дар ҳамаи шаҳру вилоятҳо қурби баробар доштанд. Ислоҳоти пулии Шайбониҳон дар мамлакат таъсири бузурги сиёсӣ дошт ва бартарии чорабиниҳои ўро нисбат ба фаъолияти молиявии намояндагони охири Темуриён нишон дод. Ислоҳоти мазкур ба ҳамаи табақаи синфи ҳукмрон нишон дод, ки аз ивазшавии сулола онҳо бурд карданд.

Дар ташкили низоми сиёсии давлат Шайбониён аз хусусиятҳое, ки ба низоми давлатдории тофеодалӣ хос буд, васеъ истифода карданд. Давлат моликияти шахсии хонадони Шайбонӣ, ки бо номи султонҳо зикр мешуданд, ба ҳисоб мерафт ва сарварии ин хонадонро хон ба зимма дошт. Хон касеро интихоб мекарданд, ки миёни афроди хонадон калонсолтарин бошад. Аммо ин қонуни сарваринтихобкунии саҳронавардон дар Мовароуннаҳр гоҳу гузоре риоят намегардид.

Шайбониён баъди ишғоли Мовароуннаҳр имкон доштанд пайравӣ аз усули идории марказонидашудаи давлат, ки баъди Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ба расми анъана даромада буд, истифода кунанд. Аммо пояҳои низоми давлати Шайбониён дар асоси анъанаҳои иттиҳоди саҳронавардон бунёд шуд, вале дар идораи ин низоми давлатдорӣ дар баробари пешвоёни қабилаҳои ўзбек, рӯҳониёни Мовароуннаҳр низ шарик гаштанд. Масалан, дар вазифаҳои нақиб, шайхулислом, қозиюлқуззот, садр, аълам, раис, девонбегӣ, додхоҳ, муҳрдор, мударрис, китобдори хосса ва ғайра аз шумори сайидҳо, хочагон ва дигар рӯҳониёни номдор таъин мешуданд.

Ба мураккабӣ ва печдарпечии дастгоҳи давлатии Шайбониён нигоҳ накарда, ҳукумати марказии хонӣ дар ин давлат заиф буд. Яке аз сабабҳои заиф будани давлат ин дар ҳифз кардани низоми идории мулкҳои чудогона, ки бо номи юрт ва улус ёд мешуд, зохир мегардид. Тамоми қаламрави ишғолшуда дар Мовароуннаҳрро Шайбониён миёни намояндагони хонадони худ ва қабилаҳои бонуфузи ўзбек ба сифати юрт ва улус тақсим карда буданд ва ҳар ҳокими ин ва ё он вилоят худро дар идораи он комилҳуқуқ мепиндошт. Шайбонихон ба манзури баланд бурдани нақши ҳукумати марказии хонӣ дар Мовароуннаҳр чанд муддат пеш аз маргаш идораи вилояти Туркистонро аз Кучкунчихон, Бухороро аз Убайдуллоҳ-султон ва вилояти Ҳисорро аз Ҳамза-султон ва Маҳдӣ-султон рабуда, ба дасти хеш гирифта буд ва ба ин сабаб султонҳои мазкур дар муқобили ӯ қарор гирифтанд. Дар асари ин сиёсат миёни намояндагони хонадони Шайбонӣ низоъ ва даргириҳо ба вуқӯъ омад, ки дар оянда боиси заиф шудан ва заволи давлати онҳо гардид.

Низоми давлатии идорӣ дар замони ҳукумати Шайбониён дар Мовароуннаҳр дар асоси сохтори қабилавию авлодӣ бунёд ёфта, ин усули идорӣ ҳама гуна кӯшишҳоеро дар барқарории низоми марказонидашудаи идории давлат рад мекард. Ба ин сабаб

Шайбониён натавонистанд дар кишвари ишғолкардашон назму тартибро ба вучуд биёваранд, ислохоти муҳимро анҷом диҳанд ва муассисоти муҳимми кишоварзӣ ва саноатиرو бунёд кунанд.

Ҳучуми шоҳи Эрон Исмоили Сафавӣ ба муқобили Шайбони-хон. Исмоили Сафавӣ баъди иттилои бедодгариҳо ва ғоратгариҳои Шайбониҳон дар хоки Хуросону Кирмон ва хондани он номаи таҳқиromeз дар моҳи октябри соли 1510 ба Хуросон лашкар кашид. Чун аз Рай ба Домғон омад, Аҳмад Султон – домоди Шайбониҳон, ки ҳукумати Домғонро ба уҳда дошт, ба Ҳирот фирор кард. Шайбониҳон, ки дар номаҳояш ба Исмоили Сафавӣ лофи фатҳи анқариби Ироку Озарбойҷонро мезад ва даъвои тасхири Ҳичоз мекард, баъди шунидани лашкаркашии Исмоили Сафавӣ ба ҷониби Хуросон аз Ҳирот ба Марв омад. Исмоили Сафавӣ баъди шикасти лашкари пешсафи Шайбониҳон дар атрофи Марв ин шаҳрро ба муҳосира гирифт, аммо муҳосираи Марв тӯлонӣ давом кард. Он гоҳ Исмоили Сафавӣ роҳи тадбирро пеш гирифт ва 30 ноябри соли 1510 вонамуд кард, ки гӯё ақибнишинӣ мекунад. Худуди 3 километр дуртар аз Марв дар рустои Маҳмудӣ сипоҳи Сафавӣ таваққуф кард. 1 декабри ҳамон сол Шайбониҳон бо сӣ ҳазор лашкар ба таъқиби шоҳи Эрон пардохт. ӯ умед дошт, ки шабеҳуне зада, он сипоҳро торумор созад ва ба ин васила шарафи аздастрафтаи хони Дашти Қипчоқро барқарор кунад, аммо ба доми Исмоили Сафавӣ афтод. 2 декабри соли 1510 сарбозони шоҳ Исмоил лашкари Шайбониҳонро дар муҳосира гирифтанд. Дар натиҷаи ҷанг теъдоди зиёди сарбозон ва сарлашкарони Шайбониҳон ба қатл расиданд. Шайбониҳон бо 500 нафар аз наздиконаш маҷбур мешавад аз майдони ҷанг фирор намояд. Дар аснои фирор ӯ ба чаҳордеворие расид, ки роҳи бурунрафт надошт ва дар он ҷо зери пойи сарбозони фирории хеш афтид ва бар асари фишор бар пайкараш ҷон дод.

Вакте ки ҳамаи ўзбекон ба қатл расиданд, иддае аз ҳамрикобони шоҳи Сафавӣ ҷӯеи Шайбониҳон шуданд. Яке аз онон ба исми Оди баҳодур, ки пешвои ўзбеконро мешинохт, пайкари бечони ўро дар ин чаҳордеворӣ пайдо карда, сарашро бурида, дар зери қадами шоҳ Исмоил андохт. Баъдан он ҷамҷамаи хони ўзбекро дар зар гирифта, барои шоҳи Эрон соғари боданўшӣ карданд ва пўсти бадаи ўро канда, пур аз коҳ сохтанд ва назди султон Боязиди Усмонӣ – душмани дигари хонадони Сафавия фиристоданд. Дасти буридаи ўро шоҳ Исмоил назди ҳокими Мозандарон–Рустами Рўзафзун ирсол дошт, то ба ӯ хабар диҳад, ки ба тақягоҳи ӯ чӣ кард ва ба ин васила ўро ба итоат биоварад.

Чанги Марв. Минётураи Беҳзод

Кӯшишҳои Захируддини Бобур барои ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр. Пас аз забти Ҳирот дар сарзамини давлати Шайбониён се сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид. Ин замон собиқ ҳокими Фарғона аз авлоди Темуриён Захируддин Бобур дар Кобул меистод. Ӯ хабари ҳалок гаштани Шайбониёнро шунида, қарор дод, ки замони мувофиқро истифода намуда, барои барқарор кардани ҳокимияти Темуриён дар Мовароуннаҳр кӯшиш намояд. Чун Захируддин Бобур аз ҷонибдорони Сафавиён буд, ба Исмоили Сафавӣ ваъда дод, ки баъди гирифтани ҳокимият дар Самарқанд дар хутбаи намоз номи ӯро зикр мекунад ва ба исмаш дар Самарқанд сикка мезанад. Ин маънои тобеият ба Сафавиёнро дошт. Исмоили Сафавӣ борҳо ба ӯ ёрӣ расонда буд, то ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр ба даст биёварад, аммо ӯ кӯтоҳзамоне ҳокимият карда, ба сабаби фишори ўзбекон боз аз Самарқанд берун мерафт.

Бо ризояти Исмоили Сафавӣ Бобур дар охири соли 1511 Амударёро убура карда, ба ҷониби Ҳисор лашкар кашид. Ҳокимони Ҳисор Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон ва ҳамҷунин писари Шайбониён Муҳаммад Темур тамоми қувваро барои дифоъ равона сохтанд. Дар ибтидои соли 1512 дар наздикии Пули Сангин, ки дар дарёи Вахш буд (назди Норақ, ки ҳоло зери обанбор мондааст), байни неруҳои Бобур ва Шайбониён задухӯрди шадиде ба амал

омад, ки дар натиҷа Шайбониён шикаст хӯрда, Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон асир афтоданд ва лашкари парокандаи ўзбекон ба ҷониби Самарқанд фирор кард. Бобур баъди гирифтани кумак аз ҷониби Исмоили Сафавӣ ба тарафи Самарқанд юриш бурд ва дар ҳамон сол Самарқандро бори сеюм ишғол кард ва дар масҷиди ҷомеи Самарқанд ба номи Исмоили Сафавӣ хутба хонда шуд. Сокинони шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро, ки тайи чанд сол аз зулму ҷабри ўзбекон азият мекашиданд, ин ғалабаи Бобурро бо хушнудӣ пазируфтанд. Аммо ҳукумати Бобур ба далели ҷонибдори Сафавиён буданаш ва ба мазҳаби шиа ҳусни тавачҷуҳ доштанаш, дар миёни мардум устувор нагашт. Бо истифода аз ин муҳолифати мазҳабии мардум бо Бобур баҳори соли 1512 Шайбониён бо сарвари Убайдуллоҳон ва Муҳаммад Темур ба Бухоро ҳуҷум карданд, ки дар натиҷа лашкари Бобур дар назди Кӯли Малик шикаст хӯрда, худӣ ӯ ба Ҳисор ақибнишинӣ намуд.

Бобур барои ишғоли дубораи Самарқанд қувваи кофӣ надошт. Ӯ ба шоҳи Эрон – Исмоили Сафавӣ муроҷиат намуда, ёрии ҳарбӣ талабид. Исмоили Сафавӣ барои начоти ҷонибдори худ Бобур ба ёрмандии ӯ сипоҳеро зери сарвари яке аз маъруфттарин амиронаш ба исми амир Ёраҳмади Хузонӣ, ки бо таҳаллуси Начми Сонӣ машҳур буд, равонаи Мовароуннаҳр гардонид.

Тирамоҳи соли 1512 лашкари Эрон бо сардории Начми Сонӣ вориди Мовароуннаҳр гашт. Дар наздикии Насаф сипоҳи Начми Сонӣ бо лашкари Бобур ҳамроҳ гардид ва онҳо муштарақан ба ҷониби Насаф лашкар кашиданд. Баъди се рӯзи муҳосира Насаф таслим гардид ва ба дастури Начми Сонӣ қатли оми мардум сурат гирифт, ки 15 ҳазор аҳолии он ба ҳалокат расид. Дар миёни он ҳама кушташудагон шоирон Камолиддини Биноӣ ва Сайид Ҳасани Оғлақчӣ низ буданд. Ин қатли ом боиси норизояти аҳолии гардида, нисбат ба Бобур ва эронӣён ҳисси нафрат пайдо шуд. Бо истифода аз ин вазъият Шайбониён қисме аз аҳолии маҳаллӣ ва як гурӯҳе аз ашрофро дар атрофи худ бар зидди Бобур ва Сафавиён муттаҳид карданд. Ин замон Убайдуллоҳон, Муҳаммад Темур ва дигар султонҳои ўзбек дар наздикии Бухоро буданд. Начми Сонӣ аз Насаф бидуни мамониат ба Самарқанд ворид шуд ва дар масҷиди ҷомеи он ба номи Исмоили Сафавӣ хутба хонд. Начми Сонӣ тасмим гирифт, ки то фаро расидани хунуқиҳои зимистон Бухороро ишғол намояд. Ба ин манзур ба ҷониби Бухоро лашкар кашид ва Ғиждувонро ба муҳосира гирифт. Муҳосираи Ғиждувон ҷаҳор

моҳ тӯл кашид ва дар ин муддат лашкари Эрон натавонист қалъаи Ғиждувонро ба даст оварад. Лашкари Эрон аз нарасидани гизо азият мекашид ва илова бар ин, иддае аз сипаҳсолорони Эрон ба сабаби муҳолифат бо Начми Сонӣ сипоҳро тарк гуфтанд. Ба хангоми муҳосира лашкари Начми Сонӣ ба ногаҳ дучори зарбаи сахте аз ҷониби гурӯҳҳои сипоҳи ўзбек гардид ва сипоҳи Эрон шикаст хӯрда, сипаҳсолори он Начми Сонӣ асир афтода, ба қатл расид. Ин воқеа боис шуд, ки иттиҳоди Бобур ва Исмоили Сафавӣ аз ҳам бипошад ва Бобур ба ҷониби Ҳисор фирор кард.

Дигар аз ҳодисаҳои фалокатбори ин давр, ки мо тасвири онро дар «Таърихи Рашидӣ»-и Муҳаммад Ҳайдари Дуғлот мебинем, ин фоҷиаи қаҳтии Ҳисор дар соли 1512 аст. Тибқи ахбори «Таърихи Рашидӣ» баъди шикаст дар соли 1512 дар Бухоро ва қатли Начми Сонӣ аз ҷониби Убайдуллоҳи Шайбонӣ Бобур ба ҷониби Ҳисор паноҳанда мешавад ва муддате дар қалъаи он ба сар мебарад. Шабе гурӯҳе аз сарбозони муғулии Бобур бо сарварию Аюббекҷӣ, Мир Муҳаммад, Ёдгор Мирзо ва Назар Мирзо бар зидди ӯ шӯриш мебардоранд. Бобур наметавонад ба онҳо муқовимат кунад ва шабе аз қалъаи Ҳисор пинҳонӣ ба ҷониби Қундуз фирор мекунад. Муғулҳои исёнгар ба ҷуз аз қалъаи Ҳисор тамоми навоҳии онро ғорат мекунанд. Ин замон дар Ҳисор барфи зиёде борида буд ва хунокии шадида ҳукмфармоӣ мекард. Бар асари ғоратгариҳо ва бедодгариҳои сарбозони муғулии Бобур Ҳисор дучори гуруснагӣ ва қаҳтӣ мегардад. Тибқи ахбори ин сарчашма дар шаҳри Ҳисор бар асари ин қаҳтӣ ва хуноқӣ танҳо 60 нафар зинда мемонанд, ки онҳо барои бақои зиндагии хеш ҳасади ақрабонӣ фавтидаи худро меҳӯрданд.

Заҳируддин Бобур баъд аз шикасти сеюм дар Мовароуннаҳр ба Кобул омад ва то соли 1526 дар Кобулу Қандаҳор ҳукмронӣ карда, дар ҳаёли тасхири Ҳиндустон афтод. Ӯ ба он ҷониб лашкар кашид ва 20 апрели 1526 султон Иброҳими Лудиро дар Панипат шикаст дода, Агра, Деҳлӣ ва шимоли Ҳиндустонро аз рӯди Синд то Бангол ба тасарруфи худ дароварда, давлати Бобуриёни Ҳинд, ки онро муҳаққикони аврупоӣ давлати Муғулони Кабир номидаанд, таъсис дод. Ӯ ҳамагӣ панҷ сол дар Деҳлӣ ҳукмронӣ намуда, 26 декабри 1530 вафот кард. Ҷасади ӯро дар ибтидо дар шаҳри Чамна андаруни боғчае бо номи Нурафшон ба хок супориданд. Дар замони ҳукумати Шаҳобиддин Шохҷаҳон (1628 – 1657) ҳасади ӯро ба Кобул интиқол дода, барои ӯ дар хориҷи шаҳри Кобул оромгоҳе

сохтанд, ки то ханӯз вучуд дорад. Намояндагони ин сулола беш аз се аср дар Ҳиндустон ҳукумат карда, барои густариши забон ва фарҳанги форсии тоҷикӣ дар ин қаламрав хидмат кардаанд. Дар асари шӯриши бузурге, ки соли 1858 дар Ҳиндустон ба таҳриқи англисҳо сурат гирифт, ҳокимияти Бобуриёни Ҳинд заволи ёфт.

САРЧАШМА:

Амир Маҳмуди Хондамир дар бораи қушта шудани Шайбониҳон менависад: «...баъд аз тафаҳҳус (ҷустуҷӯ)-и бисёр ҷасади ӯ (Шайбониҳон)-ро дар зерӣ аҷсоди ўзбекони мақтул ёфтанд, безахмеву ҷароҳате, дарҳол сараш аз тан ҷудо карданд, назди наввоби комёб (Исмоили Сафавӣ) оварданд. Он ҳазрат пас аз эҳзори сар ҷасади пурҳасади ўро талаб дошт...Филҳол ҷасади ўро ҳозир оварданд ва қаҳрамони сафдар (Исмоили Сафавӣ) се зарбати шамшер бар шикамаш зада... баъд аз он фармуд, ки косаи сари ўро дар тилло гирифта, ба ҷавоҳири гаронмоя тарсеъ дода, қадаҳе сохтанд ва дар сӯҳбати шароб аз он қадаҳ шароб менӯшиданд».

Амир Маҳмуди Хондамир. Таърихи шоҳ Исмоил ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ (Зайли таърихи «Ҳабиб-ус-сияр»). Ба нашр омодакунанда Муҳаммадали Чарроҳӣ. – Техрон, 1370 ш., сах. 71 – 72.

Бобур, ки худ аз қабилаи барлос буд ва барлос низ яке аз қабилаҳои мугули туркиуданӣ омада ба қаламрави Мовароуннаҳр Хуросон мебошад, бегонагии ўзбекон ба ин сарзаминро чунин менависад: «Ҳудуди садаи ҷаҳил сол шаҳри Самарқанд тааллуқ ба хонадони мо дошт. Ўзбеки номаълум, бегона ва душман омада онро тасарруф кард».

Захириддин Муҳаммад Бабур. Бабур-наме. Перевод М.Салье. – Ташкент, 1958, сах 101.

Номаи имдодхоҳии Бобур аз Исмоили Сафавӣ барои гирифтани ҳокимият дар Мовароуннаҳр: «Эй шаҳриёр, бузургон бардоштаи худро наяндохтаанд. Чун маро бардоштӣ, умедворам, ки ба тасаддуқи сари худ наяндозӣ, ки Мовароуннаҳр ба беақлӣ аз даст додам. Бори дигар гирифта ба гуломи худ супоред...».

Муаллифи номаълум. Оламори Сафавӣ. Ба ҷоп омодакунанда Я. Шукрӣ. – Техрон, 1363 ҳ.ш., сах.358.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1507 – ислоҳоти пули Шайбониҳон

1510 (октябр) – ба Хуросон лашкар кашидани Исмоили Сафавӣ

1510 (2 декабр) – қушта шудани Шайбониҳон дар ҷанги Марв

1512 – галабаи Бобур бар Шайбониён дар ҷанги наздики Пули Сангин ва ҳокимияти

Самарқандро ба даст овардани ӯ

1512 – шикасти лашқари Начми Сонӣ дар наздикии Ғиждувон

1530 (26 декабр) – вафоти Бобур дар Деҳлӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мақсад аз гузаронидани ислоҳоти пулӣ аз чӣ иборат буд?
2. Дар ҳукуматдори Шайбониён давлат моли кӣ ба ҳисоб мерафт?
3. Низоми давлатии идорӣ дар замони ҳукумати Шайбониён дар асоси чӣ бунёд ёфт?
4. Сабабҳои муҳолифати Исмоили Сафавӣ ва Шайбониҳонро баён кунед.
5. Чаро ҳокимияти Бобур дар Мовароуннаҳр дер давом накард?
6. Дар бораи қаҳтӣи Ҳисор дар соли 1512 нақл кунед.

§ 19. ҶАНГУ НИЗОЪҶО ДАР МИЁНАИ АСРИ XVI ДАР МОВАРОУННАҶР

Таърихи сиёсии ҳукумати Шайбониён дар Мовароуннаҳр ба се марҳала тақсим мешавад. Марҳалаи аввал аз ишғоли Мовароуннаҳр тавассути Шайбониён оғоз ёфта, то солҳои 40-уми асри XVI идома меёбад.

Дар соли ба қатл расидани Шайбониҳон (1510) сараввал Суюнҷочоҳон ва даре нагузашта намояндаи бузургсоли ин силсила Кучкунҷиҳон (1510-1530) хони ўзбекон интиҳоб гардид. Аммо баррасии сарчашмаҳои таърихӣ баёнғари ин воқеият аст, ки тамоюли ҷудоихоҳӣ ва нифоқ дар миёни Шайбониён, ки дар замони ҳаёт будани Шайбониҳон ба вучуд омада буд, баъди марги ӯ боиси ба се даста қисмат шудани ин сулола гардид. Яке аз он гурӯҳ Кучкунҷиҳонро, дигаре Суюнҷочоҳонро ба ҳайси хон пазируфтанд ва дастаи сеюмиро писари Шайбониҳон – Муҳаммад Темур султон сарварӣ мекард. Муҳаммад Темур султон бевосита бо Исмоили Сафавӣ музокирот анҷом меод, ки норизоятии баъзе аз ҳешовандони худро ба вучуд меовард. Ў ба шоҳ Исмоил ҳадяи фаровоне ирсол дошта, эълони итоат аз ӯ кард ва хоҳиш намуд, ки ба Мовароуннаҳр юриш набарад. Аз эронӣён хост то барои музокира ва имзои муоҳидаи сулҳ Хоҷа Муҳаммад Камалиддинро, ки яке аз шахсиятҳои муҳими дарбори Шайбониҳон ба ҳисоб мерафт ва калиди дарвозаи Марвро ба Сафавӣён таслим дода, ҳам акнун дар дарбори Сафавӣён буд, маъмур доранд. Хатти марз миёни Мовароуннаҳр ва Эрон тибқи он мушоҳада дарёи Ҷайхун муайян шуд ва бар асоси ин қарордод тамоми ноҳияҳои соҳили чапи рӯди Ҷайхун (Ому) ба қаламрави Эрон шомил гашт. Ишғоли минтақаҳои сарҳадиё чун Маймана, Форёб, Балх ва Андхӯй имкон дод, ки Исмоили Сафавӣ бар тамоми Хуросон ҳокимияти худро татбиқ кунад. Ин марзбандии Исмоили Сафавӣ сабаб шуд, то ўзбекони Шайбонии бегона ба ватани тоҷикон–Мовароуннаҳр,

ин сарзаминро моли меросии худ ҳисобида, асрҳои тӯлонӣ дар он ҳукумат кунанд.

Баъд аз вафоти Кучкунчixon дар соли 1530 ва ҳукмронии кӯтоҳмуддати писари ӯ Музаффариддин Абусаид (1530 – 1533) хони сулолаи Шайбониён Убайдуллоҳxon–бародарзодаи Шайбонихон, ки ҳокими Бухоро буд, интиҳоб мешавад ва пойтахти давлатро ба Бухоро интиқол медиҳад. Убайдуллоҳxon то замони хон интиҳоб шуданаш, дар тамоми ғоратгарихо ва харобкорихое, ки бар асари лашкаркашиҳои Шайбонихон дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ба вуқӯ меомад, ғаёлона иштирок мекард. Баъд аз вафоти Шайбонихон ва ба сари ҳокимият омадани Кучкунчixon ва Музаффариддин Абусаид тамоми қудрати низомӣ дар дасти Убайдуллоҳxon қарор дошт. Ин буд, ки Убайдуллоҳxon борҳо ба Хуросон лашкар кашида, барои ишғоли он шадидтарин муборизаҳо кардааст. Масалан, 25 майи 1521 милодӣ Убайдуллоҳxon бо 30 ҳазор сипоҳӣ аз оби Ому гузашта, азми забти Ҳирот мекунад, аммо дар ин лашкаркашӣ Хуросонро ғорат карда, бидуни пирӯзӣ ба Бухоро боз мегардад. Тибқи ахбори сарчашмаҳо Убайдуллоҳxon дар соли 1524 ба иттифоқи хонҳо ва султонҳои шайбонӣ оби Омуро убур карда, вориди сарзамини Хуросон мешавад. Дар ин ҷанг низ Убайдуллоҳxon аз ҷониби Сафавиён шикаст ёфта, ба ҷониби Бухоро фирор мекунад. Соли 1527-28 Убайдуллоҳxon дигарбора ба ҷониби Ҳирот лашкар кашида, аввалҳои баҳори он сол дар қарияи Шодмона, ки дар наздикии дарвозаи Ҳирот буд, хайма мезанад. Убайдуллоҳxon се бор талош варзид, то сангари муқовимати ҳиротиёноро шикаста, вориди шаҳр гардад, аммо бинобар истехкоми шаҳр ва шучоати ҳиротиён ба чизе муваффақ нашуд. Мухосираи Ҳирот ҳафт моҳ давом ёфт ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ ба кумаки Соммирзо – бародари хурдиаш, ки ҳокими Ҳирот буд, ба сӯи Ҳирот лашкар кашид ва Убайдуллоҳxon бо шунидани ин хабар роҳи фирор пеш гирифт. То соли 1539, ки марги Убайдуллоҳxon фаро расид, Хуросон ба майдони муборизаи Сафавиён ва Шайбониён табдил ёфта буд.

Марҳалаи дуҷуми таърихи сиёсии Шайбониён аз марги Убайдуллоҳxon (1539) оғоз шуда, то ибтидои солҳои 80-уми асри XVI идома меёбад. Ин давра давраи ҷангҳои дохилӣ ва исёну шӯришҳо дар Мовароуннаҳр буда, ҷудоихоҳии хонҳо ва султонҳои шайбонӣ то ба ҳақде расида буд, ки ҳар ҳокими вилоят на аз номи хони Шайбониён, балки аз номи худ сикка мезад ва дар хутбаҳо номи онҳо зикр мешуд. Ҷолиб ин буд, ки ҳатто ба номи

Ёрмухаммад, ки танҳо ҳокими Бухоро буд, сиккаҳое бароварда шуд, ки номҳои шаҳрҳои Самарқанд ва Балх, ки ҳеч гоҳ ӯ дар он ҷо ҳокимият накардааст, зикр гардидаанд.

Баъд аз вафоти Убайдуллоҳхон ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр Абдуллоҳхони I (1539–1540)–писари Кучкунчихон меояд ва ба духокимияти дар Мовароуннаҳр оғоз мебахшад. Давлат дучори бухрони шадиди сиёсӣ гардида, раванди ба вилоятҳои алоҳида таксим гаштани он оғоз мешавад. Ҳамин тавр, дар Бухоро Абдулазизхон (1540–1550)–писари Убайдуллоҳхон ва дар Самарқанд Абдулатиф (1540–1552) – писари сеюми Кучкунчихон хони ўзбекон интиҳоб шуда, Самарқанд бартарии сиёсӣ касб мекунад. Ин замон Бароқхон–писари Суюнҷочоҳон дар Тошканд ва писарони Ҷонибек–Пирмухаммадхон дар Балх ва Искандархон дар Миёнкол ва дар Ҳисор Темур Аҳмад султон ҳокими мустақил буданд. Масалан, то чанд гоҳ ба номи ҳокими Ҳисор дар Мовароуннаҳр сикка зарб намуда, ба номаш хутба мехонданд.

Ба ҷангҳои дохилӣ ҳокими Тошканд Бароқхон, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ бо номи Наврӯзаҳмадхон низ зикр шудааст, оғоз бахшид. Ӯ соли 1540 ба ҷониби Бухоро, ки дар он ҷо Абдулазиз–писари Убайдуллоҳхон ҳоким буд, лашкар кашида, шаҳро ишғол кард. Абдулазиз ба ҷониби Балх фирор кард. Дар Бухоро галабаи Бароқхонро Ҳочағони Ҷўйборӣ дар шахси Ҳоча Ислон, ки нақши муҳимме дар қорҳои сиёсӣ ва динии Мовароуннаҳр дошт, напасируфтанд. Даре нагузашта ба кумаки Ҳоча Ислон Абдулазиз дубора ба тахти Бухоро нишаст. Соли 1550 Абдулазиз вафот кард ва ба ҷойи ӯ Ёрмухаммад–султон ҳокими Бухоро эълон гардид. Соли 1551 ҳокими Балх Пирмухаммадхон Бухороро ишғол намуд ва Ёрмухаммад ба Самарқанд паноҳ бурд. Ҳокими Самарқанд Абдулазиз ҳамроҳ бо Буроқхон ба ҷониби Бухоро лашкар кашид. Ҳамин тавр, дар солҳои чилуми асри XVI барои тахту тоҷ миёни хонҳо ва султонҳои шайбонӣ шадидтарин муборизаҳо оғоз шуд.

Ба сахнаи муборизаҳо ворид гаштани Абдуллоҳхони Шайбонӣ. Дар ин муборизаҳо писари 17-солаи ҳокими Миёнкол Искандархон – Абдуллоҳ–султон низ ворид шуд ва ба дастгирӣ ва кумаки Ҳоча Ислон рақибони худро аз сахнаи мубориза дур меандоخت. Соли 1557 ӯ Бухороро ишғол намуда, ба забти мулкҳои дигар шуруъ кард.

Соли 1561 Абдуллоҳ–султон падари худ Искандархонро бо машварати Ҳоча Ислон хони тамоми ўзбекон эълон кард. Аз соли 1561 шаҳри Бухоро дубора пойтахти давлати Шайбонӣ гардид. Бо вучуди ин ки хони ўзбекон Искандархон буд, аммо ҳама қорҳои

низомӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар дасти писари ӯ Абдуллоҳ-султон қарор дошт. Абдуллоҳи Шайбонӣ дар натиҷаи муборизаҳои шадид, ки ҳатто ба ақрабони худ низ раҳм намекард, тавонист бо лашкаркашиҳо вилоятҳои истиқлолталаби Мовароуннаҳрро зери фармони ҳукумати марказӣ оварад. Аз ҷумла октябри соли 1573 ба ҷониби Ҳисор ҳучум овард. Дар охири моҳи майи 1574 Абдуллоҳ-султон қалъаи Ҳисорро муҳосира кард ва 29 июни 1574 Ҳисор аз ҷониби лашкари Шайбонӣ ишғол шуд ва ҳокими Ҳисор, Ҳошим-султон асир афтад, ба қатл расид. Ҳокимони Бадахшон иттифоқии ҳокими Ҳисор буданд. Абдуллоҳ-султон барои юриш ба сӯи Бадахшон тайёри медид. Дастовардҳои низомии ӯро фаҳмида, ҳокими ин мулк Шохрух Мирзо писари Иброҳим Мирзо (набераи Шохсулаймон) тобеяти худро ба Абдуллоҳ-султон изҳор намуд. Бо ҳамин мардуми Бадахшон аз ҷангу хунрезӣ ва ғоратгарӣ эмин монданд. Тобеяти Ҳисор ва Бадахшон ба Абдуллоҳ-султон тобеяти Хатлонро низ таъмин намуд. Абдуллоҳ-султон соли 1574 Ҷротеппа ва Хучанд, баъд аз ҷор соли дигар Самарқандро ишғол намуд.

Соли 1583 пас аз вафоти падар Абдуллоҳхони II хони ўзбеки Шайбонӣ эълон гардид ва марҳалаи сеюми таърихи сиёсии Шайбонӣ аз ин замон оғоз меёбад.

Абдуллоҳхон дар назди худ мақсад гузошт, ки ҳамаи мулкҳои замоне ба Шайбонихон тобеъбударо ба зери фармони худ дарорад. Бо ин мақсад Абдуллоҳхон дар моҳи феввали соли 1584 ба ҷониби Тахористон ва Бадахшон лашкар кашид. Дар ҳамин сол лашкари ўзбекон Толиқон, Бағлон, Норин, Андароб ва қалъаи Зафарро ишғол кард. Аммо ишғоли Хатлон барои Абдуллоҳхон гарон тамом шуд. Дар ибтидои моҳи апрели 1584 Абдуллоҳхон бо сарвари писараш Абдулмуъмин барои забти Кўлоб лашкар фиристод. Худуди 40 рўз Шайбонӣ натавонистанд қалъаи Кўлобро бигиранд ва ба саҳттарин муқовимати сокинони қалъа дучор шуданд, ки дар натиҷа лашкари Шайбонӣ талафоти зиёде дода, ақибнишинӣ кард. Ин шикасти лашкарашро Абдуллоҳхон таҳаммул накарда, бо қувваи зиёде худаш ба ҷониби Кўлоб ҳучум овард. Баъди муборизаҳо ва ҷангҳои саҳте 1 июли соли 1584 қалъаи Кўлоб таслим шуд ва тамоми муҳофизини он ба қатл расиданд.

Бо истифода аз нооромӣҳои ки ин замон дар давлати Сафавӣ рух дода буд, Абдуллоҳхони Шайбонӣ барои гирифтани Хуросони аздастрафта барномаи амалиёти низомӣ мекашид. Дар санаи 7 июли 1587 милодӣ пойтахти Хуросон – Ҷиротро лашкари Абдуллоҳхон дар ҳалқаи муҳосира гирифт ва 17 феввали 1588 дастаи

сипоҳиёни Абдуллоҳхон ва писари ӯ Абдулмуъмин, ҳамчунин, гурӯҳи кишоварзон ва қабоиلى кӯчии Хуросони Шарқӣ, ки ба сипоҳи ўзбекон ҳамроҳ шуда буданд, ворида Ҷирот гардиданд. Дар нимарӯзи он сана дар қалъаи Ихтиёруддин танҳо гурӯҳе аз Сафавиён бо сарвари Алиқулихони Шомлу дар муҳосира монда ва боқӣ ҳама Сафавиён торумор гардида ва ё ҳамроҳи хонаводаи худ ба асирии ўзбекон афтада, ки баъдан ба бозори гуломфурӯшии Бухорову Балх ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр интиқол шуданд.

Баъди ишғоли Ҷирот Абдуллоҳхон ҳамроҳи қисмати асосии сипоҳи ўзбек ба ғарб, ба ҷониби шаҳри дигари муҳими Хуросон – Машҳад равона гардид. Аммо айёми ҳузури сипоҳи Абдуллоҳхон дар атрофи Машҳад дер давом накард. Ин замон буд, ки қаблаҳои саркаши Дашти Қипчоқ ба сарҳадоти шимолии давлати Шайбониён ҳуҷум оварданд ва Абдуллоҳхон бо хароб намудан ва вайронии атрофи пойтахти Хуросони Ғарбӣ иктифо намуда, маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр баргардад.

Натиҷаи юриши солҳои 1587 – 1588 ўзбекон ба Хуросон ин буд, ки шаҳри Ҷирот ва вилояти он ба давлати Шайбонӣ ҳамроҳ гардида, ҳокими вилояти Ҷирот яке аз шахсиятҳои наздики Абдуллоҳхон – Мирбобои Кӯкалтош таъин гардид.

Ҳабари ишғоли Ҷирот барои шоҳи сафавӣ ғайри мунтазира набуд. Искандари Муншӣ–таърихнигори аҳди Сафавиён, аз ҷумла, ноибуссалтанаи Ҷирот Муршидқулиқонро гунаҳкор медонад, ки гӯё нахостааст ба Алиқулихони Шомлу дар шаҳри муҳосирашудаи Ҷирот ёрмандӣ намояд. Аммо воқеият ин буд, ки на шоҳ Аббос ва на ноибуссалтанаи ӯ дар Хуросон он замон аз он неруе бархӯрдор набуданд, ки кореро дар баробари ҳуҷуми лашкари Абдуллоҳхони Шайбонӣ анҷом бидиҳанд.

Юриши дигари Шайбониёро дар моҳи марти соли 1589 ба Хуросон ин бор ҳокими шаҳри Балх, валиаҳди Абдуллоҳхон – Абдулмуъмин анҷом дод. Ба лашкари гирдиҳамомадаи Шайбониён аз Балх, Андхӯй ва Шибирғон гурӯҳи Мирбобои Кӯкалтош аз Ҷирот ва дастае бо сарвари хоҳарзодаи Абдуллоҳхон– Динмуҳаммадхон ҳамроҳ шуда, ба ҷониби Машҳад юриш бурда, шаҳро дар муҳосира гирифтанд.

Бар хилофи шаҳри суннии Ҷирот, маркази шиаи Хуросон – Машҳад комилан ба ихтиёри ўзбекони ваҳшии кӯчӣ муддате чанд дода шуд. Бо ваҳшонияти беҳадду ҳисоб ўзбекон бо рӯҳониёни шиамазҳаб муносибат карда, аксари сокинони шаҳро ба гуломӣ ба Бухоро фиристоданд. Муллоён ва сӯфиёне, ки дар ҳарами Имом

Ризо паноҳ бурданд, дар он макон ба қатл расида ва китобҳои мазҳаби шиа дар оташ сӯзонидани шуданд.

Шаҳрҳои Машҳад, Тӯс, Нишобур, Сабзавор, Исфароин ва дигар шаҳрҳои Хуросони Ғарбӣ ба дасти Шайбониён афтоданд. Дар соли 1590 Абдулмуъмин Ҷом, Хафом ва Гуриёнро низ ишғол кард.

Ҳамин тариқ, то соли 1593 қисмати зиёди Хуросон зери фармони ҳукумати Абдуллоҳхони Шайбонӣ гузашт. Ҳукумати Шайбониён, бахусус дар пойтахти он – шаҳри Ҷирот, ки тақягоҳи фармонравии онон дар Хуросон буд, мустақкам гардид.

Дар ин муддат лашкари Сафавиён се бор талоши юриш ба Хуросонро намуд. Нахуст дар соли 1590 яке аз наздикони шоҳ Аббос бо номи Фарҳодхон бо лашкари худ озими Хуросон гардид, вале бидуни анҷоми коре бо сипоҳи худ зуд пас гашт. Бори дуюм дар соли 1592 Сафавиён дар Хуросон кӯшишҳои ба ҳарч доданд ва назар ба Фарҳодхон ин бор онҳо ғайбат шуданд, вале қиёми мардумро дар Нишобур ва Сабзавор, ки зидди ўзбекон баланд шуда буд, натавонистанд муассир ба манфиати худ истифода намоянд ва бидуни муваффақияте баргаштанд. Бори сеюм дар соли 1595 худи шоҳ Аббос амалиёти низомиро бар зидди Шайбониён сарварӣ кард ва шаҳри Исфароинро, ки он замон Абдулмуъмин дар он ҷо истиқомат дошт, аз ишғоли ўзбекон берун овард ва Абдулмуъмин бо лашкари шоҳ Аббос муқовимат накарда, ба Машҳад ақибнишинӣ кард. Тӯли се соли баъдӣ сипоҳи Сафавиён сарҳади Хуросонро, ки то шаҳри Симнон дар зери ҳукумати Абдуллоҳхон буд, убури накарданд.

Шоҳ Аббос хост қисмати зиёди сипоҳи худро аз ғарби Эрон барои набарди зидди ўзбекон ба шарқи он равона созад, аммо ин неру дар фӯрӯ нишондани қиёмҳои ҷудоиталабона дар Форс, Гелон, Луристон ва Кирмон машғули ҷанги дохилӣ гардид. Ва танҳо дар соли 1597 шоҳ Аббос тавонист неруи зиёдеро барои бозпас гардонидани сарзаминҳои аз дастрафтаи вилоятҳои шарқии Эрон гирдиҳам биёварад. Ба ин мақсади Сафавиён ин бор авзои дохилӣ ва хориҷии рӯ ба бӯҳрон ниҳодаи давлати Шайбониҳо мусоидат намуд. Ин замоне буд, ки пояҳои давлати Абдуллоҳхони Шайбонӣ оҳиста-оҳиста заиф мегашт. Ҳокими Ҷирот Мирбобои Кӯкалтош соли 1004 ҳ.қ./1596-97 ба Қазвин номае фиристода, ба шоҳ Аббос пешниҳоди сулҳро кард. Шартҳои ҳатмии пешниҳоди он сулҳ ин ба давлати Шайбониён воғузур намудани қисмати шарқии Хуросон буд. Аммо шоҳ Аббос ин пешниҳоди сулҳро напазируфт ва нахост бо Шайбониён ҳеҷ қадам музокираеро анҷом диҳад. Он

гоҳ Абдуллоҳхон ва ҳокими ӯ дар Ҳирот ба манзури таъсир ба шоҳ Аббос тасмим гирифтанд тохтутозеро ба дохили Эрон анҷом диҳанд. Гурӯҳи зиёде аз аскарони савораи Шайбонӣ тобистони соли 1005 х.қ./1597 милодӣ аз тариқи биёбон дохили қаламрави Сафавиён гардиданд ва атрофи шаҳри муҳимми тичоратии Язд ро гораг карданд, вале ин амали ӯзбекон чизе аз худ ба ҷой нагузошт ва ба вазъи ҳукумати шоҳ Аббос таъсире накард.

Шоҳ Аббос аз рӯз ба рӯз бад шудани вазъи ҳукумати Абдуллоҳхон хабар дошт ва ба ҳучуми густурдае ба Хуросон омодагӣ мегирифт. Агарчи дар охири соли 1597 сафири нави Абдуллоҳхон аз ҷониби дарбори шоҳ Аббос қабул гардида, ҳатто ба ҳузури шоҳ пазируфта шуд, аммо муносибат ба ӯ бисёр таҳқиромез буд. Шоҳ Аббос аз сафири Бухоро омодагиҳои худро ба як юриши густурда бар зидди Шайбонӣ, ки дар тобистони соли 1598 мехост анҷом диҳад, пинҳон наметофт.

Баҳори соли 1598 дар Бастом, ки маркази гирдиҳамоии лашкари Сафавиён дар юриши Хуросон интиҳоб гардид, 40 ҳазор саворанизом, 30 ҳазор пиёдаанизом ва 6 ҳазор туфангдор гирдиҳам омада, интизори дастури оғози амалиёти низомӣ аз сӯи шоҳ Аббос буданд.

Ҷиддитар аз ин барои сарнавишти давлати Абдуллоҳхони Шайбонӣ шиддат ёфтани бухрони дохилии кишвар буд, ки он, пеш аз ҳама, иборат аз муҳолифат миёни Абдуллоҳхони кӯҳансол, аммо қудрати идориро дар даст дошта ва писари худхои ӯ Абдулмуъмин буд. Искандари Муншӣ ҳокими Ҳирот Мирбобои Кӯкалтошро сабаби муҳолифатҳои Абдуллоҳхон ва Абдулмуъмин медонад. Мирбобои Кӯкалтош ҳар доим падарро бар зидди писар мешӯронид. Ба сабаби ин фитнаангезиҳои Мирбобои Кӯкалтош буд, ки баҳори 1597 Абдуллоҳхон ба ҳама ҳокимони Хуросон амр дод, ки ҳеҷ кадоме аз фармоиш ва ё дастуроти Абдулмуъминро иҷро нанамоянд. Ин муҳолифат дар тирамоҳи соли 1597 ба ҷанги ошкоро миёни Абдуллоҳхон ва Абдулмуъмин мубаддал гашт. Ин ҳодиса ба ҳолати рӯҳии Абдуллоҳхон таъсиргуздор шуда, ӯро мубталои беморӣ гардонид. Абдулмуъмин ба Балх боз гашт ва барои юриши нав ба Мовароуннаҳр омодагӣ медид.

8 феввали соли 1598 Абдуллоҳхони Шайбонӣ вафот кард ва аз худ давлатеро дар ҳоли бухрон ва аз ҳам пошидан ба мерос монд. Баъд аз марги Абдуллоҳхон Абдулмуъмин бе монеа тахти Бухоро ро гирифт ва онҳоеро, ки дар рикоби падараш бар зидди ӯ буданд, яқоякро аз дами теғ гузаронид. Балвое чанд дар кишварашро фуру

нишонд ва сипоҳе азим гирди ҳам овард ва азми юриши Хуросон кард. Аммо дар роҳи Зомин (наздикии Ҷротеппа) ҷонибдорони падараш бо сарвари Абдусамadbий, ки дар ин юриш ҳамроҳаш буданд, қасд ба ҷонаш карданд ва ўро 27 июни 1598 ба ҳалокат расониданд. Ҳамин тарик, бо марги Абдулмуъмин ашрофи кўчии Шайбонӣ ва намояндагони рўҳонии суннии Мовароуннаҳр ба ду дастаи бо ҳам душман тақсим шуданд, ки яке дар Бухоро ва дигаре дар Балх фаъолият намуда, ҳар кадоме аз ин гурўҳ намояндаи худро барои тахти хонӣ номзад мекарданд.

Дар чунин фазои нобасомон, ки миёни хонҳои шайбонӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон вучуд дошт, хоҳарзодаи Абдуллоҳхон – Динмуҳаммад, ки аз ҷониби падарӣ ба табори Аштархониён мепайваст, мубориза барои Ҳиротро оғоз кард.

Нифоқу фитна дар Мовароуннаҳр боис шуд, ки сипоҳиёни шайбонӣ, ки дар шахрҳои Хуросони Ғарбӣ буданд, худсарона он минтақаҳоро тарк гўянд ва рў ба ҷониби шарқ, ба Мовароуннаҳр биёваранд. Лашкари дар Машҳад будаи Шайбониён зери сарвари ҳокими Хуросони Ғарбӣ Абдулмуҳаммад баъди чанде дудилағӣ аз тариқи Сараҳс ба Мовароуннаҳр баргашт.

Динмуҳаммад кўшише кард музокиротро бо Сафавиён бо шароити дигар аз сар бигирад, то Хуросонро ҳифз намояд. Ў ба шоҳ Аббос пешниҳод кард, ки Машҳад зери ҳукумати Сафавиён бошад ва Ҳироту вилояти он марбут ба Шайбониён. Аммо ин бор шоҳ Аббос аслан гўши шунид надошт ва ин пешниҳодро рад намуд. Динмуҳаммад чорае дигар ба ҷуз мубориза барои Ҳирот надошт.

10 августи 1598 дар наздикии рустои Пули Солор, дар 24 километрии шарқи Ҳирот охири набард дар ҷанги садсола миёни Сафавиён ва Шайбониён барои Хуросон рух дод. 15 ҳазор сипоҳии Динмуҳаммад дар мубориза бар зидди Сафавиён зери сарвари Фарҳодхон саф оростанд. Ҷолиб ин буд, ки ин лашкари аз ҳар нигоҳ қавии Сафавиён дар соати аввали мубориза аз ҷониби сипоҳи Динмуҳаммадхон комилан торумор гардид. Аммо оташи 6 ҳазор туфангчии Сафавиён, ки аз ҷониби шоҳ Аббос таъсис ёфта буд, саранҷоми ҷангро мушаххас сохт. Тамоми лашкари Шайбониён дар майдони набард кушта шуда, Динмуҳаммад бо бардоштани захм аз набардгоҳ фирор намуд, аммо дар роҳи Мовароуннаҳр вафот кард. Хуросон ба ҳукумати Сафавиён пайваст гардид.

Сабабҳои муносибатҳои тўлонии душманонаи Шайбониён бо Сафавиён дар садаи XVI илова бар таассуботи шадиди мазҳабӣ, пеш аз ҳама, дар он ҳулоса мешавад, ки барқарории фармонравоии

Сафавиён бар Хуросон барои ҳокимони Мовароуннаҳр на танҳо роҳи тичоратро ба ғарб, ба соҳилҳои баҳри Миёназамин мебастан, инчунин бо интихоби шаҳри Ҳирот чун пойтахти Сафавиён дар Хуросон, ки аз маркази муҳимми транзитии тичорат дар Мовароуннаҳр садаи XV маҳсуб мегашт, дигар роҳҳои бурунрафти тичоратӣ ба ҷануб, ба ҷониби Ҳиндро низ баста сохт. Бинобар ин сабаб, тоҷирони бузурги мовароуннаҳрӣ, ки бо тичорати байналмилалӣ иртибот доштанд, Шайбониёнро дар мубориза бар зидди Сафавиён барои ишғоли Хуросон ғаълона ҷонибдорӣ мекарданд. Иловатан, рӯҳониёни аҳли суннати Мовароуннаҳр бо эълони ғазабот бар зидди Сафавиёни дар мазҳаби шиа буда, ки асоси он ба даст овардани мулкҳои ободу ҳосилхези Хуросон буд, ўзбекони кўчии Дашти Қипчоқи ҳоким дар Мовароуннаҳрро бар зидди Сафавиён мешўрониданд.

Баъди марги Абдулмуъмин тамоми қаламрави Мовароуннаҳр дучори нооромӣ ва ҷангҳои дохилӣ гардид. Дар вилоятҳои Мовароуннаҳр хонҳои гуногун ба сари ҳокимият омаданд. Дар Бухоро Пирмуҳаммади II ва дар Балх Абдуламинхони Шайбониён эълон шуданд. Бо истифода аз ин вазъи нобарорӣ Мовароуннаҳр хони қазок Таваккал ба ин сарзамин ҳуҷум карда, Ахсикат, Андичон, Тошканд, Самарқанд ва Миёнкалро ишғол карда, ба бародари худ Ишим-султон дода, ба ҷониби Бухоро лашкар кашид. Аммо дар ҷанге, ки дар наздикии Бухоро рух дод, Таваккал аз Пирмуҳаммад шикаст хўрд ва ба тарафи Самарқанд ақибнишинӣ кард. Дар ин муддат аз Ҳирот ба назди Пирмуҳаммад бародари Динмуҳаммад – Боқӣ-султон омад ва дар муборизаҳои миёни лашкари Пирмуҳаммад ва қазокҳо иштирок карда, дар моҳи август-сентябри 1598 қазокҳоро бо сарвари Таваккал шикаст дод. Таваккал бо бардоштани захм ба тарафи Тошканд ақибнишинӣ карда, баъди ҷанде вафот намуд. Ба поси хидмат дар мубориза бар зидди қазокҳо Пирмуҳаммад Боқӣ-султонро ҳокими Самарқанд таъин кард. Аммо бо гузашти замон Боқӣ-султон худро лоиқтар аз Пирмуҳаммад дар тахти Бухоро дониста, бар зидди Пирмуҳаммад муҳолифатро сар кард. Пирмуҳаммад барои сарнагун кардани Боқӣ-султон лашкар ҷамъ намуд ва аз ҳокими Балх Абдуламин низ имдод хост. Ҳокими Балх ба мадади Пирмуҳаммад 10 ҳазор сарбозро фиристод. Пирмуҳаммад бо лашкари ҷамъомада ба ҷониби Самарқанд ҳуҷум кард. Аммо дар ин мубориза лашкари Пирмуҳаммад шикаст хўрд ва ҳудаш ба қатл расид. Дар моҳи августи соли 1599 Боқӣ-султон ба тахт нишаст ва бо ҳамин давлати

Шайбониён заволи ёфта, сулолаи нав – Аштархониён ба сари хокимият омад.

САРЧАШМА

Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ дар бораи суиқасди Абдулмуъмин ба падараш менависад: «Рӯзе аз рӯи ҳаёлати хом ва тадбироти нофарҷом (Абдулмуъмин) аз вилояти Балх бо тавачҷух аз ҳарчи тамоғтар равон гардида, ки волиди худро дастгир гардонад. Дар он замон Абдуллоҳхон дар ҷӯли вилояти Қаршиӣ шикор мекарда ва Шохмуҳаммад элчиён, ки аз умарои муътабари Абдулмуъминхон буда арза ба пояи сарцири аъло ирсол дошта, ки воқеа бад-ин минвол аст, ҳозир хоҳанд буд. Чун ин мазмун ба истимоъ анҷомид, хони мазкур аз рӯи иштирок бар худ қарор дода, ба ҷониби вилояти Бухоро мувадат намуда».

Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ. Таърихи Роқим. Ба кӯшиши доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1380 ш. саҳ.170.

Рӯҳони аҳли суннат Фазлulloҳ Рӯзбеҳони Хунҷӣ, ки аз таъқиби Сафавиён аз Исфаҳон ба Бухоро фирор карда буд, дар мубориза бар зидди Сафавиён чуниш фатво медиҳад: «Фатҳи тоифаи қизилбурук (Сафавиён) ва душманӣ бо эшон ва муқотала бо мардуми савби эшон бисёр фозилтар аз габо бо куффори афранҷ, ки ҳеҷ тараддуд дар куфри эшон нест, чи ҷойи қазок, ки калимаи шаҳодате дуруст дар миёни эшон ҳаст ва иттифоқи уламои Рум ва Ҳарамайн аст бо ин фақир дар он ки фатво додам, ки тоифаи кулоҳсурх бадтар аз куффори афранҷанд ва муқотала бо эшон афзал аз муҷоҳада бо куффори авранҷ...»

Фазлulloҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1341 ҳ.ш, саҳ.44 – 45.

Искандарбеки Туркмон дар бораи ҳуҷуми Абдулмуъмин дар моҳи марти соли 1589 ба Машиҳад ва қатлу гораи ин шаҳр менависад: «Абдулмуъминхон ва Динмуҳаммад-султон машҳур бо Ятим-султон бо ҷамъе аз баҳодурони номӣ ба шаҳр даромада, ба саҳни остона (-и Имом Ризо) даромаданд. Ҷозиёни қизилбошия (Сафавиён) сина сипари бало сохта, дил аз ҷони ширин бар гирифта, мардона меқӯшиданд ва як-як аз ҷоми бало шарбати шаҳодат менӯшиданд ва ба теги хунрези муҳолифон дар саҳни остонаи муқаддас куштаҳо бар зери якдигар афтода... Ўзбекия чун аз арбоби чалодат пардохтанд, даст ба хуни сулаҳо (порсоён) ва уламову содот (сайидҳо) ёзиданд... Ўзбекияро ба андаруни равзаи мутабаррика фиристода, як-як аз бечорагони мазлумро аз доруссаёда ва дорулҳифозу масҷиди ҷомеъ берун кашида, ба дараҷаи шаҳодат мерасониданд... Аз саҳеҳулқавле истимоъ (шунидан) рафт, ки Мирмуҳаммад Ҳусайн машҳур ба Мир Болоисар, ки аз содоти Машиҳади муқаддас ва дар салоҳу тақвӣ ва ибодат дараҷаи олӣ дошт ва ҳамеша ба намозу тоат ва тиловат қиём намуда, камтар аз он мақоми шариф ҳаракат кардӣ. Дар он рӯзи ҳавлноқ... ба тиловат машғул буд. Яке аз ўзбекиони худобеҳабар даст дар камари ў зада, берун мекашад. Мири бечора аз ҳавли ҷон ва кашокаши иштироб даст ба панҷараи зарих (даври қабр)-и муборак зада, маҳкам гирифт. Ўзбеки дигар шамшире андохта, қатъи яд (даст)-и ў намуд ва дасташ дар маҳачар (гирдогирди ҳарам) монда, ўро берун кашида, пора-пора карданд...».

Искандарбеки Туркмон. Таърихи оламори Аббосӣ. чилди аввал ва нима аз чилди дуюм. Зери назари Эраҷи Афшор. Техрон, 1387х.ш., саҳ.412 –413.

Дар бораи суиқасд ба ҷони Абдулмуъмин Искандарбеки Туркмон ҷунин менависад: «Абдулмуъминхон ҷун дар амри салтанат истиқлол ёфт, баъзе авқот (вақтҳо) бо умарои Абдуллоҳхон мухотиботи итобомез намуда, суҳанони кинояомез мегуфт. Чамъе, ки ғумони адоват (душмани)-и ӯ ба худ доштанд, ба фикри худ афтада, ғумон бурданд, ки ҷун ӯ ба Балх мерасад, нисбат ба эшон макнуни хотири худро (он чи дар фикр пинҳон дорад) ба феъл (амал) хоҳад овард...

Абдулмуъминхон ба чиҳати иштидод (шиддат)-и гармии ҳаво шаб қўч мекард... Шаб аз шабҳо, ки аз паҳлуи деҳе мегузаистанд, Абдулсамад-баҳодур ва Муҳаммадқули-баҳодур ба девори басти он деҳ даромада, дар канори роҳ паси девор нишаста, камонҳо бар сари чанг оварда, интизори вуруди ӯ доштанд. Баъд аз он ки мардуме, ки аз пеш мераванд, гузаистанд, Абдулмуъминхон бо чанд нафаре, ки ҳамроҳ буданд, ҷун ба маҳозии камингоҳ расиданд, ҳар ду дар рӯишои маиғал шаст кушоданд. Аз қазои илоҳӣ тири ҳар ду бар ҳадафи мақсуд расида, хато нашуд. Ӯ аз асп галтида, эшон бо шамшерҳои охта ба сари ӯ расиданд. Маиғалдорон маиғалро рехта, гурехтанд.. ва эшон филфавр сари ӯро ҷудо карда... савор шуда, рӯ ба Бухоро оварданд».

Искандарбеки Туркмон. Таърихи оламорои Аббосӣ. ҷилди аввал ва нима аз ҷилди дуюм. Зери назари Эрачи Афшор. Техрон, 1387х.ш., саҳ.556.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1521 (25 май), 1524, 1527–ба Хуросон ҳуҷум кардани Убайдуллоҳхон

1530 – вафоти Кучкунҷихони Шайбонӣ

1530 – 1533 – солҳои ҳукмронии Музаффаруддин Абусаид

1533 – 1539 – солҳои ҳукмронии Убайдуллоҳхони Шайбонӣ

1540 – ба ҷониби Бухоро лашкар кашидани Бароқхон

1557– ишголи Бухоро аз тарафи Абдуллоҳхони Шайбонӣ

1561– хони Шайбонӣи интиҳоб шудани Искандархон

1574 (29 июн) ишголи Ҳисор аз тарафи Абдуллоҳхон

1583 – хони Шайбонӣи интиҳоб шудани Абдуллоҳхони II

1584 (1 июл) – ишголи қалъаи Қўлоб ва қатли оми мардум аз тарафи Абдуллоҳхон

1593–гузаистани қисмати зиёди Хуросон зери фармони ҳукумати Абдуллоҳхони Шайбонӣ

1598 (8 феврал) – вафоти Абдуллоҳхони II

1598 (27 июн) – кушта шудани Абдулмуъминхон

1598 (10 август) – чанг миёни Шайбонӣиён ва Сафавӣиён дар наздикии Пули Солор, ки ба шикасти Шайбонӣиён анҷомид

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Марҳалаи аввали таърихи сиёсии ҳукумати Шайбонӣиён аз кай оғоз мешавад?
2. Марз дар миёни Мовароуннаҳр ва Эрон аз тарафи кӣ баста шуд?
3. Марҳалаи дуюми таърихи сиёсии Шайбонӣиён аз кадом таърих оғоз мешавад?
4. Дар бораи бухрони сиёсӣ, ки дар Мовароуннаҳр солҳои чилуми асри XVI ба вуҷуд омад, тавзеҳ диҳед.
5. Аз ҷӣ замоне марҳалаи сеюми таърихи сиёсии Шайбонӣиён оғоз мешавад?
6. Дар бораи юришиҳои Абдуллоҳхон ба Хуросон маълумот диҳед.
7. Сабабҳои ихтилофи Абдуллоҳхон ва писараи Абдулмуъминро муайян кунед.
8. Сабабҳои заволи давлати Шайбонӣиёро баён созед.

МАВЗУИ VIII

ВАЗЪИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР АСРИ XVI

§ 20. КИШОВАРЗӢ.

ШАКЛҲОИ ЗАМИНДОРӢ

Тохтутози истилогаронаи Шайбониҳон ва ҳучумҳои ғоратгаронаи ворисони ӯ ба Мовароуннаҳру Хуросон, ҷангҳои дохилӣ, ғитнаангезиҳои ҳокимони вилоятҳо ва ҷангҳои тӯлонӣ миёни Шайбониён ва Сафавиён барои Хуросон дар асри XVI боиси расидани офатҳои зиёде ба мардум, ҳалокати одамон ва харобии бе ҳадду ҳисоби ин сарзаминҳо гашта буд. Масалан, ҷангоми тахтутози Шайбониҳон ба минтақаҳои кӯхистонии Мовароуннаҳр ва шимоли Хуросон лашкари Шайбониён дорой ва сарвати зиёдеро ба даст овард. Дар ин юриш 50 ҳазор нафар асир афтада, ба ғулумӣ бурда шуд. Шайбониҳон 10 ҳазор сар ғусфанд, 50 ҳазор сар асп, сангҳои қиматбаҳо, тилло, марворид ва дигар нави дороиҳои мардумро ба ғорат бурд. Чунин вазъи ногувор ба ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон таъсири ниҳоят манфӣ мерасонид.

Ҷангҳои бардавоми дохилии Шайбониён бо худ харобии низоми обёрӣ ва заминҳои қорам, дуздӣ ва ғорат, боло рафтани андоз аз замин ва дигар андозхоро ҳамроҳ дошт. Ин низоъҳои дохилӣ ба поён омадани сатҳи кишоварзию обёрӣ дар тамоми минтақаҳои ҳосилхези Мовароуннаҳр сабабгор шуд. Ба қабилаҳои ўзбек, ки дар ҳайати лашкари Шайбониён Мовароуннаҳрро забт карда буданд, тамаддуни кишоварзӣ бегона буд, бинобар ин, бо ишғоли ин мамлакат фаъолиятҳои иқтисодӣ ба маротиб кам шуда, воҳаҳои ҳосилхези он бе одам монданд.

Шайбониҳон, ки бо қабилаҳои зиёд аз Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳр ҳучум карда буд, ба подоши ҷангҳо ва ғоратгариҳои онҳо мебоист ин қабилаҳоро дар минтақаҳои нав ҷойгузин намояд. Табиист, ки ҳар қабилаи таҷовузгар мехост қаламрави ободтарро дар ихтиёр дошта бошад ва дар зимн манфиатҳои мардуми маҳаллӣ – тоҷиконро ба инобат нагирад. Саҳронавардони ғолиб дар Мовароуннаҳр, дар шаҳри Тошканд ва вилояти он, дар Бухоро, Самарқанд ва ноҳияҳои атрофи он, дар водии Фарғона ва Зарафшон, дар ноҳияҳои Қашқадарё ва Сурхондарё сукунат ихтиёр

карданд. Теъдоди зиёде аз ин саҳронавардон ба соҳили чапи Ому-дарё (қаламрави имрӯзаи шимоли Афғонистон) низ гузаштанд.

Қабилаҳои саҳронаварди шайбонӣ бо анъанаҳои қабилавию авлодӣ ва низоми иқтисодии хосси худ дар Мовароуннаҳр бо мардumi кишоварз ва аз нигоҳи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ пешрафта дучор шуданд. Ин саҳронавардон заминҳои ишғолкардаи зироатиро ба чарогоҳ табил доданд. Табиист, ки ин раванд бо зӯрӣ ва фишор берун кардани мардumi кишоварзи муқимӣ аз заминҳо ва чарогоҳҳои онҳо, инчунин, ғасби рама ва галаҳои онҳо ҳамроҳ буд.

Дар натиҷаи таъқибу фишори қабилаҳои шайбонӣ дар Мовароуннаҳр қисми зиёди соқинони муқимии он – тоҷикон, ки ҳазорсолаҳо дар ин сарзамин зиндагӣ мекарданд, шаҳрҳо ва водииҳои ҳосилхезро тарк гуфта, ба ҷониби шарқ, ба қисмати кӯҳистонӣ муҳоҷират карданд. Ин муҳоҷират дар тӯли солҳои ҳокимияти Шайбониён дар ин сарзамин идома ёфт.

Табақабандии синфӣ дар ҷомеа шиддат ёфта, кишоварзон ва қосибони истисморшуда дар муқобили заминдорони калон – хонҳо, ашроф ва рӯҳониён, ки дар хидмати онҳо буданд, қарор мегирифтанд. Кишоварзоне, ки дар заминҳои давлатӣ ва шахсӣ қор мекарданд, андозҳо ва молиёти зиёде месупориданд, ки дар натиҷа дар ҳолати қарздорӣ монда, муфлис ва бебизоат мегаштанд. Мардум ба қорҳои иҷборӣ, мисли сохтани қасрҳо, низоми обёрӣ, қушодани роҳҳо ва сохтани кӯпрӯқҳо ҷалб мешуданд.

Даромади солиёнаи феодалӣ омехта ва иборат аз натуралӣ (иқтисодиёте, ки маҳсулоти худро фақат барои сарфи худ тавлид мекунад), қор дар ивази музд ва пулӣ буд. Дар замина вазъи кишоварзони саҳмқор, ки дар замини заминдор барои як қисме аз зироат қор мекарданд, хеле вазнин мегардид.

Ҳамаи ин дар якҷоягӣ ба зиндагии мардумони заҳматкаши шаҳрҳо ва деҳаҳо таъсири ҳалокатбор дошта, ба иқтисоди кишвар зарари зиёд меовард.

Кишоварзӣ. Дар асри XVI асоси иқтисодро зироатқорӣ ва заминдорӣ ташкил меод. Замин бештар дар дасти давлат буд. Хон ё султон ба қасе, ки меҳост заминро инъом мекард. Бештари заминдорон аъзои сершумори хонадони Шайбониён буданд.

Дар Мовароуннаҳри асри XVI чунин навъи заминҳо мавҷуд буданд: заминҳои давлатӣ, ки бо номи мамлукаи подшоҳӣ ё султонӣ зикр мегардиданд ва заминҳои хусусӣ, ки милки ҳурри ҳолис,

милки ушрї ва милкї номида мешуданд. Мамлукаи подшоҳї ва ё заминҳои давлатї зери назари вазорати молї, ки девони молї номида мешуд, қарор доштанд. Дар асри XVI, дар замони ҳукмронии Шайбониён заминҳои подшоҳї аз тарафи аъзои хонадони хонї ва ашрофи қабилаҳои ўзбек идора мегардиданд. Ин заминҳо аз ҷониби кишоварзони саҳмкор бо шароити додани хироч ба хазина кишт мешуданд. Даромад аз заминҳои давлатї миёни ҳокимони шайбонї дар шакли маош, кумаки молї ва тухфа тақсим шуда, давлат метавонист заминҳои подшоҳиро фурӯшад ва ё инъом кунад. Дар ин сурат чунин заминҳо ба навъи дигари он дохил мегардиданд.

Заминҳое, ки ба хон тааллуқ доштанд, милки хос ва ё амлоки хос номида мешуданд. Ин навъи заминҳо аз майдонҳои ҳосилхез, чаргоҳҳои пуралаф ва мамнуъгоҳҳое иборат буданд, ки вазї ба худ хос дошта, даромади онҳо танҳо ба харчи шахсии хон истифода мегардид.

Заминҳои хусусї, ки бо номи милк ёд мешуданд ба се навъ ҷудо мешуданд:

1. *Милки ҳурри холис. Соҳибони чунин милкҳо аз пардохти андози давлатї озод буда, ҳамаи даромад дар дасти соҳиби замин буд. Ин навъи заминҳо дар асри XVI хеле кам ба назар мерасид.*
2. *Милки ушрї. Чунин навъи истифодабарї аз замин буд, ки аз даҳ як ҳиссаи оидоти он ба фоидаи давлат ва қисми боқимондааш ба нафъи соҳиби замин истифода мешуд.*
3. *Милкї. Ин навъи замин ба истехсолкунандаҳо– деҳқонон, косибон ва рӯҳониёни камбизоат марбут буд, ки худи онҳо дар ин заминҳо қор қарда, ҳосил мегарифтанд. Вазї деҳқонони соҳибмилк назар ба деҳқонони иҷоракор беҳтар буд. Инчунин, онҳо назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа имтиёзҳо доштанд. Масалан, ба давлат камтар хироч месупорданд.*

Суюрғол. Дар асрҳои миёна намояндагони ашроф, ки ба вазифаҳои баланди давлатї таъин мегардиданд, ба хотири ҷонибдори ҳамеша будан ба давлат аз тарафи хон вилоятҳо ва минтақаҳоеро ба инъом мегарифтанд. Дар асри XVI чунин мулкҳои инъомшуда суюрғол меномиданд. Суюрғол аз падар ба писар ба мерос мерасид. Соҳибони суюрғол метавонистанд дар навбати худ як қисми мулки давлатиашонро ба аёну ашроф тақсим кунанд.

Заминҳои вақф. Вақф милкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса, мазорҳо ва умуман, ба муассисоти динӣ дода мешавад, ба шарте ки аз даромади он фоида гирифта шаваду харидуфурӯш нашавад. Аз ҳисоби даромади замини вақф пулу роҳҳо сохта ё таъмир карда мешуданд. Милкҳои вақф чунин навъҳо доранд:

Вақфи холис. Вақфест, ки даромади он пурра ба соҳиби вақф дода мешуд.

Вақфи даҳяк. Вақфест, ки даромади он ба мударрисон, толибилмон, ҳочиҳо, мутаваллиён, чорӯбқашон ба андозаи даҳяк тақсим мегардид.

Вақфи авлодӣ. Вақфест, ки сайидҳо, хоҷагон, эшонҳо, тӯраҳо ва ҳокимону амирон ва табори онҳо барои рафъи эҳтиёчи мазорҳо, масҷидҳо, хонақоҳу қорихонаҳо, таҳоратхонаҳо ва ғайра ҷудо мекарданд. Тибқи ин вақфнома вақфкунанда масъули харчу даخلي амволи вақф буд ва ин масъулият аз насл ба насл ба мерос мерасид.

Афзорҳои қорӣ деҳқонон асосан, сипор, дос, каланду бел буд. Бо ҳамин афзорҳои одӣ деҳқонон гандуму чав, чуворӣ, арзан, шолӣ, мошу наҳӯд ва дигар зироат рӯёнида, заминро обёрӣ намуда, дар боғҳои атрофи шаҳрҳо ва деҳот себ, нок, зардолу, чормағз ва олу парвариш мекарданд. Яке аз соҳаҳои сердаромад истехсоли ғӯза (пахта) ва кирмакпарварӣ буд. Матоҳои абрешимии қосибони Мовароуннаҳр ба давлатҳои ҳамсоя ба фурӯш мерафт. Маҳсулоти полезӣ, кишти харбузаву тарбуз, сабзиву пиёз яке аз соҳаҳои маъмул ва муфиди хоҷагии деҳқонӣ буд.

Ақсар деҳқонон замини кам доштанд, вале заминдороне низ буданд, ки замини кишташон дар ҳудуди якчанд ноҳия ё вилоят ҷойгир буд. Яке аз заминдорони маъруфи он давр Ҳоҷагони Ҷӯйборӣ буданд, ки на танҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ, балки дар низоми сиёсии Шайбониён низ нуфузи зиёд доштанд.

Навъҳои андоз. Барои истифодаи замин деҳқонон ба давлат андоз месупориданд, ки онро мол ва ё хироч меномиданд. Ин андоз вобаста ба сифати замин, макони ҷойгиршавии он, наздиқӣ ба бозор ва иродаи ҳоким аз се як то панҷ як ҳиссаи ҳосил муайян карда мешуд. Дар баробари андози мол ва хироч инчунин, истилоҳи «молу ғаллот» ва «молу ҷихот» низ дучор мешавад. Зери мафҳуми «молу ғаллот» андозе, ки бо ҳосил дода мешуд ва зери маънии «молу ҷихот» андозе, ки бо пул пардохт мегардид, дар назар буд. Дар ин аср аз 30 то 40 дарсади даромади деҳқон сарфи андози молу ҷихот мешуд. Аз боғҳо ва тоқзорҳо танобона мегирифтанд. Дар асри XVI ин навъи андоз бо маблағи нақд ситонида мешуд.

Аз тичорат ва косибон андоз бо номи «тамға» ва «боч» гирифта, инчунин, дар ин аср навъҳои дигари андоз чун аворизот ва тағор мавҷуд буд, ки дар ҳолатҳои фавқулода, бахусус, ҳангоми ҷанг аз мардум ҷамъоварӣ мегардид.

Мансабдорон дар маҳалҳо аз давлат маош намегирифтанд. Аҳолии вазифадор буд андозхоеро бо номи муҳосилона, мирҳазора, зобитона, мушрифона ва кутволӣ супорад. Маблағи супорида аз ин навъи андозҳо барои маоши мансабдорони маҳалҳо харҷ мешуд.

САРЧАШМА

Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ дар бораи чӣ гуна заминҳои мардуми муқимино, ки раҳо карда, ба дигар ҷойҳо фирор намуда буданд, гасб кардани Шайбониҳои менависад: «Баъд аз истиқрор дар он маҳфили арҷманд (дар Кони Гил – наздикии Самарқанд) ба тариқи истифто (фатво хостан) аз ҳоли баъзе амлоки хиттаи Самарқанд, ки соҳибони он амлок мақомро ҳолӣ гузошта, рӯ ба ҷониби дигар билод барафроштаанд ва фурӯги ватанро боир (вайрон) сохта, тухм дар дигар билод кошта, суол фармуданд ва истифсор (пурсиш) намуданд, ки ҷамъе аз мардумонро дар ин билод амлок аст, ки солҳо дар таҳти тасарруфи эшон буда, биломузоҳамат (нороҳат кардан)-и музоҳиме (ташвишидиҳандае) ва мамониати монеге ҳоло зиёдат аз сӣ сол бошад, ки он амлокро боир (замине, ки дар он зироат нақунанд) ва муаттал (бекор) гузошта ва касе дар ин вилоят нест, ки аз қабли эшон он амлокро мазруъ дорад (кишт қунад) ва дар атрофу акноф (сӯй)-и он тухме қорад, то ҳам мамлакат аз самти иморат (ободонӣ) рӯй дар вайронӣ ва тааттул (бекорӣ) наниҳад ва ҳам амволи девон қоим гардад ва он амлок ҳоло ҳукми боироти қадима гирифта ва дар ҳукми мавот (мурда) аст. Агар касе ба эҳёи он қиём наояд, чунон бошад, ки мавотро эҳё карда. Оё ин амлок, ки ҳоли ӯ чунин бошад, баъд аз таъмир (обод кардан) мулки он кас гардад, ки ба иморати ӯ иқдом намуда, ба иқомат вазоифи таъмири онро аз мартабаи боирият (вайронӣ) ба мартабаи иморат (ободӣ) расонида ё на?

Аз ҳуззори он маҳфил яке ифтихорулфузало Мавлоно Абдулгаффор қозии Балх буд. Дар ҷавоб гуфт: Ҳукм ба бутлон (ботилишавӣ) ба милкияти собиқ қардан душвор аст... агар эъроз (рӯғардонанда)-и молик аз он милк маълум бошад. Ҳукми ибҳоҳат (ҳалол доништан)-и зироат дар он сарзамин бар соне ки таъмири арз (замин) қарда тавон намуд.

Ҳазилуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми Манучехри Суғуда. Техрон, 1384 х.ш, саҳ.295.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар бораи қаҳтӣ, ки бар асари гораи тохтутозҳои Шайбонӣ мардуми Самарқанд дар зимистони 1512 ба он дучор шуда буданд, менависад: «Дар ин сол гаронӣ ва қаҳтӣ дар Самарқанд ба мартабае буд, ки халқ ба ҷуз қурси моҳу хур (хуриед) бар мода (гирд)-и фалаки мустандир (мудаввар) надидӣ ва гуруснагони фақир шабҳо аз хирма-ни Парвин ба ҳаёл хӯша чидӣ.

*Гуруснашикам бар намад дӯхт чаим,
Ки ҳамсоия гӯиш будаст паим.*

**Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Ҷилди 1. – Техрон,
1349 ҳ.ш., сах.65.**

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Ишғоли Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониён ва ҷангҳои дохилии онҳо ба чӣ сабаб шуд?*
2. *Чаро дар асри XVI тоҷикон аз шаҳрҳо ба манотиқи кӯҳистон муҳоҷират карданд?*
3. *Вазъи кишоварзӣ дар чӣ ҳолат қарор дошт?*
4. *Навъҳои заминдориро муайян созад.*
5. *Аз мардум кадом навъи андозҳо ситонида мешуд?*

§ 21. ВАЗЪИ ҲУНАРМАНДӢ. САВДОИ ДОХИЛӢ ВА ХОРИҶӢ

Дар даҳаи аввали садаи XVI таҷовузи Шайбониён ба рушди ҳунармандӣ монев шуд. Лашкаркашӣ ва тохтутози бешумори ўзбекони шайбонӣ бахусус, ба Хуросон барои аҳолии ҳунарманд бисёр гарон омад. Ҷангҳои байнихудӣ, ки қариб ним аср давом кард, аҳолии мардуми ҳунарманд ва кишоварзро ниҳоят табоҳ сохт. Заминҳои кишт поймол, шаҳрҳо тороч ва боҷу хироч зиёд шуданд. Аммо оҳиста-оҳиста истехсоли ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI ба ҳолати пешинаи худ баргашт.

Шаҳрҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мамлакат нақши калон бозидаанд. Шаҳрҳои маъруфи ин давр Самарқанд, Бухоро, Хирот, Балх, Тошканд, Андиҷон, Хучанд, Ўротеппа, Ахсикат, Марғелон, Ҳисор ва ғайра буданд. Ҳунармандон асосан, дар шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Касбҳои маъруф дар шаҳрҳои ин замон иборат аз рехтагарӣ, силоҳсозӣ, сангтарошӣ, шишасозӣ, заргарӣ, коғазгарӣ, бофандагӣ, кордгарӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, бинокорӣ, дӯзандагӣ ва ғайра буданд.

Ҳунармандони шаҳр ба коркарди маҳсулот аз филиз, сангҳои қиматбаҳо, сохтани олоти меҳнат, силоҳ, ороишоти заргарӣ, маснуот аз чӯб, чарм, матоъҳои абрешимӣ ва пашмӣ, зарфҳо аз гил ва шиша, васоили хона машғул мегаштанд.

Сарчашмаҳои таърихӣ аз мавҷуд будани ҳунари ҷўянгарӣ дар ҷаҳорҷаки асри XVI дар вилояти Тошканд ва Самарқанд ва исти-

фодаи чӯян барои сохтани дегҳоро ҳабар медиҳанд. Дар ин давр аз биринҷӣ ва мис сохтани зарфҳои филизӣ густариш ёфта буд.

Истеҳсоли маснуоти бофандагӣ, ки аз хунарҳои қадимии мардуми Мовароуннаҳру Хуросон ба ҳисоб мерафт, низ аз равнақ намонд. Матоҳои абрешимӣ, нимаабрешимӣ, пахтагӣ ва коғазии Мовароуннаҳр бо сифати баланди худ фарқ мекарданд. Хунармандон на танҳо матоҳои мухталиф истеҳсол мекарданд, балки ба дӯхтани либосҳо ва коркарди пӯсту чарм низ шуғл доштад. Баъзе шахрҳо ва деҳаҳо ба истеҳсоли матоҳо аз пахта, абрешим ва пашм маҳсус гардонида шуда буданд. Дар асри XVI матои абрешимии Бухоро на танҳо дар Мовароуннаҳр, балки дар бозорҳои Русия низ маъруф гашта буд.

Дар миёни дигар хунарҳои истеҳсоли силоҳ ҷойи муҳимро ишғол мекард. Хунармандон шамшер, корд, сипар, чавшан, зиреҳ, кулоҳ ва ғайра месохтанд, ки берун аз кишвар низ харидорони зиёд доштанд. Дар ин давра дар Мовароуннаҳр истифодаи силоҳи оташфишон густариш ёфт, аммо ба ин нигоҳ накарда хунармандони Бухоро ба тавлиди камон идома доданд. Дар миёни шахрҳои Мовароуннаҳр Самарқанд дар истеҳсоли силоҳҳои мухталиф пешсаф буд.

Ба иртиботи идома ёфтани бинокорӣ хунари ҳаққокӣ, яъне коркарди санг ва қандакорӣ дар болои ҷӯбу гач низ аз хунарҳои маъруфи он замон ба ҳисоб мерафт.

Мавҷуд будани теъдоди зиёди устохонаҳои қоғазгарӣ дар ин давр далел бар идома ва рушд ёфтани хунари қоғазгарӣ мебошад. Хунари қоғазгарони Самарқанд маъруфу машҳури мамлакатҳои дигар гашта, маҳсусан, қоғазии «мириброҳимӣ», ки маҳсули дасти қоғазрези маъруфи Самарқанд Мир Иброҳим буд, дар бозорҳои Мовароуннаҳру Хуросон камёб шуда буд. Ба ҷуз аз Самарқанд дар Бухоро, Ҷирот ва он шахрҳое, ки дар он ҷо мадрасаҳо мавҷуд буданд, қоғаз истеҳсол мекарданд.

Дар таърихи касибии мардуми Мовароуннаҳру Хуросон зиёда аз 100 хунар маълуми машҳур аст. Хунармандон устохонаи худро доштанд. Косибоне буданд, ки дар устохонаҳои кироя кор мекарданд ва ба ивази корашон музд мегирифтанд. Дар баъзе шахрҳо касибони як соҳаи хунармандӣ дар гузаре ё маҳаллаҳои алоҳида истиқомат мекарданд. Аз ҳамин сабаб баъзе гузарҳои шахрҳо номи «Гузари Кордгарон», «Гузари Собунгарон», «Гузари Дегрезон», «Гузари Мехчагарон» ва амсоли инҳоро гирифтааст.

Дар асри XVI дар дасти нафарони алоҳида теъдоди зиёди корхонаҳои тичоратию ҳунармандӣ мутамарказ шуда буд. Бинобар ин неруи иқтисодӣ ва сиёсии намояндагони хонадони Шайбониён на танҳо ба кишоварзӣ, чорводорӣ асос ёфта буд, балки он ба истисмори корхонаҳои тичоратию ҳунармандӣ, мисли корвонсаройҳо, бозорҳо, дуконҳо, устохонаҳои қоғазгарӣ ва рангуборгарӣ, осиебоҳо, ҳаммомҳо ва ғайра низ ҳулоса мешуд.

Коркарди маъданҳои зеризаминӣ, истехсоли тилло, нукра ва сангҳои қиматбаҳои конҳои бузург дар ихтиёри хонадони ҳукуматгар қарор дошт. Аз конҳои хурдтари он ҳокимони маҳаллӣ истифода мекарданд, ки як қисме аз ҳисоби даромади онро ба хазинаи хонӣ, ки бо номи девони саркори хосса буд, месупориданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ зери замини қаламрави густурдаи Мовароуннаҳр аз маъданҳо ғанӣ буд. Дар ин ҷо тилло, нукра, қалъагӣ, оҳан, мис, олтингӯгирд, сурб ва аз сангҳои қиматбаҳо лаъл, ёқут, лочвард, булӯри кӯҳӣ ва фирӯза истихроҷ мекарданд.

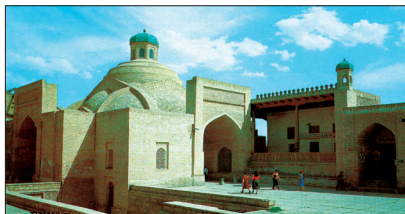
Савдо. Рушди ҳунармандӣ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр боиси густариши муносибатҳои тичоратӣ ва савдо гардид. Дар асри XVI Мовароуннаҳр бо Ҳиндустон, Эрон, Чин, Туркия ва Русия муносибатҳои тичоратӣ ва дипломатӣ дошт. Мувофиқи ахбори Љенкинсон, ки сафири Русия дар Бухоро буд, ҳар сол дар Бухоро ҳамоиши тоҷирон, ки бо корвонҳои зиёде аз давлатҳои ҳамсоя ба ин шаҳр меомаданд, доир мегашт.

Аз Мовароуннаҳр ба дигар кишварҳо асосан навҳои муҳталифи матоъҳо, мисли миткол, зандонӣ, қоғазӣ самарқандӣ аз навҳои мириброҳимӣ ва султонӣ, қолинҳо, зарфҳои биринҷӣ ва мисӣ, силоҳ, асп ва меваи хушк барои тичорат мебурданд.

Дар асри XVI муносибатҳои дипломатӣ бо Русия барқарор гардид. Ба Маскав сафирҳо, заминдорон, сармоядорони мовароуннаҳрӣ рафтуомад мекарданд. Дар баробари иҷрои супоришҳои дипломатӣ онҳо ба рушди савдо низ мадад мерасониданд. Сафирҳо ҳамроҳ бо корвонҳои калон ба роҳ баромада, ба Русия молҳои гуногун бурда ва аз он ҷо низ молҳои дар бозорҳои Мовароуннаҳр ба фуруш мерафтaro харидорӣ карда, бармегаштанд. Ин сафирон на танҳо намояндагӣ аз хон, балки аз номи ҳокимони вилоятҳои Мовароуннаҳр низ мекарданд. Савдо барои ҳар ду тараф муфид буд, бинобар он ривож меёфт. Дар ин аср барқарор гардидани робитаи тичоратии Мовроуннаҳр бо Русия аз аҳамияти зиёде бархӯрдор буд. Робитаҳои доимии Мовароуннаҳр бо Русия аз миёнаҳои асри XVI баъд аз ҳамроҳшавии хонии Қазон (1552) ва Сибир (1582)

ба Русия равнаки бештар ёфтанд. Навъҳои гуногуни мол ба миқдори торафт зиёд аз Мовароуннаҳр ба Русия содир мешуд. Дар Русия матоъҳои гуногуни пахтагин ва шохиворӣи Мовароуннаҳр шуҳрат доштанд. Аз Русия ба ин сарзамин матоъҳои пашмин, асбобҳои филизӣ, силоҳ ва дигар лавозимот ворид мекарданд. Маркази асосии тичорат байни Мовароуннаҳр ва Русия ин Аштархон буд. Инчунин робитаҳои тичоратӣ бештар бо шаҳрҳои Сибир – Тоболск, Тюмен ва Тара барқарор буд. Барои шаҳрҳои Сибир молҳои Мовароуннаҳр ниҳоят ҳаёти буданд. Бинобар ин ба тоҷирони мовароуннаҳрӣ дар ин ҷо имтиёзҳо дода мешуд ва тоҷирони Бухоро аз пардохти боҷи гумрукӣ озод буданд. Баъзе тоҷирони Мовароуннаҳр молҳои худро ба шаҳрҳои Самара, Қазон, Маскав ва ҳатто ба Архангелск мебарданд. Аз соли 1583 то соли 1600 ба Маскав панҷ сафорат аз Бухоро ва ду сафорат аз Хива бо қорвонҳои пур аз мол рафта буданд, аммо барои ривоҷи ҳаматарафа ва бештари савдои хориҷа шароит мусоидат намекард. Яке аз ин мамониятҳо роҳзани қорвонҳо буд. Инчунин, маҳдудияти мазҳабӣ низ садди роҳ мегашт, чунки савдогарони рус, ки насронӣ буданд, аз омадан ба Мовароуннаҳр худдорӣ намуда, бештар ба сифати тоҷир мусулмонҳои дар ҳудуди Русия сокин буда, мисли тоторҳо ва бошқирдҳоро раво мекарданд.

Муносибати тичоратии Мовароуннаҳр бо Чин ва Ҳиндустон низ идома ёфт. Новобаста ба ин ки Шайбониён Бобурро аз Мовароуннаҳр ронда буданд, соли 1528-29 Қучқунҷихон ба дарбори ӯ, ба Ҳиндустон сафоратеро бо сарвари Амин мирзо фиристод ва Бобур ӯро хуш пазируфт. Ба сафири Шайбониён Бобур 70 ҳазор тангаи нуқра, шамшери қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзишуда тухфа намуд. Дар замони ҳукумати Абдуллоҳони Шайбонӣ ин робитаҳо густариши бештар ёфтанд ва пайдо кардани сиккаҳои ҳокимони Ҳиндустон ҳангоми ҳафриёт дар ҷануби Тоҷикистон далели ин гуфтаҳост. Робитаҳои сиёсӣ ва тичоратӣ байни Абдуллоҳони Шайбонӣ ва императори Ҳиндустон Акбар, пеш аз ҳама, бар зидди Сафавиён барои ба даст овардани Хуросон равона шуда буд.

Тоқи Саррофон. Бухоро

Дар тамоми шаҳрҳои Мовароуннаҳр бозорҳо мавҷуд буданд. Дар шаҳрҳои калон дар як ҳафта ду рӯз бозор доир мешуд. Хунармандон маҳсулоти худро ба

бозор барои фурӯш низ мебароварданд. Дар асри XVI дар шаҳрҳои Самарқанду Бухоро теъдоди зиёди бозорҳои махсусгардонидашудаи оҳангарон, бофандагон, фурӯшандагони нах, намад, сабад, шамъ, инчунин, бозорҳои аспфурӯшон ва саб-

Мадрасаи Кӯҳна. Ҳисор

завотфурӯшон фаъолият мекарданд. Дар чаҳорроҳаҳои кӯчаҳои бозорҳои Бухоро дар панҷ қатор равоқҳо сохта шуд. Ин равоқҳо бо номҳои Тоқи Саррофон, Тоқи Телпақфурӯшон, Тоқи Заргарон, Тоқи Тиргарон ва Тоқи Ордфурӯшон ёд мешуданд. Соли 1586 Абдуллоҳхони Шайбонӣ дар ин маҳалли Бухоро бозори бисёрғунбазаи болопӯшидае барои тоҷирони мусофир сохт. Ин замон дар Бухоро қорвонсаройҳои зиёде фаъолият мекарданд. Қорвонсаройи Говқушон (1570), қорвонсаройи назди масҷиди Лесак (1559–60), қорвонсаройи Қулбобо Қӯқалтош дар Регистон, қорвонсаройи назди пули Саррофон, қорвонсаройи Абдуллоҳхон ва ғайра аз маъруфтарини ин қорвонсаройҳо буданд.

Дар муддати чандин аср роҳи бузурги қорвонгард аз Мовароуннаҳр гузашта, Шарқу Фарбро ба ҳам мепайваст. Дар асри XVI кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ ба амал омаданд ва ин роҳ аҳамияти байналмилалӣ худро гум кард ва Мовароуннаҳр аз роҳи асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар қанор монд. Ин ҳолат ба истехсолоти молҳои дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маҳсулоти як қатор соҳаҳои қасбу ҳунар гардид.

Дар охири асри XVI Абдуллоҳхони II барои беҳтар гардидани шароити тиҷорат як қатор тадбирҳо андешид, ки ба тағйир ёфтани вазъияти савдо ва иқтисод сабаб шуд ва мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Ӯ кӯшиш намуд, ки роҳҳои қорвонгузар нисбатан беҳатар ва аз оби нӯшоқӣ таъмин бошанд.

САРЧАШМА:

Фазлulloҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ, дар бораи он ки Шайбонихон намеҳост миёни соқинони Мовароуннаҳр ва ҳамқабилаҳои Дашти Қипчоқи ӯ робитаи тиҷоратӣ бошад, менависад: «Фармони ҳумоюн (Шайбонихон) дар баъзе авҷот (вақтҳо) иззи судур ёфта буд, ки аслан бо тучқори мардуми қазоқ мардуми Туркистон му-

омила накунад ва миёни эшон ва мардуми ин билод омадушуд ва тараддуди туччор набошад. Чунончи дар баъзе авқот ҳукм шуд, ки дар баъзе мамолики Туркистон ва билоди Хоразм туччори қазоқро горат кунанд...».

Фазлulloҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ. Мехмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми Манучехри Ситӯда. – Техрон, 1384 х.ш, саҳ.106.

Пули Абдуллоҳхон

САНАҲОИ МУҲИМ:

1583 – 1600 – ба Маскав омадани панҷ сафорат аз Бухоро ва ду сафорат аз Хива бо қорвонҳои пур аз мол

935 х.қ./1528-29 – ба Ҳиндустон омадани сафири Шайбонӣён Амин мирзо

1586 – сохтани бозори бисёрғунбазаи болопӯшидае дар Бухоро

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Дар бораи вазъи ҳунармандӣ дар Мовароуннаҳр маълумот диҳед.*
- 2. Косибон бо чӣ навъ ҳунарҳо дар Мовароуннаҳр машғул буданд?*
- 3. Шаҳри Самарқанд бо кадом маҳсулотаи маъруф гапна буд?*
- 4. Мовароуннаҳр бо кадом давлатҳо робитаи тиҷоратӣ дошт?*

МАВЗУИ IX

МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVI

§ 22. БИНОКОРӢ ВА МЕЪМОРӢ

Вазъи фарҳанг. Асри XVI дар таърихи фарҳанги халқи тоҷик марҳалаи ниҳоят мушкил ва мураккабе буд. Хучуми қabilaҳои саҳронишини Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳр ва лашкари Сафавиён ба Хуросон ин сарзамини густурдаро, ки таърих, забон ва фарҳанги ягона дошт, ба ду қисмат ҷудо кард. Ба ягонагии мардуме, ки ба як забон сухан мегуфтанд, фарҳанг ва таърихи ягона доштанд, зарбаи ҳалокатборе заданд. Ба ин далел асри XVI марҳалаи ҷудошавии фарҳанги тоҷикони Мовароуннаҳр аз дарахти ягонаи боровари тамаддуни умумиэронӣ ба шумор меравад.

Маҳз дар ин аҳд ба ивази рушди фарҳанг ва тамаддуни ягона фарҳанги ҷудоихоҳона ва аксаран муҳолифи ҳамдигар ба миён меояд. Ин ҷудоихоҳӣ ва муҳолифат, пеш аз ҳама, дар тафаккури динӣ зоҳир мешуд. Сафавиён бо эълон кардани мазҳаби шиа дар Эрону Хуросон чун дини давлатӣ баҳонаеро барои ҷангҳои бардавом бо Шайбониён ба вучуд оварданд. Ҳамин тавр, ихтилофҳои сиёсӣ миёни Шайбониён ва Сафавиён, ки дар муҳолифатҳои мазҳабӣ ва бунёдгароии динӣ зоҳир мешуд, дар ибтидои асри XVI сарзамини ягоноро ба ду бахш тақсим кард ва ҳар кадоме дар ин давра ба баъд на танҳо аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, балки аз нигоҳи фарҳангӣ низ ҷудо аз ҳам ҷараён мегирифт.

Аз асри XVI ба баъд, дар тӯли беш аз 500 сол тоҷикон ба доираи муносиботи дунёи туркону муғулон кашида шуда, ягона мардуми эронитабор ба ҳисоб мерафтанд, ки дар ҳифзи забон ва бақои фарҳанги худ дар Мовароуннаҳр, ки аз қадимулайём аҷдоди онҳо сокин буданд, талошҳо кард. Дар ин муддат қabilaҳои турк ва муғулони туркшуда, ки ватани тоҷиконро ишғол карда буданд, тоҷиконро ҳамеша аз ватани аҷдодии худ танг карда, ба минтақаҳои кӯхистонӣ муҳочир месохтанд.

Хусусияти хосси Мовароуннаҳр баъд аз ишғоли Шайбониён ин ҷангҳои бардавоми дохилӣ ва хориҷии он буд. Ин ҷангҳо ба рушди фарҳанг таъсири манфӣ мерасонд. Дар асри XVI ҳаёти фарҳангӣ ва адабии Мовароуннаҳру Хуросон дар шароити ниҳо-

ят мушкили таърихӣ чараён гирифта, низоми ҳаёти фарҳангии ин сарзаминҳо дар замони ҳукумати Шайбониён симои пешинаи худро аз даст дод. Марказҳои илмӣ ва ҳавзаҳои адабии Самарқанду Ҳирот, ки дар охири асри XV машҳур буданд, аз ҳам пошиданд.

Бинокорӣ ва меъморӣ. Микёси шахрсозӣ ва аҳамияти бинокорӣ дар зиндагии чомаа ҳамеша зери таъсири бевоситаи шароити мушаххаси иҷтимоӣ ва иқтисодӣ сурат мегирад. Рушди меъморӣ мисли дигар бахшҳои фарҳанги моддӣ ва маънавии тоҷикони Мовароуннаҳр бо ҳучуми қabilaҳои Дашти Қипчоқ дар ибтидои асри XVI ҳалалдор гардид. Хунари меъморӣ дар Мовароуннаҳр баъд аз ин таҷовузи харобиовар бо суръати ниҳоят паст эҳё мешуд. Табиист, ки дар ин давр бинокорӣ қатъ нагардид ва ба вучуд омадани осори асили меъморӣ шаҳодат аз он меод, ки рӯҳи эҷодкории меъморон ва бинокорони Мовароуннаҳр хомӯш нагардида буд.

Дар хунари меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои асри XV идома дошт. Аммо барои меъмории асри XVI ба андозаи бузург сохтани биноҳо хос набуд. Андозаи биноҳо ва шакли онҳо дар қиёс бо осори меъморие, ки дар асри XV бино меёфтанд, хурд буданд. Дар ин биноҳо исроф дар ороиш ва пардохти онҳо бо дарназардошти вазъи иқтисодӣ назар ба асри гузашта кам ба назар мерасид, аммо дар ин аср услуби мухталифи ороиши биноҳо дида мешавад. Истифодаи хиштҳои кошиншуда, сафолпораҳои сирдор ва сафолпораҳои сӯхташудаи сурх ва зардранг дар сохтмон намои гуногунранги ороишӣ дар биноҳоро ба вучуд меовард. Дохили биноҳо бо нақшу нигор ороиш ёфта, қисмати поёнии деворҳо бо лавҳаҳои гачин ва мрамрин рӯйпӯш карда мешуд. Дарҳои биноҳо кандакорӣ мегардид. Тирезаҳои биноҳои ин давр бо панҷараҳои гачӣ, ки ороиши гуногун доштанд, пӯшида мешуданд.

Дар соҳаи кандакорӣ рӯйи санг ва чӯб комёбиҳои устодони асри XVI назаррас буд. Сангҳои рӯйи қабр бо катиба ва нақшу нигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онро ба шакли сутунча зеб меоданд. Баъзе сангҳои рӯйи қабр ба худ шакли хурди мақбараи шиббадорро гирифтааст. Умуман, хунари сангтарошӣ ва катибақанӣ ба дараҷаи олии худ расида буд.

Беҳтарин намунаҳои кандакорӣ рӯйи чӯб, ҳаққоқӣ дар сақфи биноҳо, дару даричаҳо, сутуни айвонҳо, панҷараҳои тобадонҳо ва мадрасаву масҷид, хонақову мақбараҳо мебошанд.

Биноҳои боҳашмат бо кошинкорӣ зебу зинат дода мешуданд. Зеботарин кошинро дар осори меъморӣ шахрҳои Бухорову Са-

марқанд метавон ёфт. Пештоқҳои зебо, кошинкорҳои хушнақ-
шунигор ва хушобуранг намунаи хунари меъморони ин аср мебо-
шанд.

Бухоро. Масҷиди Калон

Бухоро, ки пойтахти давлат буд, бештар обод гашт ва дар ин аср бинокорӣ дар ин шаҳр марказонида шуд. Дар шаҳрҳои Самарқанд, Балх, Кармина, Тошканд, Хучанд, Ҳисор, Ҷирғатепша ва дигар минтақаҳо низ осори меъморӣ ба мисли бозорҳо, ҳаммомҳо, тичоратхонаҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо ва қасрҳои боҳашмат сохта шуданд. Барои ривочи савдои хориҷӣ дар роҳҳои қорвонгард пулҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо бино ёфтанд.

Маҷмааи Баҳауддини Нақшбанд

Хонақоҳи Файзобод

Дар Бухоро девори нави шаҳр бино ёфт. Намунаи хунари зебои меъмории асри XVI дар ин шаҳр Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд, Масҷиди Хоча Зайниддин, Қўшмадраса, Мадрасаи Модарихон, Мадрасаи Абдуллоҳхон, маҷмааи Баҳоуддини Нақшбанд, маҷмааи Лаби Ҳавз, хонақоҳи Файзобод, токи Саррофон, токи Телпақфурӯшон ва токи Заргарон мебошанд. Дар Ёротеппа мадрасаи Абдуллатиф султон (Қўкгунбаз), мақбараи Боботағо ва Саримазор намунаи осори меъмории ин давр буданд. Водии Ҳисор аз ин давр ёдгориҳои зиёди меъмории ин давр буданд. Ҳисор дар асрҳои XV – XVI ба авҷи равнаки худ расида буд. Дар ин давра худуди он васеъ буда, ҷануби Тоҷикистони ҳозира, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз) ва Бадахшонро дар бар мегирифт. Биноҳои Қалъаи Ҳисор, мисли Мадрасаи Кухна, мазори Маҳдуми Аъзам намунаи хунари баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошанд.

Сару Мазор. Ёротеппа

Намунаи осори меъмории асри XVI масҷиди Абдуллоҳхон дар деҳаи Навгилеми Исфара, мақбараи Лангари Бобо дар Конибодом ва Лангарота дар ноҳияи Нав то ҳанӯз боқӣ мондаанд.

Шаҳрҳо аз ҳисоби сохтани биноҳои гуногун обод мешуданд. Дар чорроҳаи баъзе хиёбонҳо бинои чорсӯ сохта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва корвонсаройҳо бино ёфта буданд.

Дар беруни шаҳр чорбоғҳои пур аз меваю ангур ва дарахтони сарсабз бунёд мешуданд. Дар чорбоғҳои бузург қасру девонҳо сохта, ин биноҳои зеборо ҷӯйҳои оби равон ва фаввораҳо зеб медоданд.

Мадрасаи Боботаго. Ўротенна

САРЧАШМА

Дар боби даҳуми «Бадоеъ-ул-вақоеъ» Восифӣ дар бораи мадрасае, ки дар Саброн сохта шудааст, менависад: «Ҳазрати Мири Араб дар маҷлис фармуданд, ки азизонро, ки дар маҷлис ҳозиранд, ба хотир чи мерасад, ки мисли ин мадраса ва зебу тазйин минҳайси он дар вилояти Хуросону Мовароуннаҳр, балки дар ҳама рӯйи замин буда бошад».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Ҷилди 1. – Техрон, 1349 х.ш., саҳ. 270.

Восифӣ дар бораи сохтани корезҳо менависад: «Ва аз умури гарибое, ки мушоҳида кардем, он буд, ки Мири Араб дар яқфарсанги Саброн ду корез ҷорӣ карда буданд, ки мусофирон мисли он ду корез ба ободӣ ва маъмурӣ дар маъмураи олам нишон намедоданд ва қариб дувист гуломи ҳиндустонӣ лоянқатъ дар он корез кор мекарданд ва бар сарони ду корез қалъаҳо бино карда... Ва дар даруни он қалъа чоҳе эҳдос намуда буд, ки умқиш ба дувист газ расида буд».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Ҷилди 1. Техрон, 1349 х.ш., саҳ.271-272.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи вазъи умумии фарҳанг дар Мовароуннаҳр маълумот диҳед
2. Баъди шиғоли Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониён бинокорӣ ва меъмори дар чӣ ҳолат қарор гирифт?
3. Ёдгориҳои меъмори ин давраро номбар кунед.

§ 23. КИТОБХОНАҶО ВА ОРОИШИ ДАСТНАВИСҶО. РУШДИ ҲУНАРИ МИНЁТУРА

Дар раванди омӯзиш ва касби дониш дар асрҳои миёна китобхонаҳое, ки аз тарафи шахсони алоҳида таъсис мешуд ва инчунин, китобхонаҳои вақфӣ, ки дар назди масҷидҳо фаъолият мекард, нақши муайяне мебозиданд. Султонҳо ва шахсиятҳои бомаърифат соҳиби китобхонаҳо буданд. Китобхонаҳо дар он вақтҳо вазифаи коргоҳи китобатро, ки хаттотон дар он адои хидмат менамуданд низ доштанд. Дар ин ҷо мусаввирон дастнависҳоро ороиш медоданд. Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба ҳукми анъана даромада, ба дараҷаи баланд расида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ номи беш аз чихил нафар хаттотони маъруфи ин даврро зикр кардаанд, ки дар миёни онҳо Султон Мираки Муншӣ, Миралии Ҷиравӣ, Султон Алии Убаҳӣ, Султон Алии Машҳадӣ ва Юсуфбеки Тушмал машҳури давр гашта буданд.

Дар Мовароуннаҳр китобхонае дар Бухоро, ки дар назди дарбори Абдулазизхон–писари Убайдуллоҳхони Шайбонӣ фаъолият мекард, машҳур шуда буд. Дар ин китобхона хаттотон ва мусаввирони маъруф кор карда, ба хушнависӣ ва нусхабардории осори таърихӣ ва адабӣ, девонҳои шоирон машғул буданд. Мусаввирон китобҳои хаттотишударо бо минётураҳои гуногун ороиш медоданд. Яке аз устодони хат дар ин китобхона Миралии Ҷиравӣ буд, ки барои тақомули хатти настаълиқ кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Миралӣ донандаи ҳамаи илмҳои амалии замонаш буда, инчунин, ба иртиботи ин ва ё он ҳодиса шеър мегуфт ва таърихи ба вуқӯъ омадани баъзе ҳодисаҳои ҳамзамони ӯро метавон аз ашъораш пайдо кард. Миралии Ҷиравӣ дар соли 951 ҳ.қ. /1544–45 – дар замони нооромӣ дар Мовароуннаҳр дар синни 70 солагӣ ба қатл мерасад. Дар ин китобхона ҳамчунин шогирдони Миралӣ – Хоҷа Маҳмуди Ҷиравӣ ва Саид Аҳмади Машҳадӣ низ фаъолият мекарданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо мудири ин китобхона мусаввири маъруф ва хаттоти машҳур Султон Мирак буд.

Дар назди дарбори ҳокими Самарқанд султон Саид китобхонае амал мекард, ки мувофиқи ахбори сарчашмаҳо чанд муддате мудири он шоир Абдуррахмони Мушфиқӣ буд.

Сарчашмаҳои таърихӣ аз китобхонаи Бурҳонхон, ки солҳои 1553 – 1557 дар Бухоро ҳоким буд, ёд мекунанд. Раиси ин китобхона Мавлоно Амини Китобдор, ки бо шоири маъруф Абдуррахмони Ҷомӣ робитаи ҳешутаборӣ дошт, будааст. Ин шахс баъдан дар назди амир Муҳаммад Боқибӣ дар вазифаи китобдор ва мударрис низ кор кард.

Дар асри XVI мусаввирони Мовароуннаҳр дар эҷодиёти худ анъанаҳои наққоши маъруф Камолиддини Бехздро идома доданд. Услуби латиф ҳамчун усули махсуси бадеӣ ва зебоипарастӣ дар мактаби минётураи Ҷирот истифода мешуд, ки онро Бехзод асос гузошта буд. Нафосат, зарофат ва дараҷаи баланди касбӣ хусусияти аслии осори ҳунарии ин мактаб буд. Мавзуи минётурҳои ин мактаби ҳунари асосан ба тавсифи табиат, шикор, маҷлиси зиёфат, мусобикаи паҳлавонҳо, инчунин, ба мавзуи тарбияти аз масалҳо ва дostonҳо бахшида шуда буд. Мактаби ҳунарии Бехзод дар тарбияти иддаи зиёди мусаввирон дар Мовароуннаҳр, Хуросону Эрон нақши муҳим бозид.

Дар нимаи аввали асри XVI мактаби мусаввирон-минётуристҳои Бухоро ташкил меёбад, ки мусаввирон бо минётураҳои худ китобҳои дастанвисро ороиш меоданд. Мактаби мусаввирони Бухоро, баъд аз он ки мактаби Ҷирот дар асари ҷангҳо миёни Шайбонӣ ва Сафавӣ пароканда мешавад, шуҳрати бештар меёбад. Дар ташаккули мактаби минётурии Бухоро гурӯҳе аз мусаввирони Ҷирот, ки иддае ба ихтиёри худ ва иддаи дигар маҷбури ба Бухоро оварда шуда буданд, нақши муҳим бозиданд. Мусаввирон Ҳоча Муҳаммад, Султон Али Машҳадӣ ва Табои Наққош аз Ҷирот ба Мовароуннаҳр омада буданд. Дар миёни мусаввирони мактаби Ҷирот, ки ба Бухоро омада, фаъолият мекарданд, Шайхзода Маҳмуд бо таҳаллуси Музаҳҳиб ва шогирди ӯ Абдуллоҳ Муҳаммади Муҳассин хеле маъруф гаштанд. Минётураҳои офаридаи Абдуллоҳ Муҳаммади Муҳассин то солҳои 80-уми асри XVI миёни дигар минётураҳо шуҳрати бештар доштанд. Дар Бухоро мусаввир Оқоризо (вафот 1575) зиндагӣ ва кор мекард, ки зодгоҳи ӯ Исфаҳон буд.

Дар минётураҳои асри XVI-и мактаби мусаввирони Бухоро услуб ва тарзи кашидани минётураҳои мактаби Ҷирот возеҳ намудор мешавад. Чун Бухоро мактаби минётурии худро низ дошт, бинобар

ин, дар солҳои 50-уми асри XVI услуби мовароуннаҳрии кашидани минётураҳо низ ташаккул меёбад. Ин услуб дар содагии на аз ҳад зиёд, ки бо омезиши рангҳои равшан ва пурчило ягонагиро дар минётура ба вучуд меовард, баён мегардид. Теъдоди мусаввирони бо ин услуб асар офарида беш аз бист нафар буданд. Бобо Наққош, Муҳаммад Мурод, Муҳаммад Нодир ва Ғуломшодӣ аз зумраи он мусаввиронанд.

Мусаввирон Чалолиддини Юсуф, Муҳаммад Муҳассин ва Муҳаммад Муроди Самарқандӣ дар рушди хунари наққошии асри XVI-и Мовароуннаҳр мавқеи намоён доранд.

Хусусияти хосси мактаби наққошии Мовароуннаҳр дар нимаи дуюми асри XVI аз он иборат буд, ки дар он ҳаҷв низ дохил карда мешавад. Ин ба он иртибот мегирад, ки дар ин замон осори ҳаҷвӣ, аз ҷумла «шахрошӯб» рушд мекунад.

Минётураҳо дар варақҳои алоҳида кашида шуда, асосан зебоибарҳи дастнависҳо буданд. Ин минётураҳо бо мазмуни ҳар фасли китоб ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат мекарданд. Бештари вақт дostonҳои назмӣ, баҳусус, «Шохнома»-и Фирдавсӣ, дostonҳои Низоми Ганҷавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ бо минётура ороиш ёфтаанд. Бо вучуди ин ки дар асрҳои гузашта дар осори таърихӣ ва илмӣ минётураҳо камтар ба назар мерасиданд, аммо дар асри XVI мусаввирони Мовароуннаҳр бештар осори таърихиро бо минётураҳои худ ороиш доданд. Ин ба он робита дошт, ки ҳокимон ба рисолаҳои таърихӣ, ки худашон ва аҷдоди онҳо дар маркази он қарор доштанд, тавачҷуҳи бештар зоҳир мекарданд. Ба ин сабаб симои як қатор шахсони таърихӣ низ офарида шуд. Ба ин гуна асарҳо «Фатҳнома», «Таърихи Абулхайронӣ», «Таърихи гузида» ва ғайраҳо дохил мешаванд. Масалан, китоби «Фатҳнома», ки юриши Шайбонихон ба Мовароуннаҳрро тавсиф мекунад, бо ҳафт минётура оро ёфтааст. Аз ҷумлаи ҳафт минётура дутои он ба ҷанги Сари Пул (1501) ва муҳосираи Самарқанд аз тарафи Шайбонихон бахшида шудааст. Ин минётураҳо на танҳо китоби «Фатҳнома»-ро ороиш додаанд, балки ҳамчунин маводи ҳуҷҷатие дар тасвири симои меъморӣ шимоли Самарқанд, аз ҷумла қисмати Дарвозаи Оҳанин низ хидмат мекунанд. Дар ин рисола ҳамчунин симои Шайбонихон ва дигар шахсиятҳои таърихӣ дар шакли минётура тасвир шудааст.

Мусаввирони асри XVI-и Мовароуннаҳр кӯшиш кардаанд, ки муҳит ва атрофиёро дар осори хеш воқеъбинона таҷассум кунанд.

Масалан, Махмуди Музахҳиб дар яке аз минётураҳои худ зиддиятҳои иҷтимоии ҷамъияти асримиёнагиро равшан баён мекунад. Дар ин минётура бофандазани кӯхансоле, ки бо султон Санҷар мулоқот карда, ӯро барои гирифтани андозҳои зиёд, ки мардумро фақир кардаанд, сарзаниш мекунад, тасвир ёфтааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар Мовароуннаҳр китобхонаҳо аз тарафи чӣ қасоне таъсис меёфтанд?
2. Китобхонаҳои маъруфи асри XVI-ро номбар кунед.
3. Дар бораи хаттотони маъруфи ин давр маълумот диҳед.
4. Мактаби ҳунари минётураи Бухоро дар чӣ асос рушд кард?
5. Мусаввирони маъруфи ин давр кӣҳо буданд?

§ 24. МУСИҚӢ ВА МАҚОМХОНӢ

Бо вучуди ин ки дар асри XVI ҷангҳои дохилӣ ва хориҷии Шайбониён ба вазъи умумии фарҳанг таъсири манфӣ мерасонд ва ба ин сабаб ҳаёти фарҳангӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон дар шароити мушқил ҷараён мегирифт, аммо ҳаёти мусиқӣ симои ҳудро, ки дар асрҳои пешин ба даст оварда буд, ҳифз кард. Баъд аз ҳар ҳучуми ғоратгарона ва истилогаронаи худ Шайбониён маҷлис ва зиёфатҳои бузург меоростанд. Ин маҷлису зиёфатҳо бе мусиқӣ ва рақсу тарона намегузашт. Бинобар чунин зарурат боис шуд, то мусиқӣ аз рушд намонад. Илова бар ин, сиёсати мазҳабии Сафавиён дар Эрон, ки ба густариши мадҳия, муноҷот ва марсиясароӣ дар бораи Алӣ ва хонадони ӯ сабаб гардида буд, дар Эрон ва Хуросон мусиқии шодро манъ карда буд. Чунин сиёсат сабаби аз Эрон Хуросон муҳочират кардани мусиқинавозон, овозхонон ва раққосаҳо ба Мовароуннаҳру Ҳиндустон гардид. Таваҷҷуҳи Шайбониён ба ҳунари мусиқӣ дар Мовароуннаҳр фазои мусоидеро барои рушди он фароҳам овард. Ҳар ҳокими маҳаллӣ дар назди даргоҳи худ нақорахона, чизе монанди дастаи навозандагони дарборро дошт. Сарвари нақорахонаро унвони «меҳтар» меоданд. Ба вазифаи меҳтар метавонистанд он замон танҳо бо фармони хон ва султонҳо таъин шаванд. Масалан, меҳтари нақорахонаи дарбори Абдуллоҳхони II Саид Аҳмад ибн Меҳтари Мирақӣ аз Ҳирот буд, ки 30 сол дар ин дарбор кор кард ва нақора навохт.

Чуднопазирӣ ва ягонагӣ хосси фарҳанги асримиёнагии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон буд. Бисёре аз шоирон ва олимони донандаи хуби илми мусиқӣ буданд. Ягонагии адабиёт, илм ва му-

сиқӣ на танҳо дар он зоҳир мешуд, ки шоирон ва олимон ба хунари мусиқӣ шугл доштанд, балки дар он низ дида мешуд, ки наққошон, хаттотон, муסיкинавозон ва саххофон низ ба адабиёт ва илм таваҷҷуҳи хоссе доштанд. Ин зухурот дар мавзӯ ва усулҳои эҷодии хунар ва адабиёти асри XVI ягонагӣ ва ҳамсониро ба вучуд овард. Бинобар ин дар асри XVI мисли асрҳои гузашта мусиқӣ дар робитаи наздик бо адабиёт ва илм рушд кард. Шоирони соҳибдеворон барои шеърҳои худ мусиқӣ меофариданд. Дар сарчашмаҳои таърихии ин давр номи беш аз навад кас, ки шоир ва ҳамзамон муסיкидон буданд, зикр шудааст. Дар байни онҳо Камолиддин Биноӣ, Абдуррахмони Мушфиқӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Бадриддин Ҳилолӣ ва Хоҷа Юсуфи Андичонӣ маъруф ва машҳури хоссу омгашта буданд.

Хунари муסיкиро Дарवेशалии Чангӣ, Ҳофизи Бобочони Удӣ, Алидӯсти Нойӣ, Иброҳими Қонунӣ, Мирзоалии Чангӣ, Маҳди Қонунӣ, Зайни Ғижакӣ, Хоҷа Ҷаъфари Қонунӣ, Ҳусайни Удӣ, Хоҷа Абдуллоҳи Марворид, Ғулом Шодӣ ва дигарон ба дараҷаи баланди иҷрой расониданд.

Рушди хунари муסיкии ин давр бо комёбиҳои ба дастмада дар соҳаи назарияи мусиқӣ низ вобастагӣ дошт. Дар нимаи аввали асри XVI рисолаҳои дар илми мусиқӣ аз ҷониби Начмиддин Кавкабии Бухороӣ, Шайхи Табосӣ ва Мавлоно Ошиқӣ навишта шуданд. Масалан, Начмиддин Кавкабии Бухороӣ муаллифи рисолаҳои дар илми мусиқӣ, чун «Рисолаи мусиқӣ», «Рисола дар баёни Дувоздаҳмақом» ва «Рисолаи киромия ва илми мусиқӣ» буда, ду девони ашъор низ дошт. Бо сабки мақоми «Ҳусайнӣ» Кавкабии Бухороӣ дар ситоиши пайғамбар Муҳаммад «Зарби фатҳ»-ро офарид. Дар сабки мақоми «Ироқ» ӯ муסיқие дар оҳанги «Ҷаҳорзарб» эҷод кард, ки ин он то кунун тамоми муסיкинавозони Шарқро мафтун кардааст.

Зиндагии Кавкабии Бухороӣ фоҷиабор хотима ёфт. Ӯ соли 1535 қурбонии муҳолифатҳои Сафавиён ва Шайбониён гардид. Кавкабии Бухороӣ баъди зиёрати мазори Имом Ризо дар Машҳад меҳост ба Бухоро баргардад ва дар роҳ фиристодагони Таҳмосби Сафавӣ ӯро ба қатл расониданд.

Кавкабии Бухороӣ шогирдони зиёде дошт. Мавлоно Ҳасани Кавкабӣ, Мавлоно Хоҷа Муҳаммад Абулҳасани Кавкабии Самарқандӣ, Мавлоно Ризои Самарқандӣ ва Мавлоно Боқии Ҷарроҳ аз зумраи онон мебошанд. Мавлоно Ҳасани Кавкабӣ дар дарбори

ҳокими Ҳисор Темурхон хидмат карда, Мавлоно Ҳоча Муҳаммад Абулҳасан Кавкабии Самарқандӣ бошад, дар дарбори султон Сайидхон (1568–1572) дар Самарқанд қору зиндагӣ намудааст. Мавлоно Ризои Самарқандӣ, ки аз маъруфттарин шахсиятҳои Самарқанд буд, дар оҳанги мухаммас мусиқiero дар сабки макоми «Ирок» эҷод кард. Мавлоно Боқии Ҷарроҳ, ки пешаи ҷарроҳӣ ва шикастабандӣ дошт, аз авлоди Ҳочағони Самарқанд буд. Бад аз он ки бо ҳокими Самарқанд султон Сайидхон муносибаташ сард шуд, ба Ҳисор, ба дарбори Темурхон омада, дар ин ҷо бақияи зиндагии худро гузаронд. Мавлоно Боқии Ҷарроҳ «Зарби фатҳ»-ро дар оҳанги макоми «Сегоҳ» офаридааст.

Яке аз маъруфттарин мусикинавоз ва донандаи илми мусиқӣ дар нимаи дуюми асри XVI Дарвешалии Чангӣ буд. Дарвешалӣ ибни Мирзоалӣ ибни Ҳоча Маҳмуд аслан зодаи Миёнколи Бухоро ва парварда дар хонадони мусикинавоз ва овозхон буда, дар нимаи дуюми асри XVI ва ибтидои асри XVII зиндагӣ кардааст. Ӯ дар дарбори ҳокимони Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва Андичон қор карда, дар илми мусиқӣ асареро бо номи «Тухфат-ус-сурур» навишт, ки дар бораи беш аз 60 нафар мусиқидон, мутриб ва овозхони Мовароуннаҳр ва Хуросон маълумот додааст.

Аз соҳҳои мусиқие, ки дар ин давр истифода мешуд дар сарчашмаҳои таърихӣ номҳои танбӯр, чанг, най, қонун, уд, барбат, рубоб, кобуз, руд, ғижак, шамома, найи анбон, чағона, рӯҳафзо ва ғайра зикр гардидаанд.

САРЧАШМА

Восифӣ дар бораи муҳожирати мусикинавозон ва овозхонон аз Хуросон ба Мовароуннаҳр дар моҳи муҳаррами соли 918 ҳ.қ./март-апрели соли 1512 милодӣ менависад: «Дар он авҷот аз иттифоқоти ҳасана он ки қариб панҷсад кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароуннаҳр карданд, ... (ки) аҳли созу арбоби навоз бисёр буданд. Қосималии Қонунӣ созандае буд, ки моҳи гардун аз барои торҳои қонунаш (номи сози мусиқӣ) аз ҳола (хирмани моҳ) калобаи сим овардӣ... Дигар Чақари Чангӣ – муганния буд, ки ҳар гоҳ ки чанг дар қанор гирифтӣ, Зухра дар базми фалак сози худ бар замин задӣ ва аз осмон ба замин омадӣ ва мӯйи гесуи худро тори чанги ӯ сохтӣ... ва сармади созандагон писари устод Саид Аҳмади Ғижакӣ буд, ки гардун ҷоми заррини хуришеди ховариро аз барои тоси ғижакӣ ӯ муносиб медид ва ҳур (зани бисёр хушрӯй дар ҷаннат)-и хулди барин (биҳишти аъло) гесувони анбарини худро барои тори қамончаи ғижак неши ӯ мекашид...»

Зайнуддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоъ». Ҷилди I. – Техрон, 1349 ҳ.ш., саҳ. 17-20.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Сабабҳои рушди ҳунари мусиқиро тавзеҳ диҳед.*
2. *Мусиқидонҳо ва мусиқинавозони маъруфи асри XVI-ро номбар кунед.*
3. *Асарҳои Кавкабии Бухороӣ дар бораи мусиқӣ чӣ ном доштанд?*
4. *Созҳои мусиқии он давр кадомҳоянд?*

§ 25. ҲАЁТИ АДАБӢ ВА ИЛМӢ

Вазъияти сиёсӣ, ки аз аввали асри XVI дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ба вучуд омад, ба ҳаёти адабӣ ва илмӣ зарбаи сахт расонид. Ҳокимони аввали хонадони Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр аз фарҳанг, адабиёт ва илм фарсахҳо дур ва чун ҳама саҳронавардон бемаърифат будаанд ва ҳеҷ таваҷҷуҳе ба тамаддун надошта, фикре ҳам дар бораи ба дарбор ҷалб кардани шоирону олимону намекарданд. Ин буд, ки дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон марказҳои адабӣ вучуд надошт ва воҳӯрии шоирон ва намоёндагони фарҳангу илми шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Ҷирот, Балх ва ғайра бештар дар ҳонаи шахси алоҳида, мадрасаҳо ва дар раътаи касибони бозорҳо сурат мегирифт.

Ҷирот ҳамчун як маркази фарҳангӣ дар ибтидои асри XVI аҳамияти худро аз даст дод. Намоёндагони илму адабиёт ва ҳунар аз ин маркази фарҳангӣ ба ҳар тараф пароканда гардиданд.

Дар асри XIII, дар замони ҳучуми муғул теъдоди зиёде аз шоирон ва олимону фарҳангӣни Мовароуннаҳру Хуросон аз таъқиби муғулони истилогар ба Ҷиндустон паноҳ бурданд. Ин мавҷи аввали муҳочирати намоёндагони илму фарҳанги Мовароуннаҳру Хуросон ба Ҷиндустон буд. Ин сарнавишти фоҷиабор дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон боз такрор шуд. Бар асари фишору таъқиби Шайбонӣи теъдоди зиёде шоирону олимони ба Ҷиндустон паноҳ бурданд, ки ин мавҷи дуҷуми муҳочират ба ҳисоб меравад. Мувофиқи ахбори тазкираи «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳасани Нисорӣ дар нимаи аввали асри XVI аз Мовароуннаҳру Хуросон 39 шоир бо сабабҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба Ҷиндустон муҳочират карданд. Дар миёни онҳо шоирон: Низомуддини Абдулбоқӣ, Шихобиддини Муаммой, Фозили Андичонӣ, Қудси Фарғонӣ, Ҳайдари Қулчапаз, Боязиди Пуронӣ, Маҳрамай, Ҳусайни Марвӣ, Абдураҳмони Мушфиқӣ ва дигарон буданд. Ба ғайр аз Ҳайдари Қулчапаз ва Абдураҳмони Мушфиқӣ, ки ба ватан баргаштанд, боқӣ 37 нафари ин шоир дар Ҷинд зиндагӣ ихтиёр карда, дар доираҳои мухталифи адабии он қору фаъолият намуданд.

Муҳочирати шоирон аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон дар ни-
маи дуоми асри XVI низ идома ёфт. Мутрибии Самарқандӣ дар
асари худ «Тазкират-уш-шуаро» менависад, ки 28 нафар шоир дар
ин давр аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон ҳичрат карданд. Дар миё-
ни онҳо шоирон: Анҷумӣ, Адамӣ, Ҷандавӣ, Зулолӣ, Кашфӣ, Қадри
ва дигарон буданд.

Теъдоди зиёди шоирон, олимон ва хунармандон, ки бо саба-
бҳои гуногун натавонистанд аз Мовароуннаҳру Хуросон берун
раванд, аз ҷониби Шайбониён ва ё Сафавиён ба қатл расиданд.
Масалан, соли 1512 шоир Камолиддини Биноӣ дар Насаф аз ҷо-
ниби лашкаркаши Сафавиён Начми Сонӣ ба қатл расид; шоири
маъруфи Ҳирот Бадриддини Ҳилолӣ соли 1529 бо фармони Убай-
дуллоҳони Шайбонӣ кушта шуд; мусикидони маъруф Кавкабии
Бухороӣ соли 1535 бо фармони Таҳмосби Сафавӣ сараш аз танаш
ҷудо гардид; маъруфтарин хаттоти ҳиротӣ Миралӣ соли 1544-45
м дар Бухоро ба қатл расид; Наврӯзи Хонанда ва Аҷуси Начм
дар Сирдарё аз тарафи Шайбониён ғарқ гардиданд; соли 1598 бо
фармони Абдулмуъмини Шайбонӣ пайкари Султон Муҳаммади
Танбӯрӣ бо шамшер дуним карда шуд; бо фармони ҳокими Ҳирот
Амирхон дасти рост ва забони шоир Аҳмади Табасиро буриданд.
Чунин мисолҳоро аз таърихи фоҷиабори ин даври Мовароуннаҳру
Хуросон бисёр овардан мумкин аст.

Дар охири солҳои 50-уми асри XVI ҳавзаи адабии Ҳирот, ки
дар замони Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар Шарқ шухрати зиё-
де касб карда буд, комилан барҳам хӯрд.

Дигаргуниҳои зиёди манфие, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии
Мовароуннаҳр чун ҷангҳои дохилӣ, беҳукукии мардум, фитна ва
гуруснагӣ дар асри XVI домангири кишвар шуд, натавонист
комилан пеши роҳи рушди илму фарҳангро дар ин сарзамин биги-
рад. Муҳочирати нерӯҳои фарҳангӣ аз Мовароуннаҳр дар замони
ишғоли Шайбониён бо омадани донишмандон, шоирон, мусавви-
рон, мусикинавозон ва овозхонон, ки ба сабаби таъқиби мазҳабии
Сафавиён дар Эрон Хуросон рӯй ба Мовароуннаҳр оварданд, то
андозае ҷуброн гардид. Дар миёни онҳо шоирон Камолиддини Би-
ноӣ, Зайниддин Восифӣ, файласуф ва донишманди калом Мавло-
но Исомуддини Иброҳим, Муллоҷони Шерозӣ, муаллифи рисолаи
«Меҳмонномаи Бухоро» Фазлуллоҳ Рӯзбехони Исфahонӣ ва дига-
рон буданд.

Муаллифи тазкираи «Музаккир-ул-аҳбоб» (асри XVI) Ҳасани

Нисорӣ 250 нафар ходими илму адаби замонашро ном бурдааст, ки аксари онҳо дар таърихи халқи тоҷик мақоми хоссе доштанд. Дар доираи адабии Бухоро шоирон: Афсарӣ, Равнаки Бадахшӣ, Касири Бухорӣ, Маҳрамӣ, Мирзо Сабрӣ, Фарҳодӣ, Фатҳуллоҳи Гиждувонӣ, Сомони Бухорӣ, Мансури Табрзӣ ва дар доираи адабии Самарқанд бошад, Орифи Самарқандӣ, Ҳалвои Самарқандӣ, Лиқои Самарқандӣ, Яҳёи Самарқандӣ, Нодири Самарқандӣ, Фуруғи Самарқандӣ, Ховари Самарқандӣ ва дигарон ғаъолият мекарданд.

Шоир ва таърихнигор Зайниддин Маҳмуди Восифӣ аз зумраи шоирони номдори он замон аст. Ӯ соли 1485 дар Ҳирот таваллуд ёфта, дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр умр ба сар бурд. Асари саргузаштии ӯ «Бадоеъ-улвақоеъ» ном дорад. Дар он муаллиф дар баробари баёни воқеаҳои замонаш, инчунин, симои шаҳрҳои он замонаро ба таври барҷаста тасвир карда, русуму одоти мардумро муфассал навиштааст. Восифӣ ҳамчун нависандаи мушоҳидакор бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро дар асараш ифшо менамояд. «Бадоеъ-улвақоеъ» на фақат шоҳасари насри бадеӣ, инчунин, сарчашмаи муҳими таърихӣ низ мебошад.

Шоир ва муаррихи номӣ Камолиддини Биноӣ ҳамзамони Восифист. Ӯ соли 1453 дар Ҳирот, дар хонадонихунарманди бинокор ба дунё омад. Вай дар овони ҷавонӣ ба шаҳрҳои Эрон сафар карда, соли 1495 ба Самарқанд меояд. Дар ин ҷо ӯ шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби темурӣ гардид. Баъд аз заволи давлати Темурӣён Камолиддини Биноӣ ба дарбори Шайбониҳон даъват мешавад. Ӯ дар дарбори Шайбониҳон обрӯ ва нуфуз пайдо кард, ки Шайбониҳон навиштани воқеаҳои лашкаркашии худро ба ӯ супоридааст. Биноӣ олим ва адиби пурмаҳсул аст. Ӯ муаллифи девони ашъор, маснавии «Бехрӯзу Баҳром», рисолаҳои таърихӣ «Шайбонинома» ва «Футуҳоти хонӣ» буда, дар мусиқӣ «Нухранг» ва «Савтуннақш» барин оҳангҳо офарид.

Асари Биноӣ «Шайбонинома» аз таърихи зиндагӣ ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Шайбонӣ ривоят карда, воқеаҳои таърихиро тақрибан то соли 1505 фаро мегирад. «Футуҳоти хонӣ» ин як шакли густурдатари «Шайбонинома» мебошад ва аз таърихи хонадони Шайбонӣ маълумот дода, бо воқеаҳои соли 1510 поён меёбад. Ин ду асар якдигарро пурра карда, сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ба ҳисоб мераванд.

Соли 1507 Камолиддини Биноӣ дар лашкаркашии Шайбони-

хон ба Хуросон ва ишғоли Ҳирот дар рикоби ӯ қарор дошт. Баъд аз он ки дар соли 1510 Шайбониҳон дар ҷанги Марв кушта мешавад, Камолиддини Биноӣ ба Мовароуннаҳр, ба Насаф (Қарши имрӯза) меояд ва дар соли 1512 дар қатли оми ин шаҳр аз тарафи лашкаркаши Сафавиён Начми Сонӣ кушта мешавад.

Бадриддини Ҳилолӣ шоири маъруфи ғазалсарои нимаи аввали асри XVI буда, дар солҳои ҳафтодуми асри XV дар Астаробод ба дунё омадааст. Соли 1491 ба Ҳирот омада, ба донишандӯзӣ машғул мешавад. Ҳилолӣ дар ҳеч дарборе қор накард ва барои ҳеч кадоме аз ҳокимон мадҳия нанавишт.

Ҳилолӣ пеш аз ҳама бо девони ғазалиёташ маъруфи хоссу ом гардида, ба қалами ӯ инчунин се достон – «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» низ тааллуқ доранд.

Бадриддини Ҳилолӣ шоҳиди муборизаҳои шаҳиди Сафавиён ва Шайбониён барои Хуросон гашта буд. Ӯ ҳаҷвие дар ҷаҳор мисраъ дар бораи Убайдуллоҳони Шайбонӣ навишт, ки он чунин аст:

*То кай, Убайдо, пайи толон боӣ,
Торҷгари мулки Хуросон боӣ.
Ғорат қушию моли мусалмон бибарӣ,
Қофар бошам, гар ту мусалмон боӣ.*

Ин рубоӣ сабаб шуд, ки соли 1529 баъд аз он ки Ҳиротро Убайдуллоҳон ишғол кард, фармон дод Ҳилолиро ба қатл расонанд.

Шоири дигари ин аср Мавлоно Абдурахмони Мушфиқӣ мебошад. Ӯ соли 1525 дар Бухоро ба дунё омада, соли 1588 дар ҳамин шаҳр вафот мекунад. Мушфиқӣ дар давраи таҳсили мадраса ба шеърғӯӣ пардохт ва илмҳои асосии замонашро аз худ намуд.

Мушфиқӣ ба дарбори Абдуллоҳони II даъват мешавад ва ба дараҷаи маликушшуарой мерасад. Ӯ бисёр қасидаҳои мадҳӣ навиштааст, ки қисме аз онҳо барои омӯхтани таърихи Мовароуннаҳр дар асри XVI ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хизмат мекунанд. Дар баъзе қитъа ва рубоҳои шоир санаҳои лашкаркашӣ, муҳорибаҳои муҳим, вафоти шахсони таърихӣ, аз тахт фаромадан ва ё ба тахт нишастани ин ва ё он шоҳ, солҳои итмоми биноҳои машҳур ва осори меъмории асри XVI зикр шудааст. Ин қисмати эҷодиёти шоир барои омӯхтани таърихи асри мазкур, хусусан, таърихи меъмории аҳамият дорад.

Ба чуз аз шахрҳои Самарқанду Бухоро, дар дигар шахрҳои Мовароуннаҳр низ шоирону донишмандон ҳаёт ба сар мебурданд. Масалан, дар ин давр дар Ҳисор доираи адабие вучуд дошт. Шоирон: Дӯсти Ҳисорӣ, Зардаки Ҳисорӣ, Узри Ҳисорӣ, Ишратии Ҳисорӣ, Ғарибии Ҳисорӣ ва дигарон намояндагони ин ҳавзаи адабӣ буданд.

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам дар байни илмҳои замон мавқеи хосро ишғол кардааст. Яке аз муаррихони барҷастаи ин аср Хондамир буд. Соли 1475 ӯ дар Ҳирот таваллуд шуда, соли 1535 дар Дехлӣ вафот кардааст. Хондамир асараш «Ҳабиб-ус-сияр»-ро солҳои 1521–1524 навишта, дар он воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумаи ҳоли одамони машҳуро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то соли 1510 расонидааст. Инчунин, ӯ муаллифи асарҳои «Дастур-ул-вузаро», «Ҳумоюннома» буда, чилди ҳафтум ва қисми хотимаи асари маъруфи муаррихи номӣ Мирхонд – «Равзат-ус-сафҳо»-ро низ навиштааст.

Дигар аз таърихнигорони маъруфи ибтидои асри XVI Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ мебошад, ки аз таъқиби Исмоили Сафавӣ аз Исфаҳон ба Бухоро, ба дарбори Шайбониҳон паноҳ бурд. Ӯ асареро бо номи «Меҳмонномаи Бухоро» дар соли 1509 навишт. Дар ин рисолаи таърихӣ муаллиф ҳаёти сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросони ибтидои асри XVI-ро инъикос кардааст. Ба чуз «Меҳмонномаи Бухоро», ки сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад, Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ муаллифи рисолаҳои «Сулук-ул-мулук» ва «Таърихи оламорои Аминӣ» низ мебошад.

Яке аз шоирон ва муаррихони барҷастаи ин давр Ҳофизии Таниш буд. Ӯ соли 1549 дар Бухоро таваллуд шуда, соли 1635 дар ҳамин шаҳр вафот мекунад. Мероси илмию адабии Ҳофизии Танишро асари таърихӣ ӯ «Шарафномаи шоҳӣ», ки бо номи «Абдуллоҳнома» низ маъруф аст, ду девони ғазалиёт, қасоид ва маснавӣ ташкил медиҳанд. Рисолаи таърихӣ Ҳофизии Таниш «Шарафномаи шоҳӣ» барои омӯхтани ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии асри XVI аҳамияти калон дорад.

Дар байни солҳои 1540-1551 Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ асари таърихӣ худ «Таърихи Абулхайронӣ»-ро ба дастури Абдулатифхон (ҳокими Самарқанд дар солҳои 1540 – 1552), ки дар дарбори ӯ кор мекардааст, навиштааст. Ин китоб воқеаҳои таърихро аз қадим то солҳои 60-уми асри XV дарбар мегирад.

Яке аз сарчашмаҳои муҳимми таърихӣ ва адабии асри XVI асари ёддошти Заҳириддин Бобур «Бобурнома» мебошад. «Бобурнома» аз се қисм иборат буда, қисмати аввалаш ба воқеаҳои дар Фарғона рухдода, ки он замон Бобур ҳокими он ҷо буд, бахшида шуда, инчунин, дигар ҳодисаҳои таърихии Мовароуннаҳрро аз соли 1494 то соли 1509 тасвир мекунад. Қисмати дуюми китоб воқеаҳои сиёсии дар Кобул рӯйдода то соли 1519-ро инъикос мекунад. Қисмати сеюми китоб ҳодисаҳои солҳои 1519–1529 дар шимолӣ Ҳиндустон ба вучудомадаро дар бар мегирад.

Дар шахрҳои калону хурди Мовароуннаҳр шахсони соҳибмаълумоте буданд, ки бо рӯйнавис кардани асари муаллифони номӣ машғул мешуданд. Бо ин меҳнати пурмашаққати худ онҳо сабабгори аз насл ба насли дигар ё аз як аср ба асри дигар гузаштани асарҳои нодири ниёғони мо гаштаанд.

САРЧАШМА

Амир Маҳмуди Хондамир дар бораи қатли Ҳилолӣ дар Ҳирот дар соли 1529 аз ҷониби Убайдуллоҳхони Шайбонӣ менависад: «Убайдхон бо лашкари фаровон дар нафаси шаҳр (Ҳирот) нузул намуда, бар маснади салтанат мутамаккин гашт ва ашрори ўзбекияву ҷамоати самарқандия дастӣ зулму ситам ба ҷониби турку тоҷик аз дуру наздик дароз кард, ғиғони мазлумони дардманд аз сипехри баланд даргузашт... Аз ҷумлаи мазлумон ва мақтулонӣ маълум Мавлоно Ҳилолист..., боис бар қатли вай он ки зумрае аз аҳли ҳасад ба хидмати Убайдхон арз карданд, ки Мавлоно рубоие дар ҳаҷви ту гуфта, ки мисраиш ин аст:

Кофар бошам, гар ту мусалмон боӣш.

...Бинобар ин, ҷиҳот, он хони ноодил ба ҳаби вай ҳукм кард ва ўзбекиони нокас ўро дар ҳаби шиканҷа ва қини бисёр карда, пас аз озори бисёр он нодирӣ рўзгорро дар сари бозор ба қатл оварданд».

Амир Маҳмуди Хондамир. Таърихи шоҳ Исмоил ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ (Зайли таърихи «Ҳабиб-ус-сияр»). Ба нашр омодакунанда Муҳаммадали Чарроҳӣ. – Техрон, 1370 х., сах. 154 – 155.

Восифӣ аз сафари худ ба Самарқанд, аз он ки чӣ гуна дар сардиҳои ин шаҳр ў ва ҳамроҳонаш азият кашиданд ва чӣ тавр аз султон Абусаид – ҳокими Самарқанд, ки бесавод буд ва низ забони тоҷикиро намедонист, гирифтани подоиш ба ивази мадҳияро чунин менависад: «Мавлоно Абдулалӣ Балхӣ, ки яке аз дўстони ҷонӣ буд, шабе ба хонаи ин қамина омада гуфт, ки ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд. Дар бораи эшон чӣ фикре мекунӣ? Гуфтам: «Ман низ ҳайронам ва чорае намедонам». Гуфт: «Дар таърифи соли қаҳт, ба мадҳи Абусаид султон қасидае мебояд гуфт ва дар маонии бадеъ, то аз вай ба тариқи сила (туҳфа) аҳз намоем ва киштии умри ин фақиронро аз ин дарёи хунхори қаҳт бар қарона орем». Гуфтам: «Абусаид

султон туркест ва аслан форсї намедонад, ҳамчуноне ки мо туркї намедонем». Гуфт: «Ман ёре дорам, ки имому ноиби султон аст, ҳамин миқдор, ки моро ва ин қасидаро таъриф мекунад, муҳим кифоят мешавад».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоъ». Ҷилди 1. – Техрон, 1349 х., сах. 68.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1453 – таваллуди Камолиддини Биноӣ дар Ҳирот

1485 – таваллуди Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Ҳирот

1512 – қатли шоир Камолиддини Биноӣ дар Насаф

1529 – кушта шудани Бадриддин Ҳилолӣ дар Ҳирот бо фармони Убайдуллоҳхони Шайбонӣ

1535 – қатли мусиқидони маъруф Кавкабии Бухороӣ

951 ҳ.қ./1544-45м – қатли маъруфтарин хаттоти ҳиротӣ Миралӣ дар Бухоро

1588 – вафоти Абдуorraҳмони Мушифиқӣ дар Бухоро

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Чаро ҳавзаҳои адабӣ ва илмӣ Мовароуннаҳру Хуросон дар ибтидои асри XVI аз фаъолият бозмонданд?
2. Мавҷи аввали муҳожирати шоирон ва фарҳангиёни Мовароуннаҳру Хуросон дар кадом аср буд?
3. Адибон ва олимони Мовароуннаҳр ба кучо ҳиҷрат карданд?
4. Шоирони маъруфи ин даврро номбар кунед.
5. Кадоме аз шоирони ин давр ба дараҷаи маликушиуароӣ расид?
6. Кадом рисолаҳои таърихӣ асри XVI-ро медеҳанд?

МАВЗУИ Х

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§ 26. ВАЗЪИ СИЁСИИ ХОНИИ БУХОРО ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Пас аз марги Абдуллоҳхони Шайбонӣ ва писари ӯ Абдулмуъмин дар соли 1598 мамлакат дар вазъияти бесарусомонӣ ва парокандагӣ қарор гирифт. Ҳамсоҷҳои хони Бухоро аз вазъияти номусоиди ин кишвар истифода бурданд. Шоҳи Эрон Аббоси I қисмати зиёди Хуросонро ба сарзамини худ пайваст кард. Ӯ дар шаҳри калони мамлакат Балх Муҳаммадиброҳим ном шахсеро ҳоким таъин намуд, ки дар назди худи шоҳ тарбият ёфта буд. Султони қазоқҳо Таваккал шаҳрҳои Тошканд ва Самарқандро ишғол намуд. Хоразм дубора ба дасти хевагиҳо гузашт.

Пас аз марги Пирмуҳаммадхони II ашрофи Мовароуннаҳр тахти Бухороро ба Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек султон) пешниҳод намуданд, ки ӯ се писар дошт: Динмуҳаммадхон, Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон. Ҷонибек султон аз шаҳри Ҳочитархон (Астрахани ҳозира) ба Бухоро омада буд, аз ин сабаб номи ин сулоларо Ҷониён ё Аштархониён меноманд.

Ҷонибек султон аз вазифаи хонӣ даст кашид ва писари ӯ Боқимуҳаммадхон (1599–1605) ба тахт нишаст. Ӯ шаҳри Балхро тобеи Бухоро намуд, ки аз ҳамин вақт сар карда валиаҳди хони Бухоро дар Балх менишаст.

Ҳокими Балх Муҳаммадиброҳим нисбат ба амирони воломақом сиёсати зулму ситамро пеша гирифт. Аҳолии Балх ба ӯ муносибати душманона доштанд, иловатан, Муҳаммадиброҳим ба таври махфӣ ба мазҳаби шиа гаравида буд, ки ин боиси норизоии мардум гардид.

Бародарон Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон моҳи июли соли 1601 ба Балх лашкар кашиданд. Балх ба дасти онҳо гузашт ва Валимуҳаммадхон ҳокими он таъин гардид.

Ҳангоми ҳукмронии Боқимуҳаммадхон дар дохили кишвар ҷангҳои байниқабилавӣ шиддат гирифтанд ва шаҳрҳои зиёде аз тобеияти ӯ берун шуданд.

Пас аз марги Боқимуҳаммадхон дар соли 1605 бародари ӯ Валимуҳаммадхон (1605–1611) ба тахт нишаст. Валимуҳаммадхон вақте

ба Бухоро омад, аз пойтахт ду писари Динмуҳаммад – Имомқулӣ – султон ва Надирмуҳаммад – султонро ба Балх фиристод. Валимуҳаммад бо корҳои давлатӣ кам машғул буд, қисмати зиёди вақти худро бо айшу нӯш ва фосикӣ мегузаронд. Дар замони ҳукмронии ӯ ҳокимони маҳаллӣ тақрибан мустақилона фаъолият мекарданд ва меқӯшиданд бо ҳокимияти марказӣ иртиботе надошта бошанд, аз ин рӯ аҳолии маҳаллӣ хеле ҳам азият мекашиданд.

Соли 1607 Валимуҳаммад Шохбек Кӯкалтошро ҳокими Балх таъин кард. Ӯ бо аҳолии Балх зулм ва бераҳмиро раво дид, ки дар натиҷа ӯ дастгир гардида, ба қатл расонда шуд.

Соли 1611 дар байни Бухоро ва Балх барои ба тобеияти худ даровардани ҳудуди васеъ зиддият ба амал омад. Дар натиҷаи муборизаҳои шадид Имомқулихону Надирмуҳаммад Валимуҳаммадхонро мағлуб сохтанд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамроҳ бо писаронаш ба Эрон фирор кунад. Шоҳи Эрон, ки фурсати муносиби ба Мовароуннаҳр ҳучум карданро интизор буд, Валимуҳаммадро бо лашкари 80000 нафара муҷаҳҳаз сохта, барои ишғоли он фиристод. Аммо Валимуҳаммадхон шикаст хӯрда, ба қатл расид ва Имомқулихон (1611–1642) хони Аштархонийн эълон гардида, бародари худ Надирмуҳаммадро ҳокими Балх таъин намуд ва ба ӯ унвони хониро дод.

Дар замони ҳукмронии Имомқулихон ҳокимият нисбатан неру-манд шуд, вале аҳволи мардуми меҳнаткаш аз зулми мансабдорон ва бори гарони андозҳои зиёд ниҳоят вазнин гардид. Имомқулихон бар зидди қазоқҳо ва қалмиқҳо мубориза бурда, шаҳри Тошкандро ба зерӣ итоати худ даровард. Писари ӯ Искандар-султон дар Тошканд ҳукмронӣ мекард ва бо баланд бардоштани андозҳо аҳолиро ғорат менамуд. Мардум ба ин фишор тоб наоварда, шӯриш бардоштанд ва ӯро ба қатл расониданд. Имомқулихон баъди ба зерӣ итоати худ даровардани Тошканд қасам ёд кард, ки барои марги писараш аз сокинони шаҳр қасос хоҳад гирифт, то ҳадде, ки хуни кушташудагон то рикоби аспаш расад. Ҳангоми ба шаҳр ворид шуданаш ӯ ба куштори гӯшношунид даст зад ва ҳазорҳо мардуми бегуноҳро ба қатл расонд. Шаҳсони наздики ӯ аз ин ваҳшоният ва бераҳмӣ ба тарс афтада, аз вай хоҳиш намуданд, ки қатли мардумро бас кунад. Имомқулихон барои ин ки дар қасамаш устувор бошад, аспавор ба ҳавз даромад ва оби бо хуни одамон омехташуда то рикобаш расид. Дар чангҳои дигар ҳам Имомқулихон нисбат ба аҳоли бераҳмиҳои зиёд менамуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки бо роҳи қатлу ваҳшоният иқтидори мамлакатро каме қавӣ намояд ва ҳокимияти нисбатан

устувор барқарор кунад, вале аҳволи мардум дар натиҷаи андозҳои зиёд мисли пешгара вазнин буд.

Имомқулихон дар охири ҳаёташ нобино шуд ва ба нафъи бародари худ, ҳокими Балх–Надирмуҳаммад аз тахт даст кашид. Вориси Имомқулихон Надирмуҳаммад (1642–1645) ҳамагӣ се сол ҳукмронӣ намуд. Ба номи ӯ дар Бухоро ва Балх тангаҳои нуқрагӣ сикка заданд.

Надирмуҳаммад сиёсати ҷабру ситамро пеша кард, ки он боиси зиддият ва норизоятии умумӣ ба муқобили ӯ гардид. Дар натиҷа писараш Абдулазизхон (1645–1680) ба тахти салтанат соҳиб шуд.

Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон вазъияти дохилӣ ва хориҷии мамлакат мураккаб гардид. Қазоқҳо аз ин фурсат истифода бурда, зуд-зуд ба худуди гирду атрофи Мовароуннаҳр ҳучумҳои ғоратгарона мекарданд. Ҳангоми ин тохтутозҳо онҳо ноҳияҳои мухталифи Бухороро талаву тороч намуда, асирони зиёдро бо худ мебурданд.

Дар ин замон байни бародарон нобоварӣ ба вучуд омад. Абдулазизхон аз тарси мустақилияти бародараш Субҳонқулихон, ки ҳокими Балх буд, бародари дигари худ Қосиммуҳаммад султонро вориси худ таъин намуда, бар зидди Субҳонқулихон фиристод.

Муборизаҳои дохилии байниқабилавӣ барои ҳокимият вазъи сиёсӣ ва ҳарбии мамлакатро заиф сохта, сабаби харобшавии кишвар гардид. Хоразмиҳо аз ин вазъият истифода намуда, бо лашкари зиёд ба Мовароуннаҳр тохтутозҳои ғоратгарона карда, асирони зиёдро бо худ мебурданд.

Баъд аз вафоти Абдулазизхон ба тахт бародараш Субҳонқулихон (1680–1702) нишаст. Ҳангоми ҳукмронии Субҳонқулихон байни писарони ӯ дар Балх барои ҳокимият муборизаҳо тезутунд гардид. Дар ин кашмакашиҳо онҳо ҳамдигарро пайи ҳам махву нобуд менамуданд. Дар натиҷаи ин муборизаҳо яке аз писарони Субҳонқулихон–Сиддиқхон ҳокимияти Балхро ишғол намуда, бар зидди падараш исён бардошт, аммо ӯ шикаст хӯрда, аз тарафи падараш ба қатл расид.

Субҳонқулихон барои неруманд гардидани ҳокимияти марказӣ кӯшишҳои зиёд намуд, вале ин ба ӯ муяссар намегардид, зеро сарлашқароне, ки ӯ ба онҳо таъя менамуд, мехостанд, ки ҳокимияти худро мустақам сохта, аз зери итоати ӯ бароянд. Яке аз чунин шахсон ҳокими Балх Маҳмудбийи атолиқ буд.

Аз низоъҳои байнихудӣ истифода намуда, як қатор вилоятҳои истиқлолият ба даст оварданд, ки Бадахшон аз ҷумлаи онҳо буд.

Барои чангҳои бардавом маблағ лозим буд. Бинобар ин, Субҳонқулихон пешакӣ аз аҳолии барои ҳафт сол андозхоро ситонид. Ин беадолатӣ сабаби вусъат ёфтани норозигӣ ва бесарусомонӣ дар давлати Аштархониён гардид.

Соли 1702 Субҳонқулихон вафот намуд ва ба ҷойи ӯ писараш Убайдуллоҳхон (1702–1711) ба тахти Бухоро нишаст. Ин замон амирон худро комилан соҳибхитиёр дониста, аксари онҳо ба ҳамқабилаҳои худ таъя карда, ҳокимияти марказиро ба эътибор намегирифтанд. Убайдуллоҳхон дар назди худ вазифа гузошт, ки пеши роҳи исён, чангҳо ва марказгурезии амиронро бигирад.

Волии Балх Муҳаммадмуқимхон, хоҳарзодаи Убайдуллоҳхон, худро хони мустақили Балх эълон намуд ва Маҳмудбийи атолиқро сарлашкар таъин кард. Муҳаммадмуқимхон бо фиску фасод машғул шуда, аз корҳои давлатӣ каноргирӣ намуд. Маҳмудбий аз фурсат истифода карда, ӯро ба қатл расонид ва худро хон эълон намуд. Убайдуллоҳхон барои марғи хоҳарзодааш хост аз Маҳмудбий қасос гирад ва баҳори соли 1707 ба Балх ҳучум намуд, ки он се моҳ идома ёфт. Ниҳоят лашкари Убайдуллоҳхон Балхро ишғол кард.

Солҳои зиёди ҳукмронии Убайдуллоҳхон сарфи чангҳои дохилӣ гардид. Дар чунин шароит ӯ ба ҳамон қисме аз ҳокимон таъя менамуд, ки барои барқарор кардани низоми муайян дар давлат ва пурзӯршавии ҳокимияти марказӣ манфиатдор буданд.

Убайдуллоҳхон як қатор тadbирҳои муҳим гузаронид. Вай меҳост усули идоракунии давлатро нав кунад ва ба он намояндагони табақаҳои поёниро низ ҷалб намояд. Убайдуллоҳхон чандин тadbирҳо андешид, то ки хазинаи давлат ғани гардонида шавад. Ба ин мақсад ӯ соли 1708 ислоҳоти пулӣ гузаронид. Мутаассифона, ҷораҳои андешидаи ӯ вазъияти мавҷударо дигаргун карда натавонист. Соли 1711 Убайдуллоҳхон дар натиҷаи суиқасд кушта шуд ва дарбори хонӣ тороч гардид.

Пас аз марғи Убайдуллоҳхон бародари ӯ Абулфайзхон (1711 – 1747) ба тахт нишаст. Ӯ охирон намояндаи сулолаи Аштархониён дар тахти Бухоро буд. Дар солҳои ҳукмронии хони мазкур ҳукумати марказӣ иқтисодии худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудоғона тақсим гардид. Абулфайзхон амалан ҳеҷ гуна ҳокимияти воқеӣ надошт ва бо истифода аз ин ҳокимони вилоятҳои алоҳида худсариро мекарданд.

Абулфайзхон Муҳаммадҳакимбийро, ки аз қабилаи манғит буд, бо рутбаи атолиқи Бухоро таъин кард. Муҳаммадҳакимбий вазъи худро устувор намуда, сарвари ҳамаи атолиқҳо гашт. Бо

дастгирии ашрофи қабилаи манғит ӯ идораи давлатро пурра ба дасти худ гирифт. Амалҳои ӯ боиси норозигии умумӣ гардид, ки он ба эътибори хон таъсири манфӣ мерасонд.

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муниӣ дар бораи зулми Шохбек кӯкалтоши фулодчӣ нисбат ба аҳолии Балх ва ба қатл расонидани ӯ: «Валимуҳаммадхон дар он замон Шохбек кӯкалтоширо, ки аз қавми фулодчӣ буд, ҳокими вилояти Балх сохта, бародарзодагони худро ба ӯ супурда буд. Ӯ султониноро дар назар надошта, ҷамеи муҳиммати мулкро худ мутасаддӣ гардида, ба навъе зулм пеша буд, ки деворе аз санг сохта ва дар он шиқофӣ гузошта ва ҷуфти гове дар он муҳайё карда аз барои мучримон (гунаҳкорон), ки гардани онҳоро ба зӯри гов меканданд ва ба андак ҷурме (гуноҳе) мардумро дар деги равгани тафсида меандохтанд. Аз оҳан ҷаллоҷӣ рост карда буд. Тамоми аъзои эшонро аз фарқ то қадам бар он ниҳода, метофтанд. Зулми ӯ носихи (чун нусхаи) зулми Ҳачҷоҷ шуда буд ва мардум аз ин афъоли (рафтори) ӯ бағоят дилтанг буданд.

...Фармуданд, ки Шохбекро дастгир карда, ба сиёсат расонанд (чазо диҳанд). Он бадбахт гурехта, дар мадрасаи Абдуллоҳхон даромада, дарвозаро устувор намуд ва тири туфанг ба мардуми асоқир (чанговарон) андохт. Ҷавонони рамзҷӯй он рӯз гузаронида, шаб як девори мадрасаро шиқофӣ, ӯродастгиркардаоварданд. Ҳукмишудсариӯробаҷуфтиговканданд, ҷасади ӯро аз ҷаллоҷӣ гузарониданд ва ба деги равгани гарм андохтанд».

Муҳаммад Юсуфи Муниӣ. Тазкирани Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фарӣштаи Саррофон. – Техрон, 1380, сах. 132-134.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муниӣ дар бораи қатли мардуми шаҳри Тошканд аз ҷониби Имомқулихон: «Имоқулихон/ баъд аз он Искандар султон, валади худро ба ҳукумати вилояти Тошканд равона намуданд. Шохзода ба он мардум сулуки неку (рафтори хуб) накард ва он кофирнеъматон (беширафон) гулув карда (аз ҳад зиёд муболиға намуда), шохзодаро ба дараҷаи шаҳодат расониданд. Чун ин хабар ба самъ (гӯш)-и хон расид, дуди оҳи чонок аз дил бароварда, ноира (отаи)-и қаҳраи дар илтиҳоб омада (зиёд шуда) ва ин суратро ба Надирмуҳаммадхон, бародари худ, навишт ва худ асоқири чаррор (зиёд)-и бешуморро гирифта, озими Тошканд шуданд. Надирмуҳаммадхон низ лашқари Балх ва Бадахшонро гирифта, ба мадади бародар рафт ва ҳар ду муттафиқ (бо ҳам иттифоқ) шуда, як моҳ қалъаро муҳосира намуданд. Имомқулихон савганд хӯрд, ки қалъаро гирифта, чунон қатли ом созам. ки то хуни душманон ба рикоби ман нарасад, даст аз қуштан бар надорам.

Алқисса, баҳодурони адӯбанд (душманкуш)-и қалъакушоӣ ва мардони шерафкан (диловар)-и размозмой (дар чангҳо таҷрибадор)-ро ҳукм шуд, ки қалъаро чун нигин фуруӣ гирифтанд ва аз ҳар ҷониб сарқӯб бардоштанд. Чунон сохтанд, ки асар мӯре даруни қалъа мечунбид, дида ӯро ба новак

(тир)-и душмангузор ва пайкони ҷонишкор медӯхтанд. Алгараз, бар ин минвол кор бар он мардум душвор сохта буданд. Вақти субҳдамӣ дарвозаро отаиш дода, сӯхтанд ва аз он ҷо даромада, шамшер бар пиру ҷавон ниҳода, бедодие шуд, ки замона ёд надорад. Ва он рӯз то ба вақти пешин бозори аҷал гарм буд. Пири сабсоларо бо кӯдаки яқсола ба як нарх мегирифт ва ба як нарх мефурушт. Шумори куштагон аз ҳавзаи тасаввури ҳаёли афзун буд. Амрони лашкар бар аҳволи фақирон ва бегуноҳон тараҳҳум сохта, аз хон шафоатхоҳ шуданд (хоҳиши намуданд, ки раҳм кунанд). Он хусрави баҳромқаҳр фармуд, ки ман савганд хӯрдаам, ки то хуни тошкандиён ба рикоби ман нарасад, даст аз қитол (қуштор) боз надорам. Умаро (амирон) ба аҳли фатво (фатводихандагон) рӯҷуъ карданд (муроҷиат намуданд). Уламо ҷунон фатво доданд, ки ҳазрат аспи худро дар ҳавзе андозад, ки баланди он то рикоб бошад ва обро ба хуни қушта огушта созанд. Дар ин сурат хуни онҳо ба рикоби зафармаоб расида бошад (монанди он шуда бошад). Ин мазмунро ба арз расонида, ҷунон сохтанд ва отаиши қаҳри подшоҳиро ба оби шиғо таскин доданд».

Муҳаммад Юсуфи Мунишӣ. Тазкирани Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштан Саррофон. Техрон, 1380, сах. 144-146.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Мунишӣ дар бораи ҳуҷумҳои гонатгаронаи хевагиҳо ба Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он: «Ба таърихи санаи 1076 (1665–1666) буд, ки Абдулғозихон ибни Арабхон, воли Урганҷ, бо лашқари фаровон омада навоҳиши Мовароуннаҳрро тохт намуд ва фуқаро ва масокиноро мутафарриқ (пареион) ва пароканда сохт. Абдулазизхон ба бародар эълон (хабардор) намуд. Он хони олишайх сипоҳи Балх ва Бадахшонро ба мадад фиристод ва он шершикорони бешаи диловарӣ бо лашқари Тӯрон муттафиқ шуда (иттифоқ баста), ӯро мунҳазим сохтанд (шикаст доданд)... Боз он лашқари шайтinasар чамъ шуда, дигар бор тохт оварда, шикаст ёфта, баргаишанд. Ҷунончи ҳаждаҳ бор тохт намуда, бухориёнро ба ҷон расониданд. Ногоҳ тири дуои бечорагон бар ҳадафи иҷобат расида, аҷал мавъуд (вақти муқаррашуда) гиребони ҷонаширо гирифта, ба тахтаи тобут мубаддал сохт.

Баъд аз ӯ Анӯшахон, писараш, зиёда аз падар тариқи (роҳи) зулмури паймуда, ба дафъаот (чандин бор) ба навоҳиши Бухоро тохт овард (тохту тоз намуд). Ба гоёте ки Қўйборро, ки муқаррари Ҳоҷагони олишайх аст, гирифта тороч намуд. Дар он вақт Субҳонқулихон ба воситаи губоре (ранҷише), ки ба бародари худ дошт, Анӯшахонро таҳриқ меод (бармеангехт). Дар он замон Абдулазизхон ба ҷониби вилояти Кармина рафта буд. Ин хабар чун ба арзи он шердил расид, азми Бухоро карда, вақти ними шаб худро ба дорулхилофа (яъне Бухоро) расонида, дид, ки урганҷиён дохили Бухоро шуда, дарвозаҳоро бастаанд. Бо чиҳил нафар аз бандагони худ дарвозаро шикаста даромад. Муҳолифоне, ки мутаваккил (масъул)-и дарвоза буданд, даст ба тег бурда, ҳамла оварданд. Он сафдар (ҷасур)-и корзор шамшери хунрезро аз ниём (ғилоф) кашида, ба қитол (қуштор) маиғул шуд.

...Алқисса, қушта ва хаста ба арки Бухоро омаданд ва бандагони ва-

фодор хонро дохили тахтгоҳ намуданд. Ҳукм фармуд, ки ҳар кас қуввати санг андохтан дошта бошад, дар куштани урганҷӣ тақсир накунад. Он шаб аз ўзбек ва тоҷик ва раоё ва аҳли бозор ҳама даст ба қитол кушоданд. Дарвозаҳоро баста ба мегу тир ва ба чўб ва ба корд... ҷанг мекарданд. Вақте ки аз ҷанг халос мешуданд, менишастанд ва ба ҳалқи якдигар шиорат мекарданд. Ин мегуфт, ки «ман саратро мебурам». Он мегуфт, ки «сани бошингни кесаман». Алқисса, ба он қавм ҷунон дарафтоданд, ...ки аз кушта пуштаҳо сохтанд. Бақиятуссайф (зиндамондагон) ба ҳазор тараддуд худҳоро аз қалъа ба зер андохта, ба хони худ пайвастанд, тоби муқовимат наёварда, ба ҷониби Урганҷ фирор намуданд».

Мухаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. – Техрон, 1380, саҳ. 172-174.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1601 – ба Балх лашкар кашидани бародарон Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон*
- 1605 – ба тахт нишастани Валимуҳаммадхон*
- 1607 – ҳокими Балх таъин гардидани Шохбек Қўқалтош*
- 1702 – вафоти Субҳонқулихон ва ба тахти Бухоро нишастани Убайдуллоҳхон*
- 1711 – кушта шудани Убайдуллоҳхон ва ба тахт нишастани Абулфайзхон*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Дар бораи вазъи сиёсии асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII маълумот диҳед.*
- 2. Чаро сулолаи нави дар Бухоро таъсисёфтаре сулолаи Ҷониён ё Аштархониён меноманд?*
- 3. Пойтахти мамлакат кадом шаҳр буд?*
- 4. Барои чӣ рафтори ҳокими Балх Муҳаммадиброҳим боиси норизоии мардум гардид?*
- 5. Дар бораи ҳукуматдори хони Бухоро Валимуҳаммадхон маълумот диҳед.*
- 6. Сабаби ба қатл расидани ҳокими Балх Шохбек Қўқалтоширо шарҳ диҳед.*
- 7. Оид ба низоъҳои байнихудии ҳокимони ин давра чиҳо медонед?*
- 8. Дар бораи муборизаи хонҳои Бухоро ва Балх барои ба даст даровардани ҳудуди мамлакат нақл кунед.*
- 9. Дар бораи тadbирҳои Убайдуллоҳхон барои қавӣ гардонидани ҳукумат маълумот диҳед.*
- 10. Вазъи мамлакатро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон шарҳ диҳед.*

§ 27. БАДАХШОН ВА ҲИСОР ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Минтақаҳои соҳили чапи дарёи Ому – Кундуз, Файзобод, Балх, Шибирғон ва Бадахшон ва дар соҳили рости ин дарё – Тирмиз, Кўлобу Қубодиён тобеи сулолаи Аштархониён буданд.

Дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори баъзе аз сарони қабилаҳо баланд гардид. Яке аз онҳо Маҳмудбийи

атолиқ буд. Хон ўро ҳокими Балху Бадахшон таъин намуд. Он солҳо Бадахшон мулки мустақил буд. Дар он чо асосгузори сулолаи амирони тоҷики бадахшонӣ Ёрбеки Даҳбедии Самарқанӣ ҳукмронӣ мекард. Дар нимаи дуюми асри XVII муносибат байни Бадахшон ва Бухоро сард шуд ва дар натиҷа тохтутози лашкари Бухоро ба Бадахшон вуъят гирифт. Хони Бухоро мехост хазинаи худро бо лаъли Бадахшон ғанӣ гардонад. Бо ҳамин мақсад тирамоҳи соли 1691 Маҳмудбийи атолиқ як гурӯҳи соҳибмансабонро барои идора кардани ғабдулияти конҳо ба Бадахшон фиристод, вале Ёрбек онҳоро ба он конҳо роҳ надод. Он гоҳ Маҳмудбий соли 1692 лашкари зиёд ҳамъ оварда, ба сӯйи Бадахшон лашкар кашид ва шаҳри марказии Бадахшон Ҷузгун (Файзобод)-ро муҳосира кард, вале онро гирифта натавонист. Маҳмудбий маҷбур шуд, ки бо Ёрбек қарордоди сулҳ баста, ақиб нишинад. Мувофиқи қарордод Ёрбек худро тобеи хони Бухоро эътироф кард ва уҳдадор шуд, ки маҳсули дусолаи конҳои лаъли Бадахшонро ба хон супорад, лекин дар амал ӯ ҳокими мутлақи он чо буд ва мустақилона кор мекард. Ёрбек дар Бадахшон 50 сол ҳокимият кард.

Дар асри XVI Балх, Тирмиз, Қундуз, Қубодиён, Хатлону Бадахшон тобеи ҳокими Ҳисор буданд. Дар солҳои ҳукмронии сулолаи Аштархониён ин мулкҳо, ҳатто Ҳисор тобеи Балх гашт, чунки дар Балх валиаҳди хони Бухоро ҳоким буд ва ўро низ «хон» меномиданд.

Дар замони ҳукмронии Имомқулихон дар Ҳисор Давлатбийи кенағас ҳоким буд. Ӯ дар байни ҳокимони вилоятҳои дигари Бухоро мақоми хоссеро дошт, ки дар натиҷа сиёсати нимамустақилиро ба даст овард.

Ҳукмронии Давлатбий то соли 1642 давом кард. Баъди ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Надирмуҳаммадхон дар вилоятҳо писарони ӯ ҳукмрон шуданд ва Ҳисор ба Қиличмуҳаммад ном писари ӯ расид. Сарзамини дар асри XVI ягонаи Ҳисор дар замони ҳукмронии сулолаи Аштархониён ба қисмҳо тақсим шуда, ба итоати Бухоро гузашт. Вале мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Ҳисор байни писарони Надирмуҳаммадхон давом мекард, ки билохира, писари сеюми ӯ Баҳром султон ҳокими ин мулк гашт.

Баъд аз ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Абдулазизхон (1645–1680) байни хонҳои Бухоро ва Балх барои соҳиб шудан ба ҳокимияти Ҳисор муборизаҳо оғоз шуданд. Аз ин муборизаҳо истифода намуда, як муддати кӯтоҳ ҳокими Самарқанд Ҳисорро тобеи худ гардонид.

Итоати мулки Ҳисор ба Балх, Самарқанд ва Бухоро доимӣ набуд. Дар охири асри XVII аз бесарусомониҳои Бухоро истифода намуда, Ҳисор мустақилияти худро барқарор намуд.

Он замон Ҳисор яке аз вилоятҳои саркаш ба шумор мерафт. Дар ин ҷо қabilaи юзи ўзбек ҳукмронӣ мекард, ки пешвои онҳо Уткан додхоҳ ном шахсе буд. Соли 1703 лашкари Бухоро бо сардории пешвои юзҳои Самарқанд Муҳаммадраҳимбии атолик, ки бо юзҳои Ҳисор, махсусан, бо Уткан муносибатҳои душманона дошт, ба ин сарзамин ҳучум намуд. Рафтори душманонаи онҳо боиси хашму ғазаби мардуми Ҳисор гардид. Исёнгарон қароргоҳи лашкари Бухороро торумор карданд.

Лашкари Бухоро ақибнишинӣ карда, аҳолии Ҳисорро ба ихтиёри Уткан воғуздор намуд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор намояндагони худро ба назди хони Бухоро фиристода, мурочиат намуданд, ки вазияти онҳо хеле ногувор аст ва аз хон хоҳиш қаданд, ки бехатарӣ ва осудагии аҳолии осоиштаро таъмин намояд. Вале амирон бо намояндагони аҳоли муносибати дағалона намуданд ва Назар-тентак, яке аз бародарони Худоёрбии манғит, шамшер кашида, ба ҷониби намояндагони мардум равон гардид. Шўришгарон сангу қалтак ба даст гирифта, бар зидди онҳо баромаданд. Амирони Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбӣ аз тарс роҳи гурезро пеш гирифтанд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор хаймаҳои лашкари Бухоро, ки рӯ ба гурез оварда буданд, ғорат намуданд.

Ин шўриш то андозае оммавӣ буд, ки шўришгарон бо сангу дастҷўб бар лашкари мусаллаҳи Бухоро пирўз шуданд. Дар ин шўриш дар баробари хунармандону тоҷирон дигар қишри аҳолии шаҳр низ ғаёлона иштирок намуданд. Дар ин маврид манфиати ўзбекҳои қabilaи юз ва аҳолии муқимии вилояти Ҳисор – тоҷикон ба ҳам омаданд. Халқ барои қатъи қанг дар қаламрави худ ба по хестанд ва юзҳо онҳоро дастгирӣ намуданд.

Хабари ноқомии лашкари Бухоро дар Ҳисор ба ҳокими Балх Муқимхон расид. Бо фармони ў лашкари Балх бо сардории Маҳмудбӣ атолик моҳи феввали соли 1704 ба сўйи Ҳисор ҳаракат кард. Вале то омадани онҳо ҳокими Ҳисор Уткани додхоҳ лашкари фирории Бухоро таъқиб намуда, лавозимоти зиёди ҳарбӣ, ҷодару хайма ва асиронро ғанимат гирифт.

Шикаст дар Ҳисор хони Бухоро – Убайдуллоҳхонро рўҳан азоб меод. Ў аз набудани иттиҳод дар байни қabilaи юз истифода намуда, бори дигар ба сўйи Ҳисор лашкар кашид.

Ин навбат ҳам Балх бо мақсади ба итоати худ даровардани мулки Ҳисор лашкари сершуморро зери фармони Маҳмудбӣ ба он мулк равон кард. Ба ӯ муяссар гардид, ки лашкари Бухороро мағлуб намуда, Дарвеш кӯшбегӣ, писари Фозилбӣро ҳокими Ҳисор таъин намояд.

Баъд аз ронда шудани лашкари Бухоро бештар аз 50 сол Ҳисор ҳамчун мулки мустақил арзи вучуд дошт. Дар ин муддат ба баъзе ҳокимони Ҳисор муяссар шуд, ки ба сарзамини ҳамсояғони худ лашкар кашанд.

Аз тарафи дигар, хонҳои Бухоро мекӯшиданд, ки Ҳисорро мутеи худ гардонанд. Дар лаҳзаҳои душвори таҳдиди душман Ҳисор муттаҳиди худро пайдо кард, ки яке аз онҳо ҳокимони Ҷротеппа буданд. Ин иттиҳод ба он сабаб ба вучуд омад, ки ҳам дар Ҳисор ҳам дар Ҷротеппа намояндагони қабилаи юзҳо ҳукм меронданд.

САРЧАШМА

Ахбори Муҳаммад Юсуфи Муний дар бораи муҳолифати ҳокими Бадахшон Ёрбек бо Маҳмудбӣ атолиқ: «Чун муддати як сол аз ҳукумат ва иёлат (идоракунӣ)-и Маҳмудбӣ гузаит, сокинони вилояти Балх дар муҳоди амн (сулҳу осоштагӣ) ва фароғат буданд.... Дар ин вило (яъне вилояти Балх) бандагон, ки ҷиҳати забти конот (конҳо)-и Бадахшон рафта буданд, тиҳидаст (бо дастии холӣ) омада, муҳолифати мир Ёрбекро маълум карданд. Умдатулумаро (яъне Маҳмудбӣ атолиқ) мактуби машъар (огоҳкунанда) ба насоиҳ (насиҳатҳо) навишта, ӯро аз ин афъол (рафтор)-и ношоиста манъ фармуд. Ӯ эътимод бар ҳисонат (мустаҳкамӣ)-и қалъаи худ карда, беиштар дар бағӣ (исён) ва хилоф иқдом намуд. Маҳмудбӣ дар хашм шуда, ба чамъият (чамъ намудан)-и лашкар амр сохт, ки дар андак замон чандон аз муборизони мардафкани сафишкан фароҳам омаданд, ки муҳосибон (ҳисобкунандагон)-и хаёл аз уҳдаи шумори он қосир оянд (миқдори онҳоро шуморида натавонанд). Ба таърихи 1103 (1691 – 1692) байрақи шаҳомат афрошта гардиданд.

Чун аз дарёи Кукча убур намуданд, мир Ёрбек чамъеро ба ҷанг фиристод ва он бехирадон ба андешии носавоб (нодуруст) дар тақобул (ба муқобили онҳо) омада табли ҷангро ба навозиши оварданд (табли ҷангро заданд). Ва ҳаракатулмазбуҳӣ (ҳаракатҳои бефоида) намуда, оқибат шикастпарешон афтод, ки пароканда ва парешон гашта, рӯйи ҳазимат ба ҷониби қалъа ниҳоданд (ба сӯйи қалъа гурехтанд). Ҷавонони ҷангчӯӣ аз ақибӣ гурехтагон тавачҷуҳ намуда, аксарро ба тегу найза ва ханҷар сар аз тан ҷудо карданд. Бақиятуссайф (зиндамондагон) ба ҳазор тараддуд ниёда фирор намуданд. Алқисса, то даҳ рӯз дар қалъадорӣ эҳтимом (сайф) менамуданд. Донистанд, ки бо он зафар ҷанг ситез (зӯрӣ) аз муҳолот

(гайри имкон) аст. Рӯзи даҳум чамъе аз содот (сайидон) ва дарвешон ва аҳли силоҳ ва мӯйсафедонро бо мусҳаф (Қуръон), ки қасам ёд карда буд, фиристод. Истиғфори (бахшиши) ҷароим (гуноҳҳо)-и худ намуда ва умаро низ муслеҳ (оштидиҳанда) шуданд. Умдатулумаро (яъне Маҳмудбий) узри ӯ пазируфта, дусола ҳосили конотро (конҳоро) талабид».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкирани Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 254 – 255.

Аҳбори Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ дар бораи ба Ҳисор фиристодани лашқари Бухоро: «Бо амри Убайдуллоҳхон дар Бухоро барои ба Балх лашқар кашидан машварат барпо шуд. Дар он Муҳаммад Раҳимбий суханронӣ намуда гуфт, ки лашқаркашӣ ба Балх кори ниҳоят зарур аст, вале дар Ҳисори Шодмон Уткан бо қабилаи юз аз итоати шумо саркашӣ намуда, бо ҳилаву найранг қасри Ҳисорро соҳиб гаштааст ва худро мустақил мешуморад. Шояд ӯ мақсади забти Балхро низ дошта бошад. Мо бояд пеш аз ҳама, масъалаи Утканро ҳал намоем. Хон ба гуфтаҳои Муҳаммад Раҳимбий бовар карда, қарор қабул кард, ки ба Ҳисор лашқаркашӣ наоянд. Муҳаммад Раҳимбий, ки бо Уткан қаблан душманӣ дошт, дар ин муҳориба сарлашқар таъин гардид. Ҳангоме ки онҳо ба сӯйи Ҳисор ҳаракат намуданд, пешвоёни қабилаи юзҳо аз авлоди Шодӣ ба онҳо ҳамроҳ шуданд. Дар он замон ҳокими Ҳисор Ҳолибек-мирохур, писари Хушик атолиқ буд.

Қалъаи Уткан дар қисми шимолии соҳили дарёи Кофарниҳон воқеъ гардида буд. Лашқари бухориҳо ва юзҳои авлоди Шодӣ қалъаро аз ду ҷониб иҳота намуданд. Дар наздикии ин қалъа мазори муқаддаси ҳазрати Мавлоно Яъқуби Чархӣ воқеъ буд. Ҷанговарони бухорӣ ба ин ҷойи муқаддас беъътишӣ намуда, қисми болои мазорро вайрон карданд. Маҳалла ва хонаҳои сокинони он чоро оташи зада, маҷрои обро тағйир доданд, ки дар натиҷа зироати аҳоли ба нестӣ табдил ёфт.

Бухориҳо дар дил нисбат ба Муҳаммад Раҳимбий кинаву адоват доштанд ва аслан барои забти қалъаи Уткан бо ӯ якдил набуданд. Аз ин рӯ онҳо бо муҳолифини худ рӯ ба рӯ нашуда, лашқари худро қариб як фарсанг дуртар бурданд. Юзҳои Ҳисор аз ин амали онҳо Муҳаммад Раҳимбийро хабардор намуданд, вале ӯ, ки шахси ботачриба буд ва медонист, ки дар ин вазъияти ҳассос ихтилоф манфиат надорад, ба наздикони худ амр дод, ки онҳо ҳиссиёти душманӣ зоҳир накарда, мисли лашқари бухориён аскарони худро қафо баранд, зеро мақсади умумии онҳо як аст.

Пас аз он лашқари Муҳаммад Раҳимбий аз ҳар тараф ба сӯйи қасри Уткан тирандозӣ намуданд. Уткан низ аз дохили қаср оташи ҷавобӣ мекушод. Пас аз чанде миёни бухориҳо овозаҳои воҳимаангезе паҳн шуданд, ки агар Маҳбубдий ба ёриши Уткан ояд, ҳоли онҳо бад мешавад.

Дар натиҷаи зиддиятҳои тезу тунд одамони Ҳисор ва гирду атрофи он бар зидди лашқари Бухоро исён бардоштанд. Муҳаммад Раҳимбий бо қисми боқимондаи лашқари худ ба Бухоро баргаишт.

Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ. Убайдуллоҳнома. Тарҷума аз забони тоҷикӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.А. Семёнов. – Тошканд, 1957, сах. 60 – 67.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1691 – барои идораи қонҳо ба Бадахшон фиристодани гурӯҳи соҳибмансабон аз ҷониби Маҳмудбӣи атолиқ

1692 – лашкарқашии Маҳмудбӣи атолиқ ба Бадахшон

1703 – лашкарқашии Муҳаммад Раҳимбӣи атолиқ ба Ҳисор

1704 – ба ҷониби Ҳисор ҳаракат намудани лашкари Балх бо сардории Маҳмудбӣи атолиқ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Маҳмудбӣи атолиқ кӣ буд?
2. Сабаби лашкарқашии Маҳмудбӣи атолиқ ба Бадахшон аз чӣ иборат буд?
3. Дар бораи муборизаи ҳокими Бадахшон Ёрбек бо лашкари Маҳмудбӣи атолиқ нақл кунед.
4. Дар бораи вазъи Ҳисор дар асри XVII маълумот диҳед.
5. Воқеаҳои соли 1703 дар Ҳисор рӯйдодоро нақл намоед.
6. Чаро лашкари Бухоро дар Ҳисор ба ноқомӣ дучор гардид?
7. Муборизаҳои Бухороро бо Балх дар бораи соҳиб шудан ба Ҳисор шарҳ диҳед.

§ 28. ХУЧАНД ВА ЁРОТЕППА ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII.

ВАЗЪИ ХОНИИ БУХОРО ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ АБУЛҶАЙЗОН

Ду шаҳри қадими халқи тоҷик – Хучанд ва Ёротеппа дар асри XVII баъзан ҳамқисмат гашта, аз тарафи як ҳоким идора мешуданд. Дар ибтидои ҳукмронии сулолаи Аштархонӣ аз парокандагии рӯйдода истифода намуда, Хучанд, Ёротеппа ва Тошканд аз итоати ҳокимияти Бухоро баромаданд.

Дар солҳои ҳукмронии Имомқулихон Ёротеппа ва Хучанд аз тарафи Суёнҷибӣ ном ҳоким идора мешуд. Ба ӯ муяссар мешавад, ки якҷанд шаҳрҳои ба Тошканд тобеъро забт кунад. Даре нагузашта Хучанд ва Ёротеппа ба ҳокими Самарқанд Ялангтушбӣи атолиқ тобеъ шуданд.

Намояндаи ин қабила Боқибӣи юз амалиёти зидди ҳукумати марказиро сарварӣ намуда, ба қувваи ҳарбии қабилаи қазоқҳо така мекард. Ӯ пинҳонӣ воридаи Хучанд гашта, худсарӣ менамуд. Бар зидди қазоқҳо ва Боқибӣи лашкари Бухоро бо сардории Абдулазизхон фиристода шуд. Вақте ки Абдулазизхон воридаи Хучанд гашт, Боқибӣи юз назди ӯ шарт гузошт, ки ба муқобили падари худ – Надирмуҳаммадхон амал намуда, худро хони Бухоро

эълон кунад. Агар \bar{u} ба суханони онҳо $\bar{g}\bar{u}$ ш надихад, он гоҳ ба \bar{u} марг таҳдид мекунад. Дар натиҷа ин тадбир амалӣ гашта, дар Сарой ном музофоти Ёротеппа Абдулазизхони 25 сола соли 1645 маросими тоҷузурӣ барпо кард. Падараш, ки дар дашти Қаршӣ машғули шикор буд, аз ин воқеа огоҳ гашта, ба Балх паноҳ бурд.

Боқибии юз аз тарафи Абдулазизхон ҳокими Хучанду Ёротеппа таъин шуд. Қабилаи юз мавқеи худро дар ҳукумати Бухоро мустаҳкам намуд. Дар солҳои ҳукмронии Абдулазизхон (1645 – 1680) ҳокимони Хучанду Ёротеппа тобеи Бухоро буданд.

Баъд аз ба сари ҳокимият омадани Субҳонқулихон (1680-1702) дар Ёротеппа ва мулкҳои тобеи он якчанд сол (1677 – 1686) Муҳаммадмуратобӣ ҳокимият кард. Намояндаи қабилаи юз – Муҳаммад Раҳимбӣ юз аз тарафи хони Бухоро соли 1703 барои паҳш кардани шӯриши халқ ба Ҳисор фиристода шуд.

Убайдуллоҳхон баъд аз он ки ба сари ҳокимият омад, барои идора кардани Ёротеппа ва Хучанд писари Раҳимбӣ юз – Окбӯта-қӯшбегиро ҳоким таъин кард, ки \bar{u} зиёда аз сӣ сол (1702 – 1734) дар ин ҷо ҳукмронӣ намуд.

Пойтахти Окбӯта-қӯшбегӣ шаҳри Ёротеппа буд. Сарзамини васеъ-аз худуди Хӯқанд то сарҳади Самарқанд, болооби Зарафшон-Мастҷоҳу Фалғар тобеи \bar{u} буданд. Ба ҳокимияти ин сарзамини густурда қаноатманд нашуда, Окбӯта-қӯшбегӣ хост водии Фарғонаро низ ишғол намояд. Ин хоҳиши \bar{u} амалӣ нашуд, чунки соли 1734 аз дасти падарарӯси худ, хони Хӯқанд Раҳимбӣ минг (1734-1750) ба қатл расид. Баъд аз ин Раҳимбӣ Хучанд ва Ёротеппаро забт кард.

Дар нимаи аввали асри XVIII вазъият дар қаламрави ҳокимияти Бухоро боз ҳам мушкилтар гардид. Халқ дар вазъияти бениҳоят вазнин қарор дошт. Амирон ҳокимони маҳаллӣ дар ҳама ҷо ба онҳо зулм мекарданд. Хони охири сулолаи Аштархониён Абулфайзхон ба қорҳои давлатӣ аҳамият намедод ва аз субҳ то шом ба дилхушӣ дода шуда буд. Дар натиҷаи тохтутозҳои ҳафтсолаи қазоқҳо (1723-1730) Миёнкол (байни Самарқанду Бухоро) тамоман ба харобазор табдил ёфт. Кишвар дар шароити бесарусомонӣ ва таназзули иқтисодӣ қарор дошт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд. Касони аз ҷанги фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор мекарданд. Шаҳрҳои мамлакат бе одам монданд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти нисбии ғушаву қанорҳои мамлакат сабаб шуд, зеро қосибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони қори

осоишта марказҳои бузурги касбу хунар ва тичоратро тарк карда, ба гӯшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Дар тамоми қаламрави кишвар дар байни ашрофи феодалӣ ва сарлашқарон ҷангҳои дохилӣ ва исёнҳо ба амал меомаданд, ки дар натиҷаи он давлат ба мулкҳои хурд тақсим шуд, ки онҳо мустақилона ғаболият карда, ба ҳокимияти марказӣ итоат намекарданд. Амирон ва мансабдорон аз беназоратии ҳокимияти марказӣ истифода бурда, барои ба даст овардани ғайри ҳаққи зулм мекарданд, ки ин норозигии халқро нисбат ба ҳокимон боз ҳам бештар тақвият меод. Ҳокими Самарқанд Фарҳодбӣ ба аҳолии бераҳмона ва душманона муносибат менамуд. Дар ин вазъияти ноустувор соли 1722 ҳокими Шаҳрисабз – Иброҳимбӣ бо дастгирии ҳокими Кармина Абдулқарим шохзодаи хевагӣ Рачаб султонро хони Самарқанд эълон кард ва ба номи ӯ танга сикка зада шуд. Рачаб султон душмани ашаддӣ ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳакимбӣ буд. Рачаб султон бо ҳамроҳии ҷонибдорони худ барои сарнагун кардани Абулфайзхон омодагӣ мегирифт. Ӯ барои ба даст овардани Бухоро ба қазоқҳое, ки дар Дашти Қипчоқ кӯчманчигӣ карда, аз сардию бенавой рӯзҳои вазнинро аз сар мегузарониданд, мурочиат намуд ва ба онҳо ғаниматҳои фаровонро ваъда кард. Кӯчиёни муфлисшуда ва гурусна бо чорво ва чизу чораи худ ба Самарқанд кӯч бастанд ва дар тамоми водии Миёнкал то туманҳои Бухоро паҳн шуданд. Дар давоми ҳафт сол (1723 – 1730) онҳо аҳолиро бераҳмона ғорат карданд ва маконҳои ободро ба харобазор табдил доданд. Кӯчиёни бераҳм зери суми аспони худ киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат дар зери суми чорпоёни сершумори бодиянишинон ба биёбон мубаддал шуданд. Маҳаллаҳои шукуфону ободи аҳолии маҳаллӣ ба вайрона ва биёбон табдил ёфт. Нарасидани маҳсулоти хӯрокворӣ эҳсос мешуд. Қаҳтӣ, гуруснагӣ ва қашшоқӣ сар шуда, чанд сол ҳукмфармой кард. Сокинон ба маконҳои нисбатан беҳавф кӯч мебастанд, вале қисми зиёди одамон дар роҳ аз гуруснагӣ ба ҳалокат мерасиданд. Халқ дар вазъияти ниҳоят вазнин қарор дошт. Амирону ҳокимони маҳаллӣ дар ҳама ҷо ба онҳо зулм мекарданд. Кишвар дар шароити бесарусомонӣ ва таназули иқтисодӣ қарор дошт.

САРЧАШМА

Маълумоти Абдураҳмони Толеъ оид ба вазъи Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон: «Идораи Самарқандро ба Фарҳодбӣи парвонаҷии утарҷӣ вогузор намуданд. Ӯ нисбат ба аҳолии сиёсати зӯрвариро неша

гирифта, бедодгарихои зиёд намуд. Хабарӣ беадолатии ӯ ба аҳолии то ҳокимияти марказӣ расид, вале Фарҳодбӣ аз рафтори худ даст накашид. Дар Мовароуннаҳр бесарусомонӣ рӯй дод. Худӯербӣ низ дар Шаҳрисабз муборизаи худро бо кенегасҳо идома медод. Дар соли 1125 ҳ.қ (1713) Ҷамаи сарлашкарон дар Бухоро ҷамъ омада, ба чунин қарор расиданд, ки рафтори Фарҳодбӣи зolim аз андоза берун омадааст. Аз ин хотир, идораи Самарқандро ба ихтиёри Муҳаммадраҳимбӣи дурман супориданд. Муҳаммадраҳимбӣ аз уҳдаи идораи Самарқанд баромада наметавонист ва яке аз хешовандони худ Султон-тўқсаборо аз Шаҳрисабз ба Самарқанд даъват намуд. Кенегасҳо дар Самарқанд ба аҳолии бераҳмию зўрварию зиёд намуданд. Дар натиҷа халқи ба дод омада, шўриши бардошт ва Султон-тўқсаборо аз Самарқанд берун карданд”.

Абдурраҳмони Толеъ. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатель профессора А.А. Семёнова. Ташкент, 1959, сах. 37-39.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1645 – дар музофоти Сарои Ёротеппа маросими тоҷгузорӣ барпо кардани Абдулазизхон

1703 – аз тарафи хони Бухоро ба Ҳисор фиристодани Муҳаммад-раҳимбӣи юз барои паҳи кардани шўриши халқӣ

1734 – ба қатл расидани хони Хўқанд Раҳимбӣи минг ба дасти падарарўсаи

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи вазъи Хучанд ва Ёротеппа дар асри XVII маълумот диҳед.
2. Дар бораи муборизаи Боқибӣи юз бо лашкари Бухоро чӣ медонед?
3. Чаро забти Фарғона ба Оқбўта қўшбеги мўяссар нагардид?
4. Вазъи хониши Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон шарҳ диҳед.
5. Раҷаб султон кӣ буд ва чӣ қорҳоро анҷом дод?
6. Оқибати гонатгарихои кўчманчиёни Дашти Қипчоқ мамлакатро ба кадом ҳолат овард?

§ 29. ЛАШКАРКАШИИ НОДИРОШОҲ БА СЎИИ МУЛҚҲОИ БУХОРО ВА СУҚУТИ ДАВЛАТИ АШТАРХОНИЁН

Ба сари ҳокимият омадани Нодиршоҳ дар Эрон. Шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор (1736–1747) аз вазъи мушкили ҳокимони Бухоро истифода карда, хост, ки Мовароуннаҳрро ба зери итоати худ оварад.

Дар ибтидои асри XVIII Эрон давраи мушкилро аз сар мегузаронид. Як қисми сарзамини онро Туркия ишғол карда буд. Аз тарафи дигар, қабилаҳои афғон зидди ҳокимияти марказии Эрон

шӯриш бардоштанд. Аз қисмати шимоли Эрон Русия як қисми худи Озарбойҷонро бо шаҳри Боку ишғол намуд. Дар чунин шароит сарлашқари Эрон Нодиршоҳи Афшор ба арсаи идоракунии давлат омад. Ӯ тавонист, ки сарзамини Эронро аз афғонҳо ва туркҳо озод кунад, мамлакатро муттаҳид ва худро шоҳаншоҳи ин кишвар эълон намояд. Бо ҳамин дар Эрон хонадони нав, сулолаи Афшорҳо ба сари давлат омад.

Вазифаи аввалиндараҷаи Нодиршоҳ баланд бардоштани иқтисодиёти Эрон ва пуриктидор гардонидани лашқар буд. Барои амалӣ намудани нақшаи худ Нодиршоҳ ба сӯйи Хуросон (Афғонистони имрӯз) ва Ҳиндустон лашқар кашид. Ӯ Хуросонро фатҳ карда, ба Лоҳур ҳаракат намуд ва баҳори соли 1737 шаҳри Дехлиро ба даст овард. Ба писараш Ризоқулиҳон фармон дод, ки ҳамроҳи сарлашқараш Таҳмосхони Чалоир барои ишғоли Балх иқдом намоянд.

Лашқаркашиҳои эронӣ ба мулкҳои хони Бухоро. Ризоқулиҳон бо лашқари зиёд ба сӯйи Балх равон шуд. Лашқари ӯ ба муқовимати саҳти муҳофизони Андхӯй нигоҳ накарда, тамоми музофоти онро ғорат намуданд. Пас аз ишғоли Андхӯй онҳо қалъаи Ахчаро ба даст оварданд ва ба қониби Балх равон гаштанд. Балх ва гирду атрофи он ба тобеияти Ризоқулиҳон гузашт.

Баъд аз забти Балх Ризоқулиҳон бо дастури падараш бо дастаи 12 ҳазор нафара аз Амударё гузашта, Ғузоро ишғол намуд ва ба сӯйи Қаршӣ равон шуд. Ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳакимбӣ инро шунида, тамоми аҳолии шаҳр ва гирду атрофи онро барои дифоъ сафарбар намуд. Ӯ ба шаҳр дастаҳои минғитҳо ва қабिलाҳои дигарро ворид сохт. Қабл аз муҳосираи шаҳр ӯ ба он ҷо дастаҳои худро фиристод, ки нони аҳолиро барои захира мусодира намоянд. Пас аз ин вай ба муҳосираи шаҳр оғоз намуд. Ҳокими ҳазораҳо Бобоҳон бо дастаи сеҳазорнафараи ўзбекҳо ба тарафи эронӣ гузашт ва бо ҳамин лашқари онро тақвият дод. Муҳаммадҳакимбӣ дар вазъияти мушкил қарор гирифта, барои ёрӣ ба Абулфайзхон муроҷиат намуд. Абулфайзхон тирамоҳи соли 1737 бо лашқари худ ба сӯйи Қаршӣ ҳаракат кард. Ҳокимони вилоятҳои гуногун, то Тошканду Хучанд бо лашқари худ ба кумаки хони Бухоро омаданд. Дар ихтиёри Абулфайзхон сад ҳазор лашқар чамъ омад.

Лашқари хони Бухоро сафи душманро раҳна намуда, воридаи Қаршӣ гардид. Аз фурсат истифода бурда, Ризоқулиҳон тўпҳои худро ба қор андохт. Лашқари Бухоро бо ин навъ силоҳи оташфишон ошноӣ надошт ва садои тўпро ҳам нашунида буданд. Ба эронӣ муяссар гардид, ки ба лашқари Бухоро талафоти зиёд расонанд.

Чанги шадид дар назди Қаршӣ ба шикасти лашкари Абулфайзхон анҷом ёфт. Миқдори ғанимати ба дасти эронӣ расида ҳадду канор надошт. Касони зиёд аз тири тўпҳои эронӣ кушта шуда, як қисми лашкар пароканда гардид. Аз лашкари садҳазораи хон сӣ ҳазор боқӣ монд. Неруҳои боқимондаи хони Бухоро ба ҷониби Қаршӣ рӯ ба гурез оварданд. Хони Хоразм Илбарс бо лашкари зиёд ба ёрии хони Бухоро омад. Ризоқулихон аз ин хабар ёфта, бо хони Бухоро сулҳ баст ва бо фармони Нодиршоҳ аз дарё гузашта, ба сӯйи Балх омад. Илбарс ба Хоразм баргашт. Бо фармони Нодиршоҳ Ниёзхони додхоҳ ҳокими Балх таъин гардид. Минбаъд Балх барои онҳо ҳамчун мавзеи мувофиқу муҳимми стратегӣ барои ҳучум ба ноҳияҳои Мовароуннаҳр хидмат менамуд.

Бо ҳамин амалиёт лашкаркашии эронӣ дар ҳудуди хони Бухоро зимистони солҳои 1737 – 1738 ба охир расид.

Ҳучуми навбатии Нодиршоҳ ба сӯйи Бухоро ва суқути давлати Аштархонӣ. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кафқоз, Хуросон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба сӯйи Бухоро лашкар кашид. Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит дар идоракунии Бухоро имтиёзи бештаре пайдо карда буд.

Пеш аз ин Нодиршоҳ ба ҳокими Балх Ниёзхон фармон дод, ки дар гузаргоҳҳои Тирмиз ва Калаф аз болои Омударё пулҳо созанд ва барои дастгирии ӯ аз ҷумлаи музофотҳои тобеи Бухоро лашкар ҷамъ оваранд. Нодиршоҳ аввал ба Балх омада, маводи хӯроквории бо фармони ӯ омодагардидаро гирифта, баъдан тўпхоро ба заврақҳо бор карда, дар ибтидои соли 1740 ба он тарафи соҳили дарёи Ому гузашт.

Ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳакимбии манғит дер боз орзу дошт, ки ҳокимияти Бухороро ишғол наояд ва барои ин мавриди барояш муносибро меҷуст. Лашкаркашиҳои эронӣ ба муқобили лашкари Бухоро барои ӯ чунин фурсати муносибро фароҳам овард. Ӯ ба Нодиршоҳ номаи пурмехр ва боилтифот навишта, омодагии худро барои итоат аз ӯ изҳор дошт. Писараш, Муҳаммадраҳимхонро бо тухфа ва пешкашҳо ба назди Нодиршоҳ фиристод ва аз шох хоҳиш намуд, ки ба Бухоро ояд.

Нодиршоҳ ба сӯйи Бухоро ҳаракат кард ва дар Чаҳорҷӯй таваққуф намуд. Абулфайзхон аз ин огоҳ гашта, Муҳаммадҳакимбийро бо ашхоси дигари бонуфуз ба назди худ даъват намуд ва онҳоро бо тухфаҳои гаронбаҳо ба назди Нодиршоҳ фиристод. Абулфайзхон дар номаи худ омодагиашро барои истиқболу меҳмоннавозӣ изҳор дошт. Ин ҳайат бо эҳтироми зиёд аз ҷониби Нодиршоҳ қабул карда

шуд. Муҳаммадҳақимбий ба Нодиршоҳ дар бораи вазъи ҳокимияти Абулфайзхон, парокандагии дохилии давлат, норозигии аҳоли муфассал ва ошкоро қисса намуд ва омодагии худро барои хидмат ба манфиати шоҳ изҳор кард. Нодиршоҳ ба ӯ ваколатномае дода, ҳамчун намояндаи худ бо салоҳиятҳои зиёд ба Бухоро фиристод.

Муҳаммадҳақимбий ба Бухоро омада, ба назди Абулфайзхон ҳозир нашуда, мадрасаи Мири Арабро қароргоҳи хеш интихоб кард. Ашхоси бозғимоди худро ба тамоми бозорҳо, кӯчаҳо, масҷидҳо фиристода, эълон дошт, ки доир ба масъалаҳои марбут ба амнияти шахси ва моликияташон вобаста ба вазъи пешомада ва наздикшавии лашкари Нодиршоҳ метавонанд ба ӯ муроҷиат намојанд. Мардум барои гирифтани тазмини амнияти худ ва ҳифзи моликияташон ба назди ӯ, ба мадрасаи Мири Араб мерафтанд. Ин шуҳрати Муҳаммадҳақимбийро дар байни аҳолии шаҳр баланд мебардошт, аммо ин амали ӯ боиси хашми доираҳои дарборӣ ва ашрофи ҳоким, ки ӯро дар хиёнат айбдор менамуданд, гардид.

Қарор шуд, ки барои бо лашкари Эрон муқобилат нишон додан бо иштироки ашхоси масъул ва бонуфуз дар арк машварат даъват карда шавад, аммо Муҳаммадҳақимбий нахост ба арк биёяд. Он гоҳ қарор доданд, ки худи Абулфайзхон ба назди Муҳаммадҳақимбий меравад ва хангоми ба пешвози хон омаданаш ӯро ба қатл мерасонанд. Хангоме ки хон ба сӯи Муҳаммадҳақимбий меомад, ба сӯи ӯ оташ кушоданд. Абулфайзхон ба қаср баргашта, қарор дод, ки ба Нодиршоҳ таслим шавад. Дар наздикии Бухоро, дар мавзеи Чаҳорбахр, дар соҳили Зарафшон вохӯрии хони Бухоро ва Муҳаммадҳақимбий бо Нодиршоҳ ба вуқӯ пайваст. Нодиршоҳ хонро ба сифати зердаст ва тобеи худ боқӣ гузошт, вале амалан ҳокимият ба дасти Муҳаммадҳақимбий гузашт. Хони Бухоро Абулфайзхон вобастаи Муҳаммадҳақимбий гардида, Бухоро ба давлати тобеъ табдил ёфт. Барои тақвияти муносибатҳо онҳо робитаҳои ҳешовандиро низ барқарор намуданд. Нодиршоҳ ба яке аз духтарони Абулфайзхон издивоҷ намуд ва духтари дигари хони Бухоро ба хоҳарзодаи Нодиршоҳ – Алиқулихон ба шавҳар дода шуд.

Нодиршоҳ корҳои худро дар Бухоро анҷом дода, ҳамон сол (1740) ба Хоразм лашкар кашида, муқовимати хоразмиёнро дарҳам шикаста, ҳокими он – Илбарсонро дар муҳориба ҳалок намуд. Нодиршоҳ Хеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоиммақоми худро нишонд. Ӯ ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираи хӯрокворӣ, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба лашкари худ ҳамроҳ намуд, ки дар байни онҳо писа-

ри Муҳаммадҳақимбий, Муҳаммадраҳимхон низ буд. Нодиршоҳ баъди анҷоми ин амалиёти бобарор ба Эрон баргашт.

Соли 1743 Муҳаммадҳақимбий вафот кард. Пас аз марги ӯ дар гӯшаю канори давлат исёнҳо бар зидди Абулфайзхон ва тохтутозҳо дар гирду атрофии Бухоро оғоз гардид ва рӯз ба рӯз тақвият мегирифт. Бо сарвари Ибодуллоҳи хитой-қипчоқ дар Миёнкол шӯриш сар зад, ки он то худуди девори Бухороро фаро гирифт. Барои фуру нишондани шӯришҳо ва чорӣ намудани низом дар Бухоро Нодиршоҳ бо сарвари Муҳаммадраҳимхон лашкареро иборат аз эронӣҳо, афғонҳо ва туркманҳо ба Бухоро фиристод.

Муҳаммадраҳимхон ҳешовандон ва ҷонибдорони худро ба вазифаҳои баланди давлатӣ таъин карда, бо ёрии онҳо мавқеи худро дар пойтахт устувор намуда, ба пахш кардани шӯришҳо оғоз намуд. Ӯ ошӯбгарони Миёнкол, Шаҳрисабз, Қубодиён, Бойсун ва болооби Зарафшонро шикаст дода, ҳокимияти Бухороро дар ин ноҳияҳо барқарор намуд. Соли 1747 Нодиршоҳ Муҳаммадраҳимхонро ба Эрон даъват намуда, амр кард, ки Абулфайзхонро аз тахт барканор созад ва идораи кишварро ба уҳдаи худ гирад.

Муҳаммадраҳимхон ҳангоми ба Бухоро баргаштан қосидеро бо пайғом ба назди ашрофи ҳокими Бухоро фиристод, ки дар нома ба онҳо ва мардум сулҳу амният ваъда меод.

Ашхоси бонуфузи Бухоро бо тухфаҳо ба пешвои ӯ, ба беруни шаҳр бароманд. Муҳаммадраҳимхон дар Ҷозиобод чорбоғи худро қароргоҳ интиҳоб кард. Ӯ барои сарнагун кардани Абулфайзхон Хоҷаҳои Ҷуйбориро, ки дар мамлакат эътибори баланд доштанд, ба ҷониби худ ҷалб намуд. Баъд аз ҷустани тадбир Абулфайзхон дастгир шуда, дар зиндони Ҷозиобод ба ҳабс андохта шуд ва дере нагузашта ӯро дар мадрасаи Мири Араб ба қатл расониданд.

Ҳамин тавр, соли 1753 ҳукмронии сулолаи Ҷониён ба охир расид. Сабабҳои асосии суқути сулолаи Ҷониён парокандагии давлат, харчу марҷи сиёсӣ, таназули иқтисодӣ, вусъат ёфтани ҷангҳои дохилӣ, набудани ҳокимияти марказӣ ва муфлисшавии мардум ба ҳисоб мераванд. Ҳучуми Нодиршоҳи Афшор ба Мовароуннаҳр ба суқути ниҳии ҳокимияти Ҷониён (Аштархониён) суръат бахшид.

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммадқозими Марвӣ доир ба набарди лашкари Бухоро бо лашкари Нодиршоҳ:

Далерони Эрону тӯрониён,

Ба ҳам рехтанд ҳамчу боди хазон.

Зи абри бало тир борон шуда,
 Нами хун чу сели баҳорон шуда.
 Зи бас тир дар тан шуда ҷойгир,
 Тани ҷангҷӯ гаита қандили тир.
 Камонҳо фиканданду шамиери тез,
 Ниҳоданд дар ҳам зи рӯйи ситез.
 Чакочаки шамиери бурандафарқ,
 Замиро ба дарёи хун кард гарқ.
 Зи бас мард хуфта ба хуни набард,
 Шуда рӯйи саҳро нур аз сурхвард.
 Зи бас сар фитода чу мева зи шох,
 Шуда танг он арсагоҳи фарох.
 Яке чун баровард шамиери кин,
 Дигар як ҷамоил задаш аз камин.
 Ҳазорон касу аспро з-он ситам,
 Шикам зери зин, зин ба зери шикам.
 Чунон шӯрише сахт шуд пойдор,
 Ки зӯйи қиёмат шуда ошкор.

Муҳаммадқозими Марвӣ. Оламорон Нодирӣ. Ба тасхех, муқаддима ва тавзеҳоти доктор Муҳаммад Амине Риеҳӣ. Ҷилди 2. Техрон, 1364, сах. 791–792.

САНАҲОИ МУҲИМ

1737 – *фатҳи шаҳри Деҳлӣ ва ба сӯйи Қарий ҳаракат кардани Нодиршоҳ*

1740 – *лашкаркашии Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хоразм*

1743 – *вафоти Муҳаммадҳақимбий*

1747 – *Муҳаммадраҳимхонро ба Эрон даъват намудани Нодиршоҳ*

1753 – *ба охири расидани ҳукмронии сулолаи Ҷониён (Аштархониён) дар Бухоро*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Дар бораи дар Эрон ба сари ҳокимият омадани Нодиршоҳ маълумот диҳед.*
2. *Нодиршоҳ барои пурзӯр намудани давлат дар назди худ кадом вазифаҳои авваландарачаро гузошт?*
3. *Дар бораи лашкаркашии Ризоқулихон ба Бухоро маълумот диҳед.*
4. *Дар бораи муқовимати лашкари бухориён бо лашкари Ризоқулихон чӣ медонед?*
5. *Ҳуҷуми навбатии эронӣёро ба Бухоро бо сардории Нодиршоҳ баён намоед.*
6. *Чаро ҳокими Қарий Муҳаммадҳақимбий омодагии худро барои ҷидаи намудан ба Нодиршоҳ изҳор намуд?*
7. *Воқеаҳои ба Нодиршоҳ таслим шудани Абулфайзхонро шарҳ диҳед.*
8. *Дар бораи лашкаркашии Нодиршоҳ ба Хоразм нақл кунед.*
9. *Суқути сулолаи Ҷониён (Аштархониён)-ро шарҳ диҳед.*

МАВЗУИ XI

ВАЗЪИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§ 30. БА ИХТИЁРИ ЗАМИНДОРони КАЛОН

ГУЗАШТАНИ ҚИСМИ ЗИЁДИ ЗАМИН.

САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНӢ

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII ҳукуқи атоликҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи баъзе тоифаҳо назар ба асри XVI хеле афзуд. Идораи давлат комилан ба дасти онҳо гузашта, аксаран мансабҳои калони давлатиро ишғол менамуданд. Дар нимаи аввали асри XVIII дар сарзамини Мовароуннаҳр, алалхусус дар вилоятҳои марказии он, иқтисод рӯ ба таназзул ниҳод. Кишоварзӣ дучори бӯхрон гардид. Ба мардум нон намерасид, вале даромади солони заминдорон сол ба сол меафзуд.

Дар натиҷаи зулму истисмор ва ситонидани хироч ва молиёти аз ҳад зиёд деҳқононро ба фақирӣ ва қашшоқӣ гирифтор кард. Ҳукумат аз тарси сар задани норозигиҳои мардум дигар ба зиёд кардан ва ё чорӣ кардани андози нав чуръат намекард.

Замин дар дасти заминдорони калон буд. Яке аз чунин заминдори сарватманд ҳокими Самарқанд – Ялангушбий буд. Ӯ заминҳои беҳаду канори киштбобро дар вилояти Самарқанд ба даст оварда буд. Даромади зиёде, ки аз замин мегирифт, ба ӯ имкон дод лашкаре чамъ овада ба ишғоли мулкҳои дигар машғул шавад. Дар натиҷа сарвати ӯ боз ҳам бештар гардид. Пули қоғазии нақдӣ ӯ бо сиккаҳои хазинаи давлатӣ баробар арзиш дошт. Ин маблағҳои ӯ ҳангуфт ба ӯ имкон меод, ки дар Самарқанд иншооти меъморӣ бошукӯҳе, мисли мадрасаҳои Шердор ва Тиллокӯӣ созад. Илова бар ин, вай аз пардохти давлатии даромади солони озод буд.

Заминдори калони дигари ин давр Оллоҳбердибӣ парвоначӣ аз қабилаи минг ва писари ӯ Оллоҳёрбӣ буданд, ки заминҳои онҳо бо роҳи хариду фурӯш аз мардуми муфлисшуда ба даст омада буданд. Оллоҳбердибӣ, замоне ки ҳокими Самарқанд буд, бо Убайдуллоҳон ҳамеша дар мухолифат қарор дошт. Заминҳои Оллоҳбердибӣ ва Оллоҳёрбӣ хеле зиёд буданд. Дар васиятнамаи Оллоҳёрбӣ ба писарони худ 25 заминҳои милкӣ номбар меша-

ванд, ки аз онҳо қисмеро ба мерос гирифта, қисмеро бошад, ӯ ба пули тилло харида буд.

Бо мақсади дар як ҷой мутамарказ намудани заминҳои худ ӯ заминҳои дар деҳаи Ҳасанхоҷаи Бухоро доштаашро ба заминҳои тумани Шавдори Самарқанд иваз намуд, ки арзиши он 30000 танга таъин шуда буд.

Микдори зиёди заминҳо дар ин давра дар дасти рӯҳониён, махсусан, шайхони Ҷӯйборӣ буданд. Яке аз намоёндагони шайхони Ҷӯйборӣ Хоҷа Тоҷиддин буд, ки бо ҳар роҳ заминҳои авлодии худро меафзуд. Аз сарҳади Туркистон то марзи дурдасти Хуросон деҳ, кӯх, даште набуд, ки дар он ҷо ин шайхҳо замин надошта бошанд.

Дарбори шайхони Ҷӯйборӣ ба дарбори давлатӣ шабоҳат дошт. Сарвари хоҷагии онҳо девони вакил номида мешуд. Вакил ба корҳои молиявии мулки онҳо машғул буд. Мансабдорони дигар–сарқору дафтардор дар ихтиёри худ якҷанд муншӣ доштанд. Дар дафтархонаи онҳо ба ғайр аз 40 нафар муншӣ, 72 каси дигар доимо ба ҷамъ кардани андози замин машғул буданд. Ғайр аз инҳо, дигар вазифадорон низ фаъолият мекарданд. Масалан, нигоҳубини аспони шайхони Ҷӯйборӣ ба ихтиёри мирохурҳо буд.

Хоҷа Тоҷиддин ҳазор қитъа замини кишт, 50 чорбоғ дар худуди Бухоро, Балх, Самарқанд, Тошканд, Андичон, Ҳисор ва ҷойҳои дигар дошт. Ба ғайр аз ин, ӯ соҳиби сарой, ҳавлӣ, ҳаммом, бозорҳои болопӯшида ва осиеб буд. Ӯ шахсан худааш мулкҳои зиёди наверо обод кардааст, ки яке аз калонтарини онҳо деҳаи Ҳасанобод дар ноҳияи Бухоро буд. Он ҳамасола то 1000 ман ғалла даромад меовард. Мулкҳои бародари Тоҷиддин Абдурраҳимхоҷа иборат аз 600 қитъаи замини қорам ва 44 ҷаҳорбоғ буд. Бародари дигари Тоҷиддин – Хоҷа 500 қитъа замини милкӣ дошт.

Дар худуди Ҳисор ҳазор нафар мардикорон бо амри шайхони Ҷӯйборӣ қор карда, чорбоғ ва гулбоғ бино карда, заминҳоро обшор гардониданд. Барои обёрӣ кардани замини қорами онҳо дар водии Ҳисор даҳ ҳазор мардикор истифода шудааст. Ба заминдорон чорво ва олоти қорӣ тааллуқ доштанд. Дар заминҳои заминдорон чорякқорон низ қор мекарданд.

Дар худуди Ӯротеппа калонтарин заминдори асри XVII ва нимай аввали асри XVIII Хоҷа Мӯсо (вафот 1731) ном шахсе буд. Замини қорам ва оби Хоҷа Мӯсо дар худуди якҷанд деҳаҳои Ӯротеппа ва кӯхистони Мастҷоҳ ҷойгир буданд. Хоҷа Мӯсо дар дарбори

Бухоро соҳиби обрӯю эътибор буд. Аз ин мавқеъ истифода намуда, ӯ дар назди ҳокимони Ӯротеппа имтиёзҳои хосро доро буд. Масалан, ӯ аз замин андоз намедод. Ӯ ҳатто ба корҳои идоракунии мулки Ӯротеппа даҳлат мекард.

Истихроч ва корқарди сарватҳои зеризаминӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар хонии Бухоро бештар ба истихрочи тилло шугл меоварзиданд.

Дар болооби Чирчиқ истихрочи тилло идома дошт. Дар болооби дарёи Сир, аз ҷумла дар маҳаллаҳои маскунии Кулолбош, Чош ва Қазноқ бо роҳи шустани рег тилло истихроч мешуд.

Тилло инчунин аз кӯҳҳои назди шаҳри Туркистон, аз ноҳияҳои Помир, аз болооби дарёи Зарафшон ва Қизилсу ба даст меомад.

Дар Самарқанд, Бухоро, Балх ва вилояти Хатлон истихрочи маъданҳои тилло, нуқра, кварц, мис, сурб, оҳан ва ғайра ба роҳ монда шуда буд. Дар Бадахшон ва вилоятҳои дигари наздизоҳили ба ҷуз аз тилло боз сангҳои гаронбаҳо низ истихроч мешуданд. Дар ноҳияҳои назди дарёи Сир ва болооби Зарафшон селитра истеҳсол мегардид.

Истихрочи маъданҳои зеризаминӣ дар хонии Бухоро бо усули ибтидоии он амалӣ мешуд. Масалан, барои истихрочи нуқра маъданро дар дегҳо мепухтанд, ё ин ки барои ҳосил намудани ҷӯян ва оҳан маъданро дар кӯраҳои хурд мегудохтанд.

САРЧАШМА:

Васиқаи Ялангушбӣ аз соли 1606 дар бораи харидани замин дар мавзеи Яримтуғи Самарқанд: «Аммо баъд, ин зикр аст ноқиқ (ғўянда) дар баёни он, ки дар таърих 14 шаҳри шаввол... санаи 1014 (12 феввали соли 1606) буд, ки иқрори ... кифояти осори меҳтар (корманди соҳаи молия) Қолво ибни Абдуллоҳ, ки дар ин муомила аз қибал (аз тараф)-и ҷаноби... Ойбегим, духтари ҳазрати Хоҷа Ҳошими Аҳрорӣ вақил буд, ... бар он ҷумла ки ба вақолати мазкура фурӯхтам ба... амир Ялангуш Баҳодур Олчин ибни ҷаноби амири кабир Бойҳочабӣи ҳамағӣ ва тамоми арозӣ (заминҳо)-и милки холиси қобилаи зироат ва солиҳаи ҳароис (барои зироаткорӣ ва кишукор истифода мешудагӣ)-и ин муаккалаи мазкура (замини ба Ойбегим тааллуқдошта)-ро, ки воқеъ аст дар мавзеи Яримтуғ аз тумани Офаринканти балдаи маҳфузаи Самарқанд маҳдуд аст ба ҳудуди арбаа маййна (ҳудуди аз чор тараф муайянишуда), ки гарбан пайваст аст баъзе ба ҳарим (ҳудуди мамнӯ)-и ҷӯйи Девона ва баъзе ба (теппаи) Қаротеппа, шимолан баъзе ба кӯли Шайдор пайваста аст, баъзе ба Тош Марзак ва баъзе ба замини Қаротеппа ва шарқан пайваста аст баъзе ба Тош Ӯзбек Ушлӣ ва баъзе ба Тош Қаротеппаи мазкур ва баъзе ба замини мулки Худойқули муҳрдор ибни

Абдуллоҳ ... дар қулли ҳудуд аломоти зоҳира (дар ҳамаи ҳудуд аломатҳо равшан) вучуд доранд.

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на земель XVII-XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. – Ташкент, 1954, сах. 3-4.

Амри Ялангушибий атолиқ дар бораи тасдиқи ҳуқуқи мероси Хоҷабобо: «Ҳуқком (ҳокимон), арбоб ва аъмоли (мансабдорони) вилояти Ўротеппа бидонанд, ки чун севуним оби милк қабл аз ин ба мучиб (мувофиқ)-и ҳукми ҳумоюн (муборак) суюрголи мулло Хоҷаарбоб муқаррар шуда буда, ҳоло ба валади он – Хоҷабобо тааллуқ ёфта ва нишони ҳумоюн – Абдуллоҳхонро дар даст дорад. Бояд, ки ба ҳамон дастур амал намуда, оби мазкурро муқаррар (таъйинкардашуда) ва мусаллам (муайянешуда)- ӯ доништа, ба иллати мол ва ҷиҳот ва ихроҷот (хароҷот) музоҳим (заҳматрасон) нашавад. Ҳарсола нишони мучаддад (нав) талаб надоранд ва хилофи ҳукм накунанд. Дар уҳда доништа амал намоянд. Шаҳр (моҳ)-и муҳаррам, 1052 (март-апрели 1642).

А.Мухторов. Материалы по истории Ура-тубе. М., 1963, сах. 15.

Ҳукмномаи Имомқулихон дар бораи аз андоз озод намудани заминҳои Ялангушибий, ки аз гирду атрофи Самарқанд харидорӣ намудааст: «Бародарони комвор (саодатманд) ва фарзандони саодатёр ва умарои зулиқтидор (боиқтидор) ва вузарои кифоятсор ва аъёну арбоб ва калонтарони вилояти Самарқанд. Бидонед, ки дар ин вило ба арзи ҳумоюн (муборак) расид, ки аморатпаноҳ умдатулмаро (такаягоҳи амирон) Ялангушибий дар туюмоноти вилояти мазкур амлоки зархарид дошта, ки мувофиқи шариат ду ҳиссаро ба подшоҳӣ гузошта, як ҳиссаро милки холис сохта ва хутут ва чаки шаръӣ (ҳуҷҷатҳои қонунӣ) ба даст дорад. Бинобар он, мо низ амлоки мазкурро... иноят фармудем (лутфу марҳамат кардем) мебояд, ки амлоки мазкурро милки холиси ӯ доништа, ҳеч офарида музоҳим нашавад (ташвиш надихад) ҷиҳати молу ҷиҳот (хироч) ва ихроҷот (хароҷот) ва аворизот (андозҳо) ва соири таклифот (маҷбуриятҳои дигар) мутаарриз нагарданд (домангир нашавад)».

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на земель XVII-XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. Ташкент, 1954, сах. 8-9.

Ҳукмномаи Убайдуллоҳхон дар бораи аз андоз озод кардани заминҳои Ўзбекҳо: «Ҳуқком (ҳокимон) ва уммол (андозситонони ваколатдор) ва арбоб (ҳўҷаинҳо) ва кадхудоён (арбобони деҳ) ва элиқоқосиён (панҷоҳбошиён) ва даҳбошиёни Пойируди Бухоро ва кадхудоёни деҳаи Шоҳмуҳаммад бидонед, ки аз қадимулайём мавозеъ (баробар)-и 46 таноб замин аз қарияи Работак милки сулс (сеяк) ва сулсон (аз се ду) шуда, ба мучиб чаки шаръӣ (ҳуҷҷатҳои қонунӣ) ба дуоғуӣи зоти анвар Мулло Мир Шафё

тааллуқдошта алҳол фавт ёфта, арозии мазкур ба тариқи ирс (мерос) ба дуоғўйи зоти анвари мо Ўзбекхоҷа валади ў мутааллиқ шуда, алвақт (ҳоло) мутасарриф шуда будааст (ба ихтиёри ў гузашта будааст), ки дар ин муддат аз тамоми таклифот (андозҳо) суй омада (озод буда), ба ҳеч ваҷҳ миналвучух (ҳеч гоҳ) дирам ва диноре надода будааст. Ҳукм фармудем, ки арозӣ (заминҳо)-и мазкурро ба дастури қадим суй ва маврусӣ (меросӣ) ва милки холиси ў доништа, баъдалявм (пас аз ин) аз ваҷҳ (аз чиҳат)-и тано-бона ва аворизот (андозҳо) ва соири таклифот (маҷбуриятҳои дигар) ва ҳаволот (супоришҳо) дирам ва диноре талаб накунамд. Чунончи як марди-куроғӣ (ченаки замини обёршуда)-и замини мазкур маоф шудааст (аз ан-доз озод шудааст). Ба қарохат (хатти сиёҳ) чизе ҳавола насозанд (дохил накунамд) ва ваҷҳ (ба мисл)-и ҳашар ва бегор (навъи маҷбурияти меҳнатӣ) ва мардикор (навъи маҷбурият) ва ҷуфти гов (навъи андоз) ва гайра ба ко-рандағони ў озор надиханд. Элчиён (ғалабонон) баъдалявм (пас ин) фуруд наёянд (дар ин замин қарор нагиранд). Бар ин муҷиб муқарраршумурда аз фармуда во нагузоранд, ҳарсола ҳукми қадид талаб нанамоянд».

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вы-
пуск 1. Акты феодальной собственности на земель XVII-XIX вв. Подбор
документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. Ташкент,
1954, сах. 98–99.

САНАИ МУҶИМ:

1731 – вафоти заминдори калони Ўротеппа Хоҷа Мӯсо

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Заминдорони калони он даврро номбар карда, дар бораи моликияти онҳо маълумот диҳед.
2. Дар бораи заминҳои шайхони Ҷўйборӣ чӣ медонед?
3. Дар бораи моликияти заминдори калони Ўротеппа Хоҷа Мӯсо нақл кунед.
4. Тилло дар ин давра бештар дар кадом минтақаҳои хони Бухоро истихроҷ мешуд?
5. Селитраро дар кучо истехсол мекарданд?
6. Нуқра ва ҷўянӯ оҳан чӣ гуна истихроҷ мешуд?

§ 31. КАСБУ ҲУНАР ВА ТИҶОРАТ

Касбу ҳунар. Дар давлати Ҷониён (Аштархониён) шароит ба-рои тараққиёти касбу ҳунар номусоид буд, вале косибон ҳунари худро фаромӯш намекарданд. Шоҳиди замон, шоири ширинкалом Сайидои Насафӣ танҳо дар Бухоро дусад навъи ҳунарро ном бур-дааст. Касибону ҳунармандон, ки маҳсули дасти онҳо ба хориҷ со-дир мешуд, як дараҷа ваъи бехтаре доштанд. Содироти мол дар

чунин шароити сахт ба пешрафти истехсолот мусоидат мекард.

Косибон матоъҳои ҳархеларо бештар дар хонаҳояшон истехсол мекарданд. Ҳунари бофандагӣ ривочу равнақ ёфта, матоъҳои пахтагӣ бештар талабот доштанд ва онҳоро ба бозорҳои хориҷ аз кишвар мебароварданд. Харидорони чунин матоъҳо бештар қабिलाҳои бодиянишин ва давлати Русия буданд. Бинобар он муносибатҳои тичоратӣ бо Русия вусъат меёфт.

Дар шаҳрҳои Бухоро навъҳои гуногуни матоъҳои абрешимӣ ва нимаабрешимӣ, матоъҳои пахтагӣ, ба монанди суфи хом, матоъҳои нақшдор, дастархонҳо, миёнбандҳо ва маҳсулоти дигар бо усули дастӣ коркард мешуданд.

Дар Балх ва шаҳрҳои дигари он карбос, алоча, бахмали рангҳои гуногун, қолинҳои ранга ва абрешимӣ ва амсоли онҳо истехсол мешуданд.

Аз касбу ҳунарҳои дигар коркарди чарм рушд ёфта буд, ки дар чараёни он чарми дорой сифати баланд тавлид мешуд. Ҳамин тариқ, дар Балх коркарди пӯстҳои қундуз ва паланг, дар Файзобод–пойтахти Бадахшон кафш ва ниммӯзаҳо барои бозори дохилӣ ва содирот истехсол мегардид.

Мисли асрҳои гузашта сохтани афзорҳо аз оҳан ва мис афзалият пайдо кард. Устоҳо аз сӯзан сар карда, то юғу сипор ва афзорҳои рӯзғор истехсол мекарданд. Чун пештара устоҳои соҳибҳунари силоҳсоз аслиҳаҳои гуногун–камон, найза, шамшер, корд, ханҷар, чавшан, зирех, сипар, тоскулоҳҳои бо сангҳои гаронбаҳо ва нақшу нигори бо тилло ва нукра ороёфта месохтанд. Дар шаҳрҳои марказӣ, махсусан дар Бухоро, истехсоли тиру тӯп ва борут ба роҳ монда шуд. Истехсоли маҳсулоти филизӣ бо сабаби кам будани истихроҷи оҳан дар Мовароуннаҳр нисбатан маҳдуд буд. Ҳукумати подшоҳии рус ба ин сарзамин овардани мис, оҳан ва пӯлодро манъ кард. Миқдори ночизи филизот дар вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд истехсол мешуд. Аз филизот зарфҳои навъҳои гуногуни биринҷӣ ва мис, ба мисли кӯзаҳо, чомҳо ва ғайра истехсол мешуданд, ки намои берунаи онҳо бо нақшу нигор ва гуногуншаклии худ фарқ мекард. Ин зарфҳо аксаран бо катибаҳо ба забони арабӣ ва форсӣ оро дода мешуданд.

Дар Файзобод (пойтахти Бадахшон) ҳунармандони маҳаллӣ аз филизот зарф ва шамъдонҳои нақшдор месохтанд, ки онҳо ба бозорҳо бароварда мешуданд.

Дар вилоятҳо мутахассисоне буданд, ки ба коркарди санги мармар ва гач шуғл доштанд.

Хунармандони маҳаллӣ бо сохтани ашёи сафолӣ машғул мешуданд, ки намунаҳои онҳо то рӯзҳои мо расидаанд. Зарфҳои нақшдори зебои сирдор низ истехсол мешуданд.

Дар Самарқанд ва Бухоро истехсоли қоғази баландсифат ба роҳ монда шуда буд.

Истехсоли навъҳои гуногуни сангҳои қиматбаҳо ва нимақиматбаҳо бештар дар Бадахшон мушоҳида мешуд. Лаъли Бадахшон дар аксари мамлакатҳо маъруф буд.

Хунари дастӣ, ба мисли кошинкорӣ ва кандакорӣ дар гач ва ҷӯб дар сатҳи баланд қарор дошт.

Касбу хунар ва тиҷорат мисли замонҳои пешин аслан дар дасти аҳолии муқимии шаҳрҳо буд.

Нисбатан рушд ёфтани хунармандию касибӣ ба густариши савдои дохилӣ ва хориҷӣ сабаб шуд.

Муомилоти пулӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII вазъи умумии сиёсии ҳукумат дар мавриди сикказанӣ ва гардиши тангаҳо ба тараққиёти хунармандӣ ва тиҷорат мусоидат намекард. Дар ин давра беқурбшавии бошиддати тангаҳои нуқрагӣ ба чашм мерасид. Тангаҳо аслан аз хӯлаи нуқра ва мис сикка зада мешуд, ки миқдори мис ҳар чӣ бештар дар он зиёд мешуд. Ҳангоми паст кардани маҳаки тангаҳо хазина доимо фоида ба даст меовард. Аҳолии бошад, ҳар чӣ бештар дучори зарар гардида, бар зидди беқурбшавии тангаҳо мубориза мебард. Дар чунин маврид манфиати тамоми табақаҳои ҷомеа тақрибан ба ҳам меомаданд.

Дар мубориза барои қурби тангаҳо мардум баъзан ғолиб меомад, ки дар натиҷаи он ҳукумат маҳаки тангаҳоро муваққатан баланд мекард, вале дар охири чоряки асри XVII тангаҳои баланд-маҳак сикка зада намешуданд. Дар соли 1708 Убайдуллоҳхон илоҳоти пулӣ гузаронида, миқдори нуқраро дар тангаҳо 9% поин овард, ки ин боиси норозигии аҳолии гардид. Ҳукумат бо чунин роҳ аз амалиёти танга фоида ба даст меоварад. Бори аз ин ҳам гаронтар барои аҳолии ҳилаву найрангҳо дар муомилаи тангаҳо буд. Дар асри XVII тамоми тангаҳои нуқра дар хонии Бухоро ба «куҳна» ва «нав» тақсим мешуданд. Ҳар лаҳза ҳукумат метавонист «тангаҳои нав»-ро «куҳна» эълон кунад. Қобилияти харидории тангаҳои «куҳна» дар бозор ба таври қулӣ аз маҳаки он вобаста буд. Масалан, тангаҳое, ки дар он 60 % нуқра мавҷуд буд, дар ҳолати

«нав» буданашон бо қурби маҷбури гардиш менамуданд ва онҳо тангаҳои баландқурб ба шумор мерафтанд. Чун онҳоро «куҳна» эълон менамуданд, пас 40% қобилияти харидории худро гум мекарданд, яъне аҳоли ҳамон замон 40% зарар меид. Дар тӯли асри XVII меъёри истисмор бо амалиёти танга хеле афзуд, ки ин ба муфлисшавии бештари ҳунармандон ва тоҷирон оварда расонд.

Ҳамин тариқ, дар ин давра сарфи назар аз шароити номусоид ҳунармандӣ дар хонии Бухоро хомӯш намешуд ва оҳиста-оҳиста қувват мегирифт, ки ин ба рушди тичорати дохилӣ ва хориҷӣ мусоидат менамуд.

Тичорати дохилӣ. Ҳарчанд мамлакат ба вазъияти мураккаб дучор шуда бошад ҳам, дар шаҳру ноҳияҳо тичорат дар бозорҳо амал мекард. Дар бисёр ҳолатҳо бозорҳо марказонида шуда буданд. Бозорҳо дар тамоми шаҳрҳо вучуд доштанд. Аҳолии шаҳру деҳот, дуқондорони хурд, кишоварзон, ҳунармандон ва ашроф ба тичорат машғул мешуданд. Дар байни вилоятҳо ва шаҳрҳои мамлакат савдо доимо амал мекард.

Дар қаламрави Бухоро шумораи хеле зиёди бозорҳои марказонидашуда, растаҳои тичоратӣ, коргоҳҳои ҳунармандӣ ва дуқонҳои тичоратӣ мавҷуд буданд. Ҳар як касбу ҳунар дар ин ҷо бозори маҳсули худро дошт. Дар бозорҳои Бухоро молу ашёи дар шаҳрҳои дигар истеҳсолшудаи ҳунармандонро пайдо кардан мумкин буд. Ба бозорҳои ин ҷо на танҳо маҳсулоти кишоварзӣ ва баъзе навҳои маҳсулоти ҳунармандӣ аз деҳаҳои гирду атроф оварда мешуданд, балки ба Бухоро маҳсулот ва маснуоти дар шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр сохташуда низ ворид мегашт. Дар байни онҳо ҷойи маҳсуло амволу ашёи ҳунармандони Самарқанд ишғол менамуд.

Дар бозорҳои Балх, дар баробари ашёи дигар фуруши молҳои аз ҷониби ҳунармандони маҳаллӣ сохташуда ва истеҳсолшуда, ба мисли афзори асп, қарбос, матоҳои гуногуни абрешимӣ ва ғайра ба савдо бароварда мешуданд.

Дар ин давра байни Бухоро ва Хева робитаҳои наздики тичоратӣ барқарор буд. Тоҷирони хевагӣ бо молу ашёи худ зуд-зуд ба шаҳрҳои хонии Бухоро мерафтанд. Молу ашёи маъруфи хевагиҳо матоҳои абрешимӣ ва катонӣ пахтагӣ буданд. Бухориҳо дар навбати худ бо молу амволҳои худ ба Хева аз тариқи дарё бо заврақҳои на он қадар калони аз тахтапораҳо сохташуда меоманданд.

Тошканд дар нимаи дуюми асри XVIII, ки ба ҳайати хонии Бухоро дохил намешуд, бо тамоми шаҳрҳои муҳимтарини Моваро-

уннаҳр ва Хуросон: Бухоро, Самарқанд, Кӯлоб, Балх, Шаҳрисабз ва ғайра робитаи тичоратӣ дошт. Бехтарин тилло дар бозори Бухоро сиккаҳои тошкандӣ буданд. Аз Самарқанд ба Тошканд сурб мебурданд ва онро бо нархи арзон мефурухтанд. Точирони бухороӣ молу амволи зиёдеро, ки аз Русия, Хитой, Эрон ва Ҳиндустон ворид мешуданд, ба Тошканд мебурданд.

Тичорати хоричӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII хонии Бухоро бо Русия, Ҳиндустон, Хитой ва дигар кишварҳо робитаи тичоратӣ дошт. Мувофиқи шаҳодати сайёҳи англис Ченкинсон, ки дар ин давра ба Бухоро сафар карда буд, ҳар сол дар Бухоро ҷамъомади тоҷирон, ки бо қорвонҳо аз Ҳиндустон, Русия, Хитой ва кишварҳои дигар ба ин ҷо меомаданд, баргузор мегардид.

Дар ин давра муносибатҳои тичоратии хонии Бухоро бо Ҳиндустон хеле авҷ гирифт. Баъд аз ҳамроҳшавии Астрахан ба Русия он ба яке аз марказҳои тичоратии империяи Русия мубаддал гашт, ки ба тичорати Русияро бо Мовароуннаҳр ва дигар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла бо Ҳиндустон вусъат бахшид. Мовароуннаҳр ҳамчун пайвандгари тичорати Русия ва Ҳинд ба ҳисоб мерафт. Ин дар навбати худ ба вусъатёбии гардиши мол байни хонии Бухоро ва Ҳиндустон таъсири судманд мерасонид. Ҳамаи ин ба рушди минбаъдаи воридшавии даромадҳо ба ҳазинаи давлат мусоидат мекард.

Дар Бухоро якҷанд маҳаллаҳои буданд, ки дар онҳо тоҷирони ҳиндӣ зиндагӣ мекарданд. Тоҷирони бухороӣ ба хӣ низ барои тичорат ба Ҳиндустон мерафтанд.

Дар ин давра аз шаҳрҳои хонии Бухоро ба Ҳиндустон аспҳо, шутурҳо, сағҳои тозӣ, парандагони шикорӣ, абрешим, чарми хом, лаълҳои андозаашон гуногун, зарфҳои булӯрин, меваҳои хушк ва ғайра мебурданд. Дар байни ин молҳо аз ҳама ба асп талабот зиёд буд ва Ҳиндустон ба ҳисоби миёна ҳар сол беш аз 25 ҳазор сар асп меҳарид.

Аз Ҳиндустон ба хонии Бухоро асосан матоҳои ҳиндӣ, ба мисли ҷомавор, амволи нақшину гулдор, шол, ҳарир, пирӯҳанҳои зардӯзӣ, шероза, доқа, ресмон, атриёт, ханҷарҳо, шамшер бо сипар ва анвои дигари аслиҳа, дурдонаҳо, сангҳои гаронбаҳо, ашёи мухталифи тиллоӣ ва нуқрагӣ ва амволи дигар ворид мегаштанд.

Тичорат бо Хитой низ амал мекард. Аз Чин аксаран матоҳои абрешимӣ ва қатонӣ, зарфҳои булӯрин, тамоқу, ҷой, доруворӣ ва амволи дигар оварда мешуданд, ки миқдори зиёди онҳо барои фурӯш ба давлати Русия интиқол меёфт.

Дар тичорати хоричӣ мубодилаи мол бо кӯчиён низ чойи муайяни худро дошт. Точирони маҳаллӣ ба онҳо маҳсулоти хунаромандони шаҳриро дастрас мекарданд ва аз онҳо асосан чорво ва маҳсулоти чармӣ мегирифтанд.

Дар ин давра робитаҳои тичоратӣ байни хонии Бухоро ва Русия хеле вусъат ёфта буд. Ба рушди робитаҳои тичоратии байни ин давлатҳо, пеш аз ҳама шоҳони рус манфиатдор буданд ва барои беҳбудии ин қор ба тоҷирон имтиёзҳо меоданд.

Молю амвол асосан бо роҳҳои қорвоғузар ба воситаи шутурҳо оварда мешуданд, ки ин ба талаботи ҳар ду ҷониб ҷавобгӯ набуд. Барои таъмини тичорати мусоид ва зиёдшавии гардиши амвол ҳукумати Русия дар баҳри Хитой барои дарёгардӣ киштиҳои калони бодбондорро нигоҳ медошт. Онҳо дар як сол ду маротиба (бахор ва тирамоҳ) байни Астрахан ва қароргоҳи Қаригон барои тичорат бо Хева ва Бухоро ҳаракат менамуданд.

Дар соли 1681 дар Астрахан меҳмонхонаҳо бунёд шуданд ва дар ҳавли онҳо барои тоҷирони мусофир дуконҳо, таххонаҳо ва растаҳо сохтанд. Точирони бухорӣ, ба ғайр аз Астрахан дар Тоболск низ тичорат карда, Сибирро бо ашёи хунароҳои дастӣ таъмин менамуданд. Дар ин давра роҳҳои тичоратӣ ба Волга ва Сибир низ кушода шуд. Сибир, Тоболск, Тара ва Оренбург ба марказҳои калони тичоратӣ табдил ёфтанд.

Дар асри XVII аз Мовароуннаҳр ба Русия асосан, ғайр аз шоҳроҳи Сибир, се роҳи дигар мавҷуд буд, ки бо онҳо тоҷирони бухорӣ тичорати худро амалӣ менамуданд. Яке аз ин роҳҳо аз Бухоро ба Урганҷ ба воситаи дарёи Эмбу ва Яик ба соҳили баҳри Арал то Астрахан мегузашт. Паймудани ин масофа тақрибан 10 рӯзро дар бар мегирифт. Роҳи дигар аз Урганҷ ба шимолу ғарб ба Манқишлоқ, ба бандари Қарағанда мерафт. Аз бандари Қарағанда тоҷирони бухорӣ аз баҳри Хазар гузашта, ба Астрахан мерафтанд. Аз бандари Қарағанда то Астрахан тоҷирон вобаста аз вазъи обу ҳаво бо киштиҳои бодбондори давлатӣ дар давоми 7 – 8 рӯз шино менамуданд. Сеяки роҳе, ки аз Мовароуннаҳр ба Русия мерафт, аз тариқи Машҳад, Астаробод, Ашроф, Рашт, Толиш, Боку, Дарбанд, Буйнашӣ ва Таркӣ буд. Ин роҳ аз Бухоро то Машҳад 4 ҳафтаро дар бар мегирифт, аз Машҳад то Астрахан 10 ҳафта. Аз ин роҳ тоҷирон дар мавридҳои истисноӣ истифода менамуданд.

Номгӯии молҳои аз тарафи тоҷирони ҳар ду ҷониб овардашуда гуногун буданд. Аз Русия ба шаҳрҳои хонии Бухоро аксаран чарм ва мӯйина, асбобу афзори мухталифаи асп ва фойтун, инчу-

нин, мохутҳои аврупой, мухраи реза, оинаҳои гуногун, маснуоти ҷавоҳиротӣ ва чарчинворӣ, гӯшворҳо, сӯзан, коғаз, абрешим ва амволи дигар ворид мешуд.

Аз Бухоро ба Русия маҳсулоти бофандагӣ, матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ мебурданд, ки дар он ҷо ба ин молҳо талаботи зиёд буд.

Дар бозорҳои Русия молҳои зиёди мовароуннахрӣ чун чарм, камонҳои бухорӣ, баъзе мӯйинаҳо, колинҳо, коғази пахтагӣ, меваҳои хушк ва амсоли онҳо хеле фаровон буданд.

Дар нимаи аввали асри XVIII вазъи робитаҳои тичоратии Бухоро бо Русия боз ҳам беҳтар гардид, ки он ба наздикшавии ҳар ду кишвар дар соҳаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ мусоидат менамуд.

Аксар ҳокиму хонҳои мамлакатҳои номбурда барои ривочу равнақи савдои берунӣ чораҳо меандешиданд. Дар роҳҳои қорвонгузар ҷоҳҳои об канда, қорвонсаройҳо бино намуда, аз молҳои тичоратӣ бочро кам мекарданд. Тоҷирони бухороӣ аксаран амволи хоричиро яклухт қарз мегирифтанд ва пас аз фуруши он тавасути нуқра ҳисобу китоб менамуданд. Ғайр аз он, тибқи шариат, моли харидоришударо метавонистанд дар давоми се сол баргардонанд. Ин амал барои тоҷирони хоричӣ норухати зиёде пеш меовард. Убайдуллоҳон барои зиёдшавии воридоти амволи хоричӣ ин дастури шариатро безътибор эълон кард.

Баробари ривочи муносибатҳои тичоратӣ робитаҳои дипломатӣ низ рушд меёфт. Баъзан тоҷирон вазифаи дипломатиро ба уҳда доштанд ва супориши ҳокимони худро иҷро менамуданд.

САРЧАШМА

Маълумоти Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ дар бораи ислоҳоти пули Убайдуллоҳон дар соли 1708: Вазъияте, ки соли 1120 (1708) дар Бухоро барои ба мубодила баровардани пулҳо ба амал омад, чунин буд: бо сарнавишти тақдир дар хазинаи ҳокимони баландмартабаи Бухоро пули нақд коҳиш ёфт. Илова бар он, сарфи ҷаноби олий Убайдуллоҳон ба қорҳои давлатӣ зиёд гардид. Замина барои ин чунин ташаккул ёфта буд: масъулони соҳаи молия дарбор аз шахсони давлатманд ва тоҷирон барои сарфи заруратҳои гуногуни хазина пули зиёд қарз гирифта буданд ва маблаги девон барои рӯйиш намудани ин миқдор қарзҳо намерасид. Илова бар он, сарфи ҷаноби олий рӯз аз рӯз зиёд мегардид.

Дар чунин вазъият шахси фитнаангез ва фиребгар меҳтар Хоҷа Шафё ба сардори хазинаи давлатӣ Хоҷа Болтуи сарой, ки ҷаноби олий ба суҳанҳои ӯ эътимод дошт, чунин маслиҳат пешниҳод намуд: Маблаге, ки дар давлат ҷамъоварӣ мешавад, ба сарфи ҳазрати ҷаҳонкушоӣ, барои таъмини маоши ҷарбиён ва масъулони давлатӣ, барои қабул ва ирсоли сафирон камӣ

меқунад. Роҳҳои ба қарз таъмин қардани ин сарфиёт низ хеле танг ғашта-аст. Агар миқдори андозҳо ба аҳоли боз ҳам зиёд карда шавад, дили онҳо аз ҳокимияти оли хунук шуда, вилоят ва шаҳрҳо қашшоқ мегарданд. Агар зарурате барои ноҳаст чамъ намудани лашкар ва бо таҷҳизоти лозимӣ таъмин намудани онҳо пайдо шавад, тамоми амр ва табдирҳо барои амалӣ ғаштани ин қор беҳуда мегардад. Ба фикри ман, барои ҳалли ин масъала бояд маҳаки тангаҳоро тағйир дода, арзиши онҳоро паст намоем. Агар ин қор амалӣ гардад, роҳи тиҷорат васеъ мешавад, ба хазина пули зиёд ворид мегардад ва касе аз ин зарар намебинад.

Ҳамин тариқ, Хоҷа Болту ба суҳанони Хоҷа Шафеъ бовар карда, лоиҳаи ин амалро ба хон пешниҳод намуд. Хон амр дод, ки қорро тавре амалӣ намоянд, ки он ба манфиати давлат ва аҳоли мусоидат намояд. Хоҷа Болту ба хон дар бораи чӣ гуна ба давлат омадани даромадро бо ҷузъиёташ фаҳмонд, вале ӯ намедонист, ки ин меҳтари маймун (яъне Хоҷа Шафеъ) чӣ тавр ҷаноби олиро ба қори хеле ҳам бад гирифта менамояд.

Ҳамин тариқ, дар сиккаи тангаҳо тағйирот ворид карда шуд. Аз ҳар як тангаи қуҳнаи нуқрагин қор тангаи нав сикка зада шуд.

Ин боиси норизоияти умумӣ гардид. Тоҷирони Бухоро гирифтани тангаҳои навро рад карданд, дуқонҳои худро бастанд, аз онҳо тамоми амволи худро берун кашиданд. Ҳунармандон намехостанд маҳсулоти худро ба пулҳои беқурбишуда бидиҳанд. Ба сабаби ғайришукон будани дарёфти маҳсулот, қорҳо дар қоргоҳҳо қатъ гардиданд. Одамони одӣ аз хӯроквории рӯзмарра маҳрум шуда ба вазъи фалокатбор гирифта шуданд. Дар бозор чизе фурӯхта намешуд. Дар Бухоро ва гирду атрофи он ҳаёти муътадили иқтисодӣ қомилан халалдор гардид. Ин ба гуруснагии оварда расонд. Анбӯҳи одамони ба ғазаб омада бо фарёд ва таҳдид ба дарбори хон наздик шуданд.

Мирмуҳаммад Амینی Бухорӣ. Убайдуллоҳнома. Тарҷума аз забони тоҷикӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.А. Семёнов. – Тошканд, 1957, сах. 156-158.

Дар бораи робитаи тиҷорати Бухоро бо Русия дар асри XVII: «Дар солҳои 1645–1646 бо фармони подшоҳи бузург Алексей Михайлович ба сарзамини Бухоро ба дасти Анисим Грибов ва ҳамроҳони ӯ чунин молҳо фири-стоданд: ба маблағи 4251 сӯм нӯсти санҷоб, ба маблағи 100 сӯм 2 гривен устухони моҳӣ, моҳути анорранг 15 аршин, нархаи ба маблағи 143 сӯму 13 олтини 2 динор, 2500 сӯм пули тилло, ҳар кадомаш як сӯми тилло фиристо-да шуд. Ба Анисим инчунин, 10000 сӯм барои харидани мол дода шудааст, то ки молро аз Москва харида, ба Бухоро барад».

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. I. – Ленинград, 1933, с. 211.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1681– барои тоҷирони мусофир бунёди меҳмонхонаҳо дар Астрахан
1708– ислоҳоти пули Убайдуллоҳон

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи вазъи касбу ҳунарҳои ин давра чӣ медонед?
2. Дар шаҳрҳои Бухоро кадом навъҳои гуногуни матоъҳо истеҳсол мешуданд?
3. Дар бораи сохтани афзорҳо аз оҳан ва мис ва силоҳсозии он давр маълумот диҳед.
4. Боз кадом навъҳои ҳунармандиро номбар карда метавонед?
5. Дар бораи муомилоти пулӣ ва гардиши тангаҳо маълумот диҳед.
6. Вазъи тиҷорати дохилӣ чӣ гуна буд?
7. Робитаҳои тиҷоратӣ беиштар дар байни кадом шаҳрҳо вучуд доштанд?
8. Дар бораи тиҷорати хориҷӣ чӣҳо медонед?
9. Робитаҳои тиҷорати хони Бухоро бо Ҳиндустон шарҳ диҳед.
10. Дар бораи робитаҳои тиҷорати хони Бухоро ва Русия маълумот диҳед.

§ 32. РОБИТАҶОИ ДИПЛОМАТӢ. ЧУНБИШҶОИ МАРДУМӢ

Робитаҳои дипломатӣ. Дар ин давра робитаҳои дипломатии хонии Бухоро бо мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла Русия, Ҳиндустон ва Эрон густариш меёфт.

Соли 1620 сафири Русия Иван Данилович Хохлов ба Бухоро омад ва Имомқулихон онро хеле хуш истиқбол намуд. Ин сафорат дар Бухоро аз охири соли 1620 то 13 сентябри соли 1622 ҳузур дошт. Дар ин муддат Хохлов ду маротиба аз Самарқанд дидан намуд.

Дар нимаи аввали асри XVII муносибатҳои дипломатии Русия бо Балх низ рушд ёфт. Соли 1638 сафири Балх Хочаиброҳим ба Русия сафар карда буд.

Аз нимаи дуҷуми асри XVII то оғози асри XVIII робитаҳои дипломатии Бухоро ва Балх бо Русия боз ҳам бештар рушд ёфтанд.

Соли 1640 сафири Русия Анисим Грибов ба Хева ва Бухоро омада буд, ки ба зиммаи ин сафорат чамъ кардани маълумот дар бораи роҳҳои тиҷоратӣ ба Ҳиндустон вогузор шуда буд. А. Грибов соли 1646 бори дуюм низ ҳамчун сафир ба Бухоро омад.

Моҳи июли соли 1669 ба Бухоро бо сарвари бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо сафорати дигаре фиристода шуд, ки ҳайати он аз ҳашт нафар иборат буд. Онҳо ба Бухоро на бо роҳи баҳрӣ, балки аз роҳи заминӣ омада буданд. Ин сафорат дар Бухоро ва Хева тақрибан 30 моҳ (1669 – 1672) иқомат намуд.

Дар давраи ҳукмронии Пётри I байни хонии Бухоро ва Русия табодули сафирон бештар гардид. Сафирони зиёд аз Бухоро ба Русия сафар намуданд. Соли 1717 хони Бухоро Абулфайзхон сафири

худ Қулибекро барои барқарор намудани муносибатҳои дӯстӣ ва тичоратӣ бо Русия ба он ҷо фиристод.

Соли 1721 ба Бухоро сафири шоҳи рус Флорио Беневини омад. Пётри I ба ӯ супориш дода буд, ки дар бораи сарватҳои зеризаминии Бухоро, бахусус тилло маълумот ҷамъоварӣ намояд.

Моҳи августи соли 1734 аз Бухоро ба Петербург сафорате иборат аз 21 нафар бо сардории Алибеки парвоначӣ фиристода шуд.

Дар ин давра байни хонии Бухоро ва Ҳиндустон низ робитаи дипломатӣ мавҷуд буд. Ин робитаҳо асосан аз замони ҳукмронии Имомқулихон (1611 – 1642) оғоз гардида буданд. Соли 1625 сафири Балх Шоҳхоҷаи Нақшбанд ба шаҳри Агра рафта, то соли 1635 ӯ дар он ҷо монд.

Соли 1637 аз Балх ба Агра сафири Надирмуҳаммадхон Мавлоно Абулғаффор омад. Дар навбати худ сафирони ҳиндӣ Ҳотам Булхайр ва Музаффар Хусайн бо тухфаҳои пурарзиш ба Балх фиристода шуданд. Онҳо 14 июни соли 1639 ба Балх расиданд ва худи хон онҳоро қабул кард.

Сафири Ҳиндустон Ҳаким Ҳозиқ соли 1638 ба Бухоро омад, ки ӯро шахсан худи Имомқулихон пазирой намуд.

Соли 1658, хангоме ки Аврангзеб ба тахти салтанат нишаст, хони Бухоро Абдулазизхон барои табрики ӯ сафоратеро бо сарварии яке аз шахсони маъруф ва машҳури Бухоро Хоҷааҳмад Хусайни Нақшбанд ба Ҳиндустон равон кард.

Баъд аз он дар соли 1660 ҳокими Балх Субҳонқулихон сафорати худро бо сарварии амир Бек-уғлӣ ба назди ҳокими Ҳиндустон Аврангзеб фиристод.

Ташрифи ҷавобӣ аз Ҳиндустон ба Балх ва Бухоро 18 июни соли 1664 аз ҷониби ҳайате бо сарварии Мустафохони Хафавӣ сурат гирифт.

Моҳи ноябри соли 1668 сафири Субҳонқулихон Шодмонхоҷа ба Дехлӣ фиристода шуд. Ҳангоми бозгашт ба ватан ҳокими Ҳиндустон ба ӯ 25 ҳазор рупия, фили ороишёфта ва ашёи мухталифи гаронбаҳо инъом намуд.

Дар даврони салтанати Аврангзеб сафорати аз ҳама пурнамояндаи Ҳиндустон, ки ба Бухоро ва Балх омада буд, ин сафорати Яккатозхон буд, ки он дар он ҷо беш аз 4 сол иқомат дошт ва моҳи ноябри соли 1675 ба ватан баргашт. Баҳори соли 1684 ба Бухоро сафири Аврангзеб Забардастхон ташриф овард, ки ӯ бо худ паёму тухфаҳои зиёд овард. Робитаҳои мутақобилаи тичоратӣ ва дипло-

мати хонии Бухоро бо Ҳиндустон, сарфи назар аз авзои мураккаби сиёсӣ катъ нагардидааст.

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII муносибатҳои сиёсӣ байни Бухорову Балх ва Эрон дӯстона набуд, вале ба ин нигоҳ накарда, робитаҳои дипломатӣ дар байни онҳо идома дошт.

Соли 1621 сафири Балх Поянда Мирзо бораи барқарор намудани сулҳ ва дӯстӣ миёни ҳар ду кишвар бо инъомҳои арзишманд ба Эрон омад. Дар навбати худ сафири Эрон Муҳаммад Солеҳбек ба Балх ташриф овард. Соли 1622 аз Балх ба Эрон бо сарвари Сайид Иброҳимхоҷа ҳайати дигаре фиристода шуд.

Сипас бори дигар сафири Надирмуҳаммадхон – Поянда Мирзо аз Балх ва сафири Имомқулихон, Абдурраҳимхоҷа аз Бухоро бо тухфаю инъомҳои гаронбаҳо ба Эрон рафтанд.

Дар солҳои минбаъда муносибатҳои дипломатии Бухорову Эрон бо сабаби ихтилофҳо ва набардҳо барои густариши қаламрави худ ҳалалдор шуданд.

Ҷунбишҳои мардумӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар натиҷаи ҷангҳои беохир, муборизаҳои дохилӣ, зулми ситами тоқатфарсо ва истисмори бераҳмона норозигии мардум ниҳоят зиёд шуд. Дар манотиқи мухталифи мамлакат ошӯб ва исёнҳои мардум оғоз ёфтанд.

Дар давраи ҳукмронии Абдулазизхон (1645–1680) дар деҳаи Дахбеди наздики Самарқанд шӯриши халқии густурдае оғоз гардид, ки барои сарқӯб намудани он худи Абдулазизхон бо лашкари зиёде омад. Ӯ шӯришро пахш намуда, Дахбедро оташ зад ва харобу валангор намуд.

Соли 1681 дар Миёнкол исёни мардум бар зидди истисморгарон сар зад. Барои сарқӯб намудани шӯриш ҳукумат қувваҳои зиёдеро ҷамъ овард ва онро пахш намуд.

Шӯриши аз ҳама калонтарини халқӣ соли 1703 дар Ҳисор ба амал омад. Сабабҳои ин шӯриш ҷанг байни ду заминдор барои ба даст овардани нуфузи бештаре гардид. Лашкари Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбӣ юз ба муқобили Уткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷангро оғоз кард, вале лашкари Бухоро музаффарият ба даст наоварда, ақибнишинӣ намуд. Аҳолии Ҳисор аз низоъҳои хунини байни амалдорон ба танг омада, исён бардоштанд. Шӯришиён аз хони Бухоро талаб намуданд, ки онҳо роҳомат намояд. Қиёми халқи ҷабрдида боиси он гардид, ки сарзамини Ҳисор тақрибан дар давоми 50 сол ҳамчун мулки мустақил фаъолият намояд.

Соли 1708, дар вақти эълони ислоҳоти пулии Убайдуллоҳхон, халқи Бухоро бар зидди ӯ шӯриш бардошт. Дукону бозорҳо баста шуданд, кори савдо қатъ гардид. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин боиси ба шӯриши ошкоро бархостани мардуми фақиру бенаво гардид, вале шӯриши халқӣ бераҳмона пахш шуд ва барои тарсонидани мардум чанд нафарро ба дор кашиданд. Ин шӯриши мардумӣ ҳукуматдоронро ба ҳарос оварда буд.

Соли 1709 дар натиҷаи низоъ байни қabilaҳои сарой ва найман дар Самарқанд ошӯби мардумӣ ба амал омад. Ин қabilaҳо ба ҳайати лашкари хон дохил мешуданд.

Сабаби шӯриши дигари мардумие, ки соли 1713 дар Самарқанд ба вучуд омад, ин муносибати бераҳмонаи ҳокими Самарқанд Фарҳодбӣи парвоначӣ нисбат ба аҳолии шаҳр буд. Ин тазоҳуроти самарқандиён хусусияти шӯриши умумиро дошт, зеро дар он на танҳо бенавоён, балки намояндагони тоҷирон, мансабдорони давлатӣ ҳам иштирок доштанд.

Дар ҳолати ногувор, аз хавфи ишғоли шаҳру вилоятҳо аз тарафи сардорони қabilaҳо ва ҳокимони ҳамсоя, мардум аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, зеро онҳо медонистанд, ки ҷангу низоъҳои дохилӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонаҳароб месозад. Масалан, як гурӯҳи феодалони қabilaи кенагас соли 1714 хоستانд ба арки хон дохил шаванд ва дар Бухоро табадуллотӣ дарборӣ кунанд, вале ин навбат мардум ба ҷимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо сохтанд. Фақат тавассути кумаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманашро сарқӯб созад.

Соли 1718 дар Балх ба муқобили ҳокими он Муҳаммадхон, ки зулми беҳадро ба мардум раво дид, шӯриш сар зада, он хусусияти оммавӣ гирифт. Дар натиҷа Муҳаммадхон Балхро тарк намуд.

Дар дигар гӯшаву канори мамлакат низ бар зидди зулму бераҳмӣ мансабдорон шӯришу ошӯбҳои мардумӣ сурат мегирифт. Ин баёнгари он буд, ки мардум аз сохту шароити мавҷудаи замони худ ба дод омада, барои ҷимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ бар зидди ҳукумат ба муборизаи ошкоро бармеҳост.

САРЧАШМА

Сӯҳбати сафири Бухоро мулло Фаррух бо дворянин Артаман Сергеевич Матвеев дар соли 1671 оид ба масъалаҳои гуногуни хони Бухоро: «Қотиб Иван Астафев аз сафир пурсид, ки дар Бухоро чӣ гуна молҳо мавҷуданд? Селитра (намаки борут) ва абрешим ҳаст ё не? Сафир ҷавоб дод: дар онҳо молҳои зандона ва матои одии хитой, матои шохии хитой мавҷуд аст, ки

миқдори хеле кам мебошанд. Селитра дар давлати онҳо ниҳоят зиёд аст ва сифатан аз селитраи форсӣ хуб аст ва онро бо батман мефурӯшанд. Як батман ба 1,5 пуд баробар аст ва нархаи ба нули Бухоро панҷ тин меистад. Ҳар як тини Бухоро ба 5 тини русӣ баробар аст, яъне бо нули русӣ ҳар як батман ба 25 олтин баробар аст. Абрешим, ки он «паф» номида мешавад, бо нули Бухоро 2 сӯм меистад.... Дар сарзамини Бухоро чуниш молҳо ҳастанд: абрешим, лаъл, қумоши сурх, матои одии хитой, матои шоҳии хитой, маъданҳои нуқра ва сурб, селитра ва дигар молҳо ҳастанд, ки баъзеи онҳоро аз Ҳиндустон меоранд. Тоҷирон мунтазам рафтӯмад доранд ва гавҳару ҷавохирот ва молҳои гуногуни зебо меоранд. Ба давлати подшоҳии ӯ чуниш молҳо лозиманд: пӯсти хушсифати самур, рӯбоҳи сиёҳ, қоқум, моҳут, устухони моҳӣ (морж).

... Аз сафир пурсиданд, ки дар мамлакат ӯ гавҳар, маъдани нуқра ва селитра ҳосил менамоянд ё не? Агар ҳосил кунанд, бо кадом усул ва аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил мешавад ва нархи шоҳиву нуқра чанд пул аст? Сафир ҷавоб дод, ки гавҳарро дар давлати онҳо қормандони соҳаи саноат ҳосил мекунанд, онҳо гавҳарро дар кӯҳҳо мекобанд ва аз байни онҳо лаъл ва дигар гавҳарҳоро ҷудо карда мегиранд. Масалан, нуқра дар мамлақати онҳо бисёр аст, вале саноатчиён каманд. Маъданро дар дегҳо мегудозанд.

Аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил карда мешавад? Инро сафир намедонад.

Абрешимро аз онҳо бо нархи арзон – пудаиш 2 сӯм харидан мумкин аст. Селитраи гудохташударо пудаиш 10 сӯм бо нули русӣ харидан мумкин аст.

Ба сафир гуфта шуд, ки ба подшоҳ маълум аст, ки дар давлати Бухоро асирони рус мавҷуданд ва дар сарзамини Бухоро зиндагӣ мекунанд ва хон бояд он асирони подшоҳи бузургро фавран ва беғуфтуғӯ озод кунанд ва бо ин нисбат ба подшоҳи бузург муҳаббатӣ дӯстии худро нишон диҳад.

Сафир гуфт: «Ҳамин ки ӯ ба назди хон баргардад, ба ӯ дар ин бора маълум мекунанд ва умедвор аст, ки агар касе аз одамони рус ба давлати худ, назди подшоҳи бузург баргаиштан хоҳад, хон онҳоро озод мекунанд, аз он сабаб, ки хони онҳо бо подшоҳи бузург аз самими қалб мехоҳад дӯстӣ кунанд. Вале одамони асиришудаи подшоҳи бузург дар давлати хони онҳо шухрати калон доранд ва бисёриш онҳоро амалдорон таъин карда, ба дарбори хон қалб карда шудаанд».

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Ленинград, 1933, с. 337 – 338.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муний дар бораи қаҳтию гуруснагӣ дар Балх: «Дар Балх қаҳтӣ ва гуруснагӣ воқеъ шуд, ки хирвори галла ба ҳазор рупия расид ва дар он зимистон чунон сард ва соика (раъду барқ) шуд, ки гуломон (ҳиндуҳо) ангиштсифат ҷонро дар тапӯри бадан месӯхтанд ва касеро қудрати он набуд, ки сар аз дарвоза берун карда, бинихорӣ кунанд».

Муҳаммад Юсуфи Муний. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. – Техрон, 1380, саҳ. 166.

Дар бораи қаҳтию гуруснагӣ дар Мовароуннаҳр: «Дар давоми тохту-

тозҳои бардавоми ҳафтсолаи кӯчиён заминҳои дар байни Самарқанд ва Бухоро ҷойгир буда харобу валангор гардиданд. Дар Мовароуннаҳр гуруснагии гӯшиношунид фаро расид... дар ҳама ҷойҳо одамон макони муқими худро тарк намуда, ба ҳар тараф пароканда шуданд. Дар Бухоро ду гузар аҳолӣ боқӣ монд. Дар Самарқанд бошад, нишонае аз маҳалли маскунӣ намонд».

Чехович О.Д. К истории Узбекистана в XVIII в. / Груды ИВ АН УзССР. Вып.3. Ташкент, 1954, с. 72 – 73.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1620 – ба Бухоро омадани сафири Русия Иван Данилович Хохлов*
- 1621 – ба Эрон рафтани сафири Балх Поянда Мирзо*
- 1622 – аз Балх ба Эрон фиристодани сафорат бо сарвари Сайид Иброҳимхоча*
- 1625 – ба Агра рафтани сафири Балх Шоххочаи Нақибанд*
- 1637 – аз Балх ба Агра рафтани сафири Надирмуҳаммадхон Мавлоно Абулгаффор*
- 1638 – ба Русия омадани сафири Балх Хоҷаиброҳим*
- 1638 – ба Бухоро омадани сафири Ҳиндустон Ҳаким Ҳозиқ*
- 1639 – ба Балх омадани сафирои Ҳиндӣ Ҳотам Булхайр ва Музаффар Ҳусайн*
- 1640 – ба Хева ва Бухоро омадани сафири Русия Анисим Грибов*
- 1646 – бори дуюм ҳамчун сафир ба Бухоро омадани Анисим Грибов*
- 1658 – ба Ҳиндустон рафтани сафорати Бухоро бо сардори Хоҷааҳмад Ҳусайни Нақибанд*
- 1660 – ба Ҳиндустон рафтани сафорати Балх бо сарвари амир Бек-углӣ*
- 1664 – аз Ҳиндустон ба Балх ва Бухоро омадани сафорат бо сарвари Мустафохон Хафавӣ*
- 1668 – ба Ҳиндустон равон шудани сафири Субҳонқулихон Шодмонхоча*
- 1669 – ба Бухоро омадани сафорати Русия бо сарвари бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо*
- 1675 – ба Бухоро ва Балх омадани сафорати Ҳиндустон бо сарвари Яккатозхон*
- 1681 – сар задани исёни оммавӣ дар Миёнкол*
- 1684 – ба Бухоро таширф овардани сафири Ҳиндустон Забардастхон*
- 1703 – оғози шӯриши мардумӣ дар Ҳисор*
- 1709 – сар задани ошӯби мардумӣ дар Самарқанд*
- 1713 – дубора шуруғ шудани шӯриши мардумӣ дар Самарқанд*
- 1717 – ба Русия рафтани сафири Бухоро Қулибек*
- 1718 – сар задани шӯриши дар Балх*
- 1721 – ба Бухоро омадани сафири шоҳи рус Флорио Беневини*
- 1734 – аз Бухоро ба Петербург рафтани сафорат бо сардори Алибеки парвоначӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Дар бораи робитаҳои дипломатии хони Бухоро бо Русия маълумот диҳед.*
- 2. Оид ба робитаҳои дипломатии хони Бухоро бо Ҳиндустон чӣ медонед?*
- 3. Робитаҳои дипломатии хони Бухоро бо Эрон шарҳ диҳед.*
- 4. Сабабҳои сар задани ҷунбишҳои мардумӣ аз чӣ иборат буданд?*
- 5. Дар бораи шӯрише, ки соли 1703 дар Ҳисор сар зада буд, маълумот диҳед.*
- 6. Шӯришҳои мардумии дар Самарқанд сарзадари шарҳ диҳед.*
- 7. Дар бораи ҷунбишҳои мардумии дар дигар шахрҳо бавучудодада чӣ медонед?*

МАВЗУИ XII

МАДАНИЯТИ МОДӢ ВА МАЪНАВИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§ 33. МЕЪМОРИ ВА ҲУНАР

Меъморӣ. Бо вучуди он ки замона пур аз низоъ ва чангҳои харобиовар буд, дар шаҳрҳои марказӣ ва дар баъзе маркази вилоятҳо иншооти меъморӣ қомат меафрохтанд. Биноҳои боҳашматро бештар аёну ашрофи сарватманд месохтанд. Яке аз онҳо Ялангтушбий буд, ки дар майдони Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро анҷом дод. Дар рӯ ба рӯи Мадрасаи Улуғбек бо амри ӯ байни солҳои 1619–1631 меъмори номӣ Абдучаббор мадрасаеро бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса даррандае ба шер монанд тасвир ёфтааст. Аз ҳамин сабаб онро Мадрасаи Шердор номиданд. Пештоқи мадраса дар марказ, дар ғушаҳо манораҳо, дар байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғдор бино ёфта, болои ду дарсхонаро зеб доданд.

Бо амри Ялангтушбий дар майдони Регистон боз як иморати дигар бино карда шуд. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шуд, онро мадрасаи Тиллокӯрӣ номиданд. Дар ин бино мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шуданд. Ҳамин тарик, дар маркази шаҳри Самарқанд майдоне ба вучуд омад, ки як тарафаш кушод, се тарафаш бо се бинои муҳташами хушнамо зинат ёфта бо номи Регистони Самарқанд маъруф гардид.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмуи иморатҳост, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз амалдорони олимақоми он замон Нодир-девонбегӣ фармуд, ки хавз, мадраса ва хонақоҳе созанд, ки баъдан ин макон бо номи «Лаби Ҳавз» ё худ «Лаби Ҳавзи Девонбегӣ» маъруф шуд.

Дигар маҷмуаи меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро мадрасаест, ки дар рӯ ба рӯи мадрасаи Улуғбек сохта шудааст ва он мадрасаи Абдулазизхон ном дорад. Ин бино хеле зебо ороиш ёфта ва боҳашмат аст.

Бухоро. Мадрасаи Нодир-девонбегӣ

Дар Балх низ дар ин давра маҷмуаҳои меъмории зиёде, ба мисли Дарвозаи Арк, Давлатхона, мадрасаҳо ва иншооти дигар қомат афрохтанд. Деворҳои Давлатхона бо мрамор оро ёфта, ҳуҷраҳои дарун ва долонҳо наққошӣ шудаанд. Мадрасае, ки дар охири асри XVII дар он ҷо аз тарафи Субҳонқулихон сохта шуда буд, Мадрасаи Калон ном дошт. Ин мадраса дар баландие бино ёфта, ҳавлии дарун ва беруни он аз хишти пухта сохта шуда, он аз арқҳои баланд ва тоқҳои гунбазшакл иборат буд.

Аз ороиши биноҳо маълум мешавад, ки меъмороҳ анъанаи ду асри пешинаро давом додаанд. Дар ин аср комёбии хунармандони кандакори рӯйи ғач назаррас аст. Дар ориши иморатҳо аз хунари хотамкорӣ ва кошинкорӣ ба таври васеъ истифода мебуданд.

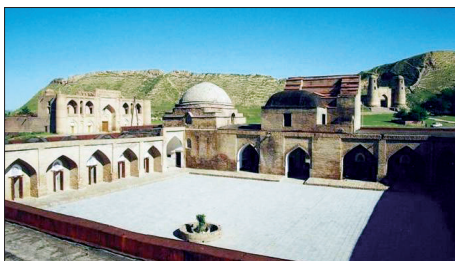
Дар вилоятҳои дигари тоҷикишин дар ин давр биноҳои гуногун сохта мешуданд. Маъруфтариини онҳо манораи мансуб ба номи Абдуллоҳхон дар деҳаи Навгилеми ноҳияи Исфара, макбараи Ҳоча Ҳотам дар ноҳияи Файзобод, мадрасаи Мирраҷаб Додхоҳ дар Конибодом, мазори Бобои Қосим дар деҳаи Пискоқади ноҳияи Ашт, Масҷиди Сангин ва Мадрасаи Нав дар Ҳисор, Мадрасаи Олим Додхоҳ дар Панҷакент, якҷанд бинои аз хишти пухта сохташуда дар маҳалли Саримазори Ёротеппа мебошанд.

Дар кӯхистони Помир аз асрҳои XVII ва XVIII қалъаҳои Роштқалъа, қалъаи Бартанг, қалъаи Вома дар Рӯшон боқӣ мондаанд. Аксар қалъаҳои Помир дар баландкӯҳҳо бино меёфтанд, то ки барои душманон дастнорас бошанд.

Мусаввирӣ ва хушнавӣ. Дар китобхона ва осорхонаҳои мамлакатҳои ҷаҳон нусхаҳои хаттии китобҳои асрҳои XVII ва XVIII маҳфузанд. Баъзе аз ин нусхаҳои хаттӣ бо минҷураи мусаввирони Мовароуннаҳр зинат ёфтаанд.

Аз намунаи кори онҳо маълум мешавад, ки анъанаи мактаби минҷурии асри XVI давом ва рушди босазои худро дар асрҳои баъдина пайдо намудааст. Мисоли онро мо дар асари Шарафиддин Алии Яздӣ «Зафарнома» мебинем. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минҷураҳо дар бар мегирад. Ҳамаи тасвирҳо бисёр зебо ва ҷолибанд. Мусаввирӣ забардаст дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамро ҷой диҳад. Дар ин минҷура симои 28 одам, 18 асп ва набарди 20 разманда офарида шудааст. Саҳнаи базми Темур низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли кибор, сипоҳиён, мутрибон, ҳофизон, ровиён ва соқӣёнро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

Бо ҳамин навъ хунари баланд асарҳои Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ – «Таърихи Абулхайронӣ» ва Ҳотифӣ – «Темурнома» зеб ёфтаанд. Яке аз мусаввирони забардасти замон Муҳаммадмуроди Самарқандӣ буд. Ӯ асари маъруфи Саъдии Шерозӣ «Бӯстон»-ро бо хунари беназири худ оро додааст.

Ҳисор. Масҷиди Нав

Соли 1642 аз ҷониби Ҳочамуҳаммади Мусаввир симои Имомқулихон бо маҳорати баланд кашида шуд.

Аз ҷониби мусаввир Абдулғаффор доир ба анатомияи инсон тасвирҳои бисёр дилангез офарида шуданд. Дар онҳо устухонбандии одам, низоми асаб ва узвҳои дигари инсон бо маҳорати баланд инъикос ёфтаанд.

Китобҳои гуногунмазмун, махсусан, девони шоирони замонҳои мухталиф, аз тарафи хушнависони маъруфи асрҳои XVII ва ибтидои асри XVIII рӯйнавис мешуданд. Хушхаттарин ва маъруфттарини онҳо дар дарбори хонҳо ва ашроф қору фаъолият мекарданд. Хушнависони маъруфи ин аср Мир Имод, Ҳочӣ Ёдгор ва Муҳаммадшарифи Бухорӣ буданд.

Дар асрҳои миёна хунари хаттотӣ як навъ машғулияте буд, ки ҳар нафари таҳсилкарда аз он касби маош мекард. Азбаски шоирони доираҳои шахр ба воситаи офаридани шеър зиндагии худро таъмин карда наметавонистанд, бисёре аз онҳо дар баробари шеърнависӣ хушнависӣ низ мекарданд. Ин ҳунар барояшон мадади маош мегардид. Яке аз устодони хат Ҳочӣ Муҳаммад Собирӣ Самарқандӣ ҳам шоир, ҳам устои ҳафтқалам (яъне устои ҳафт навъи хат) буд. Дигар аз устодони хат шоири забардаст Мумтози Самарқандӣ ба шумор мерафт.

Дар ин давра хунари кандакорӣ ва катибанависӣ дар болои сангҳо низ ба мушоҳида мерасад, вале теъдоди онҳо хеле кам буд. Сабабҳои таназзули хунари катибанависӣ ба бухрони иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат дар асри XVII вобастагӣ дошт.

Хунари хаттотие, ки дар навиштани китобҳо мушоҳида мешавад, аз хаттотии рӯи сангҳо фарқ мекард. Аз катибаҳои боқимондаи кӯҳистони тоҷик – Мастҷоҳу Фалғар, бармеояд, ки дар асри XVII хунари зебои хаттотони асри XV – XVI рӯй ба таназзул ниҳо-

дааст. Хаттотоне, ки ҳунари худро дар рӯи сангҳо дар кӯхистон озмоиш кардаанд: Ҳочӣ Маҳмуд, Боқӣ писари Муҳаммад ва дигарон буданд.

Ба ҳунари мусаввирон ва хаттотони забардаст ҳунари саҳхофон (муковакунандаи китоб) илова мешуд. Зебоя ва бозоргир шудани китоб ба ҳунари онҳо вобастагӣ дошт. Муқоваро ҳунармандон аз чарм сохта, рӯи онро бо гулҳо ороиш медоданд. Дар рӯи мукова ба ғайр аз гулу гулкорӣ ном ва соли чилдсозиашонро низ сабт мекарданд. Яке аз саҳхофони маъруфи асри XVII Мулло Ортиқ писари Сӯфӣ Турсун буд.

Рӯшон. Қалъаи Вома

Исфара. Манор ва масҷиди Абдуллоҳхон

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муний дар бораи биноҳои сохтаи Субҳонқулихон: «Дар Балх мадрасае тартиб ёфта, дар ниҳояти вусъат (васеъ) ва рифъат (баланд) ва зоҳири онро ба қошӣ ораста, бар фарози арк иморати музайян ба зару лочвард сохта миқдори шаст газ аз поён кор карда, ба фарози арк расонида. Алвақт (ҳоло) қиёс дар камоли вусъат аст. Дар поёни курнишхона (арк) маъаху (бо он) айвони масҷиди ҷомеъ низ бино карда, ҷунончи дар асоси он андешаи уқало (оқилон) қосир аст (камӣ мекунад). Чаҳорбоғ дар ҷониби шарқии арки олі муҳайё намуда (сохта) марсум бо (бо номи) Аминобод. Дар миёни он қалъа ва хандақи амиқ ва иморат тартиб дода ва дар як ҷониби он чаманҳо ораста ба гулҳои алвон (рангоранг) ва меваҳои асноф (меваҳои гуногун) ва онро Боги Зогон номидаанд. Дар роҳи остонаи ҳазрати халифай чаҳорум (манзураи Мазори Шариф) бар ду ҷониби роҳ аз замони Валимуҳаммадхон хиёбоне буда ва дар ин муддати айём барҳам хӯрда буд. Хон онро таҷдид фармуда (аз нав сохта), дарахтони мевапарвар ва ашҷори соягустар нишонид ва баъд аз ҷулус бар тахти Бухоро фармуд, ки дар саҳни Регистони Бухоро ҳавзе сохтаанд, ки ёд аз кавсар медиҳад ва низ дар он ҷо иморате карда ва онро дорушишифо (табобатхона) муқаррар сохта. Ҷунончи аттибои

ҳозик (табибони ботачриба) дар он нишаста, беморонро ба шарбату гизо илоҷ мебахшанд».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фаритгаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 288 – 289.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ оид ба хушнавиҷ Мавлоно Миралӣ: «Нодираи замон ва ягонаи даврон, умда (сардор)-и котибон, қудва (пешиво)-и хушнависони арсаи амкон (чаҳон) Мавлоно Миралӣ... Ӯ шогирди Зайниддин Маҳмуд аст ва ӯро таълим аз Мавлоно Султоналии Маиҳадӣ аст. Ва ӯ (Султоналии Маиҳадӣ) нисбати шогирдӣ ба Мавлоно Азҳар буда, ки дар хушнависӣ Азҳар минаишамс (аз офтоб ҳам равшантар) аст. Ӯ шогирди Мавлоно Ҷаъфар аст. Мавлонои мазкур шогирди бевоситаи Ҳоча Миралии Табрзӣ аст, ки Мавлоно Султоналӣ ин абёт дар шаъни ӯ гуфта:

*Насху таълиқ агар хафифу ҷалист,
Возеъуласли ӯ Ҳоча Миралист.
То ки будаст оламу одам,
Ҳаргиз ин хат набуда дар олам.
Вазъ фармуда ӯ зи зеҳни дақиқ,
Аз хатти насху аз хатти таълиқ.
Найи килкаш аз он шакаррез аст,
К-аслаш аз хоки поки Табрз аст.
...Котибоне, ки қуҳнаву наванд,
Хӯшачинони хирмани ӯянд.*

Ин ашъор аз Мавлоно (Султоналӣ) аст, ки дар башиорат ёфтани худ гуфтааст:

*Дар ҷавонӣ ба хат будӣ майлам,
Ишқи хат рондӣ аз миҷа сайлам.
Бар сари қӯй кам қадам задаме,
То тавонистаме қалам задаме.
Гаҳ з-ангуштҳо қалам кардӣ,
Ба хаёле хате рақам кардӣ.
Аз қазо мири муфлиссе рӯзе,
Пешам омад ба сони дилсӯзе.
Қаламу когазу давотам ҷуст,
Бисту нуҳ ҳарфро зи ҳарфи нахуст.
Бинавишту равон ба дастам дод,
Шудам аз илтифоти ӯ дилшод.
...З-ин сабаб ишқи хат зиёда шудам,
Дил гирифтори марди сода шудам.*

... Мулло Миралиро (хушнависи дар боло зикришуда, яъне Мавлоно Миралӣ) бисёр будаанд. Ҳар як дар маҳорати хат ангуштнамо будаанд.

Аршад (аз ҳама калон)-и онҳо Хоҷа Маҳмуд Сиёвушонӣ аст. Дар аксар мактуботи худ номи устоди худ менавишта ва (устод Мулло Миралӣ) ба рағми баъзе хаттотон дар ҳафӣ (майданависӣ) беҳтар аз Хоҷа Миралӣ будааст.

... (Мулло Миралӣ) дар маҳорати хат машҳур аст, ки шахсе илтимоси муфрадот (тасвири ҳар як ҳарф) аз Мир кард. Филҳол қалам бардошта, «алиф, бе»-ро то абҷад, ки бисту се сархат аст, навишт. Ҳанӯз нуқта, ки дар «бе» гузошта буд, хушк ношуда, муфрадот ба итмом расида ба навъе, ки:

*Ҳар ҳарф чу чавғони хатти маъшуқе,
Ҳар нуқта чу холи лаби хушгуфторе.*

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкирани Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштан Саррофон. – Техрон, 1380, саҳ. 94–96.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1628 – китобати асари Шарофиддин Али Яздӣ – «Зафарнома»

1642 – кашидани симои Имомқулихон аз ҷониби Хоҷамуҳаммади Мусаввир

1683 – муқовабандӣ кардани Қуръон аз ҷониби Мулло Ортиқ писари Сӯфӣ Турсуи

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Осори меъморӣ аз ҷониби Ялангтушибӣ сохташударо номбар кунед.*
- 2. Чаро ба бинои дар Регистони Самарқанд сохташуда Мадрасаи Шердор ном ниҳодаанд?*
- 3. Ёдгориҳои меъморӣ Бухоро кадомҳоянд?*
- 4. Дар бораи маҷмуаи меъморӣ Балх маълумот диҳед.*
- 5. Боз кадом осори меъморӣ дар кишвари тоҷикон қоматафрохтаро медонед?*
- 6. Минётураи асари Шарофиддин Али Яздӣ – «Зафарнома»-ро, ки соли 1628 дар Самарқанд китобат шудааст, шарҳ диҳед.*
- 7. Осори ҳунари кадом мусаввирони ин давраро номбар карда метавонед?*
- 8. Дар бораи ҳунари хаттотӣ ва кандакорӣ рӯйи санг маълумот диҳед.*
- 9. Дар бораи ҳунари саҳҳофон (муқовабандон) чӣ медонед?*

§ 34. АДАБИЁТ

Асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII аз давраҳои бисёр муҳими таърихи адабиёти тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар аҳди Ҷониён (Аштархониён) якҷанд ҳавзаҳои адаби ғаъолият мекард, ки маъруфтгарини онҳо дар Самарқанд, Бухоро ва Балх буданд. Шумораи шоирони ин ҳавзаҳо аз 200 нафар бештар буд, ки қисме аз онҳо ҳунарманд буданд ва баъзеи онҳо кишоварзӣ мекарданд. Симоҳои дурахшони адабиёти ин давр Малехои Самарқандӣ, Сайидои Насафӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ва Мулҳами Бухороӣ буданд.

Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ соли 1650 таваллуд ёфта, аввалҳои асри XVIII вафот кардааст. Падари ӯ аз шахсони соҳибмаърифат ва муътабари Самарқанд буда, дар мадрасаҳои ин шаҳр дарс мегуфт ва ба шеърӯ шоирӣ муҳаббати фаровон дошт. Малехо дар назди падараш ба шеърғӯӣ оғоз кард. Ӯ то синни 30 солағӣ асосан бо роҳбарии падараш ба омӯхтани илмҳо машғул буд. Донишомӯзиро вай аз омӯхтани забони арабӣ ва илоҳиёт, аз қабилӣ фикҳ, тафсир ва ғайра оғоз менамояд. Соли 1678 баъд аз вафоти падар Малехо ба сафари Хуросон ва Эрон баромада, бо аҳли адаби ин сарзаминҳо мулоқот мекунад.

Баъди бозгашт аз Эрон Малехо дар қозихона ба кор даромада, мударриси мадрасаи Шайбониҳон низ таъин мегардад. Ӯ дар баробари адои вазифаи шаръӣ, ба шеърғӯӣ ва такмили тазкираи худ машғул шуд.

Малехо тазкираи худро «Музаккир-ул-асҳоб» номидааст. Аз ҷумлаи 165 шоире, ки дар ин тазкира зикр шудаанд, 56 нафарро шоирони Эрон ташкил мекунанд, ки муаллиф бо онҳо шахсан вохӯрда, ҳамсуҳбат шудааст.

Намунаҳои дар тазкираи Малехо омадаи осори шоирони асри XVII барои муайян кардани хусусиятҳои раванқи адабии ин давр аҳамияти бузург доранд.

Дигар аз шоири машҳури асри XVII Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ мебошад, ки аз байни табақаи ҳунармандон баромадааст. Фитрат соли 1657 дар Самарқанд таваллуд ёфта, баробари ҳунари зардӯзӣ дар аз бар кардани илмҳои замонааш кӯшишҳо кардааст.

Фитрат соли 1685 ба Бухоро рафт ва дар он ҷо ба яке аз мадрасаҳо дохил шуд. Баробари таҳсил ғаъолияти адабии худро низ раванқ дода, дар шеърғӯӣ ба дастовардҳо ноил шуд ва ба зудӣ дар радифи шоирони машҳури замон қарор гирифт.

Фитрат достони «Толибу Матлуб»-ро офарида, дар тамоми жанрҳои адабӣ: – қасида, ғазал, рубоӣ, қитъа ва ғайра асарҳо эҷод кардааст. Соли вафоти ӯ маълум нест.

Абдуллоҳ Мулҳами Бухороӣ аз шоирони тавоно ва номдори асрҳои XVII – XVIII буда, ба ҳунармандони шаҳри Бухоро тааллуқ дошт. Ӯ аз ҷавонӣ ба тарзи зиндагии қаландарон тавачҷуҳ карда, ҳамроҳи қаландарони ҷаҳонгард ба саёҳат баромад. Баъд аз баргаштан аз шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон ӯ ба касби худ – хиргоҳсозӣ идома медиҳад. Зиндагии Мулҳам дар нодорӣ ва азобу машаққат сипарӣ шудааст. Соли вафоти Мулҳам чун соли таваллуди ӯ маълум нест.

Мулҳам дар ду жанри адабӣ – ғазал ва маснавӣ таъбиозмӯй кардааст. Маснавии ӯ «Лайлию Мачнун» 1843 байтро дар бар мегирад. Девони ашъори Мулҳам, ки дар соли 1720 китобат шудааст, дорои 2038 байт мебошад. Ғазалиёти ӯ симои эҷодиашро чун шоири ғазалсаро маълум мекунад.

Бузургтарин шоири нимаи дуҷуми асри XVII ва аввали асри XVIII Сайидо Насафӣ буд (вафот байни солҳои 1707 – 1711). Падару модари Сайидо дар Бухоро истиқомат доштанд. Ӯ ба табақаи ҳунармандон наздик шуда, аз байни онҳо дӯстону ҳамфикрон пайдо кардааст.

Сайидо ханӯз дар ҷавонӣ аз рӯйи ниёзмандӣ ба касбу ҳунар пардохта, ба ҳамин восита зиндагии худро таъмин мекард. Чунончи ӯ менависад:

*Ба зӯри дасту бозу мехӯрам, эй Сайидо, рӯзӣ,
Маро чун Кӯҳқан хуни ҷигар бошад беҳ аз ширам.*

ё

*Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Рахт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.*

Сайидо дар ғазалиёташ аз қашшоқию гуруснагӣ, ғарибию бекасӣ, касодию беқадри санъату ҳунар, хориву зиллати аҳли фазлу адаб шикаҷтҳои ҷонсӯз намудааст. Вай бештар умри худро ба саҳтӣ гузаронидааст.

*Рӯзгорам ҳама умр ба саҳтӣ мегузарам,
Устухонро чу ҳумо рӯзи ман сохтаанд.*

Дар эҷодиёти Сайидо яке аз мақомҳои марказиро асари ӯ «Баҳориёт» ишғол менамояд. Дар ин асар Сайидо дар тимсоли ҳай-

волот табақаҳои мухталифи чомаи он замонро инъикос менамояд. Шоир нишон медиҳад, ки мардуми заҳматкаш, ки мисли мӯрча дар талоши ризку рӯзии худанд, дар шарофат аз табақаи ҳукмрон болотар меистанд ва агар онҳо муттаҳид шаванд, метавонанд шерро ҳам мағлуб созанд.

Ба ғайр аз шоирони номбурда, дар вилоятҳои дигари Мовароуннаҳр устодони каломи бадеъ ҳаёт ба сар бурда, асарҳо эҷод мекарданд. Масалан, дар водии Рашт шоир ва олим Ҷомӣ ибни Камолиддини Қаротегинӣ (муаллифи маснавии «Мазҳари кул»), Ҳочӣ Шоҳӣ ибни Ҳоча Абдурраҳмони Ҳисорӣ (вафот 1657), Рифъати Ҳисорӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод мекарданд.

Эҷодиёти шоирони асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII нишон медиҳад, ки адабиёти тоҷик дар чунин як шароити душвори таърихӣ дар марказ ва ноҳияҳо ривоч меёфт. Шароити душвори сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар кишвар малакаи эҷодии халқи тоҷикро аз равнақ боз дошта натавонист.

САРЧАШМА

Малехои Самарқандӣ дар тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб» роҷеъ ба худаш менависад: «Малехои Самарқандӣ тахаллуси муҳаррири (нависандаи) ин таҳрир ва соҳиби ин тақрир ва чомаи ин зариа (дастозез)-и бадеия Муҳаммадбадеъ валади ҷаноби мағфури марҳуми Муҳаммадшариф ал-муфтии Самарқандӣ аст ва нисбати Самарқанд бар ҷамеи обо ва аҷдоди муҳаррир собит аст. Аз ин ваҷҳ мафохират (фаҳр қардан) бар ҳеҷ аз соири сакана ва боқии мутаваққинаи (иқоматкунандагон) балдаи мазкура дорад... Хулосаи калом, то ба ҳадди расидани синни сисолағӣ аз аҳди туфулият дар таҳти ҷимояти падари худ будам ва дар илм аз мантиқ ва калом, аз ҳайат ва ҳикмат авқот баҳри наҳве сарф қардам ва ба қадри насибқарди насобаҳои қисоми азал баҳра бурдам ва падари азизи соҳиби тамизам умри гаронмоия худро лайлан ва наҳоран (шабу рӯз) сарфи ислоҳи ҳолу таълими ман қард ва дар ҳафтоду дуҷум синни муборакаш маро ба хондани илми арабия амр қарда буд».

Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшариф Малехон Самарқандӣ. Музаққир-ул-асҳоб. Таҳияи К.Айнӣ. – Душанбе, 1385 х.ш., сах. 506.

С.Айнӣ дар бораи Шавкати Бухороӣ менависад: «...падари Шавкат сарроф буда, Шавкат низ дар авоили ҳол ба саррофӣ машғулӣ дошта. Рӯзе ду савори ўзбек дар пеши дуқони ў бо ҳам гуфтугӯ доштанд, аспони эшон бисоти дуқонро поймол қарданд. Шавкат шӯрида ҳарфи ноҳуше зад. Сипоҳони ўзбек ба ҳам баромада, ўро ба дашному тозиёна азият расониданд. Шавкат ҳамон соат дил аз ёру диёр бардошта, роҳи Хуросон пеш гирифт. Ин воқеа дар аҳди ҳуқумати Абдулазизхон ибни Надирмуҳаммадхон воқеъ аст... Баъд аз он Шавкат аз Хуросон ба Исфаҳон рафтаву то охири умр

(вафот 1107 ӛ 1111 х.қ/1695 ӛ 1699) дар хориҷи шаҳр дар мазори Шайх Алӣ ибни Суҳайл истиқомат кардааст...».

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 2010, сах. 101.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1650 – таваллуди Муҳаммадбадеъ Малехӯи Самарқандӣ

1657 – таваллуди Фитрат дар Самарқанд

1657 – вафоти шоир Ҳочӣ Шохӣ ибни Ҳоча Абдураҳмони Ҳисорӣ

1678 – ба сафари Хуросон ва Эрон баромадани Малехӯи Самарқандӣ

1685 – ба Бухоро рафтани Фитрат

1720 – китобати девони ашъори Мулҳами Бухороӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

- 1. Дар аҳди Ҷониён (Аштархониён) кадом ҳавзаҳои адабӣ вучуд доштанд?*
- 2. Дар бораи Муҳаммадбадеъ Малехӯи Самарқандӣ маълумот диҳед.*
- 3. Дар бораи Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ чӣ медонед?*
- 4. Ҳаёт ва эҷодиёти Мулҳами Бухороиро шарҳ диҳед.*
- 5. Дар бораи Сайиди Насафӣ ва фаъолияти эҷодии ӯ нақл кунед.*
- 6. Боз номи кадом устодони каломи бадеи ин даврро медонед?*

§ 35. РУШДИ ИЛМ

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII бо вучуди нобасомониҳои сиёсӣ ва душвор шудани шароити зиндагӣ илми тоҷик ривож дошта, як зумра олимони ба таълифу таснифи асарҳои илмӣ ва тадрис дар мадрасаҳо машғул буданд. Баъзе аз олимони баробари фаъолияти илмӣ ба шеърӣ адаб низ шуғл меварзиданд. Дар ин даврон на танҳо улуми расмии динӣ, балки илмҳои дунявӣ, монанди ҳайат, зич, ҳандаса, ҷабру муқобала, кимиё ва ғайра низ рушд меёфтанд.

Намоёнтарин олимони ин давр Мулло Турсун Фароизи Самарқандӣ бо илмҳои дақиқ машғул буд. Ӯ дар соҳаи илмҳои риёзиёт, нучум, кимиё ва ғайра маҳорат дошт. Дар улуми динӣ, мисли фикҳ, ҳадис ва тафсир низ соҳибфан буд. Фароизи Самарқандӣ ба мисли «Масоили ҳисобия» («Масъалаҳои ҳисоб»), «Шарҳи сирочият-ул-ҷабрия», «Шарҳи виқоя» (оид ба фикҳ) ва ғайра асарҳои зиёд эҷод кардааст.

Олим ва шоири намоёнӣ ин давр Қозӣ Лутфуллоҳ Шокири Бухороӣ низ дар улуми динӣ ва дунявӣ забардаст буда, дар фикҳу ҳадис, калому тафсир, ҳикмату ҳайат, мантиқ ва нахву сарф маъруфи даврони худ буд. Ин олим ба фанҳои фалсафа (ҳикмат ва ман-

тиқ) ва табиатшиносӣ низ таваҷҷуҳ дошт. ӯ ҳамчун шоир шуҳрати бештаре пайдо кардааст. Вай дар мадрасаҳои Бухорову Самарқанд дарс мегуфт.

Дигар аз олимони ва шоирони боистеъдоди аср Миршариф Мунсифи Самарқандӣ буд. ӯ дар мадрасаи Бухоро ба ҳандаса, нучум ва арқомии зич машғул шудааст.

Дар ин давр машҳуртарин олими илоҳиётшинос Мирмуҳаммадшарифи Шаҳрисабзӣ ба ҳисоб мерафт, ки мударрис ва аълами Бухоро буд ва бо таҳаллуши Шариф шеър низ эҷод мекард.

Зодаи Миёнкали Бухоро Дарवेशалии Чангӣ яке аз мусиқидонҳои машҳури он давр буд, ки оид ба назарияи мусиқӣ якҷанд асар эҷод кардааст.

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар баробари намояндагони адабиёт ва илм таърихнависон низ қору зиндагӣ мекарданд. Яке аз таърихнигорони машҳури ин давр Маҳмуд ибни Валӣ ба шумор меравад. Асари ӯ “Баҳр-ул-асрор фи манокӣ-би-л-аҳёр” («Баҳри асрор оид ба рафтори ашхоси наққор») ном дорад, ки он дар нимаи аввали асри XVII навишта шуда, аз ҳафт ҷилд иборат буд. Ҳар як ҷилди он дар навбати худ ба чор бахш тақсим мешуд. Ин асар масъалаҳои гуногунро дар бар гирифта, ҷилди аввали он дар бораи тасвири олам буда, ҷилди дуюми он ба масъалаҳои таърихи давраи тоисломӣ бахшида шудааст. Дар ҷилди сеюм дар бораи ҳаёти пайғамбари ислом Муҳаммад, пайдоиш ва интишори дини ислом ва ҳодисаҳои таърихии он давр маълумот додааст. Ҷилди чоруми асар дар бораи таърихи сулолаҳои Уммавиён ва Аббосиён баҳс менамояд. Дар ҷилди панҷум таърихи сулолаҳои ҳоким дар Эрон ва Мовароуннаҳр оварда шудааст. Ҷилди шашумро муаллиф аз таърихи ҳучуми муғул ба Мовароуннаҳру Хуросон оғоз карда, то давраи ҳукмронии Надирмуҳаммадхони Аштархонӣ овардааст. Ҷилди ҳафтуми асар таърихи Темуриёнро то давраи Шохҷаҳон дар бар гирифтааст. Ин асари машҳури Маҳмуд ибни Валӣ то ҳол пурра дастрас нест ва то замони мо баъзе қисматҳои ҷилди аввал ва шашуми он расидаанд.

Таърихнигори дигар Ҳоҷӣ Муҳаммадсалим мебошад, ки асари таърихиеро бо номи «Силсилат-ус-саломат» таълиф кардааст. ӯ бо хонҳои Бухоро ҳешутаборӣ дошт, солҳои дароз дар дарбори Аштархонӣ ҳаёт ба сар бурд. Асари мазкур воқеаҳои таърихиеро аз соли 1468 то соли 1711 дар бар гирифта, соли 1730 навишта шудааст. Чун Муҳаммадсалим аз наздикони хонҳои Бухоро буд,

вокеаҳои зиёди дарборӣ, низоъҳои байниҳамдигарии хонадони сулолаи Аштархониён ва муносибатҳои онҳо бо давлатҳои ҳамсоя, махсусан, бо Эронӣ Ҳиндустон ва хонҳои қазоқу Хоразм, қабру ситам ба мардум ва ошӯбҳои халқиро бо чашми худ дидааст, онҳоро дар асараш хеле хуб баён кардааст.

Асари дигари таърихӣ, ки дар ин давра навишта шуд, рисолаи Муҳаммадҷосуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Ин асар дар солҳои ҳукмронии набераи Субҳонқулихон – Муҳаммад Муқимхон (1702–1707) дар Балх навишта шуд. Бинобар ин, муаллиф бобҳои алоҳидаи асарашро ба масъалаҳои мухталифи ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ ва сиёсии вилояти Балх, таърихи хонҳои Бухоро, хусусан, сулолаи Аштархониён, муносибати байни Бухоро ва Балх бахшидааст.

Муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллохнома»-и Мирмуҳаммадамини Бухороӣ аст, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллохон (1702 – 1711) бахшида шуда, воқеоти гуногун, аз ҷумла ислоҳоти пулиро, ки боиси норозигии мардум дар Бухоро ва сар задани шӯриш гардид, дар бар гирифтааст.

Асари арзишманди дигаре, ки дар ин давра таълиф ёфт, «Таърихи Абулфайзхон» мебошад. Муаллифи асар Абдурраҳмони Толеъ воқеаҳои таърихиро дар бораи вазъи сиёсӣ ва иқтисодии хонии Бухоро дар давраи ҳукмронии Абулфайзхон (1711 – 1747) тасвир кардааст.

Яке аз таърихнигорони маъруфи ин замон муаллифи «Таърихи Қипчоқхонӣ» Хўҷамқулбеки Балхӣ буд. Асари ӯ сарчашмаи таърихӣ судманд ба шумор меравад, зеро муаллифи он шохиди воқеаҳои тасвиркарда дар асараш мебошад.

Дар ин давра як қатор таърихнигорони дигар, ба мисли Мулло Шарафиддини Самарқандӣ, Муҳаммадрафеи Ансорӣ, Мирзо Сомӣ, Авазбеки Балхӣ, Муҳаммадсалоҳи Балхӣ ва дигарон зиндагӣ мекарданд, ки дар бораи таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии ин замон асарҳои муҳими таърихӣ эҷод намудаанд.

САРЧАШМА

Маълумот дар бораи олим ва таърихнигор Маҳмуд ибни Валӣ: Маҳмуд ибни Валӣ соли 1595 – 1596 дар шаҳри Косони вилояти Фарғона таваллуд ёфтааст. Баъдтар хонаводаи онҳо ба Балх меқӯҷад. Соли 1624–25 ӯ аз Балх ба сафар баромада, ба Кобул, Пешовар, Лоҳур, Деҳлӣ, Агра, Калкутта, Бирма ва дигар шаҳру мамлакатҳо меравад. Ҳангоми дар Агра буданиш ӯро ҳокими Ҳиндустон Шохҷаҳон қабул намуда буд. Соли 1631 ба Балх бармегардад ва

дар китобхонаи ҳокими Балх Надирмуҳаммадхон ҳамчун китобдор ба қор даромада, ба навиштани асарҳои илмию адабӣ машғул мегардад.

Асари муҳими таърихӣ, ки ӯро машҳури олам намудааст «Баҳр-ул-асрор фи манокби-л-ахёр» («Баҳри асрор оид ба рафтори ашхоси накукор») ном дорад, ки соли 1634 бо амри хони Балх Надирмуҳаммадхон ба навиштани он шурӯъ намуда, баъди соли 1640–1641 онро ба охир расондааст. Ба қавли худӣ муаллиф ин асар аз муқаддима, хулоса ва ҳафт китоб иборат буда, ҳар китоби он дорои чор руқи буд (аз чор қисм иборат буд). Ин асар аз рӯйи мазмун масъалаҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, космографӣ (тасвири олам), ситорашиносӣ ва ғайраро дар бар гирифта, бо забони тоҷикӣ навишта шудааст. Мутаассифона, ин асар то ҳол пурра дастрас нест.

Маҳмуд ибни Валӣ дар соҳаи адабиёт ҳам таъъозмӯй намуда, як қатор асарҳо офаридааст. Ба қалами ӯ асарҳои адабии «Хамса», ки дар пайравиши Низомии Ганҷавӣ навиштааст, рисолаҳои «Равоиҳи тайиба» («Нақҳати (бӯйи хуш)»), «Гулгада», «Баҳория», девони ашъори дорои зиёда аз 25 ҳазор байт ва ғайра тааллуқ доранд, ки то ҳол ба мо дастрас нашудаанд.

Маҳмуд ибни Валӣ. «Баҳр-ул-асрор фи манокби-л-ахёр». Дастхати китобхонаи Индия Оффиси Англия, № 575, ҷарҳон 389 а – 398 а.

Маълумоти академик А.А.Семёнов дар бораи мусиқидон Дарवेशалии Чангӣ: «Дарवेशалии Чангӣ аслан аз мардуми Миёнкили Бухоро буда, дар хонаводаи навозанда, ҳофиз ва шоир ба дунё омадааст. Аз хурдӣ ба мусиқӣ шавқ пайдо карда, навохтани қонун, най, уд гижжак, рӯҳафзо ва чангро дар назди мусиқидонони машҳури он давр омӯхтааст ва дар чангнавозӣ шухрат ёфт. Пас аз маъруф гаитан, ба дарбори Имомқулихони Аштархонӣ (1611 – 1642) роҳ ёфта, Чангӣи Ҳоқонӣ лақаб гирифт. Дарवेशалии Чангӣ дар оҳангсозӣ низ шухрат дошт. Ӯ оид ба назарияи мусиқӣ чандин китобу рисола навиштааст, ки машҳуртарини онҳо «Тухфат-ус-сурур» мебошад. Дарवेशалии Чангӣ таърихи мусиқиро хуб медонист. Вай хабар медиҳад, ки дар замони ӯ адади мақомҳо 12-то бошанд ҳам, дар аввал танҳо ҳафт мақом будааст. Дарवेशалии Чангӣ аз бузургтарин муҳаққиқони соҳаи мусиқии мардуми тоҷик ва халқҳои дигари Осиёи Марказӣ буд. Осори Дарवेशалии Чангӣ барои омӯхтани «Шаишмақом» аҳамияти калон дорад».

Семёнов А.А. Средневековый трактат по музыке Дарвиш-Али (XVII в.). Ташкент, 1946.

САНАИ МУҲИМ:

1730–навишта шудани асари Ҳоҷӣ Муҳаммад Салим «Силсилат-ус-саломат»

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Асарҳои Мулло Турсун Фароизи Самарқандиро баён кунед.
2. Кадом олимони маъруфи ин даврро медонед?
3. Дар бораи таърихнигор Ҳоҷӣ Муҳаммад Салим маълумот диҳед.
4. «Таърихи Муқимхонӣ» ба қалами кадом муаллиф тааллуқ дорад?
5. Муаррихони дигари машҳури ин давр ва асарҳои онҳоро номбар кунед.

МАВЗУИ XIII

ВАЗЪИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИИ ХҶҶАНД ДАР НИМАИ ДҶЮМИ АСРИ XVIII

§ 36. ОҶОЗИ ҲУКМРОНИИ СУЛОЛАИ МАНҶИТИЯ

Баъд аз кушта шудани Нодиршоҳи Афшор (соли 1747) дар Эрон давлати бузурги ташкилкардаи ӯ рӯ ба завол ниҳод. Пас аз он Муҳаммадраҳимбӣ манғит - писари Муҳаммадҳақимбӣ – ҳокими Қаршӣ бо дастгирии ашроф ва рӯҳониён соли 1753 ба тахти хонии Бухоро нишаст. Бобои падарии Муҳаммад Раҳимбӣ–Худоёрбӣ унвони атоликӣ дар давлати Аштархониён дошт. Муҳаммадраҳимбӣ чуръат намекард, ки унвони хониро ба номи худ ҳамроҳ кунад, зеро ӯ аз хонадони чингизӣ набуд. Аз оғози ҳукрони мӯғулҳо дар Мовароуннаҳр танҳо намояндагони ин хонадон ҳуқуқ доштанд, ки унвони хониро соҳиб шаванд. Барои қонунӣ кардани ҳокимияти худ Муҳаммадраҳимбӣ хони дастнишонда, писари хурдсоли Абулфайзхон–Абулмуъминхонро ба тахт нишонд. Даре нагузашта ӯ духтари худро ба Абдулмуъминхон ба занӣ дод, аммо пас аз як сол ӯро ба қатл расонид. Ҳамин тариқ, соли 1753 Муҳаммадраҳимбӣ дар Бухоро ба силсилаи хонадони Манғитӣён асос гузошта, худро хон эълон намуд.

Манғитҳо чӣ қabilaе буданд ва аз кучо ба Мовароуннаҳр омадаанд?

Калимаи мӯғулии “манғит” дар манобеи таърихӣ ба шакли “манғуд” омадааст, ки ба маънии мӯғул аст. Манғутҳо аз қabilaҳои мӯғулие мебошад, ки дар ҳучумҳои ишғолгаронаи Чингиз ба Мовароуннаҳр ширкат кардаанд. Номи манғут дар сарчашмаҳои таърихӣ ба шаклҳои мухталиф во меҳӯрад: манғит, манкғут, манғхит, манғкит. Шояд, калимаи «манғут» аз тарзи талаффузи қадимаи калимаи «мӯғулҳо» баромада бошад. Дар садаи XII қabilaи манғутҳо бо қabilaи баргути мӯғулии Забайкале ҳамсоя буданд. Дар охири XII ва ибтидои асри XIII яке аз пешвоёни манғутҳо Хуилдар-сэчэн бо Чингиз бародархонд буд ва яке аз гурӯҳҳои пешсафи сипоҳи ӯро фармондеҳӣ мекард. Баъд аз кушта шудани Хуилдар-сэчэн дар яке аз набардҳо Чингиз парастории хонавода ва қabilaи ӯро ба зимма гирифта, манғутҳо бо фармондеҳии писари Хуилдар-сэчэн - Мункэ Калча дар ҷиноҳи чапи сипоҳи мӯғулҳо

дар Хитой, Мовароуннаҳру Эрон чангидаанд. Қисме аз қабилаҳои манғут ба Дашти Қипчоқ муҳоҷират карданд ва иттиҳодеро бо ҳамроҳии бахше аз қабилаҳои қипчоқ ва шояд гузҳо зери унвони манғит ба вучуд оварданд.

Вуруд ва парокандашавии манғитҳоро дар Мовароуннаҳр ба ҳучуми муғулҳо ба ин сарзамин, ҳамчуни раванди муҳоҷирати онҳо дар асрҳои XIII-XVI иртибот медиҳанд. Манғутҳо дар сарзаминҳои густурдае аз дарёи Днепр дар ғарб то Муғулистони дохилӣ ва Бурятия дар шарқ, аз Поволжеи болоӣ дар шимол то шимоли Хуросон (Афғонистони имрӯз) дар чануб пароканда шуданд. Қабилаҳои манғут дар ҳучуми Бати ба Русия ширкат доштанд. Худуди солҳои 1350-1360 бахши бузурги манғутҳо дубора ба Дашти Қипчоқ баргаштанд, ки баъдан онҳоро нуғай гуфтанд. Амири манғут дар асри XIV Едигей буд. Бино ба ахбори Рӯзбехони Исфаҳонӣ дар рисолааш «Меҳмонномаи Бухоро» се тоифа марбути ўзбекҳо буд, ки яке аз онҳо манғутҳо буданд. Бахше аз манғутҳо, ки бо ҳалқиятҳои туркзабон омезиш ёфтанд, манғит ном гирифтанд. Манғитҳои сокини Бухоро бо ғӯиш ё лаҳҷаи қипчоқии забони ўзбекӣ сухан мекарданд. Дар натиҷаи омезиши онҳо бо мардумони ба лаҳҷаи қарлуку чигилӣ сухан мегуфта, дар баъзе ҷойҳо манғитҳо бо ғӯишҳои омехта ҳарф мезаданд. Дар ибтидои асри бистум манғитҳо яке аз қабилаҳои бонуфузи ўзбекро ташкил меоданд.

Манғитҳо асосан пешаи чорводорӣ (ғӯсфандпарварӣ) доштанд ва баъд аз муқимӣ шудан дар Мовароуннаҳр ба кишоварзӣ низ машғул шуданд. Миёни онҳо андаке косибӣ, мисли қолнресӣ, нассоҷӣ, ки матоъҳои бяз, алоча ва қаламӣ мебароварданд, низ ривож дошт.

Дар ин солҳо ҳокимони мулкҳои алоҳида аз заифшавии ҳокимияти марказӣ ва иваз шудани сулолаҳо дар Бухоро истифода бурда, мекӯшиданд мустақил шаванд. Бинобар он, Муҳаммадраҳимхон барои неруманд кардани ҳукумати марказӣ, муҳолифати ҳокимони маҳаллиро то дараҷае аз байн бурда, ҳокимияти худро устувор намуд. Ў ба ҷудоихоҳии ҳокимони шаҳру вилоятҳо, ки дар итоати хони Бухоро буданд, меҳост хотима бахшад. Бинобар он, Муҳаммадраҳимхон неруи ҳарбии мамлакатро тақвият дода, дар ҳар вилояти тобеи Бухоро ҳокимони мавриди эътимоди худро таъин мекард. Масалан, Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар шаҳру

вилоятҳо низ шахсони бозътимоди худро ба сари кор овард. Барои расидан ба мақсади асосии худ вай лашкари неруманде ташкил намуда, исёни қабилаҳои ўзбекро, ки дар Миёнкол ба вукуъ омада буд, пахш намуд. Забини қабилаҳои етируғ ва баҳранро мусодира намуда, сокинонашро ба наздикии шаҳри Бухоро кўчонид, то ки онҳо доим зери назорати ҳукумати хонӣ бошанд.

Баъди ин Муҳаммадраҳимхон хост ноҳияҳои Ургут, Панҷакент ва Ўротеппаро ба зери итоати худ биоварад. Баъди ҷангҳои пуршиддат ӯ тавонист танҳо Ургутро тобеи худ гардонад, аммо мубориза барои ба даст овардани Ўротеппа тўл кашида, бе натиҷа анҷом ёфт.

Мубориза барои ишғоли Ўротеппа. Ҳокими Ўротеппа Фозилбийи юз писари Содикбий хонҳои Бухороро ба ташвиш гузошт. Ба сифати сарвари қабилаи юз ӯ ба муқобили Нодиршоҳ низ бархоста буд. Баъд аз ду соли қатли Нодиршоҳ Фозилбий ҳокими Ўротеппа шуда, бар зидди Хўқанду Бухоро муқовимат кард. Хони Бухоро Муҳаммадраҳимхон дар мубориза ба муқобили ҳокими Ўротеппа заъфи худро эҳсос намуда, бо хони Хўқанд Ирдонабий (1751 – 1770), сарварони қабилаи қипчоқ ва ҳокими Қаршӣ иттиҳод баста, соли 1754 ба ҷониби Ўротеппа лашкар кашид. Дар чунин ҳолат Фозилбий бо лашкари Ўротеппа ба муқобили иттиҳоди дар боло зикршуда мубориза карда наметавонист. Бинобар ин, ӯ ба хешованд ва ҳамқабилаи худ, ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбийи юз мурочиат намуда, имдод талабид. Ҳашт ҳазор лашкари Ҳисор ба воситаи дараи Қаратоғ, ба сардии ҳаво ва барфпӯш будани ағбаи мушқилгузар нигоҳ накарда, ба ёрии Фозилбий рафтанд.

Барои хони Бухорою Хўқанд ва дигар муттаҳидони онҳо дар фасли сарди зимистон зери деворҳои қалъа ҳозир шудани Муҳаммадамини юз бо лашкараш ғайриҷашмдошт буд. Хонҳои Бухорову Хўқанд дарк карданд, ки омадани Муҳаммадамини юз ба Ўротеппа барои онҳо оқибати хуб надорад.

18 майи соли 1754 задухўрди аввал сурат гирифт. Лашкари Ўротеппа мавқеи хуб интиҳоб карда, байни ғору сойҳо чойгир шуда буданд, ки ин чойхоро фақат аҳолии маҳаллӣ медонист. Ин буд, ки лашкари Ўротеппа дар айни авҷи задухўрд аз чойҳои панаҳёфта ногаҳон ба душман ҳамла карда, онро ба танг оварданд. Хони Бухоро мебоист чораҳои фаврӣ меандешид. Бинобар ин, Муҳаммадраҳимхон лашкари Бухороро бар зидди лашкари Ҳисор фиристода, эълон кард, ки ҳар касе сари буридаи душманро ова-

рад, номи ўро ба тўмори махсус навишта, баъдтар тухфа медиҳанд. Хони Хўқанд низ ба шахсони дар чанг шуҷоат нишондода, инъому тухфаҳо медод, вале ҳамаи ин тадбирҳо хони Бухороро қаноатманд накард. Ў медонист, ки бо чунин чораҳо ғалаба ба даст овардан аз имкон берун аст. Бинобар он, ў ба Насаф (Қаршӣ), Яккабоғ ва Шаҳрисабз намояндагони худро фиристода, лашкари он чойҳоро ба назди худ даъват кард. Аз ин нақша ҳокими Ўротеппа ва Ҳисор огоҳ гаштанд. Муҳаммадамини юз роҳи осони ғалабаро чуста, чорае андешид. Ў ду мактуб, яке ба номи хони Бухоро ва дигаре ба номи хони Хўқанд менависад. Ба хони Хўқанд, Ирдонабий аз номи Фозилбий менависад, ки мо бо ҳам ҳамсоя ва ҳешутаборем, бинобар ин, набояд бо ҳамдигар чангем ва хони Бухоро набояд дўстии моро барҳам занад.

Дар мактуби хони Бухоро навишта буд, ки ба шумо 92 қabilaи ўзбекии Мовароуннаҳр мутеъ аст. Мо низ тобеи шумо мешавем. Мактуби ба номи хони Бухоро навиштаро ба Ирдонабий ва мактуби ба ў навиштаро ба Муҳаммадраҳимхон мерасонанд. Баъди расонидани мактубҳо ҳар ду тараф (Бухоро ва Хўқанд) иродаи чанг наменамоянд ва лашкари Бухоро ақиб менишинад. Лашкари Хўқанд бошад, ба сўйи Хучанд ҳаракат мекунад. Нисбат ба бухориҳо хўқандиҳо камаслиҳа ва кампўшок буданд. Бинобар он, лашкари Ўротеппаву Ҳисор хўқандиёнро таъқиб менамоянд, ки то расидан ба Хучанд лашкари Хўқанд талафоти зиёде медиҳад. Сарбозони зиёде аз онҳо кушта ва асир мешаванд. Аз каллаи сарбозони Хўқанд дар соҳили дарёи Оксу калламанора месозанд. Асирони хўқандиро ба Ўротеппа оварда, ба қатл мерасонанд ва аз сари онҳо калламанораи дуҷум бардошта мешавад.

Муҳаммадаминбийи юз баъд аз чанде аз Ўротеппа ба воситаи Киштути Панҷакент ба ҷониби Ҳисор баргашт. Дар Тақоби Киштут ў Малик Мизробро, ки ҳокими мулки Фон буд, бо дувоздаҳ нафар ақрабояш ба қатл расонид. Ба ин восита Муҳаммадамин хунбаҳои қозӣ Ҳусейни Мирақонӣ–ҳокими Фалғарро, ки соли 1743 Малик Мизроб ўро кушта буд, гирифт. Дар Киштут Мўсобий, писари Оллоҳёрбий ҳоким таъин шуд.

Ғалабаи соли 1754 бар лашкари Бухорову Хўқанд истиқлолияти Ўротеппаро ним аср, яъне то охири асри XVIII таъмин намуд.

САРЧАШМА:

Маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи ба Хўқанд омадани ҳокими Ўротеппа Фозилбӣ: «Чун мардуми Хитой аз кори саёдатпаноҳон хотири нопоки худро ҷамъ намуданд, сипоҳи қалмиқро ба ҷониби мулки Фаргона фиристоданд ва эшон бисёри вилоятро мусаххар (забт) намуда, вилояти Хўқандро муҳосира намуданд. Ва Абдукаримбӣ миёни аз сад ҷо баста, бо қалмоқҳо ҳар рӯз ҷанг мекард. Муҳосира ба тўл кашид.

Дар он оғоз Фозилбӣ ибни Содиқбӣи юз дар Ўротеппа ҳукумат мекард ва ӯ фарзандхонди Абдукаримбӣи мебуд. Дар он вақт умраи ба бист сол буд. Чун ин хабарро шунид, ба таъҷили тамом мутаваҷҷеҳи Хўқанд шуд. Баъд аз қатъи манозил худро ба Хўқанд расонид. Ба давлати ғазо мушарраф гардид. Аз омадани он аморатпаноҳ Абдукаримбӣи бисёр шодиҳо намуд ва қадами он аморатпаноҳро муборақ доништа, ба меҳмондорӣи ӯ пардохт. Баъд аз ҷанг рӯз лашқари қалмоқ бисёр ба танг омада, мамлақати Хўқандро во ғузӯшта, мутаваҷҷеҳи диёри худ шуданд ва мардуми аҳли ислом таоқуб намуда, тороҷ мекарданд. Гўянд муборизатпаноҳи Шермуҳаммад ном баҳодур Фозил дар ҳамон ҷанг ба як рӯз навад қалмоқро халонида буд. Ҷаноби эшон Султонхон мегуфтанд, ки аз забони худи Шермуҳаммад баҳодур ин суҳанро борҳо шунидем. Абдукаримбӣи аз қор халос ёфт ва Фозил ба обрўи тамом рухсати иҷозат фармуд».

Муҳаммад Ҳакимхон. «Мунтахаб-ут-таворих». Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. Душанбе, 1985, саҳ. 378 – 379.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1743 – қушта шудани ҳокими Фалгар қозӣ Ҳусейни Мирақонӣ аз ҷониби Малик Мизроб

1747 – қушта шудани Нодиршоҳ

1753 – ба тахти Бухоро нишаistani Муҳаммадраҳимхон

1754 – лашқаркашии Муҳаммадраҳимхон ба ҷониби Ўротеппа

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Ба тахти хони Бухоро нишаistani Муҳаммадраҳимхонро шарҳ диҳед.
2. Чаро Муҳаммадраҳимбӣи ҷурғат накард, ки унвони хониро қабул намояд?
3. Дар бораи тадбирҳои Муҳаммадраҳимхон оид ба неруманд гардонидани ҳукумати марказӣ маълумот диҳед.
4. Муборизаи Муҳаммадраҳимхон ва хони Хўқандро барои шиғоли Ўротеппа нақд қунед.
5. Мазмуни мактуби Муҳаммадамини юзро ба хонҳои Бухоро ва Хўқанд шарҳ диҳед.
6. Натиҷаи муборизаи хонҳои Бухорову Хўқанд барои шиғоли Ўротеппа бо чӣ анҷом ёфт?

§ 37. ЗАБТИ ҲИСОР ВА АМАЛИЁТИ ҲОКИМОНИ ЁРОТЕППА

Забти Ҳисор. Муҳаммадаминбийи юз дар баробари марди часур ва сипоҳӣ будан, бо хунхорӣ низ ном бароварда буд. Шахсони зиёд аз ӯ тарсида, норизо гашта, аз вилоят фирор менамуданд. Ҳатто баъзе ноҳияҳо аз тасарруфи беки мазкур баромада, ба тобеяти Бухоро гузаштанд. Ба нокомӣ анҷом ёфтани нақшаи хони Бухоро барои ишғоли Ёротеппа ва иштироки ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбий дар он корзор, ки норозигии хони Бухоро ба вучуд овард, Муҳаммадраҳимхонро водор намуд, ки нақшаи чандинсолаи худро амалӣ гардонад. Ин буд, ки хони Бухоро солҳои 1757 – 1758 ба сӯйи Ҳисор ду маротиба лашкар кашида, баъди ҷангҳои шадид ин сарзаминро ишғол кард. Ҳокими он Муҳаммадаминбийи юз асир афтод ва ӯро дар сари бозори Ҳисор ба дастури хони Бухоро ба дор овехтанд.

Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои хони Бухоро аҳамияти муҳим доштанд ва ҳокимони ин маҳалҳо доимо саркашӣ мекарданд, бинобар ин, дар Ҳисор истехкоми нав сохта шуд. Муҳаммадраҳимхон амаки худ Дониёлбийро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои Кӯҳистон таъин намуд. Бо ин ғалабааш Муҳаммадраҳимхон дар Ҳисор, Қубодиён, Қундуз ҳокимияташро татбиқ кард ва вилояти Балх ва мулкҳои он – Кӯлоб ва Бадахшон низ тобеи Дониёлбий шуданд.

Амалиёти ҳокимони Ёротеппа. Баъд аз қатли ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбий ҳокими Ёротеппа Фозилбий дар қасди қотилони ҳешованд ва муттаҳиди худ, Муҳаммадаминбий мешавад. Барои иҷрои ин мақсад ӯ мавриди мувофиқ мечуст. Чунин фурсат баъд аз вафоти Муҳаммадраҳимхон (1758) фаро расид, Фозилбий ба сӯйи Самарқанд, ки бародари Муҳаммадраҳимхон – Баротбек-султон ҳокими он буд, лашкар кашид. Баъд аз ишғоли шаҳр Фозилбий Баротбекро ба қасоси марги ҳокими Ҳисор ба қатл расонид.

Фозилбий барои ишғоли пойтахти хонигарӣ-шаҳри Бухоро лашкаркашии худро идома дод. Ё Хатирчӣ, Кармина ва Каттақӯрғонро ба даст овард. Ҳамон сол дар музофоти кӯҳистонии хонии Бухоро пораи кӯҳи бузурге поин омада, пеши оби дарёи Зарафшонро баст. Даре нагузашта дарёи Зарафшон ин сарбандро пора кард ва Зарафшон ба як дарёи азиме мубаддал гашта, ҳарчи ки дар наздикиҳои соҳили он буд, бо худ мебурд, аз ҷумла

як қисми лашкари Фозилбий низ дар мавчи пурталотуми ин дарё гарқ шуданд. Натиҷаи ин офати табииро ӯ «аз ғайб» пиндошта, «чазои илоҳӣ» шумурд ва лашкарашро ба шаҳри Самарқанд баргардонид.

Аз ин ақибнишинӣ истифода намуда, хони Бухоро Дониёл атолиқ Қаршӣ, Нурато ва Миёнколро ба тасарруфи худ дароварда, ба муҳосираи Самарқанд омода гашт. Набарде, ки тайи 50 рӯз идома ёфт, натиҷае набахшид ва лашкари хон ба Бухоро баргашт. Аммо ҳокими Самарқанд Бобобий писари Фозилбий бе чанг шаҳрро ба хони Бухоро таслим кард ва Фозилбий бошад, ба Бухоро, барои зиёрати ҷойҳои муқаддаси он рафта, баъди чанд муддате ба шаҳри Ӯротеппа баргашт.

Дар замони ҳукмронии Фозилбий ва писари калонии ӯ, Худоёр-девонбегӣ худуди мулки Ӯротеппа дар қисмати шарқ – Нов, Хучанд ва Маҳрами Конибодомро дар бар гирифта, аз Хоҷабоқирғонсой мегузашт. Дар самти шимол ва шарқу шимол – Сирдарё сарҳади ин мулк буда, Бекобод ва Ховасро фаро мегирифт. Дар қисмати ғарб мулки мазкур ба Самарқанд ҳамсарҳад шуда, шаҳрҳои Чиззах, Ём, Пишоғар ва Зоминро зери ҳукмронии ҳеш нигоҳ медошт. Сарҳади ҷанубии мулки Ӯротеппа то қаторкӯҳи Ҳисор расида, Мастҷоҳу Фалғар, Фону Киштут ва Панҷакентро фаро гирифт.

Дар нимаи дуюми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Фозилбий мулки Ӯротеппа мулки мустақил буда, ончунон неруеро соҳиб буд, ки ба муқобили лашкари Хўқанду Бухоро муқовимат карда тавонист.

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи лашкаркашии Муҳаммад-раҳимхон ва Ирдонабий ба Ӯротеппа: «Дар он аср дар Бухоро Раҳимхони мангит ҳукумат мекард ва ӯ Ирдонабийро фарзанд хонда буд. Дар Ӯротеппа Фозилбий ибни Содиқбий ҳукумат мекард. Чун Раҳимхон лашкар ба ҷониби Ӯротеппа кашид ва Ирдонабий низ дар ҳаракат омада, ҳар ду соҳибдавлат баъд аз қатъи роҳ дар мавзеи Ём рӯй диданд. Бо иттифоқи якдигар Ӯротеппаро муҳосира намуда, ҳар кадом ба мақари худ мурочиат намуданд. Лашкари Ирдонабий ба офати беморӣ ба боди сахт дучор афтод ва аз пушти эшон мардуми юз таоқуб намуда, аксарро гирифта, калламанора сохтанд. Ирдонабий бо чандин машаққат ва меҳнат худро ба Хўқанд расонид ва шабу рӯз дар тадоруки ин қор буд. Баъд аз чандин вақт бо лашкари анбӯҳ мутаваҷҷеҳи мамлақати Ӯротеппа гашт. Баъд аз қатъи роҳ наздики он балда расид. Ин хабарро Фозилбий шунид. Бе тааммул бо

лашқари бисёр истиқбол намуда, ба хотири ӯ чунон расид ин ҳамон ош дар коса аст. Надонист, ки чинӣ ҳар рӯз намешиканад, ба рӯзе мешиканад, ба ҳукми он ки:

*Душман чу бинӣ нотавон лоф бар вуҷудат мазан,
Мағзест дар ҳар устухон, мардест дар ҳар пираҳан.*

Ва чун ҳар ду дарёи лашқар дар мавзеи Оқсу ба ҳам даровехтанд, чунон чанге шуд, ки хоки майдон аз хуни ялон (часурон) аргувонӣ (сурх) гардид. Баъд аз муҳориботи бисёр кавкаби зафар аз ҷониби Ирдонабий тулуъ намуд, ситораи Фозилбий дар ҳубут (нишебӣ) афтод. Сипоҳи юз рӯй ба ҳазимат овард (шикаст хӯрд) ва лашқари минг таоқуб намуда, ба қатл мерасониданд ва пораеро асир мекарданд. Дар он рӯз Ирдонабий ба дасти худ ҳаждаҳ кас аз бузургони юзро ба қатл расонид. Дар он вақт аз дасташ шамшер хато афтода, ба сари асп хӯрд ва нисфи сари аспро қалам кард. Баъд ихтиёри ин корро накард ва аз он маҳлака (ҳалокатгоҳ)-и нурбим Фозилбий бо чандин меҳнат ва машаққат худро ба соҳили наҷот расонид. Асироне, ки чамъ омада буданд, ҳамаро ҳукм намуда, ба қатл расонанд, калламанора созанд. Мисли ғӯсфанди бечора... сар мебуриданд ва аз хуни мусулмонон дарёи Оқсу дарёи Сурхоб гаит. Аз сари юзон мингони минг юз-калламанора чи ки каллақӯҳ сохтанд».

Муҳаммад Ҳакимхон. «Мунтахаб-ут-таворих». Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. – Душанбе, 1985, сах. 380 – 382.

САНАҲОИ МУҲИМ:

*1757 – 1758 – забти мулки Ҳисор аз ҷониби Муҳаммадраҳимхон
1758 – вафоти Муҳаммадраҳимхон*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи лашқаркашиҳои Муҳаммадраҳимхон ба сӯйи Ҳисор нақл кунед.
2. Ҳокими Ҳисор таъин шудани Дониёлбийро шарҳ диҳед.
3. Муборизаи ҳокими Ҷротеппа Фозилбийро барои шиғоли Самарқанд маънидод кунед.
4. Чаро Фозилбий аз шиғоли Бухоро даст кашид?
5. Дар бораи қаламрави мулки Ҷротеппа хангоми ҳукмронии Фозилбий ва писари ӯ Худоёр маълумот диҳед.

§ 38. ҲУКМРОНИИ ДОНИЁЛ АТОЛИҚ. ТАДБИРҲОИ ШОҲМУРОД БАРОИ МУСТАҲКАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Ба сари ҳокимият омадани Дониёлбийи атолиқ. Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон, соли 1758 дар Бухоро шӯриш сар зад. Шӯришчиён молу амволи сарватмандонро гонат карда, хонаи онҳоро оташ мезаданд. Сабаби шӯриш чорӣ намудани андозҳои наву вазнин буд, аммо шӯриш пахш карда шуд ва теъдоди зиёди шӯришчиён ба қатл расиданд. Дар чунин шароити вазнин Дониёлбий атолиқ ҳукуматро ба дасти худ гирифт, лекин вай тахти хониرو қабул накарда, Абдулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро расман ба тахти Бухоро нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид.

Дар солҳои ҳукмронии Дониёлбийи атолиқ (1758–1785) парокандагии ҳокимият ва маҳдудшавии ҳудуди хонии Бухоро ба амал омад. Вилояти Балх истиқлолият ба даст овард ва мулки Ӯротеппа низ истиқлолияти худро нигоҳ медошт. Ташаккули ҳукумати хонии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ба анҷом мерасид.

Баъд аз ба Бухоро баргаштани Атолиқбий мулки Ҳисор боз мустақил гардид. Қаротегин ва Дарвоз мулкҳои мустақил буданд. Мулкҳои хурди дигар – Рӯшон, Шугнон, Вахон танҳо ҳудуди як ё ду водиро ишғол мекарданд. Дар байни ҳокимони Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвоз ақсар вақт чангҳои дохилӣ ба вуқӯъ меомад. Масалан, яке аз чангҳои хунин байни Дарвоз ва Қаротегин соли 1790 дар ҳудуди деҳаи Мучихарфи ноҳияи Нурободи имрӯза ба амал омад. Дар чунин шароити вазнин хони Хева ва подшоҳи Афғонистон ба Бухоро ҳучум оварданд. Ба Дониёлбий ва писари ӯ Шохмурод (1785 – 1800) лозим омад, ки таҳдидҳои ба сари хонигарӣ омадаро бартараф намояд. Онҳо бояд ҳокимияти худро ба сарзаминҳои бекигарии саркаш барқарор намуда, хонии Бухоро аз вазъияти вазнини бухрони сиёсӣ мебароварданд.

Соли 1770 ба Дониёлбийи атолиқ муяссар гашт, ки Қаршӣ, Шаҳрисабз ва Ҳисорро ба худ тобеъ кунад, вале ин пирӯзӣ дер давом накард. Баъди вафоти Дониёлбийи атолиқ дар хама гӯшаю канори хонии Бухоро муборизаи ҳокимони хурд барои баромадан аз ҳайати хонигарӣ сар шуд. Ин истиқлолҳои ҳокимони вилоятҳо бо муборизаи мардум ба муқобили худсарихо ва фишори ҳокимон дар як вақт давом дошт. Маҳсусан, дар маркази хонигарӣ – шаҳри Бухоро шӯриши калон ба амал омад. Норозигии оммаи халқ тамоми аморати Бухоро фаро гирифт.

Чорабиниҳои Шоҳмурод барои мустаҳкам кардани аморат. Пас аз вафоти Дониёлбии атолиқ валиаҳди ӯ Шоҳмурод соли 1785 ба тахти Бухоро нишаст. Дар ин сол косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Муборизаи халқ вусъат пайдо мекард ва Шоҳмурод маҷбур шуд, то савганд хӯрад, ки аҳолии Бухороро аз ҷабру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Формони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд.

Аҳди салтанати Шоҳмурод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Манғития давраи нисбатан устувор гардидани ҳокимият ба шумор меравад. Ӯ аз унвони хонӣ даст кашида, худро амир эълон кард. Ин чунин маъно дошт, ки вай ҳокими танҳо як пораи давлати мусулмонӣ, яъне танҳо хонигарии Бухоро мебошад. Аз ин давра сар карда, хонии Бухоро ба худ номи «аморати Бухоро»-ро гирифт.

Шоҳмурод ба мақсади бартараф намудани норизоияти умумӣ баъзе ислоҳот гузаронид. Вай танҳо андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва чаримаҳоро барҳам дод, лекин ба ивази ин чиза – андози аз мардуми ғайримусулмон ситонидашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳона муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки хонҳои собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ӯ ислоҳоти пулӣ гузаронид, ки ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Шоҳмурод бо мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокими вилоятҳоро аз қор барканор карда, ҳокимони нав таъин намуд. Муқобилати ҳокимони ҷудоғона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо назди ӯ сари итоат ҳам карданд, ки яке аз онҳо ҳокими Шаҳрисабз Ниёзалӣ буд.

Амири Бухоро ба ҳар шаҳру деҳа қозӣ таъин карданро қарор намуд. Умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб овард. Шоҳмурод рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастуруламал хизмат мекард. Дар он замон қонуне қарор гирифт, ки мувофиқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мақоми ҷамъиятии ӯ, ба саҳтгарин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбир ба манфиати табақаҳои гуногуни аҳоли буд, зеро он то як андозае пеши роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифт. Ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ ва дуздӣ дастҳои рости шахсро мебуранд ва аз ин рӯ ба ин қор қуръат намекарданд. Шоҳ-

мурод барои муҳофизати расму оин мансаби раисиро чорӣ сохт, ки ӯ мебоист ичрои тамоми фармудаҳои шариятро назорат мекард.

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои равнақи тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Кишоварзӣ дубора рӯ ба инкишоф овард. Наҳрҳои нави обёрӣ канда шуданд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишин дар заминҳои навобод бештар гардид. Дар боби афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам чораҳо меандешиданд. Яке аз ин чораҳо аз як ноҳия ба ноҳияи дигар кӯчонидани аҳоли буд. Аксар вақт ин тадбир бар хилофи хоҳиши одамон сурат мегирифт.

Баъд аз каме бештар гаштани вазъияти дохилии аморат, Шоҳмурод ҷангҳои ғоратгаронаро оғоз кард. Ӯ чанд маротиба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороҷу хароб намуд. Дар ин лашкаркашиҳо ҳар каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меовард. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт.

Дар охири асри XVIII Шоҳмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз чанде вай ба муқобили бародари худ Умарбий, ки дар Марв ҳоким буд ва барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, мубориза бурда, сарбанди дарёи Марғобро вайрон намуд, ки дар натиҷа соқинони ин водӣ бе об монданд. Шоҳмурод қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонида, дар таъмири харобаҳои, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Вилояти Марв ба харобазор табдил ёфт. Ӯ мекушид, ки мулкҳои саркаше чун Ҳисор ва Ӯротеппаро ба худ тобеъ кунад, аммо дар ин роҳ натиҷае ба даст наовард. Ба ҳангоми лашкаркашӣ аҳолии қобили меҳнати атрофи Хучанд, Ӯротеппа, Зомин ва Ёмро иҷборан ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода мебард. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.

Ҷанги Шоҳмурод бо подшоҳи Афғонистон, ки муттаҳиди ҳокими Ӯротеппа Худоёрбий девонбегӣ буд, ба ноқомӣ анҷомид.

САРЧАШМА

Маълумоти Аҳмади Дониш дар бораи харобиҳои назми аморат дар замони амир Дониёл: «Бидон, ки дар айёми ҳукумати амир Дониёл (1758–1785) ба доруламорати Бухоро хеле тафовути ғоҳиш (ошкор) дар умури миллатӣ воқеъ шуда, аксар мадрасаҳо ва масҷид аз дарсу намоз таътил ёфта,

ҳучраоти мадорис коҳхонаи хари обкашу галладони баққол шуда, ба сабаби он, ки мардуми ўзбек (сулолаи хонадони мингитияро номидааст) дар умуми давлатӣ тадохул ёфта, чиҳати безабтии салтанат шуда, ҳар чи аз ҳар чо ёфтаанд, мутасаррифу молик (соҳиб) шуда, шуъла аз чароги бевазан ва нон аз анбори ў қоқ дуздида, ба масрафи шикаму харчи худ мерасониданд ва касеро маҷоли бозхост набуд ва бозори хамр (майнӯишӣ), қимор ва фиқсу фасод бисёр роичу гарм буда, дар миёни умаро ва ҳуқком. Лекин фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракату суқун (бепарвоӣ, беҳаракатӣ) набуд аз фарт (барзиёдӣ)-и зулму зарч ва олқу солуқ, мисли аминаонаю вакилона ва арзониши никоҳу қиматиши никоҳона. Масалан, маҳри муаччал даҳ дирам ва никоҳонаи қозӣ даҳ динор ва як ман гандум даҳ танга, ҳаққулмизон (тарозупулӣ) понздаҳ танга ва ало ҳазо.

...Ва дар аксари маносиб (мансабҳо)-и аморат худи писарони амир Дониёл мансуб буда, шиоати фиқсу фасод менамуданд.

...Ва худи амир Дониёл аз чиҳати тирӣ хазаф шуда, аз тансиқу тадбири мулкӣ очиз монда, саранҷоми фатҳу ратқ (идора қардан)-и муҳиммоти мамлакатро ба дастӣ авлоду ағмол ва умаро дода, аз шебу фарози адлу зулм беҳабар будааст ва ҳамаи аҳқому ҳудуди шаръӣ муатталу муҳмал (беъътибор) монда, ба доду фарёди мазлуме касе илтифот (таваҷҷуҳ) наменамуд».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. – Душанбе, 2010, сах. 20.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1758 – сар задани шӯриши дар Бухоро

1770 – аз ҷониби Дониёлбийи атолиқ шигол шудани Қарий, Шаҳрисабз ва Ҳисор

1785 – ба тахти Бухоро нишастани Шоҳмурод

1790 – чанғо байни Дарвоз ва Қаротегин

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар кадом шароит Дониёлбийи атолиқ соҳиби ҳуқумат гардид?
2. Дар солҳои ҳукмронии Дониёлбийи атолиқ дар мамлакат чӣ гуна тағйирот ба вучуд омад?
3. Дар бораи муборизаи истиқлолхоҳии ҳокимони хурд баъди марги Дониёлбийи атолиқ маълумот диҳед.
4. Дар бораи шӯриши аҳолии Бухоро ҳангоми ба тахт нишастани Шоҳмурод чӣ медонед?
5. Дар давраи ҳукмронии кадом ҳоким хонигарии Бухоро ба худ номи «аморати Бухоро»-ро гирифт?
6. Шоҳмурод барои нӯзӯр гардондани мамлакат чӣ гуна тадбирҳо андешид?
7. Дар бораи лашкаркашиҳои Шоҳмурод ба мулкҳои Хуросон маълумот диҳед.

§ 39. ТАЪСИСИ ХОНИИ ХҶҶҶҶ

Фарғона дар охирҳои асри XVIII нимамустақил шуда буд. Дар асри XVIII ин сарзамин аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти бартаре дошт, зеро бисёр ходисоти харобиовар, аз ҷумла ҷангҳои Нодиршоҳ, то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид.

Яке аз аввалин хонҳои Хуқанд Шохруҳхон (1709–1721) ном дошт. Ҳокими Ҷротеппа ва Хучанд Оқбӯтабий духтари ӯро ба ақди никоҳи худ дароварда, ба хони Хуқанд домод шуд. Дар навбати худ ӯ духтарашро ба хони Хуқанд Раҳимхон (1721 – 1735) ба шавҳар медиҳад, вале бо вучуди хешу таборӣ, ҳокими Ҷротеппа ва Хучанд намехост, ки Хуқанд мустақил гашта, бо ӯ ҳамсарҳад гардад. Бинобар ин Оқбӯтабий домодашро ба меҳмонӣ даъват карда, меҳост ӯро ба қатл расонад. Раҳимхон аз ин нақша огоҳ гашта, зуд мулки падарарӯсаашро тарк намуд, вале Оқбӯтабий аз ин нақшаи худ даст накашида буд. Ӯ бо роҳи ваъдаҳои бардурӯғ бори дигар Раҳимхонро даъват карда, дар Хучанд меҳмондорӣ намуд. Хони ҷавони Хуқанд бори дигар аз макри Оқбӯтабий огоҳ гашта, шабона ба хонаи хоби падарарӯсааш дохил шуд ва ӯро бо ду писараш ба қатл расонид. Соли 1734 як қисми мулкҳои тобеи Оқбӯтабий ба Раҳимхон гузашт. Ин ғалабаи бечанг сабаб шуд, ки хонии Хуқанд аз душмани нисбатан тавоноии худ эмин гашта, ҳамчун давлати мустақил арзи вучуд намояд.

Дере нагузашта, ҳокими Ҷротеппа тавонист Хучандро аз нав тобеи худ гардонад. Шаҳри мазкур дар нимаи дуюми асри XVIII борҳо бо роҳи ҷанг аз итоати Ҷротеппа баромада, ба хонҳои Хуқанд тобеъ гаштааст.

Дар замони ҳукмронии намояндаи қабилai минг Ирдонабий (1751 – 1769) ва Норбӯтабий (1770 – 1799) ташаккули хонигарии Хуқанд ба охир расид ва ҳукмронии хонадони мингҳо дар ин мулк оғоз ёфт.

Норбӯтабий пеш аз ба сари ҳокимият омадан бо ҳокимони Ҷротеппа Фозилбий ва Худоёр девонбегӣ дӯстӣ дошт. Вақте ки ӯ фирорӣ гашт, ба Ҷротеппа омада, Фозилбий қалъаи Қизилӣ ва деҳаҳои тобеи онро ба Норбӯтабий дод ва ӯ бо Худоёр девонбегӣ рафоқат дошт. Бо вучуди ин, баъди ба сари ҳокимият омадан дар Хуқанд, Норбӯтабий лашкар кашида, Хучанд ва Ҷротеппаро забт

намуд. Ирискулбий ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Хукмронии ӯ, яъне тобеяти ин шаҳр ба хонигарии Хӯқанд се сол давом кард.

Худоёр девонбегӣ бо ҳокимони Шаҳрисабзу Ургут иттиҳод баста, бо ёрии лашкари ин мулкҳо Ӯротеппа ва Хучандро забт намуд, ки дар ин набардҳо Ирискулбий ҳалок гашт.

Хонҳои давлати ҷавони Хӯқанд аз ибтидои аввали барқарор гаштани ҳокимияти худ на танҳо бо ҳокимони Ӯротеппаву Хучанд ва мулкҳои дигари нисбатан хурд, балки бо ҳокимони алоҳида, гурӯҳҳо ва қабилаҳои бодиянишин низ мубориза мебуданд. Бо ин амал онҳо мехостанд давлати худро аз ҳучуми қабилаҳои ҳамсоия қирғизу қипчоқ муҳофизат намоянд, зеро ин қабилаҳо тез-тез ба деҳаҳои мардуми муқимӣ ҳамла меоварданд. Мардуми баъзе шаҳрҳо ҳам аз дасти онҳо ба дод омада буданд. Барои иҷрои ин амалиёти низомӣ лашкари неруманд ташкил кардан лозим меомад.

Баъд аз ҷангҳои дуру дароз ба хонҳои Хӯқанд муяссар гашт, ки дар охири асри XVIII давлати нисбатан неруманде ташкил кунанд. Ин сарзамин яке аз хониҳои калонтарини Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт ва он бо аморати Бухоро ва хонии Хева рақиб гашт.

Хонии Хева, ки дар қисмати шимолии Осиёи Миёна ҷойгир буд, дар асри XVIII давраи хеле саҳти ҷангу низоъҳои байнихудиро аз сар мегузаронид. Ба замми ин, дар солҳои 60-и асри мазкур саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Ба хони ин мулк Муҳаммадамини қунғурот (1763-1790) муяссар гашт, ки тартибу низоми муайяне ҷорӣ намояд. Ӯ инчунин, ҳукмронии сулолаи қунғуротро дар Хева асос гузошт, ки то соли 1920 онҳо ин давлати хониро идора мекарданд.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуҷуми асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна се давлати мустақил: – аморати Бухоро, хониҳои Хӯқанд ва Хева арзи вучуд доштанд, ки байни онҳо барои мулкҳои ба онҳо ҳамхудуд, ба мисли Тошканд, Ҷиззах, Ӯротеппа, Хучанд, Ҳисор ва ғайра рақобати доимӣ вучуд дошт. Онҳо мехостанд, ки ин мулкҳоро ба худ тобеъ намуда, ҳамчун манбаи даромад истифода баранд.

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон дар бораи хони Хӯқанд Раҳимхон: «[Раҳимхон] баъд аз ҷанд вақт ҳукумати Хучандро ба бародараш Абдукаримбий во гузошту худ дар вилояти Хӯқанд қарор гирифт. Дар он вақт Хӯқанд навобод шуда буд ва ӯ бар ободони он вилоят саъйи балеғ намуд. Ҳукумати Марғелонро ба бародари кӯчакаш Шодибий

тафвиз намуд. Чун тамоми мамолики Фарғонаро дар тахти тасарруфи худ даровард, хоџири худро билкул аз ин ҷониб ҷамъ сохт. Бо лашкари анбӯҳ мутаваҷҷеҳи Самарқанд шуд. Баъд аз қатъи мароҳил дар вилояти Самарқанд расид ва он мамлакатро сахл дараҷа фатҳ намуд. Аз он ҷо мутаваҷҷеҳи Янгиқӯрғон ғашт ва он балдаро низ мусаххар намуд. Баъд аз он инони якрон ба савби Шаҳрисабз тофт. Дар он вақт дар вилояти Кеиш Ҳақимбукрӣ бародари Иброҳими атолиқ ҳукмронӣ мекард. Чун аз омадани Раҳимхон вуқуф ёфт, омодаи ҷангу қитол шуд. Чун Раҳимхон ба наздикии Шаҳрисабз нузули иҷлол фармуд ва элчиёни суҳандон дар миён шуда, тарҳи ошноӣ дар мобайн андохтанд. Ҳақимбек дар паси пардаи исмат бародарзодае дошт Ойчучукоим бинти Иброҳими атолиқ дар камоли хубӣ ўро дар ақди Раҳимхон даровард. Раҳимхон бо обрўйи тамои ҷониби Самарқанд мутаваҷҷеҳ шуд. Чун ба он балда ворид гардид, дар табиати ў марази саъбе мутаваллӣ шуд. Ва поре гўянд, ки дар мазори ҳазрати шайх Қусам ибни Аббос аспакӣ болои зин баромад. Аз рўйи беадабӣ ба он касал мубтало ғашт. Аз ҷониби худ Анақулӣ додхоҳро ва мулло Бечораро ноиб сохта, худ мутаваҷҷеҳи Хўқанд гардид. Чун дар вилояти Хучанд нузули иҷлол фармуд, марази ў аз ҳадди эътидол гузаит. Ва ҳарчанд табибони он рўзгор муолиҷа карданд, ҳеҷ кадом муфид наафтод. Аз дори дунё рахти ҳастиро барчид, рўй сўйи уқбо овард. Наъши ўро дар Хўқанд бурда, дафн карданд. Муддати ҳукуматаш даҳ сол ва муддати умраш сию се сол буд».

Муҳаммад Ҳақимхон. «Мунтахаб-ут-таворих». Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. – Душанбе, 1985, сах. 377 – 378.

САНАИ МУҲИМ:

1734 – ба дасти Раҳимхон гузаитани як қисми мулкҳои тобеи Оқбўтабий

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Шароити мусоиди Фарғонаро барои таъсиси давлати мустақил шарҳ диҳед.
2. Дар бораи ҳамҷун давлати мустақил арзи вуҷуд намудани хони Хўқанд нақл кунед.
3. Аввалин хонҳои хони Хўқандро номбар кунед.
4. Ташаккули хонигии Хўқанд кай ба охир расид?
5. Дар бораи лашкаракиши Норбўтабий ба Хучанд ва Ўротеппа маълумот диҳед.
6. Доир ба хони Хева чӣ медонед?

МАВЗУИ XIV

ВАЗЪИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИИ ХӢҚАНД ДАР АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 40. АМИРОНИ БУХОРО

Соли 1800 амири Бухоро Шохмурод вафот кард ва ба ҷойи ӯ писараш амир Ҳайдар ба тахти аморат нишаст.

Намояндагони сулолаи Аштархониён (Ҷониён) худро аз авлоди пайғамбари ислом ҳазрати Муҳаммад пиндошта, тахаллуси ифтихории “сайид”-ро ба номи худ пайваст мекарданд. Хонадони сулолаи Мангития бошад, аз ин ифтихор маҳрум буданд. Бинобар он, асосгузори ин сулола Муҳаммадраҳимхон духтари хони охири-ни сулолаи Аштархониён Абулфайзхонро (1711–1747) ба издивоҷи худ даровард. Бо ин ӯ мақсад дошт, ки насли ояндаи хонадони Мангития ба унвони муқаддас ва ифтихории «сайид» мушарраф гардад, вале аз ин никоҳ фарзанд нашуд.

Баъд аз ба сари ҳокимият омадан Шохмурод зани амакаш Муҳаммадраҳимхонро (духтари Абулфайзхонро) ба ақди никоҳи худ даровард. Аз ин издивоҷ се фарзанд таваллуд ёфт, ки писари калониаш Ҳайдар ном дошт.

Дар солҳои аввали ҳукмронии амир Ҳайдар ба лашкари Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи шадид расонида, аз ҷониби ин хонигарӣ хавфи ҳучумро ба Бухоро бартараф намояд. Вале баъд аз чанд соли ин воқеа, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева, аз ҷумла Муҳаммадраҳимхони кунғурот, муттасил ба Бухоро ҳучум намуда, то деворҳои он расид.

Бо мақсади муттаҳид кардан ва мустаҳкам намудани давлати худ амир Ҳайдар ба сарғаҳи Зарафшон ҳамла карда, Панҷакент, Фалғар ва Мастҷоҳро як муддат ба қаламрави худ ҳамроҳ намуд. Муборизаи амир Ҳайдар бо ҳокими Шаҳрисабз, хони Хӯқанд ва Ӣротеппа хеле тӯлонӣ ва тоқатфарсо буд. Ба амир лозим омад, ки ба тарафи Ӣсор ҳам лашкар кашад.

Ӣ сиёсати падари худро дар бораи марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Вай худро яке аз уламои замон пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Амир Ҳайдар Қуръонро аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд ва дар ҳарами худ духтарони зиёдеро ҷамъ

меовард. Дар замони ҳокимияти ӯ саркашии ҳокимони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили ҳокимони исёнгар ва ҳамсоягони хусуматпарвар анҷом меёфт, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аёну ашроф, эҳтиёҷи моддии давлатро бештар мегардонид. Дар ин вақт ҳарчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд. Андозҳои ба номи молиёт ва хироч, монанди кӯшунпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, чӯбпулӣ, миробона, кафсан ва ғайра дубора қорӣ гардиданд. Ба замми ин, ғоратгарӣ, ки хангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш мусибатҳои зиёде оварда, онҳоро боз ҳам қашшоқу бенавоатар месохтанд. Дар ибтидои солҳои бистум асри XIX таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросарии кишвар рух дод. Афзудани қабру зулм ва истибод боиси сар задани ошӯбҳои гардид. Яке аз калонтарини он ошӯбҳои шӯриши хитойқипчоқҳо буд, ки соли 1821 дар водии Миёнкол оғоз шуда, то соли 1825 давом кард.

Амир Ҳайдар якҷанд писар дошт. Насруллоҳ – фарзанди дуюми ӯ мақсад дошт, ки ҳарчи зудтар ба тахти Бухоро соҳиб шавад. Ӯ ҳокими Қаршӣ буд ва падараш амир Ҳайдарро ба хатнасури писараш Музаффар ба он шаҳр даъват намуд. Падараш дар тӯй ширкат варзид, аммо дар роҳи бозгашт ба Бухоро бемор шуд, зеро ки писараш Насруллоҳ ба хӯроки падар захр андохта буд. Амир Ҳайдар баъди 18 рӯзи беморӣ соли 1826 дар синни 48-солагӣ аз дунё гузашт.

Писари калонии амир Ҳайдар – Мир Ҳусайн ба тахти Бухоро нишаст. Қушбегӣ Ҳакимбий бо Насруллоҳ забон як карда, ба Мир Ҳусайн низ захр дода, ӯро ба ҳалокат расониданд. Мир Ҳусайн 76 рӯз ҳукмронӣ кард, вале пеш аз вафоташ ӯ бародараш Мир Умарро аз Кармина даъват намуда, ба ҷойи худ амир таъин кард.

Ҳукмронии Мир Умар камтар аз ду моҳ давом кард. Ӯ бештар ба айшу ишрат машғул шуда, ба корҳои давлатӣ аҳамият намедод. Ин бепарвоӣ сабаби норозигии аёну ашроф ва мардуми Бухоро гардид. Аз ин вазъият истифода намуда, Насруллоҳ бо мақсади

*Амир Насруллоҳ
(1826 – 1860)*

ишғоли тахти Бухоро ба сӯйи ин шаҳр лашкар кашид. Барои ба ҳадаф расидан ба ӯ кушбегӣ Ҳақимбий кумак мерасонид. Мир Умар маҷбур шуд, ки аз Бухоро фирор намояд. Баъд аз якуним сол ӯ дар Хӯқанд вафот кард ва часадашро оварда, дар Бухоро дафн карданд.

Насруллоҳ соли 1826 ба тахти Бухоро соҳиб шуда, то соли 1860 ҳукмронӣ намуд. Ӯ феврал се бародари дигари худ – Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархонро бо зану фарзандонаш қатл намуда, аз даъвогарони тахти амири худро эмин намуд. Барои ин ки асрори ба тахт соҳибшавиаш пинҳон бошад, Насруллоҳ кушбегӣ Ҳақимбийро низ ба қатл расонид. Дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ Насруллоҳ ҳар рӯз аз 50 то 100 нафарро ба қатл мерасонид. Насруллоҳ дар ибтидои 7 – 8 соли ҳукмронии худ ҳамаи дарбориёни падараш, наздикон, сипоҳиёни ӯро аз вазифаашон маҳрум намуда, қатл кард ва молу мулки ҳар қадам ба манфиати хазинаи амир мусодира шуд. Ӯ бо ғаддорӣ ва хунхорӣ аз ҳад зиёд аз дигар амирони манғития фарқ мекард. Барои ин ба вай мардум лақаби «Амири қассоб»-ро дода буданд. Давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ бо бадқирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва Ҳирсу ози гӯшношунид ном баровард.

Амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз, Ӯротеппа, Хӯқанд ва Хева муттасил лашкар мекашид. Кӯшишҳои ӯ дар бораи ба ҳайати аморати Бухоро баргاردонидани вилоятҳои соҳили чапи дарёи Ому, ки акнун ба тасарруфи амирони Афғон даромада буданд, натиҷа набахшид.

Амир Насруллоҳ бо мақсади ҳокими мутлақ гаштан чораҳои ниҳоят бераҳмона дид. Он амирон ва сарони сипоҳро, ки андаке норозиятӣ изҳор мекарданд ва ё майли чудошавӣ доштанд, ба қатл расонида ва ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира мекардид.

Соли 1842 ӯ беки Мастчоҳ Ботурхочаро ба Бухоро даъват намуда, ба қатл мерасонад. Соли 1858 дар яке аз лашкаркашиҳои худ ба Ӯротеппа ба амир Насруллоҳ муяссар мешавад, ки шаҳрро ишғол намояд ва ҳокими он Рустамбек бо дастури вай кушта мешавад.

Амир Насруллоҳ дар пойтахт барои амнияти ҳокимияти худ ҳукуқи кушбегиро маҳдуд намуд. Соли 1837 амир Насруллоҳ ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт лашкари Бухоро аз ду қисмат иборат буд: яке навқарҳо, ки бидуни муҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки сершумор буданд. Файр аз

навкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд. Онҳо хизмати қисми тайёрии лашкарро адо мекарданд. Навкарҳо ба ду қисм – ба мерганҳо ва найзадастон чудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бо найза мусаллаҳ буданд. Қисми махсуси лашкарро силоҳи оташфишони тўп ташкил меод, ки ба он тўпчибошӣ фармонравой мекард.

Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Мардони бе силоҳ, аз рӯи амри амир, ба ҳангоми зарурат белу каланд ба даст мегирифтанд.

Асоси қисми муназзами лашкари амир асирони рус, форсҳо ва дигарон буданд. Барои онҳо либоси махсуси низоми чорӣ шуда буд. Ҳамаи сарбозони ин қисм мусаллаҳ буданд.

Соли 1860 Насруллоҳ–ин амири золими хунхор аз тарафи зани ба зӯр гирифтааш–духтари беки Шаҳрисабз Кенагасхоним ба ҳалокат расонида шуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳои таърихӣ Кенагасхоним ҳангоми хоб ба гӯши амир Насруллоҳ симоб рехтааст. Амир Насруллоҳ аз дарди ҷонкоҳ бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи фарзандони ӯро кушта, ба ҷох партоянд.

САРЧАШМА:

Ахбори Мирзо Шамси Бухорӣ оид ба вафоти амир Шоҳмурод: «Амир Шоҳмурод дар соли 1199 ҳ.қ (1785) пас аз барканориш Абулғозихон зимомии ҳукмронии Бухороро дар даст гирифт. Амир пас аз шонздаҳ соли ҳукумат дар соли 1215 ҳ.қ. (1800) ба синни шастусесолағӣ мурд ва дар ҷивори (ҳамсояғии) мазори ҳазрати Ҳоҷӣ Ҳабибуллоҳ..., ҷониби Ҷӯйбори Бухоро мадфун гардид. ... Амир фармонравои неруманд ва нуртавон буд. Ӯ сарзаминҳои кишоварзиро густариш дод. Бисёре аз молиётро, ки дар замони падараш Дониёлбек вазъ шуда буд ва барои мардум сангин ва тавонфарсо буд, лағв (бекор) кард».

Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хўқанд ва Қошғар. – Техрон, 1998, сах. 159.

Маълумоти Аҳмади Дониш дар бораи усули давлатдории амир Насруллоҳ: «Дар айёми ҳукумати худ қасонеро, ки дар фитнаи элу улус машхур шуда буданд, ё ба амирони собиқ кўрнамакӣ карда, ҳамаро қаҳру қатъ кард ва давлатхоҳони худро неқ истимолат дод.... Духтари раз (май) дар асри ӯ дар пардаи исмат (беғуноҳӣ) нишаст ва бонги наю даф аз даҳлезҳо ба зӯр берун меомад ва дар ҳамаи вилоятҳо, ки бо падари ӯ муҳолафат меошитанд, муҳолифиро гўшмол ва воҷибе дод ва давлати ӯ ба тату (вусъату) фасҳат гирифт, то Хўқанду Қеш ҳама мутеъ ва муқоди (мутеи) ӯ шуданд.

...Ин маслакро (роҳро) ҳам аз падари худ омўхта буд, ки амир Ҳайдар баъд аз он ки ба фитна ва муҳосамаҳои (низоъҳои) элу улус (қабилҳо) воқиф шуд, аксар умарои элдор (соҳибқабил) ва номварро бар замин ни-

шонда, он гоҳ ба фарогат ҳукмронӣ менамуд. Ин шева агарчи барои ҳифзи давлат дар зоҳир мурзӣ афтад, лекин дар охир зарари бисёр ба ҳавошии салтанат расонид, зеро ки ҳеҷ касе дар айёми давлати писари ӯ (ки амир Насруллоҳ аст) аз уҳдаи ҳеҷ коре барнаёмаданд ва вилоятҳоро ба хасм тафвиз (вогузор) намуданд.

Мучмалан он ки баъд аз он ки санаи ҳичрӣ аз панҷоҳ (бар ҳазору ду сад) (1834) мутаҷовиз шуд, таназзул дар умури миллатӣ ва давлатӣ рӯй додан гирифт. Чун амир Насруллоҳ шеваи яргу (низоъ) ва мусодара бар гардани сипоҳ ниҳод, уммолу (ҳокимону) мутасаррифон (моликон) ночор ба зулм даст ниҳоданд. Уламо низ аз гирифтани гири ӯ битарсиданд ва бо хушиомад фатвоҳои мулоим (мувофиқ) меоданд ва касеро маҷол намонд, ки ҳақиқати шаръро бар амир тавонад маълум кард».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. – Душанбе, 2010, сах. 34-35.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1800 – вафоти амир Шохмурод

1826 – аз олам гузаштани амир Ҳайдар

1826 – ба тахти Бухоро нишастани амир Насруллоҳ

1837 – ислоҳоти ҳарбии амир Насруллоҳ

1842 – қатли беки Мастҷоҳ Ботурхоҷа аз ҷониби амир Насруллоҳ

1858 – қатли ҳокими Ўротеппа Рустамбек аз ҷониби амир Насруллоҳ

1860 – ба ҳалокат расидани амир Насруллоҳ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Шарҳ диҳед, ки ба чӣ сабаб намоёндагони сулолаи Манғитиён ба унвони ифтихори «сайид» ноил гардиданд?
2. Дар бораи ҳукмронии амир Ҳайдар маълумот диҳед.
3. Чаро дар замони ҳукмронии амир Ҳайдар дар кишвар таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросарӣ рух дод?
4. Сабаби аз олам гузаштани амир Ҳайдар дар чӣ буд?
5. Дар бораи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Мир Ҳусайн ва Мир Умар маълумот диҳед.
6. Амир Насруллоҳ бо мақсади аз даъвогарони тахти амрӣ худро эмин намудан ва ҳокими мутлақ шудан, кадом корҳоро амалӣ намуд?
7. Ислоҳоти ҳарбии амир Насруллоҳро шарҳ диҳед.

§ 41. ХОНҲОИ ХҶҶҚАҶД

Хонигарии ХҶҶқанд дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX сарзамини васеъро фаро мегирифт. Шаҳрҳои ХҶҶқанд, Намангон, Андиҷон, Марғелон, Ҷш (дар водии Фарғона), Тошқанд ва Туркистон, ноҳияҳои ҳозираи Тоҷикистон–Исфара, Конибодом, Ашт, каме дертар–Дарвоз, Қаротегин ва Помир тобеи ин хонигарӣ бу-

данд. Бо ин қаноат накарда, хонҳои Хӯқанд барои густариш додани сарзамини худ лашкаркашӣ ва хунрезихои зиёде кардаанд.

Норбӯтабий панҷ писар ва панҷ духтар дошт. Баъд аз вафоти ӯ писараш Олимхон ба тахт нишаст. Ӯ зиёда аз даҳ сол (1800–1810) ҳокимият ронда, дар синни 36-солагӣ аз тарафи бародараш Умархон кушта шуд. Олимхон барои мустақкам намудани хонии Хӯқанд баъзе тадбирҳо андешид. Ӯ иқдом кард, ки баъзе урфу одатҳои, ки ба шариати ислом мувофиқат намекунанд, барҳам диҳад. Касонеро, ки худро бардурӯғ сайидзода ва шайхзода номида буданд, аз ин унвонҳо маҳрум сохт.

Дар Мовароуннаҳр расм буд, ки дар ҳар ҷо дарахти азиме бошад, он ҷойро мазор пиндошта, ба он латтапора мебастанд, дар наздаш ҷароғ фурузон мекарданд, аз ин ҷо барои рафъи мушкилоти худ ёрӣ металабиданд ва худро дар гумроҳӣ меандоختанд. Бо фармони Олимхон ин дарахтҳо аз беху бунёдаш барканданд.

Тадбири дигари Олимхон нисбат ба талбандаҳо ва гадоён буд. Шахсоне, ки бо вучуди таъмин будан бо мавод ва васоили зиндагӣ гадоӣ мекарданд, ҳамаро хон ҷамъ намуда, ба ҳар кадоме аз онҳо як сар шутур дод, то ки ниғаҳбонӣ кунанд ва дар вақти зарурӣ ба корвонсароӣ хон ҳозир созанд.

Аз рӯйи мушоҳидаи Олимхон дар қаламрави ӯ шахсоне буданд, ки худро вали сохта, бардурӯғ кароматфурӯшӣ мекарданд ва мусулмонро мефирефтанд. Хон ин гуна одамро ҷамъ намуда, имтиҳон мегирифт. Онеро, ки кораш ба шариат мувофиқ буд, ба иззати тамом рӯхсату иҷозат меод. Онеро, ки кораш бар хилофи шариат буд, ба ҷандин хорӣ тавба меод. Аз ин тадбирҳо бармеояд, ки Олимхон марди соҳибмаърифат будааст. Ӯ дар тариқати кодирия буд ва ҳар рӯз баъд аз хуфтан дар қасри худ ҷаҳр мекард.

Чораҳои андешидаи Олимхон сабаби норизоятии баъзе табақаҳои ашроф ва сарварони қабилаҳои бодиянишин гашт. Барои муҳофизати худ Олимхон сафи сарбозонро аз ҳисоби ҷавонони кӯхистон: Мастҷох, Қаротегин ва Дарвоз афзун гардонид. Қисми савораи лашкари Хӯқанд ба даҳ ҳазор сарбоз расида буд. Барои ин миқдор сарбозро аз хӯрок ва лавозимоти ҳарбӣ таъмин намудан Олимхон барои ишғоли мулкҳои дигар лашкар мекашид. Ӯ борҳо ба ҷониби Хучанд, Ӯротеппа ва Ҷиззах ҳучум кардааст. Амалиёти ишғолгаронаи хони Хӯқанд ба иззати нафси амири Бухоро мерасид. Байни ин ду давлат барои ишғоли мулки Ӯротеппа ҷангҳои зиёде ба миён омад.

Чун тасарруфи Ўротеппа ба Олимхон муяссар нашуд, чуброни онро аз чойи дигар гирифт ва дар охирҳои ҳукмронияш Тошканд ва сарзамини қabilaҳои қазоқи ҳамчавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

Олимхон барои марказонидани давлат талошҳо ба харч дод, вале дар ин замина муҳолифати доираҳои бонуфуси аёнӯ ашроф ва рӯҳониёнро бартараф карда натавонист.

Ба гурӯҳҳои аз Олимхон норозӣ муяссар гашт, ки дар суиқасде хонро ба қатл расонанд. Ба чойи ӯ бародараш Умархон (1810–1822) ба тахт нишаст. Дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии ҳукумат ташаккул ёфт. Умархон ба тарафи шимоллашкар кашид, масоҳати паҳновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтрӯд ишғол намуд. Ҳамин тариқ, як қисме аз сарзамини қabilaҳои қирғизу қазоқ ба қаламрави хони Хӯканд пайваст гардид. Табақаи ашроф дар солҳои ҳукмронии ӯ имтиёзҳои зиёдеро ба даст оварда, мансабҳои олии давлатиро соҳиб гаштанд. Умархон борҳо барои ишғоли Хучанду Ўротеппа ва Қиззах бо ҳокимони ин мулкҳо ва амири Бухоро чангидааст. Хунрезӣ ва қатлу ғорати лашкари Хӯканд ҳадду қанор надоштанд. Масалан, соли 1816 Умархон Ўротеппаро ишғол намуда, зиёда аз ду ҳазор қасро ба қатл расонид, сенздаҳ ҳазор аз мардуми Ўротеппаро асир намуда, ба мулки худ бурд. Бо қувваи ин асирон шаҳре бо номи Шаҳрихон бино карда, садҳо таноб замини бекорхобида обшор шуд. Аз рӯйи фармони Умархон асирони мазкур дар муддати ҳафт сол ҳуқуқи хона пӯшидан надоштанд. Онҳо дар чайлаву чодарҳо истиқомат мекарданд. Бо роҳи қатлу ғорат ва истисмори мардуми зеридаст ба Умархон муяссар мешавад, ки иқтидори иқтисодии мулки худро ба дараҷае баланд бардорад.

Умархон худ шоир буд ва бо таҳаллуси Амирӣ шеър мегуфт. Дар солҳои ҳукмронии ӯ дар Хӯканд доираи адабӣ арзи вучуд намуд. Яке аз шоираҳои соҳибсалиқаи ин доира ҳамсари Умархон – Моҳларойим буд, ки бо таҳаллусҳои Макнуна, Нодира ва Комила шеър эҷод мекард.

Баъд аз вафоти Умархон писари 15-солааш Муҳаммадалихон ба тахти Хӯканд нишаст. Дар ибтидо ӯ шахсони ба худ номақкул ва маҳдудқунандаи фаъолияти ӯро аз дарбор дур кард. Сиёсати падар ва амакашро давом дода, ӯ борҳо барои ишғоли Қошғар, вилоятҳои чануби Қазоқистон, Ўротеппа, Ём ва сарзаминҳои дигар лашкар кашид. Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз ва як қисми Помир дар замони ҳукмронии хони мазкур як муддат тобеи Хӯканд гаштанд.

Дар хонии Хӯқанд баъди ба сари қудрат омадани Муҳаммадалихон воқеаҳои бисёре рух доданд. Мақсади ин хон ба даст овардани шахрҳои Қиззах, Хучанд ва Ўротеппа буд.

Соли 1828 Муҳаммадалихон Ўротеппаро забт намуда, ба амир Насруллоҳ созишномаи сулҳро пешниҳод кард. Амири Бухоро ин пешниҳодро қабул намуда, сулҳ байни ин ду давлат аз соли 1830 то соли 1840 барқарор гашт.

Аз соли 1840 то соли 1866 байни хонии Хӯқанд ва аморати Бухоро муборизаҳои шадид ба вуқӯ омаданд. Дар ин муддат шахрҳои Хучанд ва Ўротеппа ҳар якуним сол аз дасти яке ба дасти дигаре мегузаштанд.

Яке аз баҳонаҳои риоят нашудани сулҳи даҳсола дар соли 1840 ин ба амир Насруллоҳ паноҳ бурдани бародари Муҳаммадалихон – султон Маҳмудхон буд. Амир Насруллоҳ ўро пазирой карда, ба ў меҳрубониҳо зоҳир менамуд.

Барои дар зери хатар нигоҳ доштани мулкҳои зери тасарруфи хони Хӯқанд, амири Бухоро султон Маҳмудро ҳокими Урметан таъин кард. Хони Хӯқанд бар зидди Бухоро ҷанг эълон намуд, вале ў дар назди Ўротеппа шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур гашт. Хучанд ба амири Бухоро бе ҷанг таслим шуд.

Амир Насруллоҳ аз ақибнишинӣ лашкари Муҳаммадалихон лашкари даҳҳазорнафараро равона кард. Хони Хӯқанд эҳсос намуд, ки қор аз даст рафтааст. Бинобар ин, ў ба назди амири Бухоро писарашро бо муҳри давлатӣ равон кард. Сафирҳои Хӯқанд ба амир хабар расонданд, ки ин хон ба Насруллоҳ шахрҳои Хучанд, Тошканд ва Туркистонро бо хирочи яқсолаи давлатӣ ва бочи аз тоҷирон ҷамъовардаш медиҳад. Илова бар ҳамаи ин, дар хутба номи амир Насруллоҳ зикр мешавад. Ҳамаи ин гузаришҳо маънии аз даст додани истиқлолият ва тобеи аморати Бухоро гаштани хонии Хӯқандро дошт. Амир Насруллоҳ бо ин гузаришҳо қаноатманд шуда, бародари Муҳаммадалихон – султон Маҳмудро ҳокими Хучанд таъин карда, ба Бухоро баргашт.

Муҳаммадалихон дар зоҳир ба шартҳои амири Бухоро розӣ шуда, дар амал бар зидди Бухоро ба ҷанг омода мегашт. Дар ин қор модараш Моҳларойим, ки яке аз таҳаллуқҳои шоириаш Нодира буд, ба ў кумак мерасонд. Ин зан ба Хучанд, ба назди писари хурдиаш султон Маҳмуд омада, ўро барои оштии бо бародараш Муҳаммадалихон моил намуд. Созиш намудани ду бародар маънои онро дошт, ки Хучанд аз тасарруфи Бухоро баромада, боз ба хонии Хӯқанд ҳамроҳ мешавад.

Ин хабар амир Насруллохро ба ғазаб овард ва ӯ соли 1842 ба тарафи Хӯканд лашкар кашид. Ин навбат пойтахти хонигарӣ шаҳри Хӯканд аз тарафи амир ишғол шуд ва бо амри Насруллох хони Хӯканд Муҳаммадалихон бо писараш, модараш Нодира ва бародараш султон Маҳмуд ба қатл расиданд.

Муҳаммадалихон марди золим ва бераҳме буд. Дар муддати ҳукмронияш ӯ одамони зиёди бегуноҳро ба қатл расонид. Чун шуҳратпарастии фосиқ умр ба сар мебуд, айшу нӯш ва кайфу сафо шуғли доимии Муҳаммадалихон ба шумор мерафт. Муҳаммадалихон кафтарбозиро дӯст медошт. Дар ҳар кучое, ки кафтарҳои бозингар парвариш мекарданд, ба он ҷо лашкар кашида, соҳиби ин кафтарҳо мешуд. Ҳамнишини ӯ аксар вақт кафтарбозон ва авбошон буданд. Рафтори ғайришаръӣ ва номуносиби хони Хӯканд баҳонае барои лашкаркашӣ ва ишғоли ин мулк, қатли Муҳаммадалихон ва наздикони ӯ аз тарафи амир Насруллох буд.

Баъд аз дуним моҳи ин воқеа ҳокимияти Бухоро дар Хӯканд аз тарафи сарварони қabilaҳои қирғизу қазоқ бо иттифоқи мардуми шӯришбардоштаи шаҳри Хӯканд сарнагун гашт. Ба сари ҳокимият ҷияни Норбӯтабий – Шералихон (1842 – 1844) омад. Ӯ тавонист, ки ҳокимияти Хӯкандро бори дигар дар Тошканд, Қурама, Хучанд ва ҷануби Қозоқистон барқарор наояд. Дар солҳои ҳукмронии ӯ қabilaи қипчоқ бо сарвари Мусулмонкул дар мулкҳои Хӯканд нуфуз пайдо намуд. Мубориза барои тахти хонӣ байни ворисони Олимхону Умархон аз як тараф ва қипчоқҳо аз тарафи дигар, ба хунрезии зиёде овард, ки дар натиҷа Шералихон кушта шуд. Писари ӯ Худоёрхон соли 1844 тахти Хӯкандро соҳиб гашт, вале дар ин сарзамин худсарии қипчоқҳо то дараҷае зиёд шуда буд, ки онҳо соҳибхитёр амал намуда, мардуми таҳҷойии Хӯкандро таҳқир мекарданд. Дар натиҷа соли 1852 бар зидди Мусулмонкул – пешвои қипчоқҳо ва қabilaи қипчоқ мардум ба исён бархоста, Мусулмонқулро ба қатл расонид, ҳокимияти бодиянишинонро барҳам доданд.

САРЧАШМА

Маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон оид ба лашкаркашии хони Хӯканд Олимхон ба сӯйи Ӯротеппа: «Чун чанде бар ин бигзаит, амир Олимхон хост, ки боз саёдатпаноҳӣ Маҳмудхонхочаро гӯшмол диҳад. Муҷмали суҳан ин ки қабл аз ин муқаддима ёздаҳ маротиба бар сари Ӯротеппа лашкаркашида, он вилоятро бисёр ба танг оварда буд. Агар ҳар кадомро хуллас баён кунем, ба тӯл меанҷомад, то мустамолиро малоли хотир нагардад. Бинобар он, фақир қасиртар гардонидам. Ва ин сафари дувоздаҳум буд, ки

шурӯъ мекунам. Зубдаи калом он ки амир Олимхон бар тамоми мамолики Фаргона чорчӣ занонд, ки ҳар кас марқаб дошта бошад, саворӣ намояд. Агар аҳаде аз ин сафари нусратасар монад, сараш бар бод меравад ва молани ба тороч. Дар он маврид чунон лашкар ҷамъ шуда буд, ки на дар қўҳ мегунҷид ва на дар ҳомун (саҳро). Ба чандин шағн ширкатсаворӣ намуда, мутаваҷҷеҳи мақсад гаит. Баъд аз се кўч дар вилояти Хуҷанд ворид гардид. Аз он чо ба як кўч қалъаи Ёротеппаро чун ниғини ангуштарӣ дар миён гирифта, ба муҳосира ва муқотила машғул гаит. Ва саёдатпаноҳӣ низ шарти қалъадориро ба чой оварда, ба андохтани тири туфанг пардохт. Рӯзи дигар амир Олимхон ароба ва манҷаниқҳое, ки аз баҳри фатҳи қалъа дурустӣ карда буд, пеш андохт. Юриши кард ва аз як ҷониб дар таҳти тоб гирифта, тўбхона мутаваҷҷеҳи қалъа шуд ва аз ҷониби Ювонгор шаҳзода Умархон Эрисқулбиши кўчак ва Чумъабойи қийтоқӣ ва дигар умаро рӯ ба қалъа оварданд ва аз ҷониби Чувонгор шаҳзода Раҳмонқулибӣ ва Холиқул мирзо ва гайри дигар юриши оварданд. Дар он рӯз чунон оташи пайкор афрўхта шуд, ки сарҳо чун гўй дар майдон галтон шуда, дастҳо чун алам (парчам) қалам гардида, борони марғ боридан гирифт. Каси бисёр аз ҳар ду ҷониб рӯ ба манзили охират оварданд.

Баъд аз муҳорибаҳои зиёд амир Олимхон дид, ки фатҳи қалъа бо осонӣ муяссар намешавад, бозгаит намуда, ба урдуи худ нузул фармуд. Ҳар рӯз баҳодурони кинаҳо аз хуни хеш хоки майдонро гулгун мекарданд. Муддати муҳосира ба ҳаҷедаҳ рӯз кашид».

Муҳаммад Ҳакимхон. «Мунтахаб-ут-таворих». Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. – Душанбе, 1985, сах. 419-420.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1816 – қатли зиёда аз ду ҳазор нафар дар Ёротеппа аз ҷониби Умархон
- 1842 – Хўқандро шигол намудани лашкари Бухоро
- 1844 – ба тахти Хўқанд соҳиб гаитани Худоёрхон
- 1852 – қатл шудани Муулмонқул

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар ҳудуди хони Хўқанд кадом минтақаҳо дохил мешуданд?
2. Барои мустақкам намудани хони Хўқанд Олимхон чӣ гуна тадбирҳо андешид?
3. Дар бораи лашкаркашиҳои Олимхон ба мулкҳои дигар нақл кунед.
4. Қўшиҳои Умархонро барои нурқувват гардондани мамлакат шарҳ диҳед.
5. Дар бораи шиголи мулкҳои дигар ва қатлу горати Умархон маълумот диҳед.
6. Умархон бо кадом тахаллуси адабӣ шеър эҷод мекард?
7. Дар бораи лашкаркашиҳои Муҳаммадалихон ба мулкҳои ҳамсоя нақл кунед.
8. Рафторҳои номуносиби Муҳаммадалихонро зикр кунед.
9. Давраи ҳукмронии Шералихон ва писари ӯ Худоёрхонро шарҳ диҳед.

§ 42. БЕКҲОИ ҲИСОР ВА КҶЛОБ

Амир Ҳайдар (1800–1826) ҳангоми ба тахти Бухоро нишастан, ба қароре омад, ки ҳокимони вилоятҳоро иваз намояд. Бо ин мақсад ӯ баъзеро ба осонӣ аз вазифа озод кард ва барои иваз намудани баъзеи дигар лашкар кашид. Беки Ҳисор Аллоҳбердии тоз нисбат ба аморати Бухоро сиёсати мустақилона пеш мебурд. Ин вазъият барои амир Ҳайдар баҳонае шуд, то ӯ ба Ҳисор лашкар кашад. Дар натиҷа амир ғалаба ба даст оварда, Аллоҳбердии тоз ба қатл расид. Дар Ҳисор нуфуси қабилаи юз зиёд буд. Амир Ҳайдар инро ба инобат гирифта, бо мақсади таъяғоҳ пайдо кардан Саидбии юзро дар ин ҷо ҳоким таъин кард. Барои тобеияти Ҳисорро ба Бухоро мустаҳкам кардан, амир Ҳайдар духтари Саидбийро ба никоҳи худ даровард ва ҳокими мазкур ба рутбаи атолиқӣ сазовор гашт ва муддати тӯлонӣ дар ин мулк ҳокимият ронд. Бо даъвати амир Ҳайдар Саидбий бо лашкараш соли 1825 дар пахш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо дар Миёнкол иштирок кард.

Баъд аз Саидбии атолиқ писараш Сӯфибии девонбегӣ беки Ҳисор таъин шуд, ки ӯ тағои амир Насруллоҳ буд. Бинобар сабаби ҳешу таборӣ ин ҳокими Ҳисор ба ҳуқуқҳои бештаре соҳиб мешавад. Сӯфибий дар лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ ширкат кардааст, аз ҷумла ӯ бо 500 нафар лашкари Ҳисор дар лашкаркашии амир Насруллоҳ дар соли 1842 ба Хӯқанд ва ишғоли он нақши муҳим дошт.

Ҳукмронии Саидбий ва писари ӯ Сӯфибии юз дар Ҳисор тақрибан ним аср давом кард. Баъди Суфибии девонбегӣ писари дигари Саидбии атолиқ Абдулкаримбии парвоначӣ ҳокими Ҳисор шуд. Ҳокимият дар ин мулк меросӣ гашта, аз як насл ба насли дигар мегузашт. Шоири маъруфи Ҳисор Парии Ҳисорӣ асари худ «Зафарнома»-ро ба Абдулкаримбий бахшида, аз ҷумла гуфтааст:

*Нигорад ба имдоди табъи салим,
Ба парвоначӣ ибни Абдулкарим.
Шаҳи покгавҳар, муқаддассифот,
Зи бурҷи саёдат ду хуршеди зот...
Аморатпаноҳ асту волоғуҳар,
Муҳаммадсаидбий атолиқ надар.*

Дар замони ҳукмронии Абдулкаримбии парвоначӣ муносибати беки Ҳисор бо ҳокимони Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз ба душманӣ гароид. Беки Балҷувону Кӯлоб – Каттабек ба сӯйи

Ҳисор лашкар кашида, мағлуб мешавад ва асир афтода, ба қатл мерасад. Писари ӯ Мизробшоҳ (1849–1859) барои қасоси қатли падарро гирифтанд бо шаҳи Дарвоз Исмоилхон иттиҳод баста, ба сӯйи Ҳисор лашкар мекашад. Мизробшоҳ Файзободно ишғол намуда, ба сӯйи Душанбе ҳаракат мекунад. Баъд аз ишғоли ин шаҳр бо фармони Мизробшоҳ ва Исмоилхон Душанберо оташ мезананд.

Баъд аз Мизробшоҳ бародари хурдиаш Сарабек ҳокими Кӯлобу Балчувон шуд. Ҳокими Ҳисор кӯшиш кард, ки бо ӯ муносибати дӯстона барқарор намояд. Сарабек ин пешниҳодро қабул кард ва онҳо байни худ иттиҳод баста, яққоя ба муқобили шаҳи Дарвоз лашкар кашиданд. Иттифоқчиён лашкари Дарвозро дар Обигарм мағлуб карданд ва ин ғалаба душмани байни Ҳисору Кӯлобро аз миён бардошт.

Ҳисор худро мулки мустақил мешуморид. Барои ба итоати худ даровардани Ҳисор амир Музаффар соли 1867 ба ин ҷо лашкар кашид. Лашкари Бухоро дар назди Дехнав ғалаба ба даст оварда, лашкари Ҳисорро дар қалъаи он ба муҳосира гирифтанд. Лашкари Бухоро шабохун зада, Дехнавро ишғол намуд. Сарбозони амир қатли омми даҳшатангезе карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро мекуштанд.

Ба чанде аз сарварони Ҳисор ва иттифоқчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба мулки Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб фирор карда, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулқаримбий-додхоҳ ба Кӯлоб паноҳ бурд. Ҳокими ин ҷо Сарабек бо мақсади беҳтар намудани муносибати худ бо амири Бухоро Абдулқаримбий-додхоҳро бо чанд нафаре аз ҳамрикобонаш ба амир Музаффар таслим кард, ки дар натиҷа беки Ҳисор бо тамоми хонаводааш ба қатл расид.

Яқуббек-қушбегӣ ҳокими Кӯлоб ва Раҳмонкул парвоначӣ ҳокими Ҳисор таъин шуданд. Баъди шикасти лашкари амир аз русҳо дар назди Самарқанд (соли 1868) Раҳмонкул парвоначӣ аз итоати Бухоро баромад.

Барои забти Шаҳрисабзу Ҳисор амир аз русҳо имдод талабид. Соли 1870 бо ёрии лашкари рус ба амир Музаффар муяссар мешавад, ки Ҳисору Кӯлобро ишғол намояд. Амир дар Ҳисор панҷ ҳазор касро қатл кард. Барои дар зери итоати худ нигоҳ доштани Ҳисор чор ҳазор сарбозро бо 11 адад тӯп дар сарзамин ҷойгир намуд.

Яқуббек-қушбегӣ дар ин қаламрав ҳоким таъин шуд ва баъди як сол вафот кард. Ба ҷойи ӯ Салим дастархончӣ ҳоким таъин шуд. Ҳукмронии ӯ низ дер давом накард. Салимро писари амир Музаффар – Абдулмуъминхон иваз кард. Вай дар давоми понздаҳ сол (1871–1886) идоракунии худсаронааш сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дод. Тобистони соли 1886 амир ӯро аз ҳокимии Ҳисор озод карда, ҳокими Бойсун таъин кард.

САРЧАШМА

Маълумоти Е. К. Мейендорф дар бораи мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб: «Ҳисор дар води шуқуфон воқеъ буда, дорои заминҳои ҳосилхез ва чарогоҳҳои сабзу хуррам буд. Тақрибан се ҳазор иморат дошт. Ҳокими Ҳисор, ки падарарӯси амир Ҳайдар буд, ба вазифаи атолиқӣ соҳиб шуда, иттифоқчи бовафои амири Бухоро ба шумор мерафт. Ба Ҳисор шаҳри Деҳнав, Саричӯй, Тӯпаланг, Регар, Қаротог, Даштобод, Чокмазор ва Хӯҷатаман тааллуқ доштанд. Ҳокими Обигарм баъзан бар зидди ҳокими Ҳисор лашкаркаши мекард.

Кӯлоб, ки тақрибан се ҳазор иморат дошт, дар шарқтари Ҳисор, дар роҳи аз Бадахшон ба сӯи Хӯқанд воқеъ буд ва мулки мустақил ба шумор мерафт».

Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975, сах. 77.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1825 – ширкати Саидбий дар паҳи кардани шӯриши хитойқипчоқҳо дар Миёнкӯл

1842 – иштироки лашкари Ҳисор дар ишғоли Хӯқанд

1867 – лашкаркаши амир Музаффар ба Ҳисор

1868 – аз итлоати Бухоро баромадани Раҳмонқул-парвоначӣ

1870 – Ҳисору Кӯлобро ишғол намудани амир Музаффар

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Баҳонаи ба Ҳисор ҳуҷум намудани амир Ҳайдар аз чӣ иборат буд?
2. Натиҷаи ҳуҷуми амир Ҳайдар ба Ҳисор бо чӣ анҷомид?
3. Бо кадом мақсад амир Ҳайдар Саидбийи юзро ҳокими Ҳисор таъин намуд?
4. Дар бораи ҳукмронии Сӯфийи девонбегӣ дар Ҳисор маълумот диҳед.
5. Муносибати Ҳисор бо ҳокимони Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз дар замони ҳукмронии Абдулқаримбийи чӣ гуна буд?
6. Дар бораи лашкаркаши амир Музаффар ба Ҳисор чӣ медонед?
7. Муборизаи амир Музаффарро бо ҳокимони Ҳисору Кӯлоб шарҳ диҳед.

§ 43. ҲОКИМОНИ ӮРОТЕППА ВА ХУЧАНД

Соли 1800 аз тарафи лашкари Бухоро Ӯротеппа забт шуд. Бародари Худоёрбий – Бобобий ҳокими ин мулк ва писари Худоёрбий Бекмуродбий ҳокими Хучанд таъин шуданд. Бекмуродбий ба сӯйи Ӯротеппа лашкар кашида, амак ва падарарӯси худ Бобобийро ба қатл расонид. Аз ин вазъ истифода намуда, хони Хӯқанд Олимхон Хучандро ишғол кард. Бекмуродбий барои баргардонидани Хучанд ба қаламрави худ ба боҷаи худ, амир Ҳайдар муроҷиат намуда, аз ӯ ёрӣ талабид. Соли 1802 амир фурсатро ғанимат шуморида, бо лашкари худ озими Ӯротеппа гашт. Бекмуродбий ба пешвози вай баромад. Амир Ҳайдар Бекмуродбийро дастгир намуда, ба дасти писарони Бобобий супорид, ки ӯро ба қатл расониданд. Ба ҷойи ӯ Ирназарбий ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Барои дар итоати худ нигоҳ доштани Ӯротеппа дар ин шаҳр чор ҳазор лашкари Бухоро мустақар гашт.

Хони Хӯқанд Олимхон соли 1805 ба сӯйи Ӯротеппа лашкар кашида, Ирназарбийи манғитро аз ҳокимият маҳрум сохт. Даре нагузашта, Маҳмудхони Хоҷааҳрорӣ шаҳро ишғол кард ва то соли 1810 ӯ дар тобеяти амир Ҳайдар буд. Баъд Маҳмудхон аз Бухоро рӯй гардонид, бо хони Хӯқанд Умархон ҳамзабон шуд. Бо вучуди ин, хони мазкур эътимоди ӯро ба даст наовард ва Маҳмудхонро аз вазифа бартараф кард.

Соли 1814 Муҳаммадраҳими атолиқ ё худ Атолиқбек ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Дар замони ҳукмронии ӯ (қалъаи) Чиззах, Ём ва Зомин аз нав тобеи Ӯротеппа гаштанд. Ҳукмронии ҳокими мазкур дар Ӯротеппа ва дар ҷойҳои номбурда то соли 1828 давом кард. Ӯро хони Хӯқанд Муҳаммадалихон (1822–1842. аз ҳокимияти Ӯротеппа маҳрум гардонид ва Муҳаммадраҳим ба Шаҳрисабз омада, хост мулки худро аз дасти хони Хӯқанд баргардонад, вале нақшааш амалӣ нагашт ва ӯ кушта шуд. Шох парвоначӣ пеш аз ҳокими Ӯротеппа таъин шудан, Хучандро идора мекард. Ҳукмрони номбурда дар Ӯротеппа то соли 1832 ҳокимият кард. Ӯро Гадоӣбой парвоначӣ иваз намуда, то соли 1839 ҳокимият ронд.

Амири Бухоро Насруллоҳ соли 1841 ин мулкро забт намуд ва Карамкул додхоҳро ҳокими Ӯротеппа таъин кард.

Баъд аз ғалабаи соли 1841 аз болои Хӯқанд амир Насруллоҳ дар бозгашт ба сӯйи Бухоро писари хурдии Нодира султон Маҳмудро ҳокими Хучанд ва Бердиёрро ҳокими Ӯротеппа таъин намуд.

Соли 1842, хангоми ба сӯйи Хӯқанд лашкар кашидани ами-

ри Бухоро лашкари Ўротеппа бо сарвари хокими он Бердиёр ҳамроҳи амир Насруллоҳ ворида Хўқанд гашт. Баъди чанде Бердиёр вафот кард ва ба ҷойи ӯ амир Насруллоҳ аввал Исобеки мангит ва баъди як сол Исобеки юзро, ки набераи Худоёрбий буд, хокими Ўротеппа таъин намуд.

Хукмронии аввали ӯ аз соли 1843 то соли 1849 давом кард ва дар охири соли 1849 Исобек аз ҳокимият ронда шуда, Абдулғаффорбек ҷойи ӯро гирифт. Хукмронии вай низ дер напояд ва ҳокимияти ин мулк ба Аллоҳшукурбек расид. Исобек бо ёрии лашкари қипчоқ ба мулки Ўротеппа ҳамла оварда, ғалаба кард. Аллоҳшукурбек асир афтада, ба қатл расид. Хукмронии дуҷуми Исобек дар Ўротеппа то соли 1852 давом кард. Дар ин сол Рустамбек ба тахти Ўротеппа соҳиб гашт. Исобек ба назди хони Хўқанд Худоёрхон баргашт ва хон ӯро хокими Андичон таъин кард. Даре нагузашта ӯ аз он ҷо ба пойтахти хонӣ даъват шуда, ба қатл расид.

Хукмронии Рустамбек то соли 1858 давом кард. Дар ин муддат ӯ дар пойтахти худ корвонсарой, мадраса, ҳаммом, масҷид ва дигар биноҳои азим бино намуд. Рустамбек соли 1858 баъд аз забти мулки Ўротеппа аз тарафи амир Насруллоҳ ба қатл расид. Аз соли қатли ӯ то забти мулки Ўротеппа аз тарафи лашкари Русия дар соли 1866, дар ин мулк якчанд нафар дастнишондагони Бухорову Хўқанд, ба мисли Бозорбий, Баротбек, Абдулғаффорбек ва дигарон ҳукм ронданд.

Ҳамаи ҳокимони ба сари қудрат омада ҳаракат кардаанд, ки ҳазинаи худро аз ҳисоби халқи қашшоқшуда пур кунанд. Як қисми мардум маҷбур шуданд, ки ба кӯҳистони дурдаст ва вилоятҳои дигар ҳичрат намоянд. Бинобар қатлу ғорат ва ба мулки дигар муҳоҷират намудани мардум, саршумори аҳолии он зиёд намешуд. Дар нимаи аввали асри XIX дар шаҳри Ўротеппа ҳамагӣ даҳ ҳазор одам зиндагӣ мекард.

САРЧАШМА

Ахбори Муҳаммад Ҳакимхон оид ба лашкаркашии хони Хўқанд Олимхон ба Хучанд: «Дар он вақт хабар расид, ки Бекмуродбек Бобо парвоначиро ба дараҷаи шаҳодат расонида ва худ бар маснади ҳукумат нишаст. Амир Олимхон ин хабарро шунида, билотэхмол бо лашкари анбӯҳ мутаваҷҷеҳи Хучанд шуд. Чун дар мавзеи Конибодом расида буд, ки хабари вафоти ҷаноби саёдатпаноҳи Ҳакимтӯра, ҷадди фақир ҷамъ шуда расид. Амир Олимхон шаҳзодаи оламиён амир Умархонро гардонида фиристод ва он шаҳзода дар камоли таъҷил ҳамон шаб дар Хўқанд рафта, рӯзи дигар саёдат ва уламо

ва фуқаро чамъ шуда, ба ҳою ҳув наъшаишон (ҷасадашон)-ро бардошта, ба хокдонашон бурда сунурданд. Муддати умр чилу ҳашт сол буд. Алқисса, аз манзили мазкур амир Олимхон бо сипоҳи ҷаррор Раҷаб-девоибегиро амири лашкар сохт, пеш фармуд. Он донои соҳибтадбир дар камоли таъҷил шаб-гир зада, қабл аз даמידани субҳ худро ба дарвозаи Хучанд расонида, макин карданд. Дарвозабони аз бозии фалак беҳабар дарвозаи фатҳ ба рӯйи эшон боз кард. Эшон мунтазири он вақт буданд, якбора худро ба шаҳр дохил карданд. Даст ба қатлу тороч кушоданд ва мардуми шаҳри Хучанд аз ин гавго дар ҳайрат афтада, ба ҳар сӯ медавиданд. Бекмуродбӣ аз ин воқеаи ҳоила воқиф гашта, билоэҳмол бо сипоҳи худ аз арк ба зер омада, дар миёни шаҳр ба ҷанг пайваст. Чунон ҷанге сохт, ки лашкариёни Фарғона ангушти ҳайрат ба дандон газиданд. Баъд аз муҳориботи бисёр Бекмуродбӣ дид, ки қор аз даст рафтааст, гашта ба арк дохил шуда, ба андохтани тири тӯфанг машғул гашт. Амир Олимхон низ ба шаҳр даромада, аркро чун нигини ангуштарӣ дар миён гирифта, ба муҳориба ва муқотила пардохт. Баъд аз панҷ рӯз Бекмуродбӣ бисёр ба танг омада, сулҳро дар миён андохт. Амир Олимхон сухани ӯро қабул намуда, ошӣ намуданд. Бекмуродбӣ худро маъа (бо) молу амвол гирифта ва аркро ҳолӣ гузошта, бо чандин дарду ҳасрат мутаваҷҷеҳи Ӯротеппа гашт».

Муҳаммад Ҳакимхон. «Мунтахаб-ут-таворих». Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. – Душанбе, 1985, сах. 409 – 410.

САНАҲОИ МУҲИМ:

- 1800 – шиғоли Ӯротеппа аз тарафи лашкари Бухоро
- 1802 – озими Ӯротеппа гардидани амир Ҳайдар
- 1805 – лашкаркашии хони Хӯқанд Олимхон ба сӯйи Ӯротеппа
- 1814 – ҳокими Ӯротеппа таъин шудани Муҳаммадраҳими атолиқ
- 1841 – шиғоли Ӯротеппа аз тарафи амири Бухоро Насруллоҳ
- 1842 – ба сӯйи Хӯқанд лашкаркашидани амири Бухоро
- 1849 – аз ҳокимият ронда шудани ҳокими Ӯротеппа Исобек
- 1858 – қатли ҳокими Ӯротеппа Рустамбек аз тарафи амир Насруллоҳ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мубориза байни ҳокимони Хучанд ва Ӯротеппаро шарҳ диҳед.
2. Оид ба лашкаркашии хони Хӯқанд ба сӯйи Ӯротеппа чӣ медонед?
3. Дар бораи ҳукмронии ҳокими Ӯротеппа Муҳаммадраҳими атолиқ маълумот диҳед.
4. Лашкаркашиҳои амир Насруллоҳро ба Хучанд нақл кунед.
5. Ҳукмронии ҳокимони Ӯротеппа Исобек ва Рустамбекро шарҳу эзоҳ диҳед.
6. Фаҳмонед, ки чаро саришумори аҳолии мулки Ӯротеппа зиёд намегардид.

§ 44. ЧАНҶО БАЙНИ АМИРОНИ БУХОРОЮ ХОНҶОИ ХҶҶАНД ВА ОҚИБАТИ ХАРОБИОВАРИ ОНҶО

Дар ибтидои асри XIX барои соҳиб шудан ба шаҳрҳои Тошканд, Ҷиззах ва баъзе дигар мулкҳои хурди кӯхистон амири Бухоро ва хони Хӯқанд муборизаҳои хунин мебуданд. Ин муборизаҳо гоҳ ба нафъи як тараф ва гоҳ ба нафъи тарафи дигар анҷом меёфт. Муборизаи ин ду давлат барои Ёротеппа зиёда аз ним аср давом кард. Сабаб он буд, ки ин шаҳр аҳамияти муҳимми стратегӣ дошт. Роҳҳои иртиботии ду давлат аз ҳамин мулк мегузаштанд. Сабаби дигари мубориза барои Ёротеппа омили иқтисодӣ дошт. Ин вилояти сернуфус барои хазина даромади бисёр дода метавонист. Аз ин ҷо миқдори зиёди ғалла ба деҳаҳои сарғаҳи Зарафшон, Самарканду мулкҳои дигар содир мегардид.

Бист соли аввали асри XIX мубориза барои ба даст даровардани Ёротеппа ва Хучанд ба ҳеҷ тараф нафъ наовард. Амири Бухоро Ҷайдар ва хони Хӯқанд Умархон маҷбур шуданд, ки амалиёти ҷангиро қатъ гардонид, байни худ «сулҳи абадӣ» имзо кунанд. Онҳо ба ворисони худ васият карданд, ки сулҳи мазкурро «муқаддас ва вайроннашаванда» донанд.

Бо ҳамин давраи аввали мубориза барои Хучанду Ёротеппа ба охир расид. Дар ин муддат хони Хӯқанд неруманд гардид, зеро ошӯбҳои халқии соли 1810 ва солҳои 1821 – 1825 аморати Бухороро заиф гардонид ва мардуми он гуруснагиро аз сар мегузaronид.

Бухоро аз пурқувват гаштани хонии Хӯқанд зери хатар монда буд. Хони нави ба тахт нишастаи Хӯқанд – Муҳаммадалихон (1822–1842) аз мушкилиҳои дар аморати Бухоро рӯйдода хост ба манфиати худ истифода намояд. Ё ва амири Бухоро Насруллоҳ (1826–1860) «сулҳи абадӣ»-ро вайрон намуда, муборизаро барои Хучанду Ёротеппа ва дигар мулкҳо аз нав сар карданд. Ин мубориза дар ибтидо ба Бухоро натиҷаи дилхоҳ надод. Нокомиҳои ҳарбӣ ҳар ду тарафро водор намуд, ки сулҳи навро имзо кунанд. Ин созишнома аз соли 1830 то соли 1840 нисбатан риоя мешуд. Дар ин солҳо Хучанд ва Ёротеппа зери тобеияти хони Хӯқанд буданд.

Аз соли 1840 давраи дуҷуми мубориза барои ин ду шаҳр оғоз шуд, ки дар он амири Бухоро пирӯз гардид. Амир Насруллоҳ талош кард, ки хонии Хӯқандро зери тасарруфи худ дароварад. Барои иҷрои ин мақсад сабабе бояд меёфт, ки дар натиҷа фосиқӣ ва ишратпарастии Муҳаммадалихон баҳонаи ҷанг шуд. Соли 1841 амир лашкар кашида, то наздикии Конибодом расид. Хони

Хӯқанд неруи муқовимат нашошт. ӯ ба назди амир сафирони худро равон карда, ваъда кард, ки яксола хирочи мулки худро ба ӯ медиҳад, инчунин, шаҳрҳои Хучанду Тошканд ба итоати Бухоро мегузаранд ва амир Насруллоҳ бо ин қаноатманд мешавад. ӯ дар Хучанд султон Маҳмудро ҳоким гузошта, ба Бухоро бармегардад. Даре нагузашта, бо миёнаравии модараш Нодира ба Муҳаммад-алихон муяссар гашт, ки бо бародараш султон Маҳмуд забон як карда, Хучандро аз нав ба итоати худ дарорад.

Соли 1842 Насруллоҳ бо лашкари якҷояи Ҷротеппа бо сардории ҳокими ӯ Бердиёр, лашкари Мастчоҳ бо сардории беки он Ботурхоҷа, лашкари Ҳисор бо сардории Суфийбии девонбегӣ, лашкари Самарқанд бо сардории Иброҳимбийи манғит, лашкари Ургут бо сардории Одил додхоҳ ба сӯи Хӯқанд ҳамла оварда, онро ишғол мекунад.

Амир Насруллоҳ барои идора кардани хонии Хӯқанд шахси боэътимоди худро таъин намуда, ба Бухоро бармегардад. Дар ин ҷо ӯ беки Мастчоҳ Ботурхоҷаро низ қатл кард.

Бераҳмиҳои сарбозони Бухоро ва сарлашкарони онҳо дар Хӯқанд боиси шӯриши бузурге шуд, ки дар натиҷа ҳокими амири Бухоро дар ин мулк сарнагун гардид. Баъди воқеаҳои пурошӯби соли 1842 Исфара, Конибодом ва Хучанд зери тасарруфи хонии Хӯқанд ва Ҷротеппа зери ҳокимияти Бухоро монданд.

Аз воқеаҳои рӯйдода маълум мешавад, ки низоъҳои байниҳамдигарии хонҳо тақдирӣ мардуми зери дасти онҳоро ҳал мекард. Сабаби ҷангҳои байниҳамдигарии онҳо дар он буд, ки амиру хонҳо мехостанд қаламрави худро васеътар ва хазинаашонро ғанитар гардонанд.

Хулоса, дар нимаи аввали асри XIX муборизаи хунини аморати Бухоро бо хонии Хӯқанд барои соҳиб шудан ба ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза шиддат ёфта буд. Танҳо барои ба даст даровардани Ҷротеппа онҳо зиёда аз чихил маротиба ба ин шаҳр лашкар кашиданд. Дар ин муддат сӣ маротиба ҳоким иваз шуд.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва муборизаҳо ба амал меоманданд. Соли 1856, пас аз 32 бор ҳучум овардан, ба амир Насруллоҳ муяссар шуд, ки Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намояд, вале ин ғалабаи муваққатӣ буд.

Хонҳои Хева зуд-зуд ба ҳудуди Бухоро ҳамла карда, ба талаву тороч даст мезаданд. Амир Насруллоҳ тамоми лашкари аморати Бухоро фароҳам оварда, соли 1834 ба сӯи Хева лашкар кашид. Ҷарҷанд ин мулкро тобеи худ нагардонида бошад ҳам, ба амир му-

яссар мешавад, ки қаламрави худро якчанд мuddат аз ҳучуми Хева амон ниғаҳ дорад.

Оқибатҳои харобиовари чангҳои амирони Бухоро ва хонҳои Хӯқанд. Аз чангҳои, ки дар ҳар як-якуним сол барои ишғоли Хучанд, Ёротеппа, Чиззах ва Шаҳрисабз ба вуқӯ меомаданд ин шаҳрҳо ва атрофи онҳоро ба харобазор табдил меоданд. Хони Хӯқанд Олимхон дар яке аз лашкаркашиҳоаш ба сарбозонаш амр намуд, ки шаҳри Ёротеппаро тороҷ кунанд. Дар натиҷа мувофиқи маълумоти шоҳиди воқеа дар шаҳр «ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Аҳолии боқимондаи Ёротеппа, марду зан пойи луч ва тани нимбараҳна, нолаву фиғонкунон, мисли гадоён ба назди сарбозони хон омада, холи табоҳи худро баён мекарданд ва хӯроку пӯшок металабиданд. Шоира Дилшоди Барно дар хотираҳои худ навишааст, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Баъди ба шаҳр даромадан, сарбозон, навкарон ва муқаррабони хони Хӯқанд хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороҷ, фосиқӣ ва беномусӣ мекарданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта, аз субҳ то ба шом одамонро ба дор мезаданд. Деҳаҳо тамоман валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда шуданд.

Чангҳои бардавом ҷойҳои дигарро низ хароб карда буд. Масалан, ишғоли қалъаи Шаҳрисабз ба лашкари Бухоро муяссар нагардид, сарбозони амири Бухоро деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб менамуданд. Ҳар сол баҳорон амир Насруллоҳ барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои саворай худро ба Шаҳрисабз равон мекард. Дар натиҷаи харобкориҳои онҳо гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯроқвориҳо бениҳоят баланд мешуд ва мардуми зиёде ба ҳалокат мерасид.

Таҷовузгарон аҳолиро на танҳо ғорат мекарданд, балки асир карда, ба ҷойҳои дигар мебурданд ва мисли ғулом кор мефармуданд. Тавре ки қаблан зикр шуд, соли 1816 хони Хӯқанд Умархон, баъд аз ишғоли Ёротеппа зиёда аз ду ҳазор одамро ба қатл расонида, сздаҳ ҳазори дигарро асир карда, ба даштҳои беоби мулки худ бурд. Дар натиҷаи чангҳои пайдарпай аҳолии шаҳрҳо ва миқдори заминҳои қорам кам мешуданд.

САРЧАШМА

Маълумоти Аҳмади Доғи дар бораи амир Умархон: «Азбаски дар таъбаи фисқу фасод муставлӣ буда, дар мuddати андак ҳам хеле доди айшу

комронӣ дода, аз бари бақияи умр захира андӯхта, дар авқоти шабурӯзӣ бе майу мутриб зист накарда, мудом масту беҳуш буда, то ки дар айёми ҳукумати худ аз муҳосараи Бухоро ва омадани амир Насруллоҳ – бародари ӯ аз Самарқанд беҳабар буда. Ва овози тири туфанг, ки аз беруни шаҳр меомад, муқаррабони ӯ мегуфтанд: «Мерганҳои хосса ба беруни шаҳр машиқи тири туфанг доранд ва нишона меандозанд, шумо дилчамъ бошед. То соате ки асокири амир Насруллоҳ Бухороро фатҳ карда, ба дарвозаи арк омада, ду дарвозаи аркро бишикастанд. Амир ҳам дар он ҳол дар самои чангу чағона ва дафу дойра шитигол дошта, он гоҳ яке аз фуҳуди уламо ба ӯ восита шуда, занвор дар фаранҷӣ андохта, аз арки Бухоро (бароварда) ихроҷ карданд, то рафт, он ҷо ки рафт».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. – Душанбе, 2010, сах. 32 – 33.

САНАҲОИ МУҲИМ:

1834 – ба сӯйи Хева лашкар кашидани амир Насруллоҳ

1842 – шиғоли Хӯқанд аз ҷониби амир Насруллоҳ

1856 – Шаҳрисабزو ба худ тобеъ намудани амир Насруллоҳ

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сабаби ҷангҳои амирони Бухоро бо хонҳои Хӯқанд аз чӣ иборат буд?
2. Давраи аввали муборизаи амири Бухоро Ҳайдар ва хони Хӯқанд Умархон барои Хучанду Ҷротеппа бо кадом натиҷа анҷом ёфт?
3. Мубориза барои Хучанду Ҷротеппа ва мулкҳои дигар байни ҳокимони Бухоро ва Хӯқанд кай аз нав оғоз ёфт?
4. Дар бораи лашкаркашии амир Насруллоҳ ба хони Хӯқанд маълумот диҳед.
5. Сабаби ҷангҳои байниҳамдигарии амиру хонҳоро шарҳу эзоҳ диҳед.
6. Дар бораи ҳамлаи хонҳои Хева ба ҳудуди Бухоро нақл кунед.
7. Оид ба харобиҳои ҷангҳои амирон ва хонҳо чӣ медонед?
8. Оқибати ин ҷангҳо ба Ҷротеппа ва Шаҳрисабз чӣ гуна таъсир расонид?

§ 45. СОҲТИ МАЪМУРИИ АМОРАТИ БУХОРО

Ҳукмронии сулолаи Манғитиён дар Бухоро меросӣ буда, бо ҳеҷ гуна қонун маҳдуд карда намешуд. Амирон соҳибхитӣёр давлатро идора мекарданд. Қонуни ягонае, ки ҳукмронии онҳоро нисбатан маҳдуд мегардонд, шариати ислом ва баъзе расму оини анъанавии ниёгон буд.

Баъди амир кушбегӣ дар мақоми дуҷуми аморати Бухоро буд. Вай аз тарафи амир таъин шуда, танҳо ба ӯ итоат мекард. Тамоми корҳои маъмури ва хоҷагӣ дар ихтиёри кушбегӣ буд.

Кушбегӣ вазифаи сарвазириро адо намуда, ба ӯ дигар мансабдорон итоат мекарданд. Онҳое, ки дар худуди ҳокимҳои вилоят вазифаи девонбегиро иҷро мекарданд, ба кушбегии поён тобеъ буданд.

Яке аз мансабҳои дарборӣ иноқи калон ном дошт. Шахси ба ин рутба расида дар ҳузури амир фармонхоро қироат мекард ё тартиб меод. Мутасадди амалиёти ҷосусӣ дар ихтиёри кӯкалтош буд.

Корҳои дигар ба зиммаи мансабдорони дараҷаашон поён гузошта мешуд. Амалдорони амирӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешуданд: табақаи аъёну ашрофи ғайрирӯхонӣ ва аҳли уламо. Амалдорон ва сипоҳиён ба гурӯҳи аввал, ғаёқ, муллоҳо, мударрисон, ҳуқуқшиносон, шайхулислом, қозӣ, муфти, раис ва дигарон ба гурӯҳи дуюм, яъне ба аҳли уламо дохил мешуданд. Вале атолиқ, шайхулислом ва баъзе мансабҳои дигар дар асрҳои XVI – XVIII, ки мақоми баланд ба ҳисоб мерафтанд, дар замони ҳукмронии сулолаи Мангитиён ба мансабҳои ифтихорӣ таъдил ёфтанд.

Аморати Бухоро ба вилоятҳо ва туманҳо тақсим мешуд. Ҳар кадоми онҳоро наздикони амир, писарони ӯ ва хешовандонаш идора мекарданд. Сардорони ин мулкхоро дар Ҳисор ва Кӯлоб бек ё ҳоким, дар Қаротегин ва Дарвоз – шах (ё шох), дар Ўротеппа ва Хучанд ҳоким, дар Мастчоҳу Фалғар мир ном мебарданд. Бекигарӣҳо ба амлоқдорӣ тақсим мешуданд, ки амлоқдор онро идора мекард. Дар баъзе вилоятҳои кӯҳистон (Ҳисор, Қаротегин, Кӯлоб ва ғайра) амлоқдорӣ ба мири ҳазора ҷудо мешуд, ки аз якҷанд деҳа иборат буд. Деҳаро арбоб ё амин идора мекард.

Дар Қаротегин ва Бадахшон ба ғайр аз шох, миру арбобҳо дар идораи маъмурӣ мавқеи муҳимро ишғол менамуданд.

Муҳофизати шабонаи шаҳрҳо, кушодан ва бастании дарвозаҳои Бухоро дар ихтиёри миршаб буд. Дар Хӯқанд ва Ўротеппа онҳоро кӯрбошӣ меномиданд. Миршаб ва кӯрбошӣ ба оромию осудагии шаҳр назорат мебарданд.

Ба воситаи мансабдорони номбурда хону амир, беку ҳокимон мулки худро идора мекарданд, хирочу андоз чамъ меоварданд. Амалдорони амирӣ аз тарафи давлат маош мегирифтанд. Онҳо аз ҳисоби мардум, аксар аз ҳисоби деҳқонон ва қосибон зиндагӣ карда, бори вазнини дӯши мардуми меҳнатиро дучанд мегардониданд.

Воҳиди маъмурӣ дар болооби Зарафшон–Мастчоҳ, Фалғар ва Фон, сада ё даҳа буд, ки ба амир ва арбоб тобеъ буданд. Ҳар як сада қозӣ, муфти ва раис дошт.

Дар Хӯқанд хонҳо аз қабилаи минг, мисли сулолаи хонадони Мангитиияи Бухоро, ҳукмрони мутлақ буданд. Ҳокимияти хонро ҳеч гуна қонун маҳдуд намекард. Дар ин ҷо баъди хон мингбошӣ дар мақоми дуум буд. Дар хонии Хӯқанд бекҳо ё ҳокимони вилоятҳо, сарзакотҷӣ ва қозикалон нуфузи калонро соҳиб буданд. Дар ин хонигарӣ чун аморати Бухоро мансабҳои хоҷакалон, мири асад, нақиб, саркор, девонбегӣ, амлоқдор, кадхудо, арбоб (дар деҳаҳо) мавҷуд буданд.

Аз аҳли уламо қозикалони Бухоро дар ҷойи аввал қарор мегирифт. Ў аз тарафи амир таъин мегардид ва ба ӯ ҳамаи қозиеъни аморати Бухоро итоат мекарданд. Шахсони ба ҳукми қозӣ норозибуда мебоист ба қозикалони Бухоро шикоят кунанд, вале ин навъ мавридҳо ниҳоят кам мешуд. Ҳукми қозикалонро танҳо амири Бухоро ҳуқуқи бекор кардан дошт.

Қозикалон ва қозихо дар маҳкама, биноҳои маҳсус, ки қозихона ном дошт, нишаста қорафтодагон ва гунаҳкоронро қабул мекарданд. Қозихо мирзоён, пешхизматон ва дигар мардуми хизматгорро дар ихтиёри худ доштанд. Вақфнома, ваколатнома, тақсими мерос ва дигар асноди расмӣ дар ҳузури қозӣ тартиб ёфта, бо муҳри ӯ тасдиқ мешуданд.

Қозиеъни вилоятҳои Қаротегин ва Дарвоз аз тарафи ҳокимони он ҷо таъин мегардиданд. Ҳаққултарақа (моли меросӣ) ва никоҳона аз рӯи одати мардуми ин ҷойҳо, ба ҳоким мерасид. Дар ҷойҳои дигар ин навъи даромадҳо ба манфиати қозӣ ва қозихона мегузашт.

Лашкар ва аслиҳа. Лашкари аморати Бухоро асосан аз саворанизом иборат буд. Онҳоро навқар меномиданд. Навқарон барои хизмати худ аз навъҳои гуногуни андози давлатӣ озод буданд. Барои хизмати сарбозӣ ҳар кадоми онҳо ҳарсола ғалладона (гандум, ҷуворӣ), сарулибос ва миқдори ночизи маош мегирифтанд. Дар вақти эълони ҷанг навқар вазифадор буд, ки бо силоҳ ва аспӣ худ ба назди ҳокими вилоят ҳозир шавад. Агар аспӣ навқар ҳангоми амалиёти ҷангӣ ҳалок шавад, ба ӯ аз ҳисоби давлат аспӣ дигар меоданд. Ҳамчунин, хӯроқи лашқарро аз паси лашқар бо уштурҳо бор карда мебурданд.

Лашкари амир аз тарафи даҳбошӣ ва юзбошиҳо роҳбарӣ мешуд. Сарварони лашқар аз давлат ба сифати танҳо замин мегирифтанд.

Силоҳи навқарон асосан найза ва шамшер буд. Як қисми ночизи онҳо камонҳои пилтагӣ доштанд. Дар ибтидои асри XIX

як қисми сарбозон ҳатто бо камон мусаллаҳ буда, сипари оҳанӣ ё чармӣ дар даст доштанд.

Дар вақти амалиёти ҷангӣ барои муҳосира намудани истеҳкомҳо, соҳтмони пулҳо ва дигар корҳо ба ҳайати лашкар аз ҳисоби деҳқонон ва косибон қарачирикҳо даъват мешуданд. Онҳо бо аспони худ ба ҷанг мерафтанд. Азбаски силоҳ намерасид, қарачирикҳо каланду бел мегирифтанд.

Лашкари амир бо тўпҳои мисӣ низ мусаллаҳ буд. Тўпҳоро ба ароба бор карда, мебурданд. Аз ҳар тўп дар як рӯз аз 5 то 6 тир меандоختанд.

Дар ибтидои асри XIX аморати Бухоро дорои 3600 навкар буд. Як қисми онҳо муқими шаҳри Бухоро, қисми дигараш дар вилоятҳо истикомат мекарданд. Онҳо дар вақти ҷанг бо фармони амир фавран ҷамъ меомаданд.

Соли 1837 амир Насруллоҳ лашкари пиёдагарди доимӣ ва баталиони тўпчиёнро ташкил кард. Онҳоро сарбоз меномиданд. Сарбозҳо дар давраи ҷанг сарулибоси махсус, камзӯли сурх, шалвори сафед ва телпак мепӯшиданд. Миқдори сарбозон 2000 нафар буд. Муҳлати хизмати сарбозӣ маълум набуд. Дар миёнаҳои сари XIX миқдори тўпҳои лашкари Бухоро ба 80 адад мерасид.

Бо ин қувва ва нуруи сарбозон ба амир Насруллоҳ муяссар шуд, ки давлати нисбатан мутамарказ ташкил намуда, бар мулкҳои дигар ғалаба ба даст оварад.

Қувваҳои ҳарбии хонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX аз аморати Бухоро кам фарқ мекард. Лашкари савораи хон доимӣ набуд. Онҳо дар вақти ҷанг ҷамъ меомаданд. Савораҳои низомии муайян ва силоҳи яхела нашоштанд. Аз хазина ҳар қадом сарбоз орду биринҷ ва дар як сол ду чома мегирифт. Ба ивази маош ба сарбозон ва сардорони онҳо баъзан инъомҳо меоданд. Сарбозони савора аз хон асп ва баъзан замини кишт мегирифтанд. Силоҳи лашкари Хўқанд аз силоҳи лашкари Бухоро беҳтар набуд. Танҳо як қисми ками сарбозон бо камони пилтагӣ мусаллаҳ буданд. Лашкари хон дорои 100 адад тўп буд.

Қисми ташкилии қувваи ҳарбии хони Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX аз қувваи низомии аморати Бухоро кам фарқ мекард, вале назар ба лашкари Бухоро заифтар буд. Бинобар ин, ба амирони Бухоро муяссар мегашт, ки дар ҷангҳои бо хони Хўқанд суратгирифта борҳо пирӯз гашта, ҷандин маротиба маркази хонигарӣ – шаҳри Хўқандро ишғол намоянд.

САРЧАШМА:

Маълумоти Н. Хаников дар бораи баъзе вазифаҳои амир ва шахрдор дар аморати Бухоро: «Сардори давлат амир аст. Ҳукми ҳаёту мамоти аҳолии шаҳру деҳоти мамлакат дар ихтиёри ӯст...»

Н. Ханьков. Описание Бухарского ханства. Санкт-Петербург, 1843, сах. 179 – 181.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сохтори маъмури аморати Бухоро чӣ гуна буд?
2. Қушбегӣ дар аморати Бухоро кадом вазифаҳоро иҷро мекард?
3. Амалдорони амири ба чанд гурӯҳ тақсим мешуданд?
4. Ба гурӯҳи аввали амалдорони амири кӣҳо дохил буданд?
5. Аморати Бухоро аз ҷиҳати маъмурӣ ба кадом қисматҳо ҷудо мешуд?
6. Сардорони мулкҳои аморати Бухороро чӣ ном мебуданд?
7. Бекигарихоро кӣ идора мекард?
8. Идораи деҳа ба дӯши кӣ вогузор буд?
9. Вазифаи миршаб аз чӣ иборат буд?
10. Дар бораи сохтори маъмури хони Хӯқанд маълумот диҳед.
11. Вазифаҳои қозикалони Бухороро шарҳ диҳед.
12. Ба уҳдаи қозиҳо кадом вазифаҳо вогузор буданд?
13. Лашқари савора дар аморати Бухоро чӣ ном дошт?
14. Навқар кадом вазифаҳоро иҷро мекард?
15. Лашқари амир аз тарафи кӣҳо идора мешуд?
16. Сарбозҳо кӣҳо буданд?
17. Дар бораи қувваҳои ҳарбии хони Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.

МАВЗУИ XV

ВАЗЪИ ИҚТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИ ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 46. ҶОЙГИРШАВИИ АҲОЛИ ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ХҶҶАНД. ҲАЁТИ КИШОВАРЗӢ

Дар нимаи аввали асри XIX дар қаламрави аморати Бухоро ва Хӯқанд тоҷикон дастаҷамъона зиндагӣ мекарданд.

Дар аморати Бухоро тоҷикон асосан дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, болооби Зарафшон, дар ҳавзаи Қашқадарё, Сурхондарё, ноҳияҳои кӯхистони Шеробод, Дехнав, Бойсун, Саричӯй, дар шоҳаи ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор (води Шерхондарё, Қаратоғдарё, Хонақоҳдарё, Лучоб, Варзоб, Симиганҷ, болооби Кофарниҳон), водии Файзобод, Кӯлоб, Рашту Дарвоз ва Помир истиқомат доштанд. Тоҷикон нисфи зиёди аҳолии Шаҳрисабз, Китоб ва Чирчиқро ташкил меоданд. Дар хонии Хӯқанд тоҷикон дар тамоми ноҳияҳои он буданд, аммо онҳо асосан дар шаҳрҳои Хучанд, Шаҳрихон, Марғелон, Намангон, Ӯротеппа, Конибодом, Исфара, Ашт, Сух, Риштон, Чуст, Қувва, Косон ва дигар минтақаҳои водии Фарғона дастаҷамъона ҳаёт ба сар мебуданд. Дар дарбори хонии Хӯқанд тоҷикон вазифаҳои масъул ва аввалиндарачаро ишғол мекарданд.

Аҳолии ноҳияҳои кӯхистони аморати Бухоро ва хонии Хӯқандро тоҷикон дар бар мегирифтанд. Низоҳҳои дохилӣ ва ҷангҳои феодалӣ, ки дар нимаи аввали асри XIX фазои нобасомонеро ба вучуд оварда буд, бисёре аз хонаводаҳои тоҷиконро маҷбур сохт то аз сарзаминҳои муқимии худ кӯч баста, ба маҳалҳои амнтаре раванд. Ин раванд боис шуд, то дар ҳудуди Фарғона ва дигар водихо деҳаҳои номҳои Мастҷой, Қаротегинӣ, Даҳбедӣ ва ғайра пайдо шаванд. То ба имрӯз дар Самарқанд маҳаллаҳои бо номҳои Ховасӣ, Зоминӣ, Хучандӣ мавҷуданд.

Маҳалҳои аморати Бухоро аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳоли яқсон набуданд; водии Зарафшон (Миёнкол) ва Қашқадарё сернуфус ва вилоятҳои Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус буданд. Албатта, дар ин қисмати аморат водихо ҳам буданд, ки аҳолии хеле зиёд доштанд.

Мусаввараи ду тоҷики шаҳрнишин

Солҳои 1830–1840 дар аморати Бухоро тақрибан ду миллион, дар шаҳри Бухоро дар ҷаҳояки аввали асри XIX 70 ҳазор, дар Самарқанд 30 ҳазор, дар шаҳри Хучанд 17 ҳазор ва дар Ёротеппа 12 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекард. Дар вилояти Хучанд аҳоли тақрибан 74900 нафарро дар бар мегирифт. Аз ин миқдор рӯхониён ҳудуди 600 нафар (0.8 дарсад), тоҷирон ва косибон 2636 (таҳминан 3.5 фоиз) ва кишоварзон 71664 нафар буданд.

Дар пойтахти аморат–шаҳри Бухоро, бештар сеяки тамоми аҳолии шаҳрнишини аморат истиқомат менамуд. Аҳолии асосии

ин шаҳр тоҷикон буданд. Ба ҳисоби соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморатро ташкил мекарданд.

Дар ҳудуди аморати Бухоро ва хонии Хўқанд ба ғайр аз тоҷикон ўзбекҳо, туркманҳо ва яҳудиён низ зиндагӣ мекарданд. Умуман, дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ доштанд, ки ин теъодро асосан тоҷикон ташкил мекарданд. Аҳолии деҳот назар ба шаҳр чандин баробар зиёдтар буд.

Кишоварзӣ. Асоси иқтисоди аморати Бухоро ва хонии Хўқандро кишоварзӣ ва чорводорӣ ташкил меод. Мисли дигар мамлакатҳои Шарқ кишоварзӣ ба воситаи усули зироати обии ба шароити ҳоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ рушд мекард.

Дар Осӣи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал чорӣ гардида буданд. Деҳқонон меҳнати хеле зиёд сарф намуда, заминро барои зироат омода месохтанд. Барои ин кор мардуми кўҳистон заминҳои қорами худро ҳамасола аз санг тоза мекарданд.

Деҳқонони безамин ё камзамини кўҳистон барои ба кишт омода сохтани замини санглох маҷбур буданд, ки хокро аз дигар ҷой бо ҳар васила кашонда биёранд. Аз ин замин танҳо як навбат ҳосил мегирифтанд, чунки барфу борон ҳоки кашонидаи онҳоро шуста мебард. Соли дуюм деҳқон маҷбур мешуд, ки боз аз нав хок кашонад.

Боғдорӣ ҳам шуғли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Тирамоҳ бо машаққати зиёд дарахти анору анҷир ва токи ангурро зеро хок намуда, аввали баҳор онҳоро аз хок берун меоварданд. Бо меҳнати саҳт деҳқон биёбонҳо ва санглохҳо ба киштзор табдил меод.

Шудгори замин дар вилояти Кўлоб дар моҳи март, дар болооби Рашт ва водиҳои баландкўҳи шохобҳои Сурхоб дар моҳи апрел ва май шуруъ мешуд, ки дар моҳи июл–август ҳосили гандумро ҷамъоварӣ менамуданд. Олоти меҳнат хеле сода буд. Бо сипор шудгор ва сипас бо мола ва сихмол замини шудгоршударо ҳамвор мекарданд. Қаланд ҳамчун муҳимтарин ва муносибтарини олоти меҳнат васеъ истифода мегардид. Бо дос дарав мекарданд. Барои бод қардани гандум панҷшоха ва бели чўбиро ба қор мебарданд. Дар боғдорӣ достқалла ва қачқорд истифода мешуд. Дар кўҳистон чигина ва дар ҳамвориҳо хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазифаи нақлиётро иҷро мекард. Барои пурзўр ва ҳосилхез қардани замин

ва киштзор пору, хоки теппа ва кулӯхи девори иморатҳои кухнаро хока карда мепошиданд.

Соҳт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои оби байни ноҳияҳои ҷудогона фарқи калон доштанд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60 дарсади заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил меод. Тақрибан 14 дарсади майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи маҳаллӣ (ғӯза) 11,5 дарсад, юнучка 6,4 дарсад, обҷакорӣ 4,5 дарсади майдонро ишғол менамуд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷакорӣ равнақ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, олу, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парвариш мешуданд, ки бо навҳои олии худ шуҳрат пайдо карда буданд. Дар баъзе ноҳияҳо, ки об фаровон буд, мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағир ва рустаниҳои рангдиханда буданд, вале олоти кишоварзӣ ба дараҷаи ибтидоӣ буд. Истифодаи обу замин низ бо усулҳои ақибмонда сурат мегирифт. Бинобар ин, ба заҳмати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарай кишоварзӣ хеле ночиз буд.

Дар нимаи аввали асри XIX миқдори ҳосили гандум ва ҷав дар вилоятҳои Ғузур, Ширбадан, Бойсун ва Ҳисор 500 ҳазор батман буд. Дар ин замон дар вилояти Ҳисор ҳосили хуби шолӣ ба даст меоварданд. Дар вилояти Рашт (Қаротегин) шолӣ ва пахта кишт намешуд ва дар Дарвоз бошад, ба сабаби кам будани заминҳои оби мардум бо гандуми маҳаллӣ таъмин намегардид. Бинобар ин аз Кӯлоб ва Рашт, ки ҳосили фаровони гандум ба даст меоварданд, ба Дарвоз гандум мекашонданд. Дар навбати худ иқлими гарми Дарвоз боиси кишти ғӯза мегардид, ки ҳамсоҳҳои атрофро бо пахта таъмин мекард.

Шароити кишоварзӣ дар ноҳияҳои Помири Ғарбӣ ва умуман Бадахшон бисёр мушкил буд. Дар ин ҷо аксари заминҳои киштбоб дар нишебии кӯҳҳо қарор доштанд, ки замини онҳо санглох буда, бо сипор ҷуфт қардани он мушкилии зиёдеро ба бор меовард. Ба ин сабаб аксари заминҳоро бо каланд шудгор мекарданд.

Ба чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳо машғул буданд. Сарчашмаҳои ин замон аз рушди чорводорӣ, қароқулпарварӣ бахусус, дар миёни чорводорони қирғиз ва ўзбекони сокин дар Рашт, Кӯлоб ва Бухоро хабар медиҳанд. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд асосан асп, хар, гов, ғўсфанд, буз ва шутур парвариш ме-

карданд. Ҳар як хонавода якчанд чорво дошт, ки он аксаран аз гову барзагов ва бузу гӯсфанд иборат буд. Дар Помир ва дигар ноҳияҳои кӯхистон чорводорӣ соҳаи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Чорво мардумро бо хӯрок ва пӯшок таъмин мекард. Чорводорони тоифаҳои нимкӯчӣ ва алалхусус, кӯчӣ хусусияти дигар доштанд. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли ё худ қисми он аз як чарогоҳ ба чарогоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мушкил ва тӯлонӣ буд.

Аҳолии шаҳрҳо дар баробари касбу ҳунар ва тиҷорат ба боғдорӣ, ангурпарварӣ ва умуман, кишоварзӣ низ машғул мешуданд. Масалан, қисми зиёди аҳолии шаҳри Ўротеппа соҳиби боғҳои ангур буданд. Ё худ машғулияти асосии мардуми Самарқанд боғдорӣ, истеҳсоли абрешим ва пахта буд.

САРЧАШМА

Олим ва шоири олмонӣ Ж.Перти дар бораи маҳалли сукунати тоҷикон менависад: «Форсҳо ва ё тоҷикон (чи хеле ки онҳо худро чунин ном мебаранд) дар Осиё мардуми аз ҳама маъмуланд. Онҳо дар паҳнқӯҳҳои Эрон то дарёи Ҳинд ҷойгезин шудаанд; онҳоро ҳатто дар Тӯрон ва қисмати гарбии болои Осиё вомехӯранд. Онҳо деҳотеро дар Русия ва Сибир асос гузоштаанд».

Нақли қавл аз Н.В.Ханыков. Записки по этнографии Персии. – Москва, 1977, сах.27.

Н.В. Ханыков (1819–1878. донишманди бузург, сайёҳу ҷуғрофидони маъруф ва шарқиноси шинохтаи асри XIX-и Русия дар бораи хислатҳои тоҷикон менависад: «Тоҷикон мардуми оромтабиат буда, ба ҳоқиме, ки дар сари давлат аст, итоат меқунанд. Онҳо гайр аз кишоварзӣ ба баъзе навъҳои тиҷорат ва истеҳсоли молҳои, ки барои афгонҳо қобили рағбат нест, машғул мешаванд. Умуман, онҳо нармхӯ буда, мардуми одӣ ва меҳнатдӯстанд. Гарчанд онҳо бо афгонҳо монанд ҳастанд, ногуфта наметавонам, ки дар раванди омезиши аз онҳо танҳо сифатҳои некашонро пазируфтаанд. Тоҷикон ба ҷумлаи халқҳои ҷангҷӯ шомил намешаванд...»

Н.В. Ханыков. Записки по этнографии Персии. Москва, 1977, сах. 97 – 98.

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулианӣ дар бораи кишоварзии вилояти Хатлон менависад: «Зироат дар ин вилоят аз анвои ҳубубот ва аснофи мазруот мавҷуд аст. Ва аз ин вилоят аз роҳи дарё ҳамроҳи сал (амад) ва қайқ ба иёллати Лабиоб ҳарсола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор ман галлот ҳамлу нақл мешавад. Дар ин вилоят галла фаровон ва нархи он арзон. Ба асокири муҳофизии Дарвод низ аз ин вилоят галла меравад».

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ.Назриев, – Душанбе, 2006, сах.142.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Дар нимаи аввали асри XIX тоҷикон дар Осиёи Миёна дар кадом шахру вилоятҳо зиндагӣ доштанд?
2. Аҳолии аморати Бухоро дар солҳои 1830–1840 чӣ миқдор буд?
3. Кишоварзони вилояти Хуҷанд дар нимаи аввали асри XIX чӣ қадар буданд?
4. Зироати асосиро дар заминҳои аморати Бухоро чӣ ташиқил мекард?
5. Дар аморати Бухоро боз кадом соҳаи рушди иқтисодӣ мавҷуд буд?

§ 47. ҲУНАРМАНДИ.

САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИ

Дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд ханўз меҳнати хунармандӣ аз кишоварзӣ ҷудо ба назар намерасид. Бинобар он, сокинони шахрҳо ҳамзамон бо тавлиди маснуоти дастӣ ба кишоварзӣ низ машғул мешуданд. Сокинони деҳот бошанд, на танҳо кишоварзӣ ва чорводорӣ, инчунин, касибӣ низ мекарданд. Вобастагии хунармандӣ бо кишоварзӣ вазъи қувваҳои истеҳсолкунанда ва муомилоти молии ин замонро инъикос менамуд, ки он дар сатҳи поён қарор дошт.

Мисгар

Дар деҳот истеҳсолоти хунармандӣ дар хонаҳои сокинони он ба роҳ монда шуда буд. Деҳотиён бештар ҷиту хомсуф ва қарбос мабофтанд. Дар шаҳри Ўротеппа аз 1041 дукони касибон 187-тоаш дар деҳаҳои гирду атрофи он ҷойгир буданд. Ин шаҳр бештар

ба истехсолоти лавозимоти пашмӣ, корд ва теғ (поку), матоъҳои дастдӯз ва дастбоф шуҳрат пайдо карда, маҳсулоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.

Дар дехот касбу ҳунар ривоч ёфта бошад ҳам, аммо сатҳи та-
раққиёт ва тақомули техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

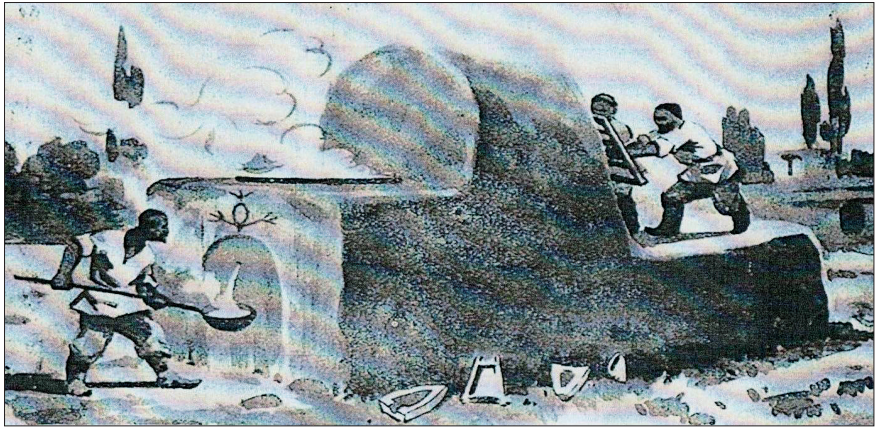
Дар ин замон касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт, ки мардум асосан ба чунин ҳунароҳо шуғл доштанд: пардозии филизот, бинокорӣ, даббоғӣ, кулолгарӣ, чӯбкорӣ, либосдӯзӣ, ошпазӣ ва дигар касбу кор, ки тавассути он дигар ашёи рӯзгорро тайёр мекарданд. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешуд. Чунончи, пардозии филизот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: оҳангарӣ, дегрезӣ, мисгарӣ, рехтагарӣ ва заргарӣ. Дар айни замон ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: челонгар, наългар, қуфлсоз, кордгар, сӯзангар ва мехчагар. Чунин гурӯҳбандиҳо дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд доштанд.

Дастгоҳи шоҳибофӣ

Ҳамаи кори ҳунармандони мохир дастӣ иҷро мешуд, ки ин меҳнати зиёдеро талаб менамуд. Бинобар ин, ҳаҷми маҳсулоти аксари касибон чандон зиёд набуд. Музди меҳнати касибон барои рӯзгор ва харидани ашёи хом кифоят намекард.

Ҳар як ҳунарманд шоғирди худро дошт. Ҳунармандон ҳунари худро ба писар, бародар ё наздикони худ ҳатман меомӯзонданд, ки ба ин васила силсилаи ҳунармандони авлодӣ ба вучуд меомад.

Тасвири аз маросими чўянгудоӣ

Ҳар як хунар оинномаи худро дошт, ки онро рисола меномиданд, ки дар он навъ ва андозаи ин ва ё он маҳсулот навишта мешуд. Косиб ин кондаи пешбинишударо бояд риоя мекард.

Дар тамоми шаҳрҳои аморати Бухоро ва хонии Хўқанд хунаромандони як касб як навъ иттиҳодияҳоеро таъсис карданд, ки дар маҳаллаҳои алоҳида ҷойгир буданд. Масалан, баъзе маҳаллаҳои шаҳрҳои Хучанд ва Ёротеппа ба коркарди филизот махсус гардониди шуда, дар Хучанд маҳаллаҳои сангарон, ниёздегча, кунгура-созон, милтиқсозон, дар Ёротеппа бошад, маҳаллаҳои дегрезон, сўзангарон, мехчагарон ва кордгаронро ба вуҷуд оварданд.

Рушди маснуоти дастӣ ва хунаромандӣ боиси бузург шудани шаҳрҳо гардид. Дар ин давр шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хўқанд, Намангон, Ҳисор, Тирмиз, Ёротеппа ва Хучанд шаҳрҳои буданд, ки аҳамияти муҳимми иқтисодӣ доштанд.

Кўзаҳо

Хунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморати Бухоро нақши муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз косибону хунармандон иборат буд. Дар шаҳри Бухоро тақрибан 10–15 ҳазор хунарманд мезист, ки бо аҳли хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳрро ташкил меоданд.

Пешаварон бо аҳли хонаводаи худ қисми муҳимми аҳолии Хучандро ташкил мекарданд. Дар ин шаҳр зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти хунармандӣ вучуд дошт. Хучанд бо абрешими худ маъруф буд ва ба ин сабаб дар ин шаҳр касби бофандагӣ равнақи бештар пайдо кард. Ҳисор бо теғ, шамшер ва кордҳои худ шуҳрат ёфта буд, ки ин маҳсулотро ба тамоми шаҳрҳои аморат мебурданд. Дар дигар шаҳрҳои Бухорои Шарқӣ оҳангарӣ ривоч ёфта буд, ки ин хунар бо маҳсулоти худ маҳсус гардонида шуда буд. Масалан, як оҳангар танҳо занҷир, дигараш наъл, сеюмӣ мех, чаҳорумӣ каланд ва ғайра истеҳсол мекарданд.

Мардуми ноҳияҳои кӯхистони Рашту Дарвоз бо кулолӣ шуғл доштанд. Бо ин хунар ҳам занон ва ҳам мардон машғул мешуданд. Хунари чӯбкорӣ низ равнақ ёфта буд. Устоҳо асбобу олоти кишоварзӣ – сипор, чоршоҳ ва панҷшоҳ, белҳои чӯбин, афзорҳои гуногуни рӯзгор–кафш, чарх, қуфл, дастгоҳи бофандагӣ, гаҳвора, дару дарича, панҷараҳои зебо ва ғайраҳоро месохтанд. Устоҳо зини асп ва зини хар тайёр мекарданд, ки дар бозори маҳаллӣ талабот ба он зиёд буд.

Матоҳои ҳархела ва гуногунранг, гулпартоии устоҳои маҳаллӣ, ки ба он ҳам мардон ва ҳам занон машғул буданд, бағоят тараққӣ карда буд.

Пешонабандҳои арӯсӣ, куртаҳои чакан, пӯшоки пашмӣ (чакман) ва куртаҳои рағза, парпарӣ, халтачаҳо барои ҷиҳози арӯсӣ, гулдӯзиҳои ҳархела (ҷойнамоз, рӯчо, борпӯш, сӯзанӣ ва ҳоказо) аз хунари баланди чеварон ва дигар хунармандон гувоҳӣ меоданд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар аморати Бухоро истеҳсолоти хунари дастӣ бо маҳсулоти корхонаҳо, ки аз кишварҳои гуногун ворид карда мешуд, наметавонист рақобат кунад ва ин сабаби заиф гаштани истеҳсоли навҳои анъанавии маҳсулоти хунармандӣ гардид.

Сарватҳои зеризаминӣ. Маводи хомро барои истеҳсолоти хунармандӣ аз соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ, инчунин, аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Аморати Бухоро ва хонии Ҳўқанд аз сарватҳои зеризаминӣ ғанӣ буд. Дар ин сарзамин конҳои маъдан

зиёд буданд, вале ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидоӣ қарор гирифтани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиҷи кишварро қонеъ карда наметавонистанд.

Точиконе, ки дар ду тарафи соҳили Зарафшон ва Искандардарё зиндагӣ мекарданд, инчунин, аз соҳилҳои дарёҳои дар Рашту Дарвоз қорӣ мешуда бо усули заршӯӣ тилло ба даст меоварданд. Дар нимаи аввали асри XIX истихроҷи филизоти ранга вусъат ёфт. Ин замон тилло на танҳо дар соҳилҳои дарёҳои Зарафшон ва Вахш инчунин, дар Балҷувон, дар миёнаоб ва болооби рӯди Панҷ, бахусус, дар деҳаи Гармчашма, дар тарафи соҳили рости ин дарё ва дар Бадахшон фаровон ба даст меомад. Бо вучуди ин ки маҳалҳои зиёди истихроҷи тилло зиёд буданд, аммо тилло ба тариқи заршӯӣ бадастомада талаботи кишварро наметавонист қаноатманд созад, бинобар ин, аз Ҳиндустон, Эрон ва Хитой ба аморати Бухоро ва Хӯқанд тилло ворид карда мешуд.

Дар кӯҳҳои Шаҳрисабз, Бойсун, Ҳисор, дар болооби дарёи Ванҷ ва дигар маҳалҳои Бадахшон маъдани оҳан, дар Кӯҳитанг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кӯрғошим) истихроҷ мекарданд. Бо вучуди ин ки қонҳои истихроҷи маъдани оҳан маълум буданд, дар бисёр ноҳияҳо аз регии дарё ба даст овардани онро афзал медонистанд.

Дар ибтидои асри XIX дар баробари истифодаи силоҳи оташфишон ба сурб ва селитра, ки барои тайёр кардани тир ва борут зарур буданд, аҳамият меоданд. Сурб, нуқра ва селитра дар кӯҳҳои Ўротеппа ва Фарғона, намак ва графитро дар наздикии Бухоро, фирӯза, мис, сурма ва оҳанро дар Нурато ва гачро дар Самарқанд истихроҷ мекарданд.

Болооби Зарафшон–Мастҷох, Фалғар, Фон, Киштут аз тиллою олтингӯгирд, селитраю сурма, ангиштсанг ва дигар сарватҳои зеризаминӣ ғани буд. Олтингӯгирд дар наздикии қалъаи Сарвода (Фалғар) ба даст оварда мешуд, ки ҳуқуқи истихроҷи онро танҳо бекҳои водии Фондарё доштанд.

Намак дар ноҳияҳои Қаршӣ, Бойсун, Норақ, кӯҳҳои Хочасартез, Хочамуъмин ва қойҳои дигар фаровон истеҳсол мешуд. Онро ҳам ба шакли суда (масалан, дар Ашт) ва ҳам ба шакли намаксанг (қонҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Ғузур, намаки кӯҳи Хочамуъмин – наздикии Кӯлоб ва ғайра) ба даст меоварданд.

Дар кӯҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, чун лаълу ёқут, фирӯза, лочвард ва амсоли

инҳо ба даст оварда мешуд. Дар ибтидои асри XIX, дар соҳили дарёи Панҷ, дар наздикии Шугнон лаъл ба даст меоварданд. Ин макони истихроҷи лаъли меросӣ аз насл ба насл мегузашт. Пешаварони ин ҷой хунари истихроҷи ин санги қиматбаҳоро ба меросбарони худ меомӯзониданд. Дар солҳои бистуми асри XIX, баъд аз он ки ҳокими Қундуз Муродбек Бадахшонро ишғол кард, коргарони лаъл истихроҷ мекарданд, маҷбур сохт бемузд барои ӯ лаъл истихроҷ кунанд, аммо онҳо аз ин фармони ҳокими Қундуз сарпечӣ карданд, ки дар натиҷа миёни эшон задухӯрд ба амал омад. Муродбек онҳоро ба ботлокзорҳои Қундуз муҳочир кард, ки аксари ин пешаварон ҳалок шуданд.

Таваҷҷуҳ ба филизоти қиматбаҳо чун тиллоу нуқра ва дигар маъданҳо аморати Бухоро водор сохт ба Русия мурочиат намояд, то дар муайян кардани конҳо ва истихроҷи маъданҳо дар аморат ба онҳо ёрӣ расонанд. Ин буд, ки дар солҳои сиюми асри XIX Русияи подшоҳӣ гурӯҳи муҳандисонро бо сарвари Бутенев ба Бухоро фиристод. Ин ҳайат корҳоро дар муайян намудани конҳои филизот ва сангҳои қиматбаҳо дар Бухоро ва болооби Зарафшон анҷом дод.

Дар нимаи аввали асри XIX набудани василаҳои техникӣ ва мутахассисон истихроҷи сарватҳои зеризаминиро дар қаламрави аморат душвор мегардонид.

САРЧАШМА:

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ дар «Таърихи Ҳумоюн» дар бораи машгулияти мардуми Ҳисор менависад: «Аҳолии Қаратог ва Ҳисор ба илми саноат низ машгуланд. Чунончи, ба алочабофӣ ва кордсозӣ ба муҳрканӣ маъруфанд. Алоча ва корду дашинаи Қаратог забонзади аҳли олам аст, дӯсту душман ба нафосати санои онҳо инкор надорад ва аҳли Қаратог ба муҳрканӣ низ маҳорати тамои доранд».

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ.Назриев, Душанбе, 2006, саҳ. 125.

Т.С. Бурнашев, ки сафаре ба аморати Бухоро дар охири асри XVIII дошт, дар бораи ин ки мардуми деҳот мисли шахриён ба хунармандӣ машғул буданд, менависад: «Як иддае аз сокинони деҳаҳо мисли шахриён когаз ва абрешим мересанд ва матоъ мебофанд. Аммо онҳо ва дигарон бинии махсусе барои кор надоранд ва онро дар хонаҳои худ дуруст мекунанд».

Бурнашев Т.С. Путешествие от сибирской линии до города Бухары в 1749 и обратно 1795 г. /Сибирский вестник. Санкт-Петербург, 1818, саҳ. 80.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Дар ин давра вобастагии ҳунармандӣ бо кишоварзӣ чиро инъикос мекард?
2. Дар он замон кадом касбу ҳунарҳо маъмул буданд?
3. Рушди маснуоти дастӣ ва ҳунармандӣ боиси чӣ мегардад?
4. Чаро дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX истеҳсолоти ҳунарҳои дастӣ заиф гардид?
5. Филізоти қиматбаҳо дар кучо истихроҷ мешуд?
6. Дар Бадахшон чӣ навъи маъданҳо ба даст меоварданд?
7. Дар бораи пешаварони Шугнон маълумот диҳед.

§ 48. ТИЧОРАТИ ДОХИЛӢ ВА ХОРИЧӢ

Тичорат яке аз воситаҳои асосии муомилоти кишрҳои гуногуни ҷомеаи он вақт, инчунин, робитаи аморати Бухоро ва хонии Хўқанд бо кишварҳои дигар ба ҳисоб мерафт. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд тичорати дохилӣ асосан дар байни сокинони маҳаллӣ, яъне тоҷикон ва кўчманчиён сурат мегирифт. Ин тичоратро асосан ҳосили бадастомада аз заминҳои зироатӣ ва боғҳо, молҳои истеҳсоли ҳунармандони шаҳру деҳот ва маҳсулоти чорводорӣ, ки онҳоро асосан кўчманчиён ба савдо мебароварданд, ташкил мекард.

Табодули мол ё хоҷагии натуралӣ, ки асоси иқтисоди он замонро дар бар мегирифт, инчунин, андозҳои гуногуни аз кишоварзон ва ҳунармандон ситонидамешуда дар пешрафтаи тичорат монеаҳо ба вуҷуд меовард.

Бозори деҳа

Маркази асосии тичорат дар шаҳрҳо ва деҳаҳои бузург бозорҳо ба ҳисоб мерафтанд. Бозорҳои Ўротеппа ва Хучанд қариб болопӯшида буданд. Растаҳои бозор ҳар яке моли муайян доштанд. Бозорҳои шаҳрҳо аз дуконҳои зиёди хунармандӣ ва тичоратӣ иборат буд. Дуконҳо на он қадар калон буда, дар паҳлуи ҳам зич ҷой мегирифтанд. Дар Хучанду Ўротеппа дуконҳои савдо асосан дар бозорҳои шаҳр ҷой гирифта буданд. Ду бозори Хучанд 790 дукон дошт. Аз 854 дукон ва устохонаҳои хунармандии Ўротеппа 642-тоаш дар бозор ва 212-тоаш дар гузарҳои шаҳр ҷойгир буданд. Аз ин дуконҳо маҳсули касибони маҳаллӣ ва касибони шаҳрҳои вилоятҳои дурдаст ва мамлакатҳои дигарро пайдо кардан мумкин буд.

Дар нимаи аввали асри XIX Самарқанд 19 бозор дошт, ки теъдоди дуконҳои он ба 2414 адад мерасид.

Дар шаҳрҳои аморат корвонсаройҳо бисёр буданд. Дар корвонсаройҳо асосан тоҷирони мусофир ва баъзан маҳаллӣ иқомат мекарданд. Ба Бухоро ҳар сол 12 то 13 ҳазор корвон меомад ва он ҳаммаборҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан, дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Соли 1820 дар Бухоро 14 корвонсарой буд, ки шумораи онҳо дар соли 1825 ба 35 адад расид. Самарқанд дорои 35 корвонсарой буд. Дар ҷорҷаки аввали асри XIX Хучанд 5 корвонсарой, Ўротеппа як корвонсарой дошт. Корвонсаройҳо на фақат дар пешрави тичорат, инчунин, дар ҳаёти фарҳангӣ ва илмӣ аморат нақши муҳим мебозиданд. Ҳамроҳ бо корвонҳои тичоратӣ ба шаҳрҳои аморати Бухоро ва хонии Хўқанд намоёндагонии илму фарҳанг омада, гоҳу гузоре дар ин ҷой зиндагии доимиро ихтиёр мекарданд.

Хусусияти хосси шаҳрҳо аз он иборат буд, ки дар ҷорҷа ва хиёбонҳои асосӣ марказҳои тичорат воқеъ гардида, дар он тими дарози гунбаздор сохта мешуд. Аз байни тим кўча мегузашт ва дар тарафи он қатори дуконҳо сохта шуда буданд. Маркази тичорати Самарқанд ва Шаҳрисабз ҳамин гуна тим дошт. Дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанд ва Шаҳрисабз «ҷорҷа», дар Бухоро «тоқ» мегуфтанд. Маркази шаҳри Бухоро асосан аз бозорҳо иборат буданд. Дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дуконҳо вучуд доштанд. Одатан, дар назди дарвозаи шаҳр бозор мавҷуд буд.

Шаҳри Хучанд аз марказҳои калони тичоратӣ ба ҳисоб мерафт, ки ба воситаи он тоҷирон моли худро ба бозорҳои хонии Хўқанд ва аз он ҷойҳо ба аморати Бухоро мебарданд. Бозорҳои Ўротеппа калон ва серодам буданд. Ба ин ҷо мардуми Мастҷох, Фалғар, Ҳисор, ҳатто Рашт омада, маҳсулоти кишоварзӣ ва ҷорводорӣ худро

фурӯхта, аз он чо молҳои зарурии рӯзгор ва афзорҳои кишоварзӣ мехариданд. Баъзе аз тоҷирони Ӯротеппа ба минтақаҳои дурдасти водии Рашт матоъҳо, рӯймол, зини асп, пойафзор, панҷшоха, оина ва дигар молҳо оварда, бо чорво ва пӯсти он ва аз водии Рашт бошад, баъзе шахсони алоҳида ба Ҳисор чакман оварда, онро бо карбос, алоча ва адрас иваз мекарданд. Аз Ҳисор ва Кӯлоб ба водии Рашт пахта меоварданд. Аз водии Рашт ба Хӯқанд рамаҳои гӯсфандро бурда, бо маҳсулоти косибӣ иваз мекарданд.

Бисёр шахру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти хунаремандӣ ва молҳои фурӯшии худ шуҳрат доштанд. Масалан, Ҳисор бо матои алоча, ханҷар ва гӯсфандони худ, Ӯротеппа бо корд, матоъҳои пашмин ва кашададӯзиҳояшон, Хучанд бо адрасу шохӣ ва Қаршӣ бо матои алоча маъруф буданд.

Илова ба бозорҳои доимоамалкунанда дар шаҳрҳо ва деҳаҳои калон инчунин «давраи бозор» ё «бозорнабват» вучуд дошт, ки дар рӯзҳои муайян барпо мешуд. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе, дар Қаратог рӯзҳои сешанбе ва шанбе, дар Душанбе рӯзҳои чоршанбе ва якшанбе, дар Ҳисор рӯзи душанбе, дар Файзобод рӯзи сешанбе ва дар Регар шанбе рӯзи бозор буд. Ин гуна тақсимоти рӯзҳои бозор байни шаҳру деҳот аз он сабаб буд, ки косибон ва тоҷирон аз як бозор ба бозори дигар рафта, моли худро фурӯхта тавонанд.

Дар бозори шаҳрҳо ва ноҳияҳои аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд пулҳои тилло, нуқра ва мисӣ дар гардиш буданд. Бо афзоиш ёфтани тиҷорат байни аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бо Русия пулҳои русӣ низ дар муомилоти тиҷоратӣ нақш мебозиданд. Тоҷирон барои аз як мулк ба мулки дигар бурдани моли худ боч ва дар бозорҳо закот меоданд.

Робитаи тиҷорати аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бо дигар мамлакатҳо барқарор буд. Тоҷирони бухороӣ ва фарғонагӣ бо Эрон, Ҳиндустон, Хитой, махсусан, Кошғар муомилоти тиҷоратӣ доштанд. Аз Эрон ба Бухоро шохӣ, газворҳои пахтагӣ меоварданд. Аз Ҳиндустон ба ғайр аз чунин молҳо чой, нил, марворид, дигар сангҳои қиматбаҳо, дорувор, зарфҳо, аз Хитой дорувор, ширинӣ ва зарфҳои чинӣ ворид мешуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX робитаҳои тиҷоратӣ бо Русия нисбатан рушд ёфт. Аз аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд ба ин мамлакат навъҳои гуногуни қолин, меваи хушк, пӯст, пахта ва матоъҳои пахтагӣ, пӯсти қароқулӣ ва ғайра содир мешуд. Масалан, соли 1818 10 ҳазор ва соли 1836 36,5 ҳазор пуд пахта ба Русия

содир шуд. Аз Русия ба ин кишварҳо парандаҳои шикорӣ (боз, шохин), сурб, тангаҳои тилло, мис, оҳан, пӯлод, чӯян, мохут, қанд, маҳсулоти чармӣ ва мӯйина меоварданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ фақат дар даҳсолаи 1840–1850 бо роҳи Оренбург аз Русия ба хониҳои Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чӯян, 25 ҳазор пуд пӯлод ворид шудааст. Тоҷирони Бухоро баъзе аз ин молҳои аз Русия воридшударо ба Ҳироту Балх ва Кобул барои тиҷорат мебурданд. Аз густириши тиҷорат миёни аморати Бухоро ва Русия ин шаҳодат медиҳад, ки дар намоишгоҳи савдои Нижегородск тоҷирони Бухоро 19 дукони доимоамалкунандаи худро доштанд.

Муносибатҳои тиҷоратӣ дар нимаи аввали асри XIX дар шаҳрҳо ва водиҳо нисбатан рушд мекард. Дар манотиқи кӯҳистон бошад, он хеле заиф ба назар мерасид, зеро сокинони кӯҳистон асосан, бо маҳсулоти бадастовардаи худ рӯзгор мегузaronиданд.

Хукмронии сохти мавҷуда дар аморати Бухоро ва хонии Ҳўқанд ба ривочи бештари тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ монёв буд. Боҷу хироч ва ичорапулии аз ҳад зиёд, харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳрҳо пеши тараққиёти босуръати тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон молу чони савдогарон ҳамеша дар хатар буд.

САРЧАШМА:

Низомии рус И.В.Виткевич, ки аз 2 январ то 13 феввали соли 1836 дар Бухоро буд, дар бораи тиҷорати он менависад: «Нукра ба Бухоро аз Кошигар барои молҳои русӣ ворид мешавад; тилло ҳамоно аз Русия меояд ва баъдан аз тариқи саррофони ҳинду ба Кобул меравад. Он (сиккаи тилло) дар Бухоро он қадр кам аст, ки ду-се червон (даҳ рубли тилло)-ро бисёр ба мушкилӣ пайдо кардан мумкин аст. Пулҳои қалбақӣ дар муомила ҳастанд. Тоҷирон ҳамеша илтимос мекунанд, ки пулҳои ҳақиқӣ доранд ё не ва дар ҳоли ҷавоби рад додан, пулҳои қалбақиро низ мегиранд».

Записка И.В. Виткевича. Дар китоби «Записки о Бухарском ханстве», – Москва, 1983, сах. 105.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Тиҷорат дар аморати Бухоро ва хонии Ҳўқанд чӣ гуна сурат мегирифт?
2. Дар пеширавии тиҷорат кадом монעהҳо буд?
3. Корвонсаройҳо илова ба рисолати тиҷоратӣ боз дар ҳаёти ҷомеа чӣ гуна нақш мебозиданд?
4. Аморати Бухоро бо кадом кишварҳо робитаи тиҷоратӣ дошт?
5. Давраи бозор ва ё бозорнабват чӣ маънӣ дорад?
6. Дар бораи муомилаи тиҷоратӣ байни шаҳрҳо ва минтақаҳои аморати Бухоро нақл кунед.

§ 49. ОБЁРӢ. ШАКЛҲОИ ЗАМИНДОРӢ

Дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд корҳои зиёди обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фаргона ба вучуд омаданд. Масалан, аз дарёи Норин ва Қарадарё шабакаҳои обёрӣ, аз ҷумла наҳри Янгиариқ қанда шуд. Ба сабаби обёрии заминҳои беоб шаҳрҳои нав бунёд ёфтанд. Яке аз чунин шаҳрҳо, ки бо қувваи асирони ўротеппағӣ поягузорӣ шуд, Шаҳрихон мебошад.

Дар ҳавзаи Зарафшони аморати Бухоро низ корҳои обёрӣ анҷом ёфтанд. Дар давраи ҳукмронии амир Шохмурод (1785 – 1800) дар дарёи Зарафшон каналҳои Қазонариқ (дарозиаш 40 км, чуқуриаш 2 м), ки заминҳои Ургутро обёрӣ мекард, Таймонариқ (24 км дарозӣ, чуқуриаш 1.6 м), ки заминҳои тумани Шерозро обёрӣ мекард ва ғайра кофта шуданд. Илова бар инҳо, аз Оқдарё ва Қарадарё, ки шохобҳои Зарафшон мебошанд, наҳрҳо қанда шуданд. Дар ҳудуди Панҷакент наҳрҳои Чӯйи Хурмӣ (дарозиаш 4 км) ва Чӯйи Саразм (дарозиаш 3 км) заминҳои бисёреро обёрӣ гардониданд.

Шохмурод сохтмони шабакаҳои обёрикунандаро зери назорати худ гирифта, бо роҳи меҳнати маҷбури деҳқонро ба ин кор сафарбар мекард. Барои анҷоми ин корҳо ӯ бо номи «қўшпулӣ» андоза маҳсусеро қорӣ кард. Дар ибтидо маблағҳои ба ин восита чамъовардари барои қандани наҳрҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд.

Наҳру қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки заминдорони қалон ҳам месохтанд. Яке аз чунин шахсон муҳандиси бузурги соҳаи обёрӣ ва донишманди исломӣ Халифа Ҳасани Қаротегинӣ буд, ки дар ҳудуди ноҳияҳои Рашту Қонибодом ва Самарқанду Панҷакент қўйборҳо қанда, об бароварда, ободиҳо кардааст.

Заминҳои нави аз ҳисоби шахсони сарватманд сохташуда ба ихтиёри худӣ онҳо мегузашт. Онҳо меҳнати деҳқонро дар ин заминҳо истифода мебуданд. Барои қандани ва тоза кардани наҳру қўйборҳо мардуми гирду атрофро ба ҳашар ҷалб мекарданд.

Дар ин бора хатҳои рӯйи сангҳо гувоҳӣ медиҳанд. Масалан, дар ҳудуди деҳаҳои Поршнев ва Шидзи ноҳияи Рӯшони Бадахшон дар рӯйи сангҳои солҳои 1758 чунин катиба сабт гаштаанд: «Умаршоҳи Назарбек дар қандани наҳр бисёр ранҷ кашидааст». Ё худ, аз навиштаҳои соли 1764 маълум мешавад, ки қўйборро

Шогадо писари Хоҷа Салмон кандааст, ки аз авлоди Носири Хусрав буд.

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ дар баландиҳо, нишебиҳо ва доманаҳои кӯҳҳо бисёр буданд.

Заминдорӣ ва шаклҳои он. Дар нимаи аввали асри XIX асосан, ҳамон шаклҳои пешинаи моликияти хусусии заминдорӣ – замини амлоқӣ–заминҳои давлатӣ, милки хурри ҳолис, заминҳои милкӣ, заминҳои вақф ва хирочӣ ҳифз шуданд.

Заминҳои давлатиро «замини амлоқ» ё «замини подшоҳӣ» меномиданд. Заминҳои амлоқӣ ё давлатиро харидану фурӯхтан, ба мерос мондан, ба гарав додан ва ё аз ин ҳисоб заминҳо додани заминҳои вақф иҷозат набуд. Заминҳои амлоқӣ чун тухфа барои хизмати муайян дода шуда, вале баъди вафоти соҳиби он, замин ба ихтиёри давлат баргардонида мешуд. Заминҳои амлоқӣ мусодира намешуданд. Онҳоро деҳқонон кишт карда, барои истифодаи замин ба ҳазина андоз меоданд.

Заминҳо, ки давлат аз онҳо ҳеҷ гуна андоз намегирифт, замини милки хурр ё милки хурри ҳолис ном доштанд. Аз чунин заминҳо асосан сайидҳо, ки худро ба авлоди пайғамбари ислом Муҳаммад (с) нисбат меоданд ва дигар рӯҳониёни бонуфуз истифода мекарданд. Заминҳои милки хурр асосан дар ҷойҳои бехтарин ҷойгир шуда, ҳамеша аз об таъмин буданд ва ҳосили хуб меоданд. Ин заминҳоро кишоварзон, ки онҳоро коранда меномиданд, ба ивази қисми муайяни ҳосил ба иҷора мегирифтанд. Дар ин давр чунин заминҳо дар қисмати шимоли Тоҷикистон ва водии Ҳисор хеле зиёд буданд.

Заминҳои милкӣ аз тарафи амир ба соҳиби он ба подоши хидматҳояш ба таври доимӣ бахшида шуда, бо иваз шудани ҳоким ба номи соҳибаш аз нав санад тайёр мекарданд ва ё санади пешинаи заминро бо муҳри ҳокими нав тасдиқ менамуданд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар аморати Бухоро бо сабаби пурзӯр шудани нуфуси рӯҳониён замини вақф бисёр шуд, ки он 24 дарсади замини киштро ташкил меод. Деҳқонони дар замини вақф кишткунанда бештар ба мутаваллиҳо вобаста буданд. Кишт кардани чунин заминҳо барои деҳқонон кори пурмашқат буд, зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, ба ивази заҳмати худ танҳо аз чор ва ё панҷ ҳиссаи ҳосилро мегирифтанд.

Дар атрофи Панҷакент ва деҳаи Киштут то ду ҳазор таноб

заминҳои вақф буд. 70 деҳаи заминҳои Ҷротеппа заминҳои вақф доштанд, ки 10000 таноб заминро ташкил меоданд

Заминҳои вақф дар ин замон ба се навъ тақсим мешуданд:

1. Заминҳои вақф, ки даромади он ба манфиати муассисаҳои динӣ:–хонақоҳ, мазору масҷидҳо ё мактабу мадрасаҳо сарф карда мешуд.
2. Заминҳои вақф, ки фоидаи он ба нафъи ҷамъият – сохтмон ё таъмири роҳ, кӯпрукҳо ва ғайраҳо харҷ мегашт. Ин нафъи вақфро вақфи омма меномиданд.
3. Заминҳои вақф, ки мутаваллии он аз авлоди вақфкунанда таъмин мешуд. Ин нафъи вақф ба манфиати меросхӯрон буда, «вақфи авлодӣ» номида мешуд.

Ба масҷиду мадрасаҳои Самарқанд 51 991 таноб замин вақф шуда буд. Дар ҳудуди Панҷакент (деҳаҳои Хурмӣ ва Ёрӣ) дар ниҷаи аввали асри XIX қалонтарин соҳиби вақфи авлодӣ Халифа Ҳасани Қаротегинӣ буд, ки зиёда аз ҳазор таноб замин, якҷанд осиебу наҳрхоро дар ихтиёр дошт.

Усули ба танҳо додани замин аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғитӣ ба таври васеъ қорӣ гардид. Замини танҳо ин тариқи ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замин як ва ё якҷанд деҳ ва ҳатто вилояти тамоҷ аст, ки даромади он қомилан дар ихтиёри танҳодор буд. Баъзан соҳиби танҳо, илова бар он ки аз замини танҳо фоида ба даст меовард, музде ба маблағи муайян низ аз ҳазинаи амир дарёфт менамуд.

Панҷакент. Мақбараи Халифа Ҳасан

Аксар вақт минтақаҳои начандон калон ба тариқи танҳо ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз ҷумла ба сипоҳиён, инъом карда мешуданд. Дар чаҳоряки аввали асри XIX миқдори танҳоҳдорон фақат дар аморати Бухоро то 36 ҳазор нафар расида буд. Агар танҳоҳдор ба ҷойи дигар мекӯчид, заминаш ба танҳоҳгири нав дода мешуд. Андози замини ба сифати танҳоҳ додашуда ба рутбаи шахс вобаста буд; соҳибони рутбаи поёнтари ҳарбӣ аз 1 то 5 гектар замин мегирифтанд. Шахсони олирубта аз қабиле саркардаҳо як деҳаи тамомро бо садҳо гектар замин, осӣёб ва дигар дороиҳоаш ба даст меоварданд. Агар писар ба мансаби падар таъин шавад, ба танҳоҳӣ ӯ низ соҳиб мешуд.

Дар мулкҳои кӯҳистон – Қаротегину Дарвоз танҳоҳ дорои хусусиятҳои ба худ хосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагиҳои деҳқонӣ ба танҳоҳ дода мешуданд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосили деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд. Аз ҳамин сабаб барои деҳқононе, ки хоҷагиашон ба танҳоҳӣ гузаштааст, рӯзҳои саҳт пеш меомаданд. Танҳоҳхӯрҳо деҳқононро ғайр аз корҳои кишоварзӣ боз дар дигар корҳои гуногун ба манфиати худ истифода мекунанд. Хулоса, танҳоҳ ба ивази мавҷиби пулӣ ва ғалла дода мешуд, ки аз он ғайри бузурге ба даст меоварданд.

Заминҳое, ки барои истифодаи онҳо андози замин – хироч ва ушр меоданд, заминҳои хирочӣ ном доштанд. Қисми зиёди ин навъи заминҳо лалмӣ буда, ҳосилашон ба боду ҳаво вобаста буд. Дар миёнаҳои асри XIX дар музофоти Хучанду Ёротеппа 82300 таноб замини хирочӣ буд. Соҳибони чунин заминҳо ба ҳазинаи ҳокимон даромади зиёд меоварданд.

Ба ғайр аз заминҳои номбаршуда, заминҳои истифодашавандаи ҷамъияти низ буданд. Онҳо бештар дар дашту биёбонҳо, дар маҳалҳои зимистонгузаронии кӯчманчиён ва дар доманакӯҳҳо воқеъ буданд. Марғзор ва ҷарогоҳҳо дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ҷарогоҳи умумии дар водии Ромит воқеъ буда «замини мирӣ» ном дошт. Дар Мастҷоҳу Фалғар ҷарогоҳҳо моликияти ҷамъияти ҳисоб меёфтанд. Онҳо аз замонҳои қадим байни деҳаҳо ё якҷанд деҳа тақсим шуда буданд.

Дар минтақаҳои дашт ё худ дар доманакӯҳҳо (масалан, дар водии Ҳисор) аксар вақт заминҳои лалмӣ заминҳои умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ин заминҳо баъд аз кишт шудан аз тарафи деҳқонон

ба қатори заминҳои хирочӣ дохил мешуданд ва аз ҳамин ҳисоб ба давлат андоз месупориданд. Ҷангалҳои кӯҳӣ низ дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд.

Дар хариду фурӯши замин ҳеч гуна маҳдудият набуд ва танҳо фурӯшандаву харидор мебоист қоидаҳои шариатро риоя кунанд. Хариду фурӯш дар назди қозӣ расмӣ мегирифт. Нархи замин ба ҳосилнокии он, обёрӣ шуданаш, масофаи роҳ то деҳа ё то шаҳр вобастагӣ дошт. Токзорҳо ва боғот назар ба замини кишт нархи баланд доштанд. Дар баъзе музофотҳои камоб (масалан, дар Ҷуро-теппа) об ҳам манбаи хариду фурӯш буда, нархи он аз нархи зами-ни кишт болотар меистод.

САРЧАШМА

Бар асари ҳодисаҳо баъзе вақфномаҳо аз байн мераванд ва амир Шохму-род дастур медиҳад санадҳои онҳоро аз нав барқарор кунанд. Дар ин ҳусус Аҳмади Дониш менависад: «(Амир Шохмурод) ба масҷидҳои имому муаз-зин ва ба хонаҳои машоих ва ба мадрасаҳои мударрис насб намуд, авқофи (вақфҳои) ботилшударо қорӣ карду сиҷҷилот (дафтарҳо)-и онро таҷдид фармуд».

Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хо-надони Мангития. – Душанбе, 2010, саҳ.26.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Кадом шабақаҳои обёрӣ сохта шуданд?
2. Шаклҳои заминдорӣ ин даврро номбар кунед?
3. Дар аморати Бухоро чанд дарсади заминҳои вақф ташиқил мекард?
4. Заминҳои танҳо чӣ гуна заминҳо буданд?
5. Аз кадом заминҳо мардум роғгон истифода мекард?
6. Кадом навъи заминро харидану фурӯштан, ба мерос мондан ва ба гарав додан иҷозат набуд?

§ 50. АНДОЗҲО

Дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд ҳар ду навъи даромад аз андозҳо – пулию молӣ ва бегорӣ, яъне бемузд кор фармудан мавҷуд буд. Ба ғайри давлат ва сарватмандон кишоварзон, косибон ва дигар кишрҳои бебизоати ҷомеа андозҳои зиёде, мисли хироч, та-ноб, закот ва ғайра месупориданд. Дар шаҳрҳо ва деҳот раванди ситонидани андоз аз тарафи девонбегӣ, амлоқдор, амин, арбоб ва оқсақолҳо иҷро мешуд. Онҳо ба ҳокимон андозҳои ҷамъоваришу-

даро супорида, забонхат гирифта, барои ин хидмати худ на аз хоким, балки аз андозсупорандагон ҳаққи заҳмат меситониданд.

Шакли гуногуни истисмори деҳқонон тақрибан дар ҳамаи навъи андоз аз замин мушоҳида мегардид. Махсусан, аҳволи сокинони ноҳияҳои кӯҳистон ниҳоят вазнин буд. Дар болооби Зарафшон кишоварзони безамин 25 дарсади аҳолиро ташкил медоданд. Онҳое, ки чорвои корӣ надоштанд, маҷбур буданд ба сифати муздур кор кунанд.

Дар ибтидои асри XIX заминҳои хирочӣ барои амиру хонҳо ва ҳокимон даромади зиёд меовард. Миқдори хироч аз ҳар таноб замин ба дараҷаи обёрӣ замин вобастагӣ дошт. Аз заминҳои обӣ аз чор як ва аз панҷ як ҳисса, аз заминҳои лалмӣ ба андозаи аз шаш як қисми ҳосил андоз меситонданд.

Аз деҳқонони деҳаҳои кӯҳистони болооби Зарафшон аз панҷ як қисми ҳосилро хироч мегирифтанд. Дар бекигарӣҳои Моғиёну Фороб хироч ба шакли мол (натура) гирифта мешуд, ки тахминан аз 14 то 20 ҳазор пудро ташкил мекард. Андозҷамъкунандагон дар Фалғар, Фон ва Яғноб хирочро бо пул мерӯёниданд, дар Мастҷох бошад, нисфи он бо пул дода мешуд. Дар қисмати ҳамвориҳои водии Ҳисор хирочро бо пули нақд, дар бахши кӯҳистонии он бошад, дар шакли мол меситониданд.

Аз боғу токзор, кишти юнучқа, полиз ва обҷакорӣ андоз бо номи «танобона» ситонда мешуд. Дар аморати Бухоро солҳои 1807–1808 аз ҳар таноб ба маблағи як тилло ё худ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ба сифати танобпулӣ меситонданд. Дар хонии Хӯқанд ва баъзе ҷойҳои дигар ин андоз пулакӣ ситонда мешуд. Бинобар ин, «танобпулӣ» ном гирифтааст.

Барои ситонидани танобпулӣ замин дар ҳар се сол як маротиба андоза карда мешуд. Танобпулӣ ҳангоми муғча бастанӣ дарахтон, яъне қатъи назар аз миқдори ҳақиқии ҳосил, рӯёнда мешуд. Дар ин маврид офати табиӣ, ки ба ҳосил зарар мерасонид, ба эътибор гирифта намешуд.

Вақте ки андозҳо бо пул ситонида мешуданд, пешакӣ нархи зироат муқаррар мегардид. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, аммо амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

Дар баъзе мавридҳо дар Моғиён, Фороб, Киштут, инчунин, дар болооби Зарафшон ба ҷойи танобпулӣ закот мерӯёниданд. Кафсан низ як навъи андоз буд.

Кӯчманчиёни чорводор ҳам закот медоданд. Аз ҳар 40 сар

гӯсфанд як сар, аз ҳар 10 сар уштур низ як сар гӯсфанд дода мешуд. Кӯчманчиён инчунин, барои мансабдори худ як миқдор пулу молро ба сифати маоши онҳо медоданд.

Ҳунармандон ва тоҷирон низ ҳангоми фурӯхтани моли худ ба ҳазинаи ҳоким андоз месупориданд. Ба ҷуз андози «тарозупулӣ» ва «тахтиҷой» дар бозор боз аз онҳо андози махсус, ба мисли «далолипулӣ» низ меситониданд.

Барзгарон ва ҳунармандоне, ки дар корҳои таъмири ҷӯйбору дарғотҳо иштирок намекарданд, «боқипулӣ» ном андоз месупурданд.

Ба замми ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан, дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёд пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин гуна андозҳои фавқулода «чул» буд, ки пардохти он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Масалан, амир Насруллоҳ дар арафаи омодагиҳо ба юриши Хучанд дар муддати се рӯз 100 ҳазор туман пул ҷамъоварӣ намуд. Ҳангоми ҷанг ё баъди ба охир расидани он ғолибон аз мағлубон ба ном «пайпулӣ» ё «амонпулӣ» андоз мегирифтанд. Ҳаҷми он ба худсарии ғолиб вобаста буд.

Ҳангоми рӯёндани андозҳо андозгирандагон ба суиистеъмоли вазифа роҳ медоданд. Аз маврид истифода бурда, аз мардум ба ҳаҷми зиёд молиёт меситонданд. Андозгирандагон, бек ва ҳазинадор аз ҳисоби андоз дуздӣ мекарданд. Вазъи деҳқонон ва дигар қишрҳои бебизоати ҷомеа боз аз он мушқил мегардид, ки маъмурон аз давлат маош нагирифта, аз ҳисоби ҷамъоварии андозҳо зиндагӣ ба сар мебуданд. Амир фақат бо ҳамин қаноат мекард, ки миқдори муайяннамудаи андоз пурра ҷамъоварӣ гардида, ба ҳазинаи ӯ ворид шавад.

Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳаду ҳисоб надоштанд. Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ иҷро намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ҳашар дар корҳои маҷбурият, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, мисли сохтан ва таъмир кардани наҳрҳо, иншоот, қалъаҳо, кӯпрукҳо, роҳҳо, инчунин, киштукор ва ниҳолнишонӣ дар заминҳои мир ё хон истифода мешуд. Гоҳе дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо ҳару асп ва асбобу афзори худ ҳозир шаванд.

Дар хонии Ҳуқанд муқарар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд

се рӯз дар ҳашар ширкат намояд. Физои одамон ва хӯроки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Дар водии Рашт муддати ҳашар 15 рӯз тӯл мекашид. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хӯрок меҳӯрданд.

Дар Қаротегин ва Дарвоз аҳолиро маҷбур мекарданд, ки баърои амалдорон ва ҳокимони худ ҳезум тайёр намоянд.

Дар Хӯқанд, Дарвоз ва Қаротегин давлат аз маблағи ақди ниқоҳ ва тақсими мерос низ андоз мегирифт. Дар ҷойҳои дигар ин маблағ ба қозӣ дода мешуд.

Дар сари пулҳо ва гузаргоҳҳо баърои гузаронидани бор ва чорво боҷ ситонида мешуд. Бори гарони андозҳо бар дӯши деҳқонони бебизоат меафтод. Онҳо баърои додани андозҳо аксар вақт пул пайдо карда наметавонистанд. Аз ҳамин сабаб онҳо маҷбур буданд, ки аз бойҳо пул ё маҳсулот қарз бигиранд. Баърои қарзи гирифта мебоист чанд дарсаде (фоизе) илова намуда, баргардонанд. Ин кор ба хонахаробии қасони бисёр сабаб мегардид. Деҳқонон маҷбур мешуданд, ки баърои рӯз гузаронидан ба шаҳрҳои қалон раванд, ки дар он ҷойҳо ба сифати мардикор, саис, машқоб ва боғбон кор мекарданд.

Дар ин замон ғулом қардан ва ба ғуломӣ фуруҳтани одамон дар шаҳрҳои бузурги аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд, мисли шаҳрҳои Бухоро, Хӯқанд ва Тошқанд ба назар мерасид. Намояндагони синфи ҳоким на танҳо ғуломонро мефуруҳтанд, балки баърои ҳамдигар инъом низ менамуданд. Соҳибмансабон ва заминдорони қалон соҳиби даҳҳо ғулом буданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо сарватмандони бухорӣ маъмулан, то 40 нафар ғулом доштанд. Манбаи ба даст овардани ғуломон қанғҳои дохилӣ, тохтутоз ба ноҳияҳои шимолу шарқи Эрон, гуруснағӣ ва қашшоқии мардум буд. Дар баъзе ҷойҳо дар қорҳои кишоварзӣ, қосибӣ ва дигар машғулиятҳо меҳнати арзони ғуломон истифода мегардид. Ғуломон аз субҳ то шом қор қарда, нимгурусна шабро рӯз мекарданд ва дар тан либоси пора-пора доштанд.

САРЧАШМА

Аҳмад Махдуми Доғист дар бораи ситонидани андоз менависад: «Ба ҳамчунин дар обе, ки ҳаҷӯз аз манбаъ наҷӯшида, мироб ришва ситонад, ки аввал фалон қасро об диҳад ва об ояду бигзарад ва он шахсро об нарасида бувад. Ё ба умеди омадани об чандин бор мардикори вилоят талабад, то наҳрҳо пок доранд ва аз омадаву наомада ду танга ба зулму қасб биситонад. Ва ҳамаи ин пулҳо ба хазина оид шаванд, ки қар моҳе ва ду моҳе чанд ҳа-

зор танга ба номи мироб ва (ё) мири асас санад бинависанду бифиристанд, ки ин маблағ танга ба давлатхона равона кунанд, ё ба фалон шахс бидиҳанд.

Ва боз ба ҳар деҳаву қишлоқ қаровулу ниғаҳбон вазъ кардаанд, ки роҳҳо аз дуду роҳзан пок бошад. Инҳо аз ин пул, ки бад-ин наҳҷ чамъ мешавад, мавоҷиб меҳӯранд. Ва агар касеро ба дари қаровулхонаи эшон бикушанду молаш бибаранд, касе аз эшон баромада тафтишу тафҳҳус намекунад».

Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. – Душанбе, 2010, саҳ.74.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Дар аморати Бухоро ва хони Хӯқанд кадом навъи даромад аз андозҳо мавҷуд буд?
2. Соҳибмансабон аз ҳисоби кӣ маош мегурифтанд?
3. Хироч чӣ гуна андоз буд?
4. Аз чӣ чизе танобона меситониданд?
5. Боқипули чӣ гуна андоз аст?
6. Андози ба ҳангоми чанг чамъоваришуда чӣ ном дорад?
7. Кадом кори маҷбури дар аморати Бухоро ва хони Хӯқанд истифода мешуд?
8. Боҷ дар кучо ситонида мешуд?
9. Дар бораи гулом қардан ва меҳнати гуломон маълумот диҳед.

§ 51. ШҶРИШҶОИ МАРДУМӢ

Заҳмати тоқатфарсо, андозу маҷбуриятҳои сершумор, суи-истифода аз мансаб, хонавайрон ва қашшоқшавии мардум, чангҳои харобиоваранда сабаби асосии шӯришҳои оммавии мардуми чабрдида гардиданд.

Дар ибтидои асри XIX чунбишҳои мардумӣ теъдоде аз вилоятҳои Осиёи Миёнаро фаро гирифтанд, ки бузургтарин чунбиши мардумӣ дар ибтидои соли 1810 дар Бухоро рух дода буд. Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ зимистони он сол чунон сард шуд, ки то се моҳ ях дар замин боқӣ монд. Гандум ва чавро куллан сармо зад ва нархи ғалла ниҳоят баланд шуд. Илова бар ин, он чунон чорво дар он солҳо ҳалок шуд, ки ҳеч намонд. Нархи гӯшту равшан низ баланд гардид. Нисфи мардуми Бухоро аз чунин ша-роити тоқатфарсо ба ҳар чониб рафтанд. Гуруснагӣ ва қаҳтӣ ба миён омад. Аз 1 апрел то 16 май чунон тӯфони сахте дар пойтахт бархост, ки якчанд деҳаҳои наздики он зери рег монданд. Ҳаёти сокинони ин деҳаҳо дар хатар афтода, маҷбур шуданд ба деҳаҳои дигар кӯчанд. Ин фалокат қаҳтӣ ва гуруснагиро дучанд гардонид. Бозорҳо холӣ монда, дуконҳо баста ва одамони зиёд талаф шу-

данд. Дуздӣ авҷ гирифт. Дастаҳои дуздон халқро ғорат мекарданд ва мекуштанд. Шаҳри Бухоро ва атрофи он тамоман хароб гардид. Дарбори амир барои сабуктар гардонидани вазъияти ниҳоят саҳти аҳолӣ ягон чорае намеандешид. Ҳамаи ин қаҳру ғазаби халқро дучанд намуда, сабаби ба вучуд омадани шӯриш гардид.

Сокинони Бухоро дар майдони марказии шаҳр – Регистон, дар назди қасри амир чамъ омаданд. Амир аз қаҳру ғазаби халқ тарсида, пойтахтро тарк намуд. Ӯ барои паст намудани ғазаби халқ ва паҳш намудани шӯриш амр намуд, ки ҳамаи сокинони Бухоро дар муддати се рӯз берун аз шаҳр баромада, ба мазори ҳазрати Баҳоуддини Нақшбанд раванд ва намоз хонанд. Хонаҳои мардуми шаҳр ҳолӣ монданд. Амалдорони амир хонаҳои бесоҳибмондари кофтукӯв карда, чизу чораи шаҳриёнро ба яғмо бурданд. Онҳо ғаллаи эҳтиётии баъзе касонро ба мардуми гурусна тақсим накарда, ба нархи қимат онро фурӯхтанд. Аксари мардум пуле надоштанд, то чизе бихаранд.

Ниҳоят ба амир муяссар шуд, ки бо нуруи силоҳ шӯришро паҳш кунад ва дар пойтахти худ вазъи нисбатан муътадилро барқарор намояд. Ин замон ба амир хабар доданд, ки ду қорвони бухориёнро дар роҳи баргашт аз Эрон туркманҳо ғорат кардаанд ва қорвониёнро ба қатл расонидаанд. Амир ҷавоб гуфт, ки ҳоло ки дар Регистон ҳеч хатаре нест, дигар чизҳо барояш аҳамият надоранд.

Гуруснагӣ ва қаҳтӣ ноҳияҳои дигари аз пойтахт дурро низ фаро гирифт. Дар ин бора шоҳиди ҳодиса Мулло Ҷумъа-қули Ургутӣ (1727–1855) мутахаллис ба Хумулӣ зимистони соли 1810 ба ноҳияи Панҷакент, ба деҳаи Ёрӣ омада, мушоҳидаашро ба таври зайл ба риштаи назм кашидааст.

*Шаб ҳама шаб чаими аспам баҳри як ҷав мепарид,
Хостам бар дидааш коҳе ниҳам, пайдо нашуд.*

Ҳодисаи соли 1810 вазъи сиёсии Бухороро заиф гардонид, ки дар натиҷа Ургут, Моғиён, Фороб ва дигар мулкҳои хурд аз аморат канорагирӣ карда, Ӯротеппа зери тасарруфи хони Хӯқанд даромад.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ дар аморати Бухоро солҳои 1819 – 1820 низ ба вуқӯ омада буданд. Ҷунбиши калони мардумӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон, байни Самарқанду Бухоро, дар Миёнкол ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаи нимкӯчии ўзбек-хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Сол аз сол зиёдшавии андозҳо, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани микдори зиёди мардони қабил-

лаҳо – ҳамаи ин сабаби бевоситаи шӯриш гардид. Соли 1821 ҳукумат дубора сарбоз гирифтандро сар кард. Ин амал хитойқипчоқҳо ро маҷбур сохт, ки ба шӯриши ошкоро бархезанд. Қарақалпоқҳои сокинони ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаи ноҳияҳои байни Самарқанду Каттақўрғон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришгарон маъмурони амиро ронда, Каттақўрғон, Чалак, Янгиқўрғон ва чойҳои дигарро забт намуданд. Бебизоатони ин чойҳо ба сафи шӯришгарон шомил шуданд. Аъёну ашроф барои аз даст надодани сарвати худ ба амир кумак карданд. Амир Ҳайдар борҳо кӯшиш намуд, ки қалъаи хитойқипчоқҳо – Чалакро ба даст дароварда, шӯришро пахш кунад, вале талошҳои ӯ чандин сол бе самар монданд. Хитойқипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришгарон кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд, аммо ин ҳам нашуд.

Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришгаронро ишғол намуд. Дар пахш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо ба амир ҷосусони англис, ки он вақт дар Бухоро буданд ва силоҳи оташфишони барои аҳолии маҳаллӣ номаълумро ба қор мебарданд, ёрӣ расониданд.

Соли 1826 шӯриши мардуми Самарқанд рух дод, ки он ҳам ба ноқомӣ анҷомид.

Дар солҳои 1840 – 1842 муносибат байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд хеле тезутунд гардид. Амир Насруллоҳ соли 1842 лашкар кашида, Хўқандро ишғол кард. Мансабдорони амири Бухоро дар Хўқанд мардумро маҷбур намуданд, ки на танҳо ҳамаи андозҳои дар аморати Бухоро муқарраргардидаро супоранд, балки бар замми ин талаб намуд, ки аз чор як ҳиссаи ҳосилро ба хазинаи давлат бидиҳанд. Мардуми Хўқанд аз ин худсариҳо ба дод омада буданд. Онҳо бо қабилҳои қипчоқ забон як қарда, ба сари ҳокимият Шералихонро оварданд.

Баъд аз ду соли ин воқеа дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Сардори шӯришчиён Хоҷа Қаландари мисгар буд. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо сардорӣ ин марди шучоъ пойтахти мамлакатро ишғол намуда, манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок яксон карданд. Соҳибмансабони низомӣ ва ғайринизомӣ ба гӯшаҳо пинҳон шуданд. Сипас шӯришгарон дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фурӯ нишонанд.

Дар натиҷаи шӯриши халқӣ ҳокимияти амири Бухоро дар Хӯканд барҳам хӯрд. Сарбозони Бухоро бо амалдоронаш ба қатл расиданд. Ҳокими аз тарафи амир таъиншуда роҳи гурезро пеш гирифт.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кӯҳистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамои давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рӯшон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи Рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишемангоҳи Мири Рӯшон–Қалъаи Вомарро ба даст дароварданд. Сипас онҳо ба сӯйи қароргоҳи мири Шугнон Қалъаи Барпанча ҳаракат карда, лашкари онҳоро торумор намуда, тамоми дороии ҳокимонро дар байни деҳқонон тақсим карданд. Ин шӯриш фақат пас аз он ки ҳукмрони қулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд.

Чунон ки дида мешавад, ошӯбҳои мардум ҳам дар шаҳру ҳам дар деҳот ба амал меомаданд. Ин чунбишҳо ба таври пароканда ва ғайримуташаққил сар мезаданд ва дер давом намекарданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми қаламрави давлатро фаро намегирифтанд. Мақсади асосии шӯришгарон барҳам додани суиистифода аз вазифа ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёди намояндагони ҳокимияти давлатӣ, аз кор дур кардани ҳокимони ҷудогона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва амсоли инҳо буданд.

Ошӯбҳои мардумӣ дар чаҳоряки асри XIX мавқеи аморатро хеле заиф гардонид. Муборизаи тӯлонии бенатигча бар зидди шӯриши хитойқипчоқҳо обрӯй ва эътибори амиро дар назари мардум коҳиш дод.

САРЧАШМА

Аҳмад Махдуми Дониш дар бораи нооромии дар замони ҳукумати амир Ҳайдар менависад: «Воқеан, дар айёми давлати ӯ ақсар умаро (амирон) ба мухолифату адоват бархостанд ва душманонро шӯрониданд, ки ҳама элу улус (қабил ва сарзамини ӯ) ва қӯргонҳои қаламрави Бухоро ба бағӣ (саркашӣ)-ву фасод бархостанд ва мудом лашкаркашиву ҷангу ҷидол дар мобайни элот (қабилҳои кӯчманчӣ)-и ўзбек воқеъ буд».

Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. Душанбе, 2010, сах. 30.

Мирзо Абдулазими Сомӣ дар рисолаи худ дар бораи яке аз сабабҳои нооромии дар соли аввали ба тахт нишастани амир Ҳайдар менависад: «Подшоҳи мавсуф (амир Ҳайдар) дар сӯҳбати уламо ва аҳли илму адаб роғиб буд ва қаробат бо аҳли фазилату қарам дошт. Ин равия ба умаро ва ароқини давлат, ки ўзбекӣ буданд, писандида нашуда, ақсар аз подшоҳ дилгаронӣ доштанд. Ба

сабаби игро (шӯронидан) ва таҳрики эшон соли дуҷоми ҷулус хони Хоразм бо лашқари ҷаррор (анбӯҳ)-и бисёр омада, атрофи Бухороро наҳб (тороҷ)-у зот кард».

Мирзо Абдулазими Сомӣ. Таърихи салотини Мангития. Нашри факсимил. – Москва, 1962, varaқи 63а-63б.

Дар бораи гуруснагӣ ва ошӯби соли 1810 дар Бухоро муаллифи «Тоҷ-ут-таворих» Муҳаммад Шариф менависад: «Дар таърихи шаҳри муҳаррам-ул-ҳароми санаи 1225 (феврал–марти 1810) буд, ҷунон зимистон сард шуд, ки то се моҳ ях ба миқдори як қулоҷ боқӣ монд. Гандуму ҷавро куллан сармо зада, нарх ба сад танга расид. Дар як ҳафтаи моҳ ба ҳашиод, баъд аз 20 рӯзи дигар ба 60 танга баромад. Ҷунон савоим (чорво) дар он сол ҳалок шуд, ки ҳеҷ намонд. Нархи равған ба якуним ашрафӣ, дуним ман гӯшт 14 танга шуд. Мардумони Бухоро қариб ба нисф ба ҳар ҷониб рафтанд».

САНАҲОИ МУҲИМ:

1810 – шӯриши дар Бухоро

1819 – 1820 – шӯру ошӯбҳои мардумӣ дар аморати Бухоро

1821 – ҷунбиши калони мардумӣ дар Миёнкӯл

1825 – аз тарафи амир Ҳайдар ишғол намудани муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришиён

1826 – шӯриши мардумӣ дар Самарқанд

1840 – 1842 – тезутинд гардидани муносибат байни аморати Бухоро ва хони Хӯқанд. Лашқар кашидани амир Насруллоҳ ба ҷониби Хӯқанд

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Сабабҳои шӯришҳои мардумиро дар соли 1810 баён кунед.
2. Борои паҳш кардани шӯриши мардумӣ дар Бухоро амир чӣ тадбир дид?
3. Ҳодисаи бавуҷудомадаи соли 1810 дар Бухоро ба чӣ сабаб гардид?
4. Соли 1821 дар қучо ҷунбиши мардумӣ ба вуҷуд омад ва сабабҳои дар чӣ буд?
5. Дар бораи муносибати байни аморати Бухоро ва хони Хӯқанд дар солҳои 1840 – 1842 маълумот диҳед.
6. Ошӯбҳои мардумӣ дар қаҳоряки асри XIX ба чӣ оварда расонид?

МАВЗУИ XVI

МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 52. БИНОКОРӢ ВА МЕЪМОРИӢ

Дар асри XVIII Осиёи Миёна бухрони шадида иҷтимоиро аз сар гузаронид. Аз ҳам пошидани пояҳои давлатдорӣ, ҳаробии шабакаҳои обрасон, поин омадани ҳосили зироат, гуруснагӣ ва бемориҳои мухталиф, ҳучуми саҳронишинон ба шаҳрҳои аморати Бухоро ва дигар омилҳо боис шуд, ки ғаёлиятҳои бинокорӣ тақрибан қатъ шавад. Танҳо дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар қаламрави аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд эҳёи ғаёлиятҳои меъморӣ ба назар мерасад. Бо вуҷуди ин, дар нимаи аввали асри XIX сатҳи рушди ҳунари меъмории Осиёи Миёна, алалхусус, сохтмони биноҳои бошукӯҳ поён буд. Бо ҳамин сабаб аз ёдгориҳои меъмории ин давра то замони мо теъдоди каме боқӣ мондаанд. Дар ин давр бинокорӣ асосан дар шаҳрҳои марказӣ, мисли Бухоро, Самарқанд, Хӯқанд ва шаҳрҳои Тошқанд, Андиҷон, Хучанд, Ӯротеппа ва ғоҳе дар деҳоте, ки он ҷо маконҳои муқаддас буданд, идома пайдо кард.

Ба меъмории ин замон аксар хусусияти бузургандозаӣ ва шукӯҳу ҷалоли зоҳирӣ хос буд. Ин меъморӣ аз дастовардҳои нав маҳрум буда, бо сифати паст ба анҷом мерасид. Дар замони бухрони сиёсӣ ва иҷтимоӣ идомакорӣ ва пайдарпайии малакаи бинокорӣ қанда шуда, асрори тайёр намудани кошинҳои хотамкоришуда ва парчинҳои гуногунранг фаромӯш гардид.

Аз биноҳои боқимондаи ин давр мадрасаи Халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор (1807) машҳур аст ва силсилаи иморати Халифа Худойод дар Бухоро диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд. Ҳар як манораи Чорманор бо гунбази фирӯзай пӯшонида шудааст.

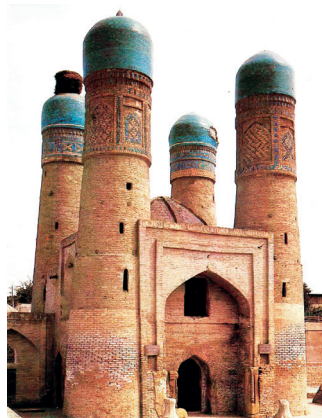
Дар Самарқанд якчанд биноҳои калон сохта ва ё сохтмони нотамоми иморатҳои кӯҳна анҷом шуданд. Масалан, дар миёнаи асри XIX дар таҳкурсии қаблӣ бинои масҷиди Ҳазрати Хизр сохта шуд (намуди ҳозираи бино дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо шудааст).

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ёротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои бисёр қомат афрохтанд. Масалан, масҷид ва якчанд мадрасаҳои начандон калон дар Хучанд сохта шуданд, қисман масҷиди Шайх Муслиҳиддин, мақбараи Тўпхона ва масҷид дар Чорбоғ таъмир гардиданд. Хучанд дар нимаи аввали асри XIX ҳашт дарвоза дошт, ки роҳи ҳар яки он ба маркази шаҳр мебуд. Маркази қосибую тичоратии Хучанд бозори Панҷшанбе ба ҳисоб мерафт, ки дар маркази қисми шарқии шаҳр ҷойгир буд Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо дар ин давра дар Хучанд 146 маҳалла, 150 ҷойхона ва 47 мадраса мавҷуд буд. Девоҳҳои атрофи шаҳри Хучанд ва Ёротеппаро тез-тез таъмир мекарданд.

Аз ёдгориҳои меъмории Ёротеппа бинои мадрасаи Рустамбек қобили зикр аст. Ин бино солҳои 50-уми асри XIX аз тарафи ҳокими ин мулк Рустамбек сохта шуда буд.

Бинои мазкур дуошёна буда, 49 ҳуҷра дошт. Дар ду гӯшаи пеши мадраса ду манор сохта шуда буд. Пештоқи мадраса бо пораи қошини сурху қабуд ва сафед ороиш дошт. Дар ду тарафи пештоқи мадраса тасвири ду ҳайвон ба назар мерасид, ки ба паланг ё аспҳои афсонавӣ монандӣ доштанд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ёротеппа мадрасаи Намозгоҳ, Айвони Тиллоқорӣ дар пойтахти қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом, қорвонсарой ва масҷид бино ёфта буданд.

Дар ҳамин давра баъзе иморатҳои Регистони Ҳисор (Мадрасаи Нав), дар Панҷакент Мадрасаи Миролим Додхоҳ сохта шуданд. Дар Қонибодом Мадрасаи Ойим бино гардид, ки бо ҳуҷраҳои ихота шуда буд. Дар қисмати марказии шаҳри Исфара дар охири асри XVIII Мадрасаи Сарибозор, ки аз се ҷониб бо ҳуҷраҳои ихота шуда буд, қомат меафрозад.

*Мадрасаи Чорманор
Бухоро*

Дар нимаи аввали асри XIX дар ноҳияҳои кунунии Тоҷикистон қалъаҳо ва қасрҳо сохта мешавад. Ба чунин ёдгориҳои меъморӣ қалъаи беки Бешкент дар Шаҳритӯс, қалъаи Кистакӯз, Сарихисор (дар деҳаи Чорқӯҳ) ва қалъаи Сарводаро (водии Фондарё) метавон шумил кард. Ин замон дар Помир як теъдод қалъаҳои начандон калон, ки ба ҳокимони маҳаллӣ тааллуқ доштанд, мисли Рошқалъа,

Барпанча ва Қалъаи Вомар дар Рӯшон низ ҳифз шуда буданд. Ҳамаи ин қалъаҳо деворҳои баланди муҳофизатӣ бо дарвозаҳо доштанд, ки дар дохили он хонаҳо ва сохтмонҳои дигари хоҷагӣ мавҷуд буданд. Дар ин қалъаҳо сокинони деҳаҳои наздик дар замонҳои нооромиҳо ва ҷангҳои дохилӣ паноҳгоҳ меҷустанд.

Дар хонии Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои ин мамлакат бисёр иморатҳои муҳташам, қасрҳо, қорвонсарой, ҳаммом, қалъаву манораҳо, инчунин, масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шуданд. Аз биноҳои бошукӯҳи ин давраи Хӯқанд мақбараи Модари Хон ва Даҳмаи Шоҳон ҷолибанд. Тақрибан дар як вақт бо ин биноҳо масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлик дар Хӯқанд, мақбараи Хучам Қабрӣ дар Намангон ва дигар биноҳо сохта шудаанд. Сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои норасоии биноҳои мазкур, меъмрон дар сохтмони онҳо асосан анъанаи меъмории давраи асри миёнаи Фарғонаро давом додаанд.

Аммо дар бинокории оммавӣ қатъи анъана ва таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навъҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаккул меёбад. Зимнан, дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино – манзили одамони давлатманд ва манзили одамони камбағал аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунад. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота мегардиданд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти калон дошт, зеро сокинони он аксаран рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон мегузаронданд.

Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаи зист, ошхона ва ғайра ҷой мегирифт. Дар ҳавлии берун одатан саисхона, меҳмонхона, дарвозахона ҷойгир мешуд. Гоҳе ҳавлии хурди маҳсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғро ҳам ҷудо мекарданд. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат якошӯна, балки дуошӯна ва гоҳо сеошӯна ҳам бунёд мегардиданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, работ ва ё қӯрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд.

Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ, дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ

ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои хӯрокпазӣ ошхона ҷудо мекарданд, ки оташдону мӯрӣ дошт. Барои гарм шудан дар фасли зимистон дар хонаҳо сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои хунари амалии мардум, мисли кандакории ҷӯб, гачқорӣ, нақшунигор ва ғайра истифода мешуд, аммо ин ҳама зебоӣ ба қасрҳо ва манзили одамони доро мутааллиқ буд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақирона, баъзан дар таҳхонаҳо мезистанд.

САРЧАШИМА

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ дар «Таърихи Ҳумоюн» дар бораи мадрасаҳои вилояти Ҳисор менависад: «Дар ин вилоят ду мадрасаи сангини ҷасиму рафеи дуошӯна, муштамил бар хучуроти сангин ва як хонақоҳи ҷумъа ва идайнхони сангин дорад дар муозии кӯрғон. Ва як мадрасаи ҷӯбин машхур ба Чашмаи Моҳиён низ мавҷуд аст. Ва чанд адад мадрасаи кӯчаки дигар низ дорад...».

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ. Назриев. – Душанбе, 2006, сах.124.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Чӣ сабаб шуд, ки дар нимаи аввали асри XIX фаъолиятҳои бинокорӣ тақрибан қатъ шавад?
2. Хусусиятҳои меъмории ин замонро баён кунед?
3. Кадом ёдгориҳои меъмории Бухорои ин давраро медонед?
4. Дар бораи ёдгориҳои меъмории Хуҷанд ва Уротеппа маълумот диҳед
5. Дар нимаи аввали асри XIX дар ноҳияҳои кунунии Тоҷикистон кадом қалъаҳо бино шуданд?
6. Дар бораи бинокории Хӯқанд маълумот диҳед.
7. Ин замон бинокорӣ оммавӣ чӣ гуна сурат мегирифт?

§ 53. ТАЪРИХНИГОРӢ

Таърих аз муҳимтарин донишҷоест, ки инсоният ба он ниёзи бепоён дорад. Чун ин илм аз гузаштаи инсоният баҳс мекунад, инсонро чунон зарурате пеш меояд, ки гузаштаи ҷамъияти одамонро бо ҳар роҳи равише барои худ дарёбад, то шахсияти худ ва чӣ будани ҷамъияти ҳешро беҳтар дарк карда бошад.

Омӯзиши воқеаҳои таърихӣ ва баррасии ҳолисонаи онҳо танҳо

бар пояи сарчашмаҳои таърихӣ метавонад анҷом ёбад. Маъҳаз ва ё сарчашмаи таърихӣ боқимондаи фарҳанги моддӣ ва маънавии замони худ буда, маҳсули фаъолияти фарҳанги муайяни иҷтимоӣ дар гузашта мебошад, ки дар худ маълумоти ҳақиқиро дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳо дорад ва онҳо дар раванди шинохти таърихӣ истифода мешаванд.

Дар нимаи аввали асри XIX асарҳои муҳими соҳаи таърих бахшида ба сулолаи Манғитиён дар Бухоро ва хонадони мингҳо дар Хўқанд навишта мешаванд. Асарҳо оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Онҳо дар омӯхтани ҳаёти асри XIX арзиши зиёд доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул-мулук» мебошад, ки замони ҳукмронии манғитиҳоро то аҳди амир Насруллоҳ (1826 – 1860) тавсиф мекунад. Муаллифи ин китоб аз доираи дарбориён, шохид ва иштирокчи бевоситаи бисёр воқеаҳои таърихӣ замонаш буд. Аз ҳамин сабаб маълумоти ӯ аҳамияти таърихӣ дорад.

Дар хонии Хўқанд навиштани таърихномаҳо ба ҳукми анъана даромад. Соли 1822 бо фармони амир Умархон Мирзо Қаландар Мушрифӣ Исфарағӣ ба навиштани «Шоҳнома» дар наср пардохт. То ин вақт як пораи ин «Шоҳнома»-ро Фазли Намангонӣ ба назм дароварда буд. Ба назар мерасад, ки сабки баёни Фазли Намангонӣ ба Умархон писанд намеояд ва навиштани ин асарро ба Мирзо Қаландари Мушрифӣ Исфарағӣ месупорад.

Таърихи аморати Бухоро ва хониҳои Хўқанду Хиваи охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар рисолаи «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳақимхон шарҳу баён ёфтааст. Муаллиф хоҳарзодаи хонҳои Хўқанд Олимхон ва Умархон буда, аз аҳволи дарбор хабар дошт ва бисёр воқеаҳоро ҳамчун ширкаткунанда ва шохиди он ба қалам додааст. Воқеаҳои дар асар тасвирёфта аз замони ҳукмронии Норбўтахон (1770–1799) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро (1822–1842) фаро гирифтааст.

Падари Ҳақимхон–Маъсумхон аз шахсиятҳои ба хонҳои Хўқанд–Олимхон ва Умархон наздик буд ва соли 1815 дар замони ҳукумати Умархон шайхулислом таъин шуд. Ҳақимхони нуҳсола ба гирифтани унвони нақиб, ки аз рутбаҳои баланди хонии Хўқанд ба ҳисоб мерафт, сарфароз гашт. Пас аз ба сари ҳокимият омадани писари Умархон – Муҳаммадалихон дар Хўқанд дар атрофи одамоне, ки ба Умархон наздик буданд, муҳити носолиме фароҳам омад. Муаллифи «Мунтахаб-ут-таворих» Муҳаммад Ҳақимхон ва

падари ӯ Маъсумхон низ дучори бадбинии хон гашта, аз мамлакат ронда шуданд. Муҳаммад Ҳакимхон пас аз ронда шуданаш аз қаламрави Хӯқанд ба кишварҳои зиёде сафар карда, маросими ҳаҷро ба ҷо оварда, соли 1259 ҳ.қ. (1842–1843) дар Шаҳрисабз «Мунтахаб-ут-тавориҳ»-ро ба итмом расонидааст.

Муаллифи «Ҷаҳоннамо» ё «Таърихи ҷаҳоннамоӣ» Ҷунайд Мулло Аваз Муҳаммад писари Мулло Рӯзӣ Муҳаммад Сӯфӣи Аттот мебошад, ки асари хешро соли 1868 таълиф намудааст. Мулло Аваз аз ҷамоаи тоҷирони хурди Хӯқанд ба шумор мерафт, ки ба чарчинфурӯшӣ шуғл дошт. Ӯ бо доираи дарбори Хӯқанд робита надошт. Рисолаи «Таърихи ҷаҳоннамоӣ»-ро муаллиф дар тӯли 15 сол навиштааст, ки асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бахшида шудааст. Ҷилди дуюми ин асар аз таърихи хонии Хӯқанд дар асри XIX ҳикоят мекунад.

Доир ба таърихи хонии Хӯқанд, асарҳои дигар, аз қабилӣ «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёзмӯҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшоди Барно навишта шудаанд. Дар ин асарҳо бисёр ҳодиса ва воқеаҳои таърихӣ нимаи аввали асри XIX инъикос ёфтаанд.

Мулло Ниёзмӯҳаммад яке аз адибони маъруфи нимаи дуюми асри XIX-и Хӯқанд буда, рисолаи «Таърихи Шоҳруҳӣ»-ро дар поёни умраш, дар байни солҳои 1871–1875 эҷод кардааст. Муаллиф таърихи хонии Хӯқандро аз ибтидои таъсисёбӣ то соли 1875 ба қалам додааст. Мулло Ниёзмӯҳаммад шогирди Домулло Маҳдум, писари Домулло Қозии аълам буда, дар замонаш дар мадрасаҳои Хӯқанд дониш андӯхта, ба иртиботи хатми сохтмони мадраса ва масҷиду мазорҳои Хӯқанд таърихҳо гуфтааст. Мулло Ниёзмӯҳаммад дар замони ҳукмронии Шералихон (1842–1845) ва то давраи охири ҳукумати Худоёрхон (1875) дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии хонии Хӯқанд ширкат кардааст ва ба ин далел навиштаҳои таърихӣ ӯ аз аҳамияти муҳимми илмӣ бархӯрдоранд.

Муаллифи «Таърихи муҳочирон» Дилшоди Барно (1800–1907) шоираи тоҷик, духтари Раҳимқул Сӯфӣи Ӯротеппағӣ, ҳангоме ки амир Умархон (1787–1822) – хони Хӯқанд соли 1816 Ӯротеппаро ишғол кард, дар қатори 13 ҳазор асир ӯро ба Хӯқанд бурд. Чанде нагузашта Дилшоди Барно амир Умархон озод намуд ва ӯ дар хонаи Тошмаҳдум ном шахсе паноҳ бурд, ки баъдан ин шахс ҳамсари ӯ гардид. Дилшоди Барно 51 сол дар Хӯқанд мактабдорӣ карда, ба зиёда аз 800 нафар духтар савод омӯзонидааст. Шои-

раҳои доираи адабии Хўқанд Хайринисо, Баҳринисо, Анбаротун ва Тўтиқиз аз ҷумлаи шогирдони ӯянд. Аз Дилшоди Барно «Мунтахаб-ул-ашъор», рисолаи «Таърихи муҳочирон» ва 1200 мисраъ ашъори пароканда ба мерос мондааст. Дар «Таърихи муҳочирон» Дилшоди Барно дар бораи торочгарӣ ва кушторҳои амир Умархон, таърихи ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ва аз ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии ин давр сухан мегӯяд. Аз ҷумла дар як ғазалаш авзои замонаашро инъикос кардааст:

*Замона качраву золим бувад шоҳи замон, эй воҳ,
Халоиқ аз уқубатҳо намеёбад амон, эй воҳ.
Ба мулки хештан аҳли замон бегонамонанданд,
Дар ин ҷо аҷнабиш рахнагар дорад макон, эй воҳ.
Ба деҳқон на замин, не ҷуфти гову олати кор аст,
Зи мева маҳрум аст, ҳар фаълаву ҳар бозбон, эй воҳ.
Ҷафочӯ аз мугул найрангунон дар тахт оромад,
Ба монанди магас бар шарбату нон ҳукмрон, эй воҳ.*

Аз силсилаи асарҳои таърихии ин давр рисолаи Мир Олими Бухорӣ «Фатҳномаи султони» арзиши муҳимми таърихӣ дорад. Ин асар дар баробари баёни воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XIX маълумоти зиёде оид ба ислоҳоти андоз ва шӯриши хитойқипчоқхоро додааст.

Барои омӯхтани таърихи маҳалҳо ба мисли Панҷакент, асари Мулло Ҷумъақули Ургутӣ мутахаллис ба Хумулӣ қобили қайд мебошад. Хумулӣ қозии вилояти Ургут буд ва дар шеър, таърихёбӣ ва хушнависӣ маҳорат дошт.

Ҳамаи асарҳои таърихии номбурда ба забони тоҷикӣ таълиф шудаанд, ки барои омӯхтани таърихи мардумони Осиёи Миёнаи нимаи аввали асри XIX сарчашмаи беҳтарин ба шумор мераванд.

Дар қатори асарҳои таърихии ба забони тоҷикӣ офаридашуда рисолаи Шермуҳаммади Мунис «Шоҳиди иқбол»-ро, ки ба забони ўзбекӣ иншо шудааст, метавон ёдовар шуд. Ахбори ҷаҳонӣ аввали асри XIX, ки дар ин китоб инъикос ёфтааст, бисёр муҳим мебошанд. Баъди вафоти Шермуҳаммади Мунис ҷиянаш Муҳаммад Ризо, ки бо тахаллуси Оғаҳӣ маъруф аст, ин асарро идома дода, ахбори воқеахоро то соли 1872 зикр кардааст.

САРЧАШИМА

Пораҳое аз асари Муҳаммад Ҳакимхон «Мунтахаб-ут-таворих»:
«Давлату насаби ду хонадонро баён мекунам, ки баъд аз Аштархонӣ ба инҳо расид, аввал мангит, ки дар Бухоро салтанат мекунад, дуюм минг дар Хӯқанд алҳол салтанат мекунад. Давлати юзу кенагас ва гайри дигарро дар зимни ин ду давлат бар сабили иҷмол (кӯтоҳ) хоҳам баён кард, ишиоаллоҳ таоло...».

Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-таворих, ҷилди 1, чопи факсимилӣ. Таҳияи А. Мухторов. – Душанбе, 1983, varaқи 218.

«Зикри лашкар кашидани амир Умархон дар болои амир Ҳайдарподшоҳ ва ин хабарро шунда, боз гаштани амир Ҳайдар подшоҳ ба савби Самарқанд.

Чун ин хабарро амир Умархон шунид (яъне лашкаркашии амир Ҳайдар ба ҷониби Ўротеппаро), билотаваққуф бо лашкари Фарғона мутаваҷҷеҳи Ўротеппа шуд. Баъд аз тайи масофат дар он вило (вилоят) расид ва шунид, ки амир Ҳайдар подшоҳ дар болои Пишогар қурултой (шӯро) сохтааст. Билоэҳмол бо лашкари кинаҳоҳ мутаваҷҷеҳи лашкаргоҳ мунқият шуд ва аз омадани амир Умархон амир Ҳайдар подшоҳ вуқуф ёфта, саросема аз он ҷо кӯч карда, ба ҷониби Самарқанд муроҷиат фармуд. Амир Умархон шабeir зада, дар камоли таъҷил худро вақти тулуи офтоб дар қалъаи Пишогар расонид. Дид, ки пай ҳасту Ҳайдар нест ва ҳам ин лафз таърих аст ва қалъаи Пишогарро чун нигини ангуитарин дар миён гирифта, ба муҳосира пардохт...»

Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-таворих, ҷилди 2. Ба чоп омодакунанда Ё. Ковоҳоро ва К.Ҳонадо. – Токио, 2006, сах. 131.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сарчашмаҳои таърихӣ чӣ аҳамият доранд?
2. «Гулиан-ул-мулук» ба қалами кӣ тааллуқ дорад ва воқеаҳои кадом замонро дар бар мегирад?
3. Дар бораи Муҳаммад Ҳакимхон ва асари ӯ маълумот диҳед.
4. Муаллифи «Ҷаҳоннамо» ё «Таърихи ҷаҳоннамоӣ» кист, кай навишта шудааст ва дар бораи чӣ нақл мекунад?
5. Мулло Ниёзмуҳаммад муаллифи кадом асари таърихист ва он кай ишио шудааст?
6. Дар бораи Дилишоди Барно ва рисолаи ӯ «Таърихи муҳоҷирон» маълумот диҳед.
7. Боз кадом рисолаҳои таърихӣ ин давраро медонед?

§ 54. ҲАЁТИ ИЛМӢ ВА АДАБӢ

Забони тоҷикӣ дар нимаи якуми асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд, чи дар дастгоҳи давлатию идоравӣ ва чи дар доираҳои адабӣ, мавқеи асосиро ишғол мекард. Ду навъи мактаб вучуд дошт: мактаби ибтидоӣ ва олий, яъне мадраса. Дар мактабҳо кӯдакон савод меомӯхтанд ва тарбия мегирифтанд. Таълиму тадрис ба забони тоҷикӣ ва арабӣ сураат мегирифт. Муаллимони мактабҳо асосан рӯҳониён буданд, ки табақаи босаводтарини аҳолии ба ҳисоб мерафтанд. Талабагон ва толибилмон асосан, дар фасли тирамоҳу зимистон ба мактабу мадраса мерафтанд.

Дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ барои шарҳ ва тарҷумаи фанҳо хидмат менамуд. Дар ин вақт омӯхтани илми фикҳ, тафсири Қуръон ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривож ёфт. Ба ҳамин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, аз 8 то 20 сол давом мекард. Илова бар осори динӣ дар мадрасаҳо, чор амали арифметикӣ ва баъзе масъалаҳои алгебра ва геометрия низ омӯзонида мешуданд. Дар замони ҳукмронии Шохмурод танҳо дар мадрасаҳои Бухоро то 30 ҳазор нафар таълим мегирифтанд. Дар ин мадрасаҳо бештар фарзандони рӯҳониён ва шахсони дорову сарватманд таҳсили илм мекарданд ва дарвозаи мадрасаҳо ба рӯйи оммаи васеи заҳматкашон пӯшида буд. Маоши толибилмон, мударрисон, мутававлӣ, ходимони дар ин даргоҳ хизматкунанда ва инчунин, таъмири бинои мадраса аз даромади заминҳои вақф буд.

Хатмкунандагони мадраса бештар ба вазифаи қозии шахру вилоятҳо, муфти, имоми масҷидҳо таъин мешуданд, ё худ дастнависхоро нусхабардорӣ мекарданд.

Дар шахрҳои Бухоро, Самарқанд, Хӯқанд, Хучанд, Ҷиротепша, Ҳисор, Кӯлоб, Кангурт Панҷакент, Конибодом ва ноҳияи Ғарм мадрасаҳо амал мекарданд, вале обрӯмандтарин таълимгоҳҳо мадрасаҳои пойтахти аморат – шаҳри Бухоро ба шумор мерафтанд. Бухоро дар ин давра маркази динии тамоми Осиёи Миёна ба шумор мерафт.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо дар нимаи аввали асри XIX дар хонии Хӯқанд беш аз 320 мадраса мавҷуд буд. Танҳо дар шаҳри Хӯқанд 36 мадраса, 30 қорихона ва беш аз 50 мактаб фаъолият мекард. Шумораи мударрисон беш аз 120 нафар ва теъдоди умумии толибилмони мадрасаҳои Хӯқанд то ба 3000 нафар мерасид.

Хева. Мадрасаи Алиқулихон

Духтарон имкони дар мадрасаҳо хонданро надоштанд ва мадрасаи махсус барои занон вучуд надошт. Бибиотуни (муаллимаи) мактабҳои занона асосан, занони муллоҳо ва мударрисон буданд. Бибихалифаҳо ба духтарон асосҳои дину шариати исломро таълим медоданд.

Дар нимаи якуми асри XIX дар пойтахти ҳамаи хониҳои Осиеи Миёна ҳаёти адабӣ дар авҷ буд. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд ба ду забон – ба забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър эҷод мекарданд, ки боиси ба вучуд омадани шоирони дузабона гардид. Дар миёнаи асри XVIII чараёни тозае дар адабиёт зухур карда буд, ки дар асарҳои баъдина низ идома ёфта, дар таърихи адабиёти тоҷик ба номи «сабки бедилӣ» машҳур гашт. Намояндагони ин чараён беш аз ҳама ба сабки эҷодии Бедил тақлид менамуданд. Сабки бедилӣ муқаллидони пешқадами худро дошт. Дар байни пайравони Бедил шоироне буданд, ки дар асри XIX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, ғояҳои нисбат ба он замон пешқадамро таълиғ мекарданд. Умуман, равияи озодандешӣ ба назми ин давра роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мулло Ҳусайн, ки бо таҳаллуси Дониши Бухороӣ машҳур аст, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, Чунайдуллоҳи Ҳозик, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Махмур, Маъдан, Дилшод ва дигарон дар ҳамин давра умр ба сар бурда, ашъоре дар ин сабк офариданд. Дар эҷодиёти Гулханӣ, Мах-

мур ва Маъдан ҳачви иҷтимоӣ ҷойи намоёнро ишғол менамуд, ки он ба мазмуни ашъори шоирони маорифпарвар таъсир кардааст. Достони Ҳозик «Юсуф ва Зулайхо», масалҳои Гулханӣ, шеърҳои иҷтимоии шоира Дилшод ва дигарон аз ҷумлаи асарҳои озодфикрона мебошанд.

Дар ин давр доираҳои адабӣ мисли асрҳои пешин дар Бухоро, Самарқанд, Хӯқанд, Хучанд, Ғротеппа, Шаҳрисабз ва ғайра ба назар мерасанд. Чун доираи адабии Бухоро дар нимаи аввали асри XIX низ доираи адабии марказӣ шинохта мешуд, бинобар ин шоирон аз шаҳро ва ноҳияҳои аморати Бухоро, хонии Хӯқанд ва ҳатто берун аз ин қаламрав ба ин ҷо омада, ба маҷрои умумии шеърҳои адаби тоҷик ҳамроҳ мешуданд.

Яке аз шоири соҳибдевони доираи адабии Бухоро Султонхони Адо мебошад, ки дар Самарқанд таваллуд шуда, дар замони ҳукумати амир Ҳайдар шоири дарбори ӯ буд ва дар аҳди амир Умархон ба Хӯқанд рафта, дар замони ҳукумати амир Насруллоҳ боз ба Бухоро бармегардад. Ӯ аз авлоди Хоча Аҳрори Валӣ буд.

Дигар аз шоирони доираи адабии Бухоро Ҷунайдуллоҳ Маҳдум Ҳозики Ҳиротӣ буд. Ӯ дар замони ҳукумати амир Ҳайдар ба Бухоро омада, баъди чанде ба дарбори Умархон ба Хӯқанд рафт. Баъд аз вафоти Умархон дар замони ҳукмронии амир Насруллоҳ ба Бухоро баргашт. Ҳангоми сафаре дар Самарқанд дар рикоби амир Насруллоҳ буд ва шеъре аз зулму золимии ӯ гуфт. Ин шеър ба воситаи душманонаш ба дасти амир Насруллоҳ афтод. Чун Ҳозик ба воситаи дӯстонаш аз ин хабар ёфт, ба тарафи Шаҳрисабз фирор кард. Амир Насруллоҳ қотилеро ба Шаҳрисабз фиристод, ки шоирро дар раҳти хобаш ба қатл расонид. Қатли шоир байни солҳои 1830 – 1834 иттифоқ афтадааст.

Шоир, олиму мударриси номдор Мир Иноятуллоҳ Мавлавӣ, ки бо таҳаллуси Рашид шеър мегуфт, дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX зиндагӣ кардааст. Амир Ҳайдар аз шогирдони ӯ буд. Баъд аз ба сари ҳукумат омадан, амир Ҳайдар ӯро ба вазифаҳои козиқалони Бухоро, унвони мавлавӣ, охунди кӯқалтош ва ба вазифаи мирасадӣ сарфароз сохтааст. Ашъораш аз 4 ҳазор байт бештар буд. Ӯ соли 1813 вафот кардааст.

Шоири маъруф Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ дар аҳди амир Ҳайдар иншонависи дарбор буд. Девони ашъораш иборат аз 15 ҳазор байт аст. Шоири бадеҳагӯӣ, нуктасанҷ, ҳозирҷавоб ва бе-назири замони худ буд.

Раҳматуллоҳи Бухорӣ, ки бо таҳаллуси Хичлат шеър мегуфт, шоири аҳди амир Насруллоҳ аст, ки бо фармони амир вазифаи қозигиро низ иҷро кардааст. Ёро дар тазкираҳо шахси олим, донишманд ва муътақиди ашъори Бедил ба қалам додаанд.

Шоир ва фозили ин замон Мулло Абдулазиз Маҳмуд ибни Ғани Балхӣ аст, ки бо таҳаллуси Ҳайрат шеър сароидааст. Тибқи ахбори тазкираҳо тамоми китобҳои маъруф, хоҳ ба арабӣ ва хоҳ ба форсӣ дар ҳар илме, ки бошанд мутолиа карда, дар хошияи онҳо назари хешро баён намудааст. Ё низ бо фармони амир Насруллоҳ ба мансаби қозигӣ расида ва соли 1832 вафот кардааст.

Дар ин давр шоироне мисли Гулмуҳаммадбӣи Афғон, ки дар аҳди амир Насруллоҳ ҳокими Нурато буд, Мулло Рачаб Парии Ҳисорӣ, Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ, Хазонии Қаротегинӣ, Муллохусайн Маҳдум Дониши Бухорӣ, Муллораҷаб Дониши Бухорӣ (вафот 1832 – 33), Забеҳои Яҳудии Самарқандӣ, Мулло Муҳаммад Шарифхоча Шевани Бухорӣ (вафот 1845), Шавқии Каттақӯргонӣ (вафот 1861–62), Муҳаммадзамони Самарқандӣ ибни Муҳаммадризои Фалғарии Похутӣ (1788–1849) ва дигарон зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Дар нимаи аввали асри XIX, дар давраи ҳукмронии амир Олимхон (1800–1812) доираи адабии Хӯқанд таъсис ёфта, дар аҳди амир Умархон (1812–1822) ин доираи адабӣ шуҳрат пайдо кард. Худи амир Умархон бо таҳаллуси Амирӣ шеър мегуфт ва ҳамсараш Нодираи Андичонӣ бо таҳаллуси Нодира ва Макнуна шеър менавишт. Шоирони зуллисонайн, ба мисли Умархон, Макнуна, Гулханӣ ва дигарон ба арсаи адабиёт омадаанд, ки асарҳояшонро бо забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд. Ин хусусияти доираи адабии Хӯқанд аз он гувоҳӣ меод, ки забони ўзбекӣ дар ҳаёти иҷтимоии хонигарӣ охишта-охишта ҷойгоҳ пайдо мекард. Агар дар асрҳои гузашта шоирони туркзабон асосан, шеърҳои худро ба забони тоҷикӣ меофариданд, дар ин аҳд раванди баръакс рух дода, шоирони тоҷик, мисли Гулханӣ, Ҳоғифи Хучандӣ (вафот 1842–43), Дилшоди Барноӣ Ёротеппағӣ ва дигарон бо зарурати зиндагӣ ва тақозои замон ба забони туркӣ шеър мегуфтанд. Ҷойгоҳ пайдо кардани забони ўзбекӣ дар доираи адабии Хӯқанд аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии хонигарӣ сарони қабилҳои ўзбек нуфуси бештаре ба даст оварданд. Бо вучуди ин, забони расмии давлатии хонигарӣ забони тоҷикӣ буда, коргузорӣ асосан ба забони тоҷикӣ сурат мегирифт, ки далели он санадҳои мухталифи ба ёдгор монда аз ин давранд.

Дар «Таърихи мухочирон»-и Дилшоди Барно аз 13 тан шоирону шоираҳои доираи адабии Хӯқанд ёд мешавад, ки дар аҳди Умархон зиндагӣ кардаанд. Шоирон: Махҷуб, Мунтазир, Маҷзуб, Гулҳании Қаротегинӣ, Махзанӣ, Туробӣ, Баҳорӣ, Низомӣ, Сабӯҳӣ, Садоӣ, Девона Қорӣ, шоираҳо: Нодира, Фидоия, Махбону, Хафизаотун ва Увайсӣ аз зумраи онҳо мебошанд.

Шоири маъруфи доираи адабии Хӯқанд Фазлиддини Намангонӣ мебошад, ки бо тахаллуси Фазлӣ шеър меофарид. Фазлӣ дар дарбори Умархон бо унвони «Маҷмуат-уш-шуаро» асаре офарида, дар он ашъори тоҷикӣ ва туркии шоиронро гирд овардааст.

Шаҳри Хучанд дар сарғаҳи водии Фарғона ҷойгир буда, дар сарнавишти хонии Хӯқанд мавқеи муайяне дошт. Бино ба навиштаи «Тазкират-уш-шуаро»-и Абду, «Маҷмуат-уш-шуаро»-и Фазли Намангонӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Возеҳ ва «Маҷлисафрӯз»-и Абдураҳмонхочаи Носеҳ дар ин замон дар Хучанд шоирон: Шайдо-ни Хучандӣ, Шуқӯҳӣ, Нозили Хучандӣ, Фозили Хучандӣ, Дониши Хучандӣ, Кошиф, Зинати Хучандӣ, Нузҳати Хучандӣ, Шаҳдии Хучандӣ, Росихи Хучандӣ, Домулло Ҳочибой Лисонии Хучандӣ (вафот 1851 – 52), Маъюси Хучандӣ, Ҳотифи Хучандӣ, Равнаки Хучандӣ ва дигарон зиндагӣ ва кор мекарданд.

Авазмӯҳаммади Мусаввир (вафоташ 1852) шоир ва хатто-ти маъруфи Хучанд буд. Ӯ пас аз хатми мадрасаҳои Бухоро ба Хучанд баргашта, дар Мадрасаи Намозгоҳи шаҳр дарс мегуфт. Авазмӯҳаммад девони ашъори Нозили Хучандӣ, Ғании Кашмирӣ ва ҷанде шоиронро хаттотӣ намудааст.

Иддае аз шоирони Хучанд баъд аз хатми мадрасаҳои Хӯқанд ба доираи адабии Хӯқанд мепайвастанд ва дар ҳаёти фарҳангии он ширкати ғаёл мекарданд. Маъюси Хучандӣ, Нозили Хучандӣ, Самеи Хучандӣ ва Кошифи Хучандӣ аз шоирони доираи адабии Хӯқанди аҳди Умархон буданд. Кошифи Хучандӣ баъд аз вафоти Умархон ба баҳонаи ҳаҷ Хӯқандро тарк меғӯяд ва пас аз адои ҳаҷ ба Қоҳира рафта, муддате дар дарбори шоҳи Миср Мӯҳаммад Алиподшоҳ вазиғаи вазириро адо мекунад ва баъдан бо фармони шоҳ маъмури мадрасаи Айн дар Қоҳира таъин мешавад.

Дар ин давр эҷодиёти шифоҳии халқ дар сурудҳо, ҳикояҳо ва гуфторҳо зоҳир мегашт. Сокинони шаҳрҳою деҳаҳо ро намоишҳои масҳарабозон, дорбозон ва театрҳои лӯхтак, ки маъмулан, дар кӯчаҳо доир мегашт, шод мегардониданд. Мусиқинавозони боистеъдод тавассути созҳои одии гуногуну сершумор оҳангҳои дилнишин меофариданд.

Дар байни халқ бозихои варзишӣ, мисли бузкашӣ, гӯштин-гирӣ, аспдавонӣ, пойга ва ғайра машхур гардида буданд. Навъҳои гуногуни ҳунари амалӣ: нақшунигори деворҳо, кандакории чӯб, гилкорӣ, ҳаққоқӣ, кулолӣ ва ғайра низ хеле равнақу ривоч ёфтанд. Нақшунигори деворҳо ва сакфи биноҳо аз гач хеле густариш пайдо кард.

САРЧАШМА

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ дар бораи ба касби илм шугл доштани мардумони қўҳистони аморати Бухоро менависад: «Аҳли илму талабаи ин вилоят (Ҳисор) бисёр фаровон аст, мутачовиз аз даҳ ҳазор нафар талаба мавҷуд аст, чаро ки ба ҳар дараву қария як адад, ду адад мадрасаи чўб-бин мавҷуд аст. Аҳли қўҳистон ба касби илм шиттиголи тамом доранд ва ғайрати ҷибиллӣ (фитрӣ) доранд, лиҳозо аксар аҳли хаймаву хиргоҳ ва косибу тоҷири он ба қадри зарурат аз аҳли илм аст... ва заруриёти дин ва эътиқодотро хуб медонанд. Аҳли қўҳистон ба касби илм гўйи сабқатро аз аксари аҳли соири иёлоти Бухоро рабуданд».

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ. Назриев. – Душанбе, 2006, сах. 124.

С.Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи Султонхони Адо менависад: «Султонхоҷа шайхулислом Аҳрори Самарқандист. Мумоилайҳи дар Бухоро ба аҳди амир Ҳайдар, дар Хўқанд ба аҳди Умархон боз дар Бухоро ба аҳди амир Насруллоҳ ба мартабаҳои олии расида ва сухансароӣ карда. Дар форсӣ ва туркӣ девонаш тамом аст... Вафотаи дар Бухоро, қабраи дар Самарқанд, ба мазори Хоҷа Аҳрор аст».

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 2010, сах.121 – 122.

С.Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи хони Хўқанд амир Умархон, ки бо тахаллуси Амирӣ шеър мегуфт, менависад: «Амир Умархон, илова бар ин ки мураббӣи шуаро ва фузало буд, аз шуарои намоёни давраи охир ба шумор мерафт. Бисёр истеъдодҳои адабӣ дар маҳди тарбияти ин модари адаб ба камол расида.

Амир Умархон дар синопанҷсолагӣ вафот кард. Дар ин умри қўтоҳ бо вучуди қасрати ашголи ҳукуматдорӣ, дар олами адаб бисёр қор кард. Шеърӣ туркӣ, ки баъд аз Алишер Навоӣ дар Туркистон ривоче надишт, дар аҳди ин амир дубора курсибандӣ дид. Дар форсӣ низ қудратнамоӣ кард. Девони туркӣ ва форсиаш мавҷуд аст».

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 2010, сах.121 – 122.

ТЕСТҲО

1. Хусусияти ин давра он аст, ки дар ҳар вилояту кишваре аз ин сарзаминҳо давлату ҳокимиятҳои зиёди мустақилу нимаустақиле, мисли Ҷалоириён дар Бағдоду Ироқи Араб, Оли Инҷу дар Форс, Ҷупониён дар Озарбойҷон, Музаффарӣён дар Язду Кирмон ва Форсу Исфохон, Сарбадорон дар Хуросони Марказиву Ғарбӣ, Куртҳои Ҳирот дар Хуросони Шарқиву Ҷанубӣ ва ғайра ба вучуд омаданд. Муайян кунед, ки сухан дар бораи кадом давраи таърихӣ меравад?

A.	Охири асри XV аввали асри XVI	C.	Нимаи дуюми асри XIV
B.	Асрҳои XIII-XIV	D.	Аввали асри XVII

2. Чаро хонҳои муғул дар Мовароуннаҳр аз бутпарастӣ даст кашида, исломро қабул мекарданд?

A.	Барои он ки аз мубаллиғони хориҷӣ маблағҳои калони пулӣ дарёфт кунанд
B.	Барои пойдории ҳукумати худ, зеро намехостанд мусулмонон ба онҳо нафрат дошта бошанд
C.	Барои мубориза бурдан бо салибдорони масеҳӣ исломро қабул карданд
D.	Барои аз маркази ягонаи идорӣ Муғулистон ҷудо шуда, истиқлол ба даст овардан

3. Муаррих Ибни Арабшоҳ дар бораи оғози ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтани ин чехраи машҳури таърих чунин менависад: «Аз он замон, ки аз итоати султони сар боз зад, бо ёрони хеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард...Ва ҷамъе аз аҳли фасод бад-эшони пайвастанд ва шумораи ҳамроҳони ӯ ба 300 тан расид».

A.	Амир Ҳусайн	C.	Мавлонозода
B.	Қазаған	D.	Темур

4. 13 феввали соли 1407 нафаре, ки мувофиқи васияти Темурланг бояд ба тахт менишаст, ба қатл расид. Муайян кунед, ки сухан дар бораи кӣ меравад?

A.	Улуғбек	C.	Мироншоҳ
B.	Шоҳрух	D.	Пирмуҳаммад

5. Кадоме аз ин табақаҳои иҷтимоӣ аз тарзи идораи мулк ва андешаву ахлоқи Улуғбек норозӣ буданд?

A.	Ҳунармандон	C.	Лашкариён
B.	Рӯҳониён	D.	Донишмандон

6. Мақбараи Гӯри Мир, ки дар Самарқанд ҷойгир аст, ба хотири кадом шахс ном гирифтаас?

A.	Темуранг	C.	Лашкариён
B.	Рӯҳониён	D.	Донишмандон

7. Ин муаррихро Темуранг пас аз забти Димишқ ҳамроҳи хонаводааш асир гирифта, ба Самарқанд овард. Муҳимтарин асари таърихӣ ӯ «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» ном дорад.

A.	Мирхонд	C.	Хондамир
B.	Ибни Арабшоҳ	D.	Рашидаддин Фазлуллоҳ

8. Ба ҷои нуқтаҳо ҷавоби дурустро пайдо карда гузored: Сарзаминҳои аз Урал то Сибир, ҳавзаи баҳри Арал ва поёноби Сирдарё (ҳудуди Қазоқистон ва қисме аз сарзамини имрӯзаи Русия) аз асри XI ба баъд дар манбаҳои таърихӣ бо номи..... зикр мешавад.

A.	Дашти Қипчоқ	C.	Кавири Лур
B.	Саҳрои Аҷам	D.	Дашти Лангон

9. Мулкҳои инъомшуда ба намояндагони ашроф, ки ба вазифаҳои баланди давлатӣ таъин мегардиданд дар асри XVI ҷӣ номида мешуданд?

A.	иктаъ	C.	хоҷагии ёрирасон
B.	хоҷагии ёрирасон	D.	хоҷагии деҳқонӣ

10. Ин шоир ва таърихнигори тоҷик соли 1485 дар Ҷирот таваллуд ёфта, дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр умр ба сар бурдаст. Маъруфтарин асари ӯ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ном дорад.

A.	Зайниддин Маҳмуди Восифӣ	C.	Абдуллаҳомиди Ҷомӣ
B.	Бадриддин Ҳилолӣ	D.	Сайиди Насафӣ

11. Кадом сулола Ҷойгузину Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр гардид?

A.	Темуриён	C.	Сафавиён
B.	Бадриддин Ҳилолӣ	D.	Манғитҳо

12. Соли 1740 ӯ ба Хоразм лашкар кашида, муқовимати хоразмиёро дарҳам шикаста, ҳокими он – Илбарсхонро дар муҳориба ҳалок намуд. Суҳан дар бораи кӣ меравад?

A.	Амир Ҳайдар	C.	Абулфайзхон
B.	Нодиршоҳ	D.	Абдуллоҳхони II

13. Ин рассоми чирадаст тасвири султон Ҳусайн ва Муҳаммад Шайбони-хонро кашадаст, ки аз шоҳқорҳои ҳунари рассоми ба ҳисоб мевад:

A.	Камолиддин Бехзод	C.	Миралӣ
B.	Навой	D.	Қосим Алӣ

14. Кадом шоир ва мутафаккири тоҷик асарҳои «Захират-ул-мулк», «Авроди фатҳия», «Меръот-ут-тоибин», «Мактуботи амирия», «Рисолаи футувват» ва ғайраро навиштааст?

A.	Абдурахмони Ҷомӣ	C.	Камоли Хучандӣ
B.	Мир Сайид Али Ҳамадонӣ	D.	Муҳаммад ибни Арабшоҳ

15. Намояндаи сулолаи Темуриён, ҳокими Андиҷон, ки орзуи расидан ба қудрат дошта, аз ҷониби пири тариқати нақшбандия Ҳоҷа Яҳё пуштибонӣ меид, чӣ ном дошт?

A.	Шоҳрух	C.	Увайс
B.	Мироншоҳ	D.	Бобур

16. Муҳаммад Шайбониҳон соли 1507 бо кадом мақсад ислоҳоти пулӣ гузаронд?

A.	Барои танг кардани пулҳои давлати Темуриёни Ҳинд, ки дар Мовароуннаҳр гардиш мекарданд
B.	Барои густариши муносибатҳои тичоратӣ бо давлати Рус ва кишварҳои Аврупо
C.	Ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокарда
D.	Барои коҳиш додани нуфузи ашроф ва рӯҳониёни маҳаллӣ, ки зидди Шайбониён буданд

17. Матро хонда, муайян кунед, ки сухан дар бораи ҳодисаҳои кадом марҳалаи таърихӣ мевад: «Баъди се рӯзи муҳосира шаҳр таслим гардид ва ба дастури Начми Сонӣ қатли оми мардум сурат гирифт, ки 15 ҳазор аҳолии он ба ҳалокат расид. Дар миёни он ҳама кушташудагон шоирон Камолиддин Биноӣ ва Сайид Ҳасани Оғлақчӣ низ буданд».

A.	Ҷанги Муҳаммад Шайбонӣ ва Исмоили Сафавӣ дар Марв соли 1510
B.	Ҳучуми Темур ба Хуросон ва забти давлати Сарбадорон, соли 1381;
C.	Лашкаркашии Начми Сонӣ ба Насаф дар соли 1512;
D.	Ҳучуми Муҳаммад Шайбониҳон ба дашти Қипчоқ, соли 1496

18. 20 апрели 1526 ходисаи муҳимми таърихӣ ба ҳисоб меравад, зеро ин санаи таъсиси як давлати абаркудрат шумурда мешавад. Он давлат кадом аст?

A.	Бобуриёни Ҳинд ё Муғулони Кабир
B.	Сарбадорони Хуросон ё давлати Оли Масъуд
C.	Давлати Шайбониён ё ўзбекҳои шайбонӣ
D.	Давлати қизилбошон ё Сафавиён

19. Корвонсароии Говкушон (1570), корвонсароии назди масҷиди Лесак (1559 – 60), корвонсароии Қулбобо Қўқалтош, корвонсароии назди пули Саррофон, корвонсароии Абдуллоҳхон дар кадом шаҳр амал мекаранд?

A.	Самарқанд	C.	Бухоро
B.	Машҳад	D.	Ҳирот

20. Кадом омил боиси авҷ гирифтани зиддияти Шайбониён ва Сафавиён ва аз ҳам ҷудо гаштани сарзамини ягонаи Хуросону Мовароуннаҳр гардид?

A.	Гароиши Шайбониён ба самти Русия ва Сафавиён ба Аврупо
B.	робитаи хуби Сафавиён бо Ҳинд ва рақобати Шайбониён бо Рус
C.	омили мазҳабӣ, яъне расмӣ шудани мазҳаби шиа дар Эрон;
D.	зиддияти тичоратӣ дар Роҳи Бузурги абрешим

21. Асари «Шайбонинома» ба қалами кадоме аз ин шоирон тааллуқ дорад?

A.	Қамолӣддин Бехзод	C.	Қамолӣддин Биноӣ
B.	Бадриддин Ҳилолӣ	D.	Алишерӣ Навоӣ

22. Яке аз ин шоирон барои ҳаҷвия сурудан аз тарафи Убайдуллоҳхон ба қатл расид?

A.	Бадриддин Ҳилолӣ	C.	Сайидои Насафӣ
B.	Низомии Ганҷавӣ	D.	Абдураҳмони Мушфиқӣ

23. Аҳамияту ҷойгоҳи кадоме аз ин минтақаҳои Тоҷикистони имрӯза аз асри XVI бештар мешавад?

A.	Қўлоб	C.	Варзоб
B.	Ҳисор	D.	Ғарм

24. Нахустин амири сулолаи манғит, ки худро “сайид” номид, кадом буд?

А.	Муҳаммад Раҳимбий	С.	Ҳайдар
В.	Шоҳмурод	Д.	Дониёл

25. Солҳои 1821 – 1825 дар водии Миёнкол шӯриши калон сар задааст. Муайян кунед, ки ин шӯриш ба номи кадом халқ иртибот дорад.

А.	Туркману салчуқиҳо	С.	Хитойқипчоқҳо
В.	Ўзбекҳои Дашти қипчоқ	Д.	Кунғуроту лақайҳо

26. Ин амири ситамгарро духтари беки Шахрисабз Кенагасхоним ба қатл мерасонад:

А.	Темурланг	С.	Амир Насруллоҳ
В.	Амир Ҳайдар	Д.	Амир Шоҳмурод

27. Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX шаҳрҳои Хӯқанд, Намангон, Андичон, Марғелон, Ўш (дар водии Фарғона), Тошканд ва Туркистон, ноҳияҳои ҳозираи Тоҷикистон – Исфара, Конибодом, Ашт, каме дертар – Дарвоз, Қаротегин ва Помир тобеи ин давлат буданд. Сухан дар бораи кадом давлат меравад?

А.	Аморати Бухоро	С.	Хонии Хева
В.	Хонии Хӯқанд	Д.	Хонии Регар

28. Шахсияти маъруфи тоҷик дар асри XIX, ки дар ҳудуди Қаротегин, Самарқанду Конибодом ва ноҳияи Панҷакент ҷӯйборҳо қанда, об баровардааст, кадоме аз инҳост?

А.	Саидалишо	С.	Сулаймоншо
В.	Халифа Ҳасан	Д.	Яъқуби Чархӣ

29. Солҳо ва ҳодисаҳои мувофиқ кунед:

А.	Забти Самарқанд аз тарафи Бобур 1. 1588
В.	Ҷунбиши Сарбадорони Самарқанд 2. 1526
С.	Таъсиси давлати Бобуриёни Ҳинд 3. 1365
Д.	Вафоти Мушфиқӣ дар Бухоро 4. 1524; 5. 1501

30. Мафҳумҳои сутуни рост ва чапро мувофиқӣ кунед:

А.	муассиси давлати Муғулони Кабир 1. 1588
----	---

В.	Мадрасаи Кухна 2. 1526
С.	«Бадоеъ-ул-вақоеъ» 3. Восифӣ
Д.	Д) вафоти Мушфиқӣ дар Бухоро 4. Бобур; 5. Ҳисор

31. Мувофиқ кунед:

А.	«Таърихи Абулхайрхонӣ» 1. Хондамир
В.	«Ҳабиб-ус-сияр» 2. Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳон
С.	«Меҳмонномаи Бухоро» 3. Ҳофизи Таниш
Д.	«Шарафномаи шоҳӣ» 4. Ҳабибуллоҳи Каллақонӣ 5. Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ

32. Солҳои ҳукмронии хонҳои сулолаи Ҷониёро мувофиқ кунед:

А.	Надирмуҳаммад 1. 1645 – 1680
В.	Абдулазизхон 2. 1599 – 1605
С.	Имомқулихон 3. 1611 –1642
Д.	Валимуҳаммадхон 4. 1605 – 1611; 5. 1642 – 1645

МУНДАРИЧА

§ 1. Пешгуфтор	3
----------------------	---

МАВЗУИ I

Вазъи сиёсии Мовароуннахру Хуросон дар нимаи дуюми асри XIV

§ 1. Шиддатёбии муборизаи хонҳои муғул дар Мовароуннахру Хуросон дар солҳои 60-уми асри XIV	6
§ 2. Мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Самарқанд	11

МАВЗУИ II

Чунбиши сарбадорон ва муборизаи онҳо бар зидди муғулҳо

§ 3. Омилҳои ба вучуд омадани чунбиши Сарбадорон	16
§ 4. Муборизаи аҳолии Самарқанд бар зидди муғулони истилогар ...	19

МАВЗУИ III

Ба сари қудрат омадани Темурланг дар Самарқанд ва забтқориҳои ӯ

§ 5. Ҳокимияти Мовароуннахрро гирифтани Темурланг	24
§ 6. Оғози лашкаркашиҳои Темурланг	28
§ 7. Муносибати Темурланг бо Тухтамишхон. Усулҳои муборизаи Темурланг ба ҳангоми забтқорихояш..	38

МАВЗУИ IV

Вазъи иҷтимоию иқтисодии Мовароуннахру Хуросон дар асри XV

§ 8. Вазъи кишоварзӣ ва заминдорӣ	51
§ 9. Вазъи муносибатҳои молию пулӣ	59
§ 10. Шаҳр ва шаҳрдорӣ	67

МАВЗУИ V

Шиддат ёфтани зиддият байни намояндагони хонадони темурӣ ва заволи давлатдорин онҳо

§ 11. Муборизаи намояндагони хонадони темурӣ барои тахти Самарқанд	71
§ 12. Кӯшишҳои Шохрух барои барқарории империяи темурӣ. Муборизаи фарзандони Шохрух барои ҳокимият	75
§ 13. Вазъи давлати Темурён баъд аз вафоти Шохрух ва заволи он ..	81

МАВЗУИ VI

Вазъи фарҳангии Мовароуннахру Хуросон дар асри XV

§ 14. Осори ҳунари меъморий ва рушди он	88
§ 15. Ҳунари наққошӣ ва минётура	96
§ 16. Илм ва адабиёт	100

МАВЗУИ VII

Вазъи сиёсии Мовароуннахр дар асри XVI.

Таъсиси давлати Шайбониён

- § 17. Вазъи давлати Темуриён дар арафаи ҳучуми Шайбониён 108
§ 18. Ташкил ёфтани давлати Шайбониён 124
§ 19. Ҷангу низоъҳо дар миёнаи асри XVI дар Мовароуннахр 131

МАВЗУИ VIII

Вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар асри XVI

- § 20. Кишоварзӣ. Шаклҳои заминдорӣ 142
§ 21. Вазъи ҳунармандӣ. Савдои дохилӣ ва хориҷӣ 147

МАВЗУИ IX

Маданияти моддӣ ва маънавии халқи тоҷик дар асри XVI

- § 22. Бинокорӣ ва меъморӣ 153
§ 23. Китобхонаҳо ва ороиши дастнависҳо. Рушди ҳунари минҷатура . 158
§ 24. Мусиқӣ ва мақомхонӣ 161
§ 25. Ҳаёти адабӣ ва илмӣ 164

МАВЗУИ X

Халқи тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII

- § 26. Вазъи сиёсии хонии Бухоро дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII 171
§ 27. Бадахшон ва Ҳисор дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII .. 177
§ 28. Хучанд ва Ёротеппа дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII. Вазъи хонии Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон 182
§ 29. Лашкаркашии Нодиршоҳ ба сӯи мулкҳои Бухоро ва сукути давлати Аштархониҳо 185

МАВЗУИ XI

Вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар асри XVII ва нимаи аввали XVIII

- § 30. Ба ихтиёри заминдорони калон гузаштани қисми зиёди замин. Сарватҳои зерзаминӣ 191
§ 31. Касбу ҳунар ва тичорат 195
§ 32. Робитаҳои дипломатӣ. Ҷунбишҳои мардумӣ 203

МАВЗУИ XII

Маданияти моддӣ ва маънавии халқи тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII

- § 33. Меъморӣ ва ҳунар 209
§ 34. Адабиёт 215
§ 35. Рушди илм 218

МАВЗУИ XIII

Вазъи сиёсии Аморати Бухоро ва хонии Хўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII

§ 36. Оғози ҳукмронии сулолаи Манғития	222
§ 37. Забти Ҳисор ва амалиёти ҳокимони Ўротеппа	227
§38. Ҳукмронии Дониёл атолик, Тадбирҳои Шохмурод барои мустақкам кардани аморати Бухоро	230
§ 39. Таъсиси хонии Хўқанд	234

МАВЗУИ XIV

Вазъи сиёсии Аморати Бухоро ва хонии Хўқанд дар аввали асри XIX

§ 40. Амирони Бухоро	237
§ 41. Хонҳои Хўқанд	241
§ 42. Бекҳои Ҳисор ва Кўлоб	247
§ 43. Ҳокимони Ўротеппа ва Хучанд	250
§ 44. Ҷангҳо байни амирони Бухоро ва хонҳои Хўқанд ва оқибати харобиовари онҳо	253
§ 45. Сохти маъмурии аморати Бухоро	256

МАВЗУИ XV

Вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар нимаи аввали асри XIX

§ 46. Ҷойгиршавии аҳоли дар аморати Бухоро ва Хўқанд. Ҳаёти кишоварзӣ	261
§ 47. Ҳунармандӣ. Сарватҳои зеризаминӣ	266
§ 48. Тичорати дохилӣ ва хориҷӣ	272
§ 49. Обёрӣ. Шаклҳои заминдорӣ	276
§ 50. Андозҳо	280
§ 51. Шӯришҳои мардумӣ	284

МАВЗУИ XVI

Маданияти модӣ ва маънавӣ дар нимаи аввали асри XIX

§ 52. Бинокорӣ ва меъморӣ	289
§ 53. Таърихнигорӣ	292
§ 54. Ҳаёти илмӣ ва адабӣ	297
Тестҳо	303

МУХТОРОВ АҲРОР,
КАМОЛ ҲАМЗА, САИДОВ АБДУҚАҲҲОР

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои
таҳсилоти умумӣ**

Муҳаррир	О. Бухориев
Мусахҳеҳ	М. Саидова
Муҳаррири техникӣ	Қ. Назаров
Тарроҳ	М. Ҷунайдзода

Ба чоп 08.11.2022 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.
Чопи офсет. Андоза 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҷузъи чопӣ 19,5.
Адади нашр 100 000 нусха.
Супориши № 27/2022

Нарх 30 сомонӣ 44 дирам

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел: 222-14-66, E-mail: nashriya@maorif.tj

Дар КВД “Комбинати полиграфии ш. Душанбе”
чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Айни 126